

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЧУТКИЙ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 94 (477) “1906/1920”

**КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ(1906 – 1920 рр.):
СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ В КОНТЕКСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ,
ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
УЛЬЯНОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ІРИНАРХОВИЧ,
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2013

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
Вступ	6
Розділ 1. Історіографічний дискурс, джерельний потенціал та методологічне підґрунтя дослідження	15
1.1. Історіографічний дискурс: стан наукового опрацювання теми	15
1.2. Інформаційний потенціал джерельної бази дослідження	31
1.3. Методологія та методика дослідження	43
Розділ 2. Становлення системи професійної економічної освіти, студентство і професорська культура в Україні на межі ХІХ – ХХ ст.: загальні тенденції	53
2.1. Основні детермінанти в розвитку освітнього простору українських земель, підвладних Російській імперії на межі ХІХ – ХХ ст.	53
2.2. Професура та студентство як дві складові університетського середовища. Професорська культура та роль професури у розвитку освіти в Києві	58
2.3. Становлення економічної освіти: закордонний і вітчизняний досвід	76
Розділ 3. Заснування Київських вищих комерційних курсів та їх трансформація в Київський Комерційний інститут	98
3.1. Заснування Київських вищих комерційних курсів	98
3.2. Завдання Курсів, студентський контингент та структура навчального плану	111
3.3. Викладацькі кадри та предмети викладання	123
3.4. Зміцнення матеріальної бази Курсів	128
3.5. Реорганізація Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут	135
Розділ 4. Київський комерційний інститут: проблеми становлення (1908 – 1914 рр.)	146
4.1. Зміни в професорсько-викладацькому складі, зміст навчальних планів та інституційне становлення	146

4.2. Структуризація навчального процесу	169
4.3. Внесок Київського комерційного інституту у розвиток економічної освіти в Україні	182
4.4. Наукові організації та наукова діяльність у Київському комерційному інституті як складова інтелектуальної історії ...	185
4.5. Студентський контингент та політика керівництва інституту щодо студентів	212
4.6. Студентські організації в Київському комерційному інституті	232
4.7. Зміцнення матеріальної бази Київського комерційного інституту	252
Розділ 5. Київський комерційний інститут у роки Першої світової війни та українських визвольних змагань: особливості трансформацій	266
5.1. Інститут у перший рік Першої світової війни: вплив війни на різні аспекти інститутського життя	267
5.2. Евакуація та реевакуація Київського комерційного інституту у 1915 – 1916 рр. і вплив цих процесів на інститут	276
5.3. Відновлення навчального процесу в Києві	296
5.4. Київський комерційний інститут під час революційних змін 1917 р.	303
5.5. Київський комерційний інститут у добу Гетьманату: фактори та форми реанімації	322
5.6. Київський комерційний інститут наприкінці 1918 – у 1920 рр.: функціонування за різних влад та режимів	332
5.6.1. Київський комерційний інститут в період Директорії УНР	332
5.6.2. Інститут в період другого перебування у Києві більшовиків (лютий – серпень 1919 р.)	338
5.6.3. Становище інституту в період денікінської окупації	343
5.6.4. Комерційний інститут у грудні 1919 – на початку травня 1920 р.	348
5.6.5. Завершення реорганізації Київського комерційного інституту (травень – липень 1920 р.)	354
Висновки	362
Список використаних джерел та літератури	369

Додатки	469
Додаток А. Умови прийому учнів на Київські вищі комерційні курси (1906 р.)	469
Додаток Б. Статут Українського гуртка при Київському комерційному інституті (1908 р.)	471
Додаток В. Статут Київського комерційного інституту (1908 р.)	474
Додаток Г. Правила щодо випускних іспитів студентів Київського комерційного інституту (1910 р.)	484
Додаток Д. Статут Київського комерційного інституту (1912 р.)	489
Додаток Е. Склад Товариства економістів при Київському комерційному інституті (станом на 11 лютого 1913 р.)	514
Додаток Ж. Статут Товариства економістів при Київському комерційному інституті (1913 р.)	518
Додаток З. Динаміка зростання студентського контингенту Київських вищих комерційних курсів / Київського комерційного інституту з 1906 по 1920 р.	523

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН – Академія Наук.
- ВЖК – Вищі жіночі курси.
- ВНЗ – вищий навчальний заклад.
- ВУАН (УАН) – Всеукраїнська (Українська) академія наук.
- Держархів м. Києва – Державний архів м. Києва.
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
- КВКК – Київські вищі комерційні курси.
- КВО – Київський військовий округ.
- ККІ – Київський комерційний інститут.
- КНЕУ – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.
- КПІ – Київський політехнічний інститут.
- КУО – Київський учбовий округ.
- МВС – Міністерство внутрішніх справ.
- МНО – Міністерство народної освіти.
- МТП – Міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії.
- Проф. – професор.
- РАН – Російська (Імператорська) Академія Наук.
- Св. (св.) – святий.
- УНР – Українська Народна Республіка.
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.
- УЦР – Українська Центральна Рада.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення провідних вищих навчальних закладів є актуальним напрямом досліджень, оскільки такі установи є рушіями розвитку наукової та освітньої сфер, сприяють інтеграції національних освітніх і наукових просторів до загальносвітового контексту. Такі навчальні заклади значною мірою забезпечують формування владної та ін. еліт, а тому відіграють помітну роль у формуванні державної політики і визначають напрям розвитку у ін. сферах життя. Також через вивчення провідних вищих навчальних закладів, особливо коли йдеться про профільні вузи, можна з'ясувати прагнення представників різних груп населення до здобуття вищої освіти, прослідкувати настрої у суспільстві, стан розвитку відповідних наук тощо.

Всі ці чинники актуальності посилюються, якщо досліджуються вищі навчальні заклади початку ХХ ст., оскільки у той період таких установ було небагато. Тому кожен вищий навчальний заклад вказаного періоду становив своєрідну «концентровану одиницю», що відображала цілий соціум країни, точніше мікро-модель суспільства.

Особливо це стосується історії Київського комерційного інституту. Це був перший на українських землях вищий навчальний заклад економічного профілю. У ньому було започатковано широкомасштабну підготовку фахівців з вищою економічною освітою для різних галузей господарського комплексу України. З його стін вийшло чимало визначних вчених-економістів (К. В. Островитянов, П. І. Пустоход та ін.). Відповідно, дослідження усіх складових його історії дозволяє прослідкувати потяг до економічної освіти представників різних станів, а водночас і процес становлення вищої економічної освіти та науки в Україні.

Актуальність дослідження Київського комерційного інституту обумовлена також і особливим демократизмом політики його керівництва щодо абітурієнтів та студентів. Завдяки цьому у Київському комерційному інституті

вперше дістали змогу здобувати вищу освіту представники обох статей, не було обмежень за етнічним, конфесійним та ін. критеріями. Завдяки таким діям керівництва вузу студентський контингент Київського комерційного інституту був найбільш різнобарвним з-поміж усіх вищих навчальних закладів, що на той час функціонували на українських землях підвладних Російській імперії. Тому дослідження його студентства дозволяє прослідкувати і включеність у процес здобуття вищої освіти як представників упосліджених етносів, так і обох статей. Враховуючи особливі демократичні умови, що панували у Київському комерційному інституті, там змогли здобути вищу освіту й особи, що згодом відзначились також в інших сферах українського інтелектуального простору: письменник та кінорежисер О. П. Довженко, поет П. Г. Тичина, поет і перекладач В. Є. Свідзинський та чимало ін. визначних персоналій.

Так само ліберальна політика керівництва цього інституту у кадровому питанні об'єднала у його викладацькому складі чимало визначних науковців, котрі внаслідок визнання з боку влади як «неблагонадійних» не могли отримати іншого місця для викладацької діяльності. Тож завдяки роботі у Київському комерційному інституті вони дістали можливість кращого матеріального забезпечення для себе і водночас можливість для популяризації своїх суспільно-політичних поглядів серед студентської молоді, що швидко перетворило Київський комерційний інститут у своєрідний розсадник опозиційних настроїв та рухів у масштабах всього Києва. А внаслідок перебування у складі його студентів вихідців з усіх українських губерній та ін. регіонів Російської імперії, він відігравав певну роль і в суспільно-політичних рухах у більш широких географічних рамках. Відповідно, через історію Київського комерційного інституту (низки представників його студентського контингенту та викладачів) можна прослідкувати і розвиток суспільно-політичних рухів в Україні у перші десятиліття ХХ ст.

Саме ці обставини дозволяють стверджувати, що крізь призму історії Київського комерційного інституту повніше ніж через вивчення класичних університетів можна репрезентувати загальний (а також інтелектуальний,

економічний та соціально-політичний) контекст історії України перших двох десятиліть ХХ ст., тобто досліджувана тема належить до найбільш продуктивного, новітнього варіанту інтеграції мікро - та макро-історії, т.зв. франко-італійського варіанту подібної інтеграції¹.

Окрім цього, наявність цілої плеяди визначних особистостей серед студентів і викладачів Київського комерційного інституту дозволяє через вивчення цього навчального закладу поповнити і дослідження з персоналістики, чим додатково посилюється актуальність цієї теми.

Оскільки Київський комерційний інститут був включений до різних складових історичного розвитку України, виступаючи через членів своєї корпорації їх активним учасником і творцем, то, відповідно, без створення широкомасштабної реконструкції основних векторів його функціонування не повним буде й загальне тло інтелектуальної, економічної та політичної історії України перших десятиліть ХХ ст.

Розвиваючи дане положення слід наголосити, що дослідження подібного мікро-історичного, інституційного рівня дозволяють більш детально та об'єктивно відтворити історичний контекст перших десятиліть ХХ ст. в історії України загалом. У наш час вітчизняна історична наука, перебуваючи в контексті загальноєвропейської гуманітаристики, приділяє особливу увагу мікро-історичним дослідженням, а також дослідженням, які перебувають на межі низки наукових дисциплін й дозволяють бачити історичні процеси водночас в глибших і ширших масштабах навіть через призму вузького конкретного об'єкту досліджень. Оскільки обрана тема дисертації відповідає означеним критеріям, то вона вже у зв'язку із цим заслуговує на детальне наукове опрацювання.

Принципова важливість вивчення історії становлення та розвитку Київського комерційного інституту полягає також і у своєрідному випадінні історії цього вищого навчального закладу з контексту вітчизняних історичних

---

¹ Див.: Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – С. 73-74.

досліджень, а відповідно – із загального поля інтелектуальної історії України. При цьому вивчення історії Київського комерційного інституту допоможе не лише інтерполювати історію цієї інституції в контекст історії України, але й посприє у з'ясуванні та поглибленні наукових знань із цілої низки тем історії України перших десятиліть ХХ ст., сприятиме адекватній оцінці процесів у сфері реформування вищої освіти в Україні тощо.

Задля кращої реалізації цих завдань історія Київського комерційного інституту досліджується у рамках процесів та загального контексту історії України перших десятиліть ХХ ст.

Об'єктом дисертаційного дослідження є перший на українських землях вищий навчальний заклад економічного профілю – Київський комерційний інститут, а саме, – викладацький штат, студентство, зміст навчального процесу та його матеріальне забезпечення.

Предметом дисертаційного дослідження є започаткування, становлення та еволюція Київського комерційного інституту в усіх складових його функціонування, що досліджуються в контексті змін суспільно-політичного життя, освітніх стандартів, економічних реалій, а також участь представників інституту в інтелектуальному та політичному житті України перших десятиліть ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження визначені часом від заснування Київських вищих комерційних курсів (які розглядаються як складова історії Київського комерційного інституту) у 1906 р. до одержавлення та реорганізації Київського комерційного інституту в 1920 р.

Територіальні рамки дослідження окреслюються межами тогочасного Києва, де розміщувався Київський комерційний інститут і проживала переважна більшість його професорсько-викладацьких кадрів та студентів. Оскільки соціокультурний та освітній простір міста не існував ізольовано, в праці присутні матеріали, які стосуються загального контексту розвитку тих українських земель, що як і Київ, перебували у складі Російської імперії, а тому були втягнуті у процеси соціально-економічних та політичних

трансформацій на постімперському просторі. Порівняння з розвитком економічної освіти на межі XIX – XX ст. в інших європейських державах та США додатково розширює географічні рамки. Ці останні географічні виміри утворюють другий план для основного контексту дослідження, який відбувався в межах Києва в зазначений період. Виняток становить період евакуації інституту до Саратова у 1915 – 1916 рр.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є встановлення причин виникнення та головних тенденцій в інституційному становленні Київського комерційного інституту, а також з'ясування його місця і ролі в інтелектуальній, економічній і політичній історії України в зазначений період.

У відповідності до поставленої мети було визначено наступні **завдання**:

- дослідити основні напрями та ідеї історіографії, а також інформаційний потенціал джерельної бази теми;
- з'ясувати роль професорських корпорацій Києва у процесі започаткування Київського комерційного інституту та передісторію його заснування;
- проаналізувати роль особистісного фактору у справі інституційного становлення Київського комерційного інституту, ув'язавши через персоналії мікро- та макроісторичний виміри історичних студій;
- провести дослідження сформованої до початку XX ст. професорської культури (на прикладі професорської корпорації Комерційного інституту) та її кризи в умовах Першої світової війни і революційних змін 1917 – 1920 рр. як індикатор загальних трансформацій і зміни аксеологічних установок суспільства;
- здійснити реконструкцію процесу інституційного становлення Київського комерційного інституту в контексті інтелектуальної, економічної та політичної історії України перших десятиліть XX ст.;

- провести системний аналіз змін у студентському контингенті Київського комерційного інституту, створивши збірний «портрет» його студентства та «проявивши» крізь призму даного дискурсу сприйняття суспільством економічної освіти, а отже й діяльності;
- реконструювати у хронологічній ретроспективі зміст і характер навчального процесу, критерії оцінювання знань та порядок складання випускних іспитів, показати вплив на них зміни політичної та соціально-економічної ситуації;
- проаналізувати процес утворення у Київському комерційному інституті студентських організацій, їх роль у житті студентства і в суспільно-політичному житті України перших десятиліть ХХ ст.;
- прослідкувати вплив революційних подій 1917 – 1920 рр. на трансформаційні процеси у студентському контингенті та професорсько-викладацьких кадрах українських вищих навчальних закладів і становища в системі вищої освіти загалом на прикладі Київського комерційного інституту.

Теоретико-методологічними основами дослідження є комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Методологічні засади дослідження побудовані на принципах науковості, об'єктивності, позаполітичності, історизму, системності, логічності та конкретності. З-поміж широкого кола **методів** наукового пізнання були використані загальнонаукові (аналізу, синтезу, типологізації, структурно-системний, класифікації, логічний, індукції та дедукції) та спеціально-наукові, а саме історичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, порівняльний, статистичний, структурно-функціональний, мікро-історичного аналізу) методи. Також застосовано методи економічної теорії (синергетичний, інституційний, емпіричний) та загальнонаукової цивілізаційної парадигми. Це особливо посприяло у забезпеченні розгляду історії Київського комерційного інституту як явища

унікального і водночас такого, що є невід'ємною складовою інтелектуальної, економічної і політичної історії України. Поєднання усіх застосованих методів дослідження дозволило максимально ефективно досягти поставленої мети та вирішити поставлені науково-дослідницькі завдання.

Наукова новизна дисертаційного дослідження обумовлена самою постановкою важливої, але водночас малодослідженої теми, що не отримала належного висвітлення у науковій літературі, а також конкретними положеннями та висновками, які сприяють подальшому поглибленню вивчення історії України перших десятиліть ХХ ст. загалом.

Переглянуто та систематизовано вітчизняну та зарубіжну історіографію, що стосується Київського комерційного інституту. Висвітлено роль випускників і викладачів Київського комерційного інституту в інтелектуальному й суспільно-політичному житті України та вплив різних чинників на історію цього вищого навчального закладу. виправлено ряд неточностей у біографіях низки визначних особистостей, котрі працювали або навчались у цьому інституті. Доповнено новими матеріалами тему професорської культури, що підтверджують як сам факт її існування, так і докорінні зміни у ній під впливом Першої світової війни та подальших революційних подій.

Внаслідок особливого демократизму щодо вступу до Київського комерційного інституту, зокрема і відсутності обмежень за гендерним чинником, через вивчення студентства цього вищого навчального закладу стало можливим здійснення найбільш вичерпної реконструкції участі всіх груп населення у здобутті вищої освіти.

На основі ґрунтовних джерелознавчих пошуків до наукового обігу впроваджено значний комплекс неактуалізованих архівних документів, які сприяють створенню завершеної реконструкції усіх складових історії Київського комерційного інституту і водночас подають інформацію щодо інтелектуальної, економічної і політичної історії України.

Окремі виявлені архівні матеріали дозволяють переглянути усталені стереотипи щодо низки тем історії України перших десятиліть ХХ ст., а саме: занепаду українського національного руху у роки столипінської реакції, особливих утисків євреїв у Російській імперії та в період Директорії УНР тощо. Отже, досліджена тема відображає і загальне тло історичних процесів в Україні перших десятиліть ХХ ст., пропонуючи нові ракурси погляду та оціночні ряди щодо подій в Києві та Україні цього періоду.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що зміст, висновки та узагальнення дисертаційного дослідження дозволили здійснити цілісну реконструкцію історії Київського комерційного інституту. Виявлені матеріали та отримані результати становлять цінність для створення спеціальних і узагальнюючих праць з історії України перших десятиліть ХХ ст.

Частина результатів дисертаційного дослідження включена дисертантом у курс «Історія економіки та економічної думки», що читається для студентів Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана (КНЕУ). Отримані результати використані для розробки наукової реконструкції історії цього навчального закладу та покладені в основу концепції створення Музею історії КНЕУ.

Наукова апробація дисертаційного матеріалу здійснювалася у формі доповідей на 24 всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, семінарах, читаннях, у тому числі: Перша Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України: науково-методичний аспект» (Київ, 2008); VII Міжнародні наукові «Довнарівські читання» (Білорусія, Речиця, 2010), Міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 2011); VII Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 2011); VIII Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 2012); Науково-методична конференція «Від викладання дисципліни –

до освоєння наук» (Київ, 2013); ІХ Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» (Ніжин, 2013) та ін.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображені в одній авторській монографії, 27 статях у провідних наукових фахових виданнях, у навчальних посібниках, матеріалах наукових конференцій, збірниках, загальним обсягом 104,4 друк. арк.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС, ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний дискурс: стан наукового опрацювання теми

Наукове вивчення будь-якої теми історичного дослідження вимагає виявлення та опрацювання комплексу історіографічних джерел, на яких властиво і будується науковий текст. Проте у випадку з історією України ХХ ст. історіографія будь-якої тематичної складової цього періоду є вкрай проблематичною через його значну заполітизованість. Тож дослідник, вивчаючи тексти інших науковців, мимоволі потрапляє в лабети різних політичних дискурсів, вподобань, ідеологій тощо.

Особливо це стосується теми історії ККІ, оскільки це був перший український ВНЗ економічного профілю, що само по собі робило факт його виникнення знаковим. Як перший вітчизняний економічний вуз, він зосередив у своїх стінах провідних вчених-економістів; а завдяки своєму приватному статусу та особливо ліберальній політиці свого керівництва, ККІ став зосередженням вільнодумців, що згодом уславились у різних сферах суспільного життя. Тож у радянський період цілком закономірним стало те, що ці факти, а отже і сама історія ККІ, як їх своєрідне зосередження, була піддана забуттю. Звичайно, спорадично інформація про ККІ потрапляла до наукових праць, але це були побіжні згадки, що до того ж часто містили викривлену інформацію про цей вуз.

Почасти до такого стану із вивченням історії ККІ спричинилось також і те, цей вуз постав і розвивався у дореволюційні часи, тоді як основний період його вивчення припав на радянський період вітчизняної історіографії, що й спровокувало зміщення акцентів, своєрідне «присвоювання» його заснування пізнішим, радянським періодом, що якраз і було постульовано в історіографії. Відповідно, у даному випадку особливо доречним буде висновок Бредлі, що

«не буває історії без упередженості»¹. До цих застережень варто додати і те, що кожна історична праця створювалась різними особами, кожна з яких наклала свій відбиток на поданий матеріал або те, що Антуан Про назвав «вантаж особистості»².

Відповідно, нам доводилось враховувати усі ці приховані перешкоди на шляху до виділення в історіографії теми об'єктивної інформації. Це завдання полегшилось незначними обсягами історіографії історії ККІ, що посприяло меншій залежності опрацьованої нами теми від поглядів попередників, оскільки раніше фактично не було жодного дослідника, котрий би спеціально займався історією цього вузу.

У випадку з історією ККІ слід зазначити, що географічно (територіально) практично вся її історіографія обмежується рамками Києва, що в принципі є характерним і для досліджень історії решти вітчизняних вузів, а також і закордонних, становлячи своєрідний рудимент панування макроісторії, коли подібні мікро-історичні теми не сприймалися за суттєві. Тож зазначена історіографічна особливість є загальною і жодним чином не применшує значення історії визначних вузів в розвитку держави загалом, а засвідчує їх тісний зв'язок у першу чергу із місцем свого розміщення. Проте викликана така ситуація також і своєрідною монополізацією вузівською історією дослідниками конкретних вузівських корпорацій.

Відповідно, ми застосували хронологічний принцип та рівень інформативності (в плані розкриття теми) у якості провідних критеріїв для поділу історіографії історії ККІ. Як результат, виділяємо чотири основні періоди історіографії історії ККІ, кожен з яких водночас об'єднаний спільною ознакою загального історіографічного дискурсу й конкретних здобутків дослідників: 1) праці, створені переважно у стінах ККІ / КІНГ в 1909 – 1920х роках; 2) період «забуття» історії ККІ (1930 – 1950-ті рр.); 3) праці 1960 – 1980-х років; 4) праці, створені в незалежній Україні. Внаслідок обмеженої кількості

---

¹ Про А. Дванадцять уроков по истории / А. Про. – М.: РГГУ, 2000. – С. 99.

² Там само. – С. 97.

спеціальних праць з історії ККІ, виділені в їх масиві блоки важко поділити на менші підгрупи та напрями. Задля порівняння загального історіографічного дискурсу ми розглядаємо також роботи сучасних українських та зарубіжних вчених, що у своїх дослідженнях опосередковано заторкують тему історії ККІ (у зв'язку з дослідженням біографій особистостей, котрі були пов'язані із ККІ працею або навчанням), або ж присвячені узагальнюючому аналізу досліджуваного періоду чи історії ін. вузів у перші десятиліття ХХ ст.

Дослідження історії (а фактично передісторії та перших років становлення ККІ) було започатковано у рамках самого цього вузу і при цьому особами, що стояли біля його витоків та працювали у ньому, а тому вони є найбільш інформативними, всеохоплюючими та значною мірою об'єктивними. Ці публікації були розміщені на сторінках друкованого органу вузу «Известий Киевского коммерческого института», а також виходили й окремими виданнями. Фактично всі книги «Известий», що видавались з 1909 по 1916 р., містять інформацію стосовно різних аспектів життя ККІ: тут і статистика руху студентського контингенту, і списки викладачів та розклади занять, і дані щодо матеріальної бази інституту, так само як і перші узагальнюючі нариси його історії. Окремими виданнями виходили також звіти Товариства економістів, що діяло при ККІ; огляди викладання; звіти по Музею товарознавства і т.п. Водночас ці видання належать і до публікації джерел з історії ККІ.

Особливу цінність з-поміж цих публікацій мають статті, написані М. В. Довнар-Запольським (зокрема «Записка о Киевском коммерческом институте»¹), котрий був засновником і першим керівником КВКК / ККІ, а тому як ніхто інший був обізнаний з усіма перипетіями постановня цього київського вузу. В «Записці» уміщено стисло інформацію щодо історії зародження вищої економічної освіти за кордоном та в Росії; досить детально описано процес заснування КВКК та набуття ними статусу інституту, зміцнення його матеріальної бази, розвиток бібліотеки та методичних підрозділів, характер та

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – 56 с.

зміст навчальної програми¹, кількісних змін у студентському контингенті (від 1906 р. по 1910 р., з градацією за статтю, віросповіданням, соціальним походженням студентів тощо)². При цьому Довнар-Запольський, як автор цієї «Записки» проводить у ній тезу про взаємозв'язок між розвитком економічної освіти та господарського комплексу країни, чим аргументував важливість свого задуму про заснування ККІ. Проте це було не просто обґрунтуванням своїх планів, але й підтвердженням реальної ситуації. Хоча, безперечно маємо визнати певний суб'єктивізм цієї «Записки», що частково характеризувало і решту публікацій, виданих у ККІ, котрі знайомили загал із цим вузом і виступали також і в ролі своєрідної агітаційної продукції. Факт, що характеризує й політику інших вузів.

Період Першої світової війни та українських визвольних змагань був добою, коли створення праць з історії вузів було не на часі, так само як і в першій половині 1920-х рр. Тим не менш з документації архіву ККІ випливає, що за ініціативи М. В. Довнар-Запольського на початку 1916 р. було заплановане видання книги до десятиріччя заснування ККІ³. Зі збереженої програми цього видання випливає, що воно мало складатись з кількох частин. Зокрема, у вступі пояснювався зв'язок між вищою комерційною освітою і народним господарством. У першій частині планувалось подати історію розвитку ККІ, а саме еволюцію викладання, студентського контингенту, огляд навчально-допоміжних установ (кабінетів та лабораторій, бібліотеки, музею товарознавства), висвітлити участь інституту в науковому житті країни (зокрема і діяльність його випускників), подати історію споруд, огляд студентських організацій, а наприкінці висвітлити питання «Війна та інститут». Другий розділ мав присвячуватись огляду інших вузів імперії, що давали економічну освіту⁴.

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 26-30.

² Там само. – С. 36-42.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1326.

⁴ Там само, арк. 31.

Архівні документи засвідчують, що аналогічне завдання планувалось виконати також наприкінці 1920-х рр. (з нагоди відзначення 25-річчя цього ВНЗ)¹. Проте складна суспільно-політична ситуація, що панувала в Україні в обидва ці періоди, а також і чергова реорганізація, яка спіткала інститут у 1930 р., унеможливили втілення цих планів і тому в архіві ККІ та КІНГ наявні лише фрагментарні матеріали, пов'язані з підготовкою обох цих збірників без деталізації структури.

У 1930-х роках ситуація з вивченням історії колишнього ККІ докорінно змінюється: внаслідок реорганізацій він розподіляється на декілька вузів, а з 1934 р. переміщується до Харкова. З цього часу і до середини 1940-х рр. вивчення історії цього вузу припиняється. У довідкових виданнях він теж не згадується під дореволюційною назвою. Відповідно, період 1930-х рр. – першої половини 1940-х рр. можна умовно позначити як період «забуття» історії ККІ. Закономірно, що 15 років забуття історії дозволили начисто переписати її. Тож у 1945 р. в інституті було відзначено 10 років від дня його заснування, тобто його історія почала виводитись з 1934 р. Подібне подання його історії проіснувало до кінця 1950-х рр. і тому у цей час про історію ККІ (яка закінчувалась 1920 р.) також не йшлося.

Проте подібне «забуття» було зумовлене не лише реорганізаціями ВНЗ та його географічним переміщенням, що супроводжувались ротацією штату співробітників, які виступали живими носіями історії інституту. Перш за все, це забуття було викликано суто політичною кон'юнктурою: у такий спосіб «забуттю» піддавались численні «неблагонадійні» особи, пов'язані з цим ВНЗ до 1930-х рр. Окрім того, радянська влада могла у такий спосіб приписати собі й справу започаткування вищої економічної освіти в Україні – тенденції, що були властиві для викладу історії й інших вузів в СРСР у цей період. Подібний стан справи засвідчується хоча б тим, що в інституті увесь цей час перебував архів ККІ, який містив вичерпну та різнобічну інформацію з історії ККІ, але її зумисне не використовували.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 3, спр. 131.

Певна лібералізація, властива для часів «хрущовської відлиги», позначилась і на справі вивчення історії ККІ. Починає повертатись інформація про історію цього вузу до 1920 р., хоча вона мала фрагментарний характер, була однобічною (увага акцентувалась на участі студентства у революційній діяльності) та сповненою численних «білих плям». Загалом, період від межі 1950 – 1960-х рр. і до кінця 1980-х рр. характеризувався поступовим відновленням історії ККІ. Зокрема у 1962 р. було відзначено 50-літній ювілей, а в 1972 р. – 60-річчя від дня його заснування. У випущеному з нагоди цієї дати в КІНГ коротенькому довіднику історія вузу «починається з червня 1912 р. Саме тоді Київському комерційному інституту був наданий статус вищого навчального закладу»¹. Звісно, історії до 1920 р. було відведено декілька речень, але навіть і за такої ситуації була допущена (вочевидь цілком свідомо) значна похибка – ККІ отримав статус інституту ще у 1908 р., а в 1912 р. він був зрівняний у правах із державними вузами. Отже, історичну справедливість було відновлено, але частково, оскільки знову ж випадав період історії цього ВНЗ від 1906 по 1912 р. Пояснити це можна лише тим, що у ці роки вуз існував не лише як приватний, але й як досить незалежна від офіційної влади установа, що в радянський період вважалось неприпустимим².

Загалом, у цей період історіографія історії ККІ (якщо не враховувати поодиноких згадок у енциклопедичних виданнях) обмежувалась саме ювілейними розвідками у стінах цього вузу, що тоді носив назву Київський інститут народного господарства. Подібна ситуація у той період загалом була єдиним можливим каналом популяризації інформації про історію вузів, що

---

¹ Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка. – К., 1972. – С. 3.

² При цьому сам факт незнання справжньої інформації щодо часу заснування інституту на початку 1970-х рр. слід відхилити, оскільки справи з архіву КВКК та ККІ, згідно аркушів опрацювання, засвідчують, що їх використовували й у 1960 – 1970-х рр., а отже дослідники, з-поміж яких були й співробітники цієї інституції, володіли інформацією щодо його заснування у 1906 р.

використовувався й іншими тогочасними ВНЗ в Україні та СРСР загалом¹. Тож подібний стан цілком відповідав духу того часу.

З 1960-х рр. інформація з історії ККІ проникає в узагальнюючі та енциклопедичні видання. Зокрема, в «Історії Києва» за 1963 р. в главі, присвяченій розвитку вищої освіти в місті на початку ХХ ст., коротко зазначено, що «За ініціативи професора М. В. Довнар-Запольського в 1906 р. відкрились вищі комерційні курси для осіб обох статей» і що за перший рік на них вступило 239 осіб; з 1908 р. курси були перетворені на інститут і станом на 1913 р. в ньому вже навчалось 4 тис. студентів². Ця інформація була повторена і в наступних виданнях з історії Києва³. У цьому зв'язку варто зазначити, що попри свою стислість (що в принципі цілком зрозуміло, враховуючи енциклопедичний характер видань) вони подавали навіть більше інформації по історії ККІ, аніж у тогочасних ювілейних виданнях, що виходили у стінах КІНГ. Подібна тенденція набула сталого характеру і була радше не проявом ідеологічної кон'юнктури (праці ж видавались в один і той самий період), а браком істориків у стінах цього вузу.

Чергове повернення інтересу до історії ККІ відбулось у роки горбачовської перебудови. Наприкінці 1980-х років низку заміток з історії вузу було вміщено в газеті КІНГу «Радянський економіст» професором інституту Т. Д. Бондарем⁴, хоча і вони були позначені політичною тенденційністю (зверненням уваги на партійних діячів, які свого часу навчались у ККІ, навіть

---

¹ Історія Київського університету (1834 – 1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.; Киевский университет. Документы и материалы. 1834 – 1984 / Ред. коллегия М. У. Белый (предс.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура, Н. Е. Кучеренко и др. – К.: Вища школа, 1984. – 190 с.; История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – 561 с. та ін.

² История Киева. – Т. 1. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – С. 590.

³ История Киева. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 391; Киев: энциклопедический справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. – С. 124, 307.

⁴ Бондар Т. Д. Як народжувався інститут. До питання про історію КІНГу / Т. Д. Бондар // Радянський економіст. – 1989. – Травень-вересень.

якщо це і був лише короткий епізод у їхній біографії) і водночас містили низку суттєвих похибок щодо основних віх в історії ККІ. Наприклад, помилково було визначено час його евакуації до Саратова «весною 1915 р. ... до лютневої революції 1917 р.»¹, хоча насправді ця подія мала місце в період з вересня-жовтня 1915 р. по літо 1916 р.². Так само було спотворено й хронологію інших важливих подій в історії ККІ (включно із самою датою його заснування) та персоналіями, що входили до складу його викладацьких кадрів.

Тож цілком закономірно, що з відновленням незалежності України та зникненням ідеологічного диктату й обмежень у наукових дослідженнях на початку 1990-х рр. створились сприятливі умови для створення об'єктивної та вичерпної реконструкції історії ККІ. Щоправда, тоді цій справі перешкодило загальне падіння довіри до історичної науки, яка розглядалась як кон'юнктурна, а головне – складна економічна ситуація в країні. Тож справа зрушила з місця лише з середини 1990-х років. Як наслідок, у 1998 р. (до 90-річчя КНЕУ) було видано монографію «Шляхом до національного економічного»³, на початку якої було зроблено короткий екскурс також і в історію вузу. А в 2006 р. було видано чергову ювілейну працю «Сторічний поступ», що також подавала коротку історичну довідку про розвиток університету від моменту його заснування у 1906 р. Проте в обох випадках історична інформація мала досить стислий, фрагментарний та суто фактологічно-описовий характер.

До цих праць примикають і видання з нагоди річниць юридичного факультету КНЕУ, в яких також згадуються окремі події з дореволюційної історії цього ВНЗ⁴. Проте усі вони страждають на надзвичайну стислість

---

¹ Бондар Т. Д. Київський комерційний / Т. Д. Бондар // Радянський економіст. 1989. – № 30 (786).

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, 1279.

³ Шляхом до національного економічного / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакуленко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 160 с.

⁴ Відроджений заново: юридичний факультет КНЕУ. – К.: Оріони, 2003. – 240 с.; Юридичний факультет КНЕУ – 15 років після відродження / В. Ф. Опришко (кер. авт. кол.), О.І. Ющик, Л.О. Савенкова та ін. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2008. – 368 с.

інформації про ККІ, відсутність опертя на документальні джерела, що до певної міри може бути пояснене відсутністю власних значних потужних кадрів вчених-істориків, що наявні у класичних вузах і які допомагають у створенні більш презентабельної та завершеної реконструкції історії останніх¹. Це підтверджується приблизно тотожним рівнем ювілейних видань з історії інших спеціалізованих вузів, у яких відсутні історичні факультети².

Виняток із цього правила (в контексті вивчення історії ККІ у стінах КНЕУ) становить праця Л. В. Міхневич, у якій особливо глибокого опрацьовано питання розвитку юридичної науки і освіти у стінах ККІ. При цьому автор зробила першу реконструкцію історіографії та джерельної бази цієї теми³, подала реперні точки історії ККІ, навела дані щодо низки визначних персоналій, що викладали у ККІ.

Таким чином, увесь комплекс праць, виданих останніми роками з нагоди ювілеїв КНЕУ та окремих його структурних підрозділів, хоча і не страждає на властиву для праць радянського періоду заангажованість та політичну кон'юнктуру, і подає досить об'єктивну інформацію по історії ККІ, але не

---

¹ Див.: *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади* / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.; *3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.; *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905)* / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х.: Сага, 2007. – 45, 168, 390, XII с.; *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців* / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Т. 2 – Х.: Сага, 2010. – 550 с.; *Історія Одеського університету (1865 – 2000)* / Л. О. Ануфрієв [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с.

² *Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 136 с.; *Парієнко Г. К. Одеський державний економічний університет. Історія. Ректори* / За заг. ред. М. І. Зверкова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 160 с.

³ *Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906 – 1930 рр.)* / Л. В. Міхневич. – К.: КНЕУ, 2011. – С. 9-75.

дозволяє цілковито реконструювати увесь його історичний поступ, в силу стислості наведеної у них інформації та недостатності залученої джерельної бази, а також і відсутності ув'язування цього матеріалу із загальним контекстом історії України. Все це, як вже зазначалось, було наслідком відсутності потужної групи вчених-істориків у рамках економічного вузу (що цілком закономірно), а також і самодостатністю провідних вітчизняних вузів, що робило їх історію предметом вивчення лише у рамках їх наукових кадрів. Частково це було наслідком і певної монополізації окремих тем різними групами науковців (науковими установами). Подібна ситуація є усталеною, зберігається й понині, але не є нормальною, оскільки історія провідних вузів є невід'ємною складовою історії держави і залишає широке поле для наукових пошуків багатьох дослідників. Відповідно, подібний стан додатково актуалізує цей напрям наукових студій.

Задля можливості застосування темпорального методу та дослідження історії ККІ у контексті інтелектуальної, економічної та політичної історії України (адже ж за словами Дж. Тоша «предмет дослідження не можна виривати з оточуючої обстановки»¹), ми опирались і на праці, що не відносяться безпосередньо до історіографії історії ККІ, але сприяють більш кращому зрозумінню цієї теми у ширшому контексті. Ці публікації утворюють два комплекси – праці, в яких історія ККІ не є провідною темою досліджень, але які присвячені визначним особистостям (що працювали у ККІ і тому цей напрям був невід'ємною складовою їх біографії); та праці, що відображають загальний контекст досліджуваного періоду.

Перший комплекс цього блоку історіографії представлений дослідженнями вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених реконструкції біографій видатних вчених, які працювали або навчались у ККІ.

Біографічні дослідження, присвячені особистостям, пов'язаним із ККІ, так само як і історіографія власне історії цього вузу, яскраво проявили

---

¹ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С. 19.

ідеологічну складову історичної науки. Так, попри визначальність особи М. В. Довнар-Запольського, не його біографістика виявилась хронологічно першою, а праці, присвячені «ідейно правильним» постатям. Отже і в цьому випадку бачимо жорстко цензурований характер історії ККІ у радянський період. Зокрема, на вшанування 20-річчя з дня смерті К. Г. Воблого було видано книгу, у якій окремими пасажами фігурує факт його праці в інституті та основні сходи професійної кар'єри у ньому – викладач, декан, «в.о.» ректора (хоча, як свідчать архівні документи, він був повноцінним ректором – отже знову маємо справу із помилками у цій сфері, зумовленими слабким вивченням її джерельної бази)¹. Стисла інформація про ККІ вміщена і в книзі, присвяченій радянському партійному діячу Л. Й. Картвелішвілі², котрий навчався у цьому вузі.

Більш об'єктивну оцінку наукової спадщини К. Г. Воблого (хоча так само лише із констатацією факту його роботи у ККІ) подає І. С. Коропецький³, котрий був вільний від впливу радянської ідеології.

Лише з 1990-х років почалось активне і систематичне вивчення біографії М. В. Довнар-Запольського, хоча і в цих працях про ККІ згадується лише як один з епізодів біографії Митрофана Вікторовича. Зокрема, про факт заснування М. В. Довнар-Запольським ККІ зазначила українська вчена-архівіст І. Б. Матяш в серії нарисів, один з яких було присвячено спеціально цьому науковцю⁴. Так само побіжно про факт існування ККІ згадували й інші

---

¹ Ровнер О. С. Костянтин Григорович Воблий / О. С. Ровнер. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 4-6, 13, 14.

² Нагорна Л. А. Лаврентій Йосипович Картвелішвілі / Л. А. Нагорна. – К.: Політвидав України, 1976. – С. 14-15.

³ Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І. С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – С. 148-153.

⁴ Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Б. Матяш. – К., 2001. – С. 86, 88-89.

українські вчені, що досліджували біографію М. В. Довнар-Запольського або історію розвитку вищої освіти у Києві на початку ХХ ст.¹.

З-поміж зарубіжних науковців першим про ККІ (у зв'язку зі студіюванням біографії М. В. Довнар-Запольського) згадує С. І. Михальченко².

Більше інформації з історії ККІ міститься у працях білоруських вчених, що зумовлено особливою розробкою ними біографії М. В. Довнар-Запольського, який мав білоруське походження. Вивчення життя та діяльності цього вченого інституціоналізувалося в періодичні «Довнарівські читання», в матеріалах яких і зібрана вся новітня історіографія стосовно засновника ККІ. Зокрема, розвідку присвятив цій темі білоруський історик А. Л. Киштимов³. Ще один білоруський автор А. С. Ліс у статті «Мітрофан Вікторович Довнар-Запольський: життя в науці» також торкнувся питання заснування Митрофаном Вікторовичем КВКК, їх трансформації на ККІ (хоча помилково датує набуття КВКК статусу інституту 1907 р.). Загалом, наведена А. С. Лісом інформація досить стисла, але має влучне трактування справи заснування цього ВНЗ як такого, що становив принципово новий тип навчального закладу в Росії і що завдяки статусу приватного навчального закладу ККІ став місцем зосередження опальних вчених⁴.

---

¹ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – С. 197; Луценко Є. Джерельна база дослідження життя та творчості М.В. Довнар-Запольського / Є. Луценко // Український біографічний словник: історія, проблематика створення: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 1997. – С. 76-77; Карпусь Д. «Справа Сташевського» та її місце в історії київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського / Д. Карпусь // Семья міжнародных Доунараускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 59-64.

² Михальченко С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162-170.

³ Кыштым А. Л. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского / А. Л. Кыштым // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2000. – Вип. 2. – С. 114-130.

⁴ Ліс А. С. Мітрафан Віктаравіч Доунар-Запольскі: жыцце у навуцы / А. С. Ліс // Даследчкі гісторыі трох народаў: М. В. Доунар-Запольскі (зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). – Гомель-Рэчыца, 2000. – С. 14-15.

Побіжно згадували в своїх працях про історію ККІ, точніше – про сам факт існування цього ВНЗ, й інші білоруські вчені (В. М. Лебедева, М. Ф. Шумейко та ін.) у дослідженнях, присвячених М. В. Довнар-Запольському.

Стосовно інших постатей, які асоціюються з ККІ, в історіографії новітнього часу слід назвати монографію про П. Р. Сльозкіна¹. Дослідження це досить цікаве з огляду на всебічне висвітлення життя другого ректора ККІ. Відтак у книзі є чимало інформації напряму пов'язаної із цим ВНЗ: точно зазначено дату його заснування, набуття статусу інституту, перераховано низку визначних представників з-поміж його професорсько-викладацьких кадрів тощо². Втім, в цій роботі наявні і досить серйозні помилки. Так, датою евакуації ККІ до Саратова замість осені 1915 р. названо осінь 1914 р.³, помилково датовано час перебування Сльозкіна на посаді ректора ККІ до початку 1918 р.⁴. І звісно, сам інститут є лише незначним тлом для відтворення біографії діяча.

У інших публікаціях подібного роду згадування про ККІ є ще більш рідкісними. Наприклад, у ґрунтовному дослідженні біографії Д. О. Граве (котрий працював у ККІ з 1908 р. до його реорганізації на КІНГ і навіть виконував обов'язки декана) лише окремим пасажем згадується те, що він «читав математичні курси» у ККІ⁵. Це зайвий раз підтверджує маловідомість історії ККІ у наукових колах. Аналогічного характеру згадування ККІ наявні і в праці, що присвячена Є.Є. Слущькому, котрий також працював у ККІ⁶. Проте в усіх наведених публікаціях наявні лише побіжні згадки, без спеціальної деталізації щодо історії власне КВКК / ККІ.

¹ Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862 – 1927) / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2007. – 180 с.

² Там само. – С. 6-7, 100-108.

³ Там само. – С. 104.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Урбанский В. М. Дмитрий Граве и его время / В. М. Урбанский. – К.: Наукова думка, 1999. – С. 66.

⁶ Слущький Є. Є. Теорія граничної корисності / Упоряд В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.

Окремим сегментом історіографії дискурсу ми виділили публікації присвячені політичній¹, соціально-економічній², інтелектуальній³ та ін. аспектам історії⁴ України та світу кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.

Ці роботи дозволили встановити факт прямого взаємозв'язку між інтенсивністю процесів капіталістичних перетворень в економічній сфері життя держави та фактом виникнення у ній ВНЗ економічного профілю. Також на їх основі було підтверджено, що вже наприкінці ХІХ ст. склались можливості для утворення в Києві вузу економічного профілю, але через де-факто колоніальну політику Росії щодо України в той період це було неможливо. І лише поступки,

---

¹ Вульф Е. Р. Європа і народи без історії / Е. Вульф; пер. з англ. І. Пошивайла. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.; Россия на рубеже ХІХ – ХХ веков: материалы научных чтений. – М.: РОССПЭН, 1999. – 352 с.; Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі; пер. з італ. – К.: Основи, 2005. – 350 с.

² Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. / Л. Я. Корнійчук – К.: Вид-во Київського університету, 1971. – 253 с.; Дружинин Н. М. Социально-экономическая история России: изб. тр. / Н. М. Дружинин – М., 1987. – 421 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVIII – начала ХХ в.) / Б. Н. Миронов. – СПб.: АТ «Наука», 1999. – 547 с.; Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с.

³ Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст / О. Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.; Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. Р. В. Ткаченко. – М.: РГГУ, 2000. – 336 с.; Кантор В. Русское искусство и «профессорская культура» / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186; Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.

⁴ Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце ХІХ – начале ХХ в. / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.; Иванов А. Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца ХІХ – начала ХХ в.: общественно-политический облик / А. Е. Иванов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 60-76; Иванов А. Е. Студенчество России конца ХІХ – начала ХХ века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М.: Росспэн, 1999. – 394 с.; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.; Полянская Л. И. Документы к истории высшего образования в России / Л. И. Полянская // Исторический архив. – 1958. – № 1. – С. 222-227; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87-92.

на які пішла влада в період революції 1905 – 1907 рр., уможливили створення ККІ. Проте слід відзначити, що в переважній більшості праць з історії України відсутня інформація щодо факту виникнення та функціонування КВКК / ККІ, хоча і згадуються інші тогочасні ВНЗ.

Задля виявлення закономірностей або ж особливостей у розвитку ККІ було використано праці з історії ін. вітчизняних вузів того періоду – у першу чергу київських, що діяли в подібних умовах і навіть мали одних і тих самих осіб у своєму професорсько-викладацькому складі¹. Ці роботи дозволили підкреслити більшу міру самостійності політики ККІ у кадровому та студентському питаннях, але водночас засвідчили подібність впливу тогочасних соціально-економічних та політичних змін на становище ККІ.

Таким чином, здійснений огляд історіографії історії ККІ показав, що її хронологічно і методологічно можна поділити на чотири етапи відповідно до еволюції вітчизняного історіописання під впливом різних політичних систем та рівня свободи мислення й публічного осмислення історичних процесів. При цьому вкотре виявлено таку особливість вивчення вузівської історії як її

---

¹ Історія Київського університету (1834 – 1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.; 3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. – К., 2004. – 356 с.; КПІ. Перше століття: історичний огляд / Авт.-упоряд.: В. І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – 384 с.; Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» / К. А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.; Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.; Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Вступ. стаття В. І. Іваненко; Наук. ред.: С. І. Посохов. – Т. 1. – Харків: Сага, 2010. – 540 с. – Там само. – Т. 2. – Х.: Сага, 2010. – 550 с.; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х.: Сага, 2007. – С. 45, 168, 390, XII с.; Історія Одеського університету (1865 – 2000) / Л. О. Ануфрієв [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с.

обмеженість дослідженнями, створеними у рамках відповідних вузів, що свідчить про їх своєрідну самодостатність та монополію у справі вивчення власної історії – це відсікає від цієї роботи «сторонніх» дослідників.

Окрім того, оцінюючи усю історіографію теми історії ККІ, мусимо визнати, що вона є незмірно малою у порівнянні зі значимістю цього вузу (як першого осередку підготовки фахівців з вищою освітою для господарської сфери, зосередження провідних вчених-економістів та своєрідного розсадника вільнодумства та інтелекту, котрий дав чимало визначних діячів для наукової, культурної та суспільно-політичної сфер життя як українського, так і низки ін. етносів). Навіть більше, можна вести мову про те, що історія ККІ фактично залишається у вітчизняній історичній науці у статусі своєрідної *terra incognita*. Причина цього парадоксу полягала, швидше за все, у прагненні радянської влади до переписування історії, що на прикладі історії ККІ виявилось у спробі подати його виникнення як виключну заслугу радянської влади, а звідси – «забуття» його історії дорадянського періоду. Окрім цього, подібне спотворення історії першого українського економічного вузу дозволяло позбутись і згадування про цілу плеяду визначних науковців та політичних діячів, пов'язаних із ККІ науково-педагогічною діяльністю або ж навчанням, які були піддані репресіям у радянський період.

Таким чином, обмеженість інформації про ККІ у науковій літературі слід розглядати як один із фактів однобічного висвітлення вітчизняної історії, що дістався нам у спадок від радянський часів, і який потребує виправлення в плані всеохоплюючого та об'єктивного відображення історії ККІ в силу її важливості для об'єктивної реконструкції історії України перших десятиліть ХХ ст. загалом. Подібна ситуація значною мірою спричинена ще й тим, що до наукового обігу раніше ніколи не залучалась значна кількість документації з архіву цієї установи, а без джерельної бази неможливим є створення серйозної наукової праці, не кажучи вже про солідну історіографію теми.

1.2. Інформаційний потенціал джерельної бази дослідження

Аналізуючи джерельну базу історії ККІ варто зазначити декілька акцентів. По-перше, жодна подія чи явище минулого не може стати предметом вивчення історичної науки без наявності джерел про цю подію, явище і т.д. При цьому саме мірою наявних джерел визначається і ступінь розкриття теми дослідження. У випадку історії ККІ можна одразу ж наголосити, що писемних джерел з цієї теми цілком достатньо, хоча вони не рівномірно розподіляються по різним рокам історії ККІ: зокрема, найбільше їх припадає на період до 1918 р., тоді як за 1918 – 1920 рр. їх пропорційно менше. Подібний стан пояснюється особливостями політичної ситуації в Україні у ці роки і підтверджується самими документами з архіву ККІ з яких слідує, що у періоди зміни влади (а саме влітку 1919 р.) відбувалась евакуація архіву, і це, закономірно, потягло за собою і втрату частини документації.

Також зазначу, що ми ставили за мету виявляти не поодинокі «знакові» джерела, а по можливості фронтально дослідити і запровадити до наукового обігу максимально більше архівних документів, що відображають усі складові історії ККІ. Звичайно, опрацювання абсолютно усіх документів з архіву цієї установи було неможливим¹ і до того ж значна частина його архіву представлена особовими справами студентів, які за своєю структурою є доволі однотипними. Тож ми більшою мірою акцентували увагу на тих документах, що подавали саме різнопланову, узагальнюючу інформацію. Натомість з-поміж особових справ, котрі відклались в архіві ККІ, були повністю опрацьовані

---

¹ Сучасна історична наука загалом визнає, що «оволодіння широким колом джерел є ... складною, часом недосяжною ціллю» (Тош Д. Стремление к истине / Д. Тош; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2000. – С. 95).

справи його викладацького складу¹, тоді як студентські справи опрацьовувались вибірково за репрезентативним принципом².

По-друге, внаслідок незначної наукової опрацьованості історії ККІ при водночас значній джерельній базі ми не перебували в залежності від характеристик джерел, поданих попередніми дослідниками. Архівні джерела опрацьовувались та аналізувались не лише самостійно, але й уперше, що дозволило досягти максимального ступеня об'єктивності і водночас дало право на авторський розподіл блоків джерельної інформації, що і було зроблено.

По-третє, джерельну базу нашого дослідження становлять у першу чергу документи з архівів КВКК та ККІ, тобто такі, що стовідсотково можуть бути віднесені до першоджерел, оскільки створювались безпосередньо у рамках досліджуваної установи, в досліджуваний період і особами, що у ККІ працювали. Таким чином, нам вдалось дотриматись найприскіпливіших критеріїв щодо джерельної бази дослідження, оскільки спирались на першоджерела. Також у цьому випадку немає потреби проводити їх зовнішню критику, оскільки вони цілком (за усіма ознаками) відносяться до досліджуваного періоду і створені саме у рамках ККІ і при цьому у їх авторів не виникало потреби у спотворенні вміщених у них фактах, оскільки вони призначались для внутрішнього «споживання». І лише частина вихідної документації (призначеної для центральних установ), як буде слідувати з тексту відповідних розділів, часом містила певну деформації фактів в інтересах ККІ³.

Проте поряд із документами з архівів КВКК, ККІ та КІНГ, використовувались й документи з інших архівів. Це було зроблено для порівняльного аналізу документів різного походження задля уникнення

---

¹ Загалом було опрацьовано 107 справ осіб професорсько-викладацького складу ККІ, тобто практично усі за винятком чотирьох, які перебувають на реставрації.

² Опрацьовано 417 справ, що представлені особовими справами студентів, екзаменаційними листами та ін. документацією, яка стосувалась окремих осіб студентів ККІ за всі роки його функціонування (включаючи і справи осіб, котрі вибули з нього).

³ Маю на увазі штучне зменшення відсотку євреїв серед студентів ККІ у статистичних довідках, призначених для МТП, що мало зрозуміле пояснення.

упередженості, властивої для джерел внутрішнього походження, яким й є вище згадані архівні фонди. Так, з 1281 архівної справи, що були опрацьовані нами, 911 безпосередньо пов'язані з функціонуванням ККІ або стосуються його професорсько-викладацького складу – отже пропонують «внутрішній погляд» на його історію; а ще 370 архівних справ відображають більш широкий контекст, що дозволяє співставити різні аспекти функціонування ККІ з аналогічними по іншим навчальним закладам Києва і водночас побачити образ цього вузу «сторонніми очима».

При аналізі (та поділі) джерельної бази ми брали за основу ступінь інформаційного потенціалу джерел та міру різноаспектності поданої у них інформації. Також джерельну базу дисертації (згідно загальноприйнятої джерелознавчої класифікації¹) було поділено на джерела документального характеру (документи державних органів влади², поліційних установ і т.п.³) та наративні документи (щоденники, мемуари, епістолярні, публікації в пресі). Застосовано також принцип розподілу неопублікованих (архівних) та опублікованих сегментів джерельної бази. При цьому навіть опубліковані джерела, не кажучи вже про архівні, значною мірою залишилися неактуалізованими, оскільки майже не використовуються в аналізованих вище працях.

Основою джерельної бази дослідження є у першу чергу архівні матеріали, оскільки вони допомагають максимально повно реконструювати усі складові історії ККІ і при цьому практично всі вони уперше вводяться до наукового обігу.

Архівні матеріали нами були розподілені за їх інформативним потенціалом для розкриття теми дослідження на:

---

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

² Наприклад, важливість для реконструкції започаткування КВКК становлять документи з канцелярії київського генерал-губернатора (Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 123; Там само, оп. 538, спр. 207, Там само, оп. 658, спр. 176).

³ Держархів м. Києва, ф. 153; ЦДІАК України, ф. 274, 275, 385, 442.

– документи першочергового значення (в плані ступеню розкриття теми). До них були віднесені: матеріали з архівів KBKK, ККІ, КІНГ та з особових справ учених, які викладали у ККІ, але які відклались у ін. архівних фондах.

– документи, що опосередковано пов'язані з історією ККІ, але слугують для проведення порівняльної оцінки розвитку ККІ. До цієї групи віднесено матеріали з архівів навчальних закладів комерційного профілю Києва, Університету Св. Володимира, КПІ та ін.

Першу групу джерел можна поділити за фондами на документи, створені у KBKK, ККІ та КІНГ (що нині зберігаються у Державному архіві м. Києва¹); та матеріали, що відклались в архівах інших вузів Києва того періоду і стосуються осіб, які працювали у ККІ або ж висвітлюють біографії його співробітників та інші аспекти, що стосуються історії ККІ. Ця група джерел зберігається як у Держархіві м. Києва, так і в ІР НБУВ та ЦДІАК у складі десяти різних фондів².

Враховуючи надзвичайно велику кількість справ в архіві ККІ та їх різноплановість, актуалізовані в дисертації документи з цього архіву, що й склали основу джерельної бази нашого дисертаційного дослідження, були розподілені на наступні підгрупи: 1) офіційна документація (а) документація щодо зміни статусу інституту та затвердження його статутів, правил прийому і т.п.; б) циркуляри МТП та ін. державних відомств, а також документація, що відображає співпрацю ККІ з державними установами та іншими вузами Києва; в) документи щодо видання «Известий Киевского коммерческого института», документація, пов'язана з Музеєм товарознавства та ін. структурними підрозділами ККІ); 2) матеріали, пов'язані з професорсько-викладацьким кадрами ККІ (а) списки викладачів та їх особові справи; б) конкурси на заміщення вакансій; в) дані щодо наукової діяльності викладачів); 3) документи, що стосуються навчального процесу в інституті (а) протоколи засідань Навчального комітету інституту; б) протоколи засідання Вченої Ради; в) плани викладання, екзаменаційні листи; г) програми окремих курсів;

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, 153, Р-871.

² Там само, ф. 16, 18; ІР НБУВ, ф. II, XX, 2 10, 240; ЦДІАК України, ф. 262.

д) розклади лекцій); 4) документи, що стосуються студентського контингенту (а) особові справи студентів; б) загальні статистичні відомості по студентському контингенту; в) статuti студентських товариств; г) матеріали щодо закордонних відряджень студентів; д) різні прохання студентів); 5) документи, що висвітлюють господарську діяльність ККІ (а) матеріали щодо придбання землі та приміщень для інституту, б) документи по ремонту приміщень тощо).

По всім цим підгрупам наявна достатня кількість документів, котрі дозволяють провести вичерпну реконструкцію всього періоду історії КВКК / ККІ від 1906 по 1920 р. та усіх складових його життя. Зокрема, досить повно збереглись особові справи професорсько-викладацького корпусу ККІ, котрі дозволили не лише реконструювати його склад у цілісному вигляді, але й з'ясувати окремі моменти біографії його викладачів, що раніше були невідомі, а отже це посприяло й у справі поповнення біографічних студій. Офіційне листування ККІ з державними установами, так само як і матеріали жандармерії та охоранки, що були пов'язані із наглядом за інститутом, допомагають у проведенні більш широкої реконструкції політичної атмосфери та умов функціонування вищої школи за змінної політичної ситуації перших десятиліть ХХ ст., показати політику різних влад щодо освіти, українського питання та суспільства загалом у 1917 – 1920 рр. При цьому було виявлено ряд документів, котрі змушують переглянути усталені стереотипи з низки тем української історії досліджуваного періоду, що вводить тему історії ККІ у загальний дискурс історії України перших десятиліть ХХ ст. Так, інтерес у цьому зв'язку становить справа Української студентської громади, яка доволі відкрито діяла у стінах ККІ у розпал столипінської реакції та об'єднала у своєму складі чимало згодом активних учасників українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Документи, що стосуються виключно різних аспектів функціонування ККІ, завдяки своїй повноті дозволили здійснити чи не перше у вітчизняній історичній науці комплексне дослідження історії вузу в два перші найбільш епохальні десятиліття ХХ ст. Означена джерельна база дозволяє

реконструювати фактично все: від структури професорсько-викладацького корпусу та студентського контингенту ККІ до наповнення тематичних кабінетів, бібліотеки і т.п. Водночас офіційна документація, пов'язана із цим вузом (офіційне листування ККІ з МТП та з іншими урядовими установами, протоколи засідань Ради, Правління та Учбового комітету КВКК та ККІ¹, загально-статистичні дані², Статут інституту та правила прийому до ККІ³) також допомагає детально прослідкувати політику влади щодо вищої школи і навіть стосовно окремих осіб (що особливо наочно виявилось в обставинах перебування О. О. Русова на викладанні у ККІ), а також і прослідкувати зміну загального напрямку розвитку цілого суспільства.

З-поміж документів, що стосуються історії ККІ, практично повністю збереглись особові справи студентів цього вузу. Проте величезний масив цієї групи документів (що нараховують близько 33 тис. одиниць зберігання і чимало з яких складають до сотні аркушів) змусили вдатись до вибіркового опрацювання особових справ студентів – відбирались групи студентських справ за різні роки вступу, а також справи «знакових» осіб (О. П. Довженка, С. М. Драгоманова, М. М. Ковалевського, В. Ю. Свідзінського, П. Г. Тичини та ін.). Що ж до особових справ студентів, котрі не належали до «знакових» осіб, то вони опрацьовувались для більшого наближення до предмету дослідження, з'ясування долі конкретних осіб. Окрім цього ці справи цікаві повнотою збереженості документів у них, що дозволяє провести ґрунтовний аналіз походження, місця отримання освіти до вступу до ККІ, а також рівня успішності в навчанні конкретних студентів в інституті. А вміщені у студентських справах студентські білети з фотокартками дозволяють побачити й реальні обличчя його випускників та створити узагальнюючі «антропологічні образи». Подібний вибірковий підхід дозволив уникнути надмірності інформації аби не переобтяжувати проблему, оскільки «історик має прагнути до

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр 2-4, 12, 31, 61, 62, 128, 129, 1256-1261, 1608.

² Там само, спр. 891.

³ Там само, спр. 1484.

оптимального знання, тобто до встановлення такого об'єму фактів та міркувань, котрих достатньо для суттєвого розкриття теми»¹.

Натомість узагальнення щодо студентського контингенту робились на основі документів відповідного спрямування з архіву ККІ, що подавали звідні відомості стосовно студентського контингенту в динаміці. При цьому такі документи дали підстави робити узагальнюючі висновки щодо потягу представників різних етно-конфесійних, вікових та соціальних груп (і навіть за гендерною ознакою) щодо здобуття вищої економічної освіти. Як результат, цей блок документів дозволив створити збірний «портрет» студента ККІ та прослідкувати його еволюцію.

Друга група архівних документів – матеріали, що стосуються ін. вузів Києва, а також київських навчальних закладів економічного профілю та організацій, котрі сприяли розвитку економічної освіти в місті². Вони, так само як і у випадку з відповідним блоком історіографії, були залучені для встановлення, що у розвитку ККІ було характерним і для інших навчальних закладів, а що – специфічним. З-поміж цього комплексу документів найважливішими є матеріали з архіву Університету Св. Володимира, зокрема й матеріали, пов'язані з його функціонуванням за умов російської революції 1905 – 1907 рр. (тобто періоду, коли було засновано КВКК)³; Першої світової війни⁴. Реконструкції особливостей розвитку освіти в Києві в часи оформлення ідеї створення комерційного навчального закладу у Києві та функціонування КВКК / ККІ допомагають й матеріали з архіву київських ВЖК⁵. Аналогічно і в архіві КПІ дореволюційного періоду є справи низки професорів, які працювали і в Київському комерційному інституті⁶.

---

¹ Коломийцев В. Ф. Методология истории / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 46.

² Держархів м. Києва, ф. 90, 94, 163, 173, 183, 192, 227, 228, 244.

³ Там само, ф. 16, оп. 465, спр. 333; Там само, оп. 469, спр. 186 та ін.

⁴ Там само, ф. 16, оп. 354, спр. 99, 101; Там само, оп. 355, спр. 10, 63, 84, 106, 111; Там само, оп. 450, спр. 169, 171.

⁵ Там само, ф. 244.

⁶ Там само, ф. 18, оп. 2, спр. 84, 241.

Матеріали з архіву Першого київського комерційного училища¹ віддзеркалюють процес становлення професійної економічної освіти в Києві, пояснюють фактори, що сприяли та перешкоджали цьому процесу. З-поміж справ цього архіву є і звернення М. В. Довнар-Запольського щодо надання йому посади викладача в училищі (факт, про який раніше не було відомо), а також звернення з проханням орендувати приміщення училища для проведення у ньому занять КВКК, про що також раніше не згадували. Отже, ці документи з архіву Першого київського комерційного училища дозволяють краще пояснити процес створення спеціальних навчальних закладів комерційного профілю в Києві та окремі аспекти з історії власне КВКК.

Цій самій меті було підпорядковано і залучення до дисертації матеріалів з архівів інших навчальних закладів комерційного профілю Києва кінця XIX – початку XX ст. (Київське комерційне училище Хорошилової, Київська жіноча торговельна школа ім. Терещенка, Київське комерційне училище товариства розповсюдження у м. Києві середньої комерційної освіти, Київські перше та друге комерційні училища, Київське комерційне училище першого товариства викладачів, Київське товариство сприяння розповсюдженню комерційних знань, Товариство піклування про вищу комерційну освіту в м. Києві), а також добровільних організацій, що сприяли розвитку економічної освіти та поширенню економічних знань².

Задля виявлення паралелей у питанні професорської культури використовувались документи, пов'язані з біографію низки представників професорської корпорації Києва³. Ці ж документи дозволили пояснити той факт, що КВКК / ККІ був заснований саме представником київської професури, оскільки вони показали визначальну роль цієї групи у справі розвитку вищої освіти в місті та в суспільстві загалом і підтвердили виділення професорської корпорації в окрему мікро-соціальну групу.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 94, 170, 173, 183, 192, 160, 227, 228.

² Там само, ф. 173, 183, 192, 227, 228.

³ ІР НБУВ, ф. III, 46, 65, 66, 167, 194, 219, 225.

Ця група архівних документів дозволила не лише встановити паралелі у розвитку ККІ з іншими тогочасними вузами Києва, але й підтвердила те, що ККІ був більш вільним у своїй кадровій політиці та в наборі абітурієнтів. Проте під тиском влади та низки обставин (прагнення зрівняння у правах з державними ВНЗ) керівництву ККІ доводилось все більше підпорядковуватись загальноімперським стандартам у цих та інших питаннях. Однак упродовж усієї своєї історії ККІ зберігав більш демократичне «обличчя», аніж інші вузи міста. Свідченням цього було навчання у ньому цілої низки осіб, котрі пішли у опозиційні політичні рухи. Окрім того саме у ККІ дістали змогу працювати визнані владою політично «неблагонадійними» особи (А. В. Корчак-Чепурковський, О. О. Русов, Є. Є. Слуцький, Л. М. Яснопольський та ін.).

Таким чином, залучені до дисертаційного дослідження архівні документи дозволяють отримати вичерпну інформацію для реконструкції усіх аспектів історії ККІ, а також порівняти цей вуз з іншими київськими та прослідкувати його місце у загальному історичному контексті.

Окрім неопублікованих архівних матеріалів у дисертації, як зазначалось, було використано й опубліковані джерела. Ці джерела за видовою ознакою представлені 1) спогадами осіб, котрі були пов'язані із Київським комерційним інститутом навчанням у ньому; 2) збірками документів з історії інших ВНЗ Києва, а також спогадами осіб, в яких відображається загальна ситуація в означений період історії України, яка може пояснити низку подій в історії Київського комерційного інституту.

Перша група опублікованих джерел представлена спогадами осіб, що навчались у ККІ. Попри те, що історія ККІ не становила у них провідного сюжету, але часом вони містили досить важливу характеристику цього ВНЗ. Зокрема, один з визначних діячів українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. М. М. Ковалевський згадував, що вступив до ККІ через те, що в ньому «економічні науки були поставлені досить добре», а також тому, що від

вступників до ККІ «не вимагалося свідoctва політичної благонадійності»¹. Високу оцінку рівню викладання у ККІ та демократизму життя у ньому давав і К. В. Островитянов², що навчався у ККІ у 1912 – 1913 рр.

Частково до цієї групи джерел можна включити публікації в «Известиях Киевского коммерческого института», програм викладання, текстів статутних документів інституту та інших документи, що стосуються Київського комерційного інституту.

Сюди ж примикає й раніше ніколи не досліджуваний сегмент матеріалів (що відносимо до опублікованої джерельної бази) – публікації у дореволюційній пресі, котрі пов'язані з ККІ. В силу меншої збереженості нам вдалось виявити незначну їх кількість, але й вона засвідчує як те, що вуз пропагував себе через тогочасні мас-медіа, так і те, що він швидко став знаним серед загалу і стояв на вістрі тогочасних суспільно-політичних процесів. Ці публікації цікаві тим, що подають інформацію, котра відсутня у ін. джерелах або ж поповнює інформацію наявних джерел. Так, в «Киевских отголосках жизни» містилось повідомлення про заснування КВКК, яка цікава виведенням КВКК з жіночих загальноосвітніх курсів³. Інша київська газета «Киевская мысль» також часто публікувала матеріали, пов'язані з ККІ. Це були повідомлення, пов'язані з життям студентів КВКК / ККІ, із веденням занять, розширенням матеріальної бази тощо⁴.

---

¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 145.

² Островитянов К. В. Думы о прошлом / К. В. Островитянов. – М.: Наука, 1967. – С. 66-67.

³ Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 августа (№ 191). – С. 1.

⁴ На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 24 августа (№ 212). – С. 3; Лекции на высших коммерческих курсах // Там само. – 1907. – 10 сентября (№ 228). – С. 3; На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Там само. – 1907. – 2 ноября (№ 280). – С. 3; В коммерческом институте // Там само. – 1909. – 14 февраля (№ 45). – С. 3; На высших коммерческих курсах // Там само. – 1907. – 19 февраля (№ 34). – С. 3; В коммерческом институте // Там само. – 1908. – 19 октября (№ 290). – С. 3; та ін.

Щодо другої групи опублікованих джерел, то вони представлені головно публікацією документів з історії Університетом Св. Володимира, оскільки його професорсько-викладацькі кадри (так само як і перші директори) мали основне місце роботи у цьому університеті і сама історія ККІ була тісно переплетена з історією Університету Св. Володимира, що засвідчує, наприклад, справа з евакуацією обох цих вузів до Саратова восени 1915 р., так само як і повернення до Києва у 1916 р.

Так, у комплексному виданні архівних справ «Alma mater», що вміщує документи, котрі висвітлюють різні аспекти історії Університету Св. Володимира у перші десятиліття ХХ ст., розкриваються й цікаві аспекти біографії осіб, що викладали окрім університету також і в ККІ. Зокрема, саме тут було викладено обставини, пов'язані з конфліктом Довнар-Запольського зі Сташевським та біографічні дані щодо останнього, інформацію стосовно самого засновника ККІ, матеріали про ряд інших професорів, що працювали у ККІ. Аналогічно і в документах, що висвітлювали участь студентства у політичних маніфестаціях в Києві на початку ХХ ст. зазначено про значну роль у них студентів ККІ¹. Решта опублікованих документів по історії Університету Св. Володимира дозволила робити порівняльні оцінки щодо тенденцій в розвитку вузівського життя міста загалом² або ж пояснювати ситуацію навколо вищої школи за умов змін політичної ситуації у країні³.

---

¹ Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 140-191, 636-637.

² Киевский университет. Документы и материалы. 1834 – 1984 / Ред. коллегия М. У. Белый (предс.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура, Н. Е. Кучеренко и др. – К.: Вища школа, 1984. – 190 с.; З іменем Святого Володимира / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.

³ Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – 40 с.; Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.; Там само. – Кн. 2. – К.: Прайм, 2001. – 697 с.

Не менш цікавий сегмент в даному контексті становлять публікації щоденників та мемуарів діячів українського суспільно-політичного руху кінця XIX – початку XX ст. (оскільки ці матеріали, будучи написані сучасниками подій, передають атмосферу епохи, в якій виник ККІ, пояснюють особливості політики Російської імперії в освітній та інших сферах життя на підвладних їй українських землях)¹.

Таким чином, роблячи загальні висновки стосовно джерельної бази історії ККІ, можна переконливо стверджувати, що вона справді є досить репрезентативною, включаючи різнопланові блоки інформації, що нині розпорошені по різних архівах. Особливу цінність з-поміж цих тематичних блоків безперечно становлять архіви КВКК та ККІ, що зберігаються в Державному архіві м. Києва, а також матеріали, пов'язані з історією цього ВНЗ, які відклались у ЦДІАК. Саме ці документи, що збереглись у досить повному складі, дозволили провести вичерпну реконструкцію всіх аспектів розвитку КВКК / ККІ за період 1906 – 1920 рр. і вони становлять джерельну базу цього дослідження. Проте вони так само важливі і для реконструкції історії України перших десятиліть XX ст. загалом.

Не менше значення відіграли й документи зовнішнього походження, що дозволили порівняти різні складові історії ККІ з їх відповідниками в історії ін. вузів аби з'ясувати загальні та специфічні риси у розвитку досліджуваного ВНЗ. Також їх введення дозволило вписати історію ККІ у загальну канву соціально-економічної, політичної та інтелектуальної історії України перших десятиліть XX ст.

---

¹ Барвінський О. Споми́ни з мого життя / О. Барвінський. – Львів, 1913. – Ч. 2. – 406 с.; Грушевський М. С. Щоденник (1886 – 1894 рр.) / М. С. Грушевський. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 261 с.; Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) / Є. Чикаленко. – Т. 1. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.; Стебницький П. Вибрані твори / Петро Стебницький. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

1.3. Методологія та методика дослідження

Невід'ємною структурною складовою нашого дослідження є окреслення його теоретико-методологічної бази, яка визначається темою, об'єктом і предметом дисертаційної роботи і при цьому є центральним питанням у історичних дослідженнях¹, оскільки без теоретичної основи, за твердженням В.Зомбарта, немає і власне історії. При цьому, лише за допомогою методів історичного дослідження, згідно поглядів Голдстейна, можливим є пізнання минулого людства². Відповідно, методи пізнання об'єкту історичного дослідження належать до важливої складової будь-якого наукового дослідження, утворюючи його теоретичну базу, формуючи принципи та підходи до його пізнання. Закономірно, що вони варіюються залежно від самого об'єкту та предмету дослідження, але мають і спільні складові.

Методологічна база та принципи нашої дисертаційної роботи характеризується застосуванням двох підходів. Ця подвійність обумовлена як традиційним поділом методологічної бази будь-якого дослідження на загальнонаукову та спеціально-наукову; так і самим змістом дисертації, що поєднує мікро – та макро-історичні рівні, оскільки, на нашу думку, обидва ці виміри історичних студій нерозривно пов'язані і взаємообумовлені. При цьому більшість справді наукових модерних історичних досліджень подають ту або іншу комбінацію мікро – та макро-історії, а отже і поєднують методологічний інструментарій загально – та спеціально-науковий. Оскільки у нашому дослідженні першість посідає предмет, що належить до мікро-історичних студій, то, відповідно, перевага належала саме опертю на ті принципи та методи, які застосовуються в мікро-історичних дослідженнях.

Відповідно, першу групу принципів та методів нашого дослідження утворюють принципи і методи, що властиві для історичної науки, особливо ж

---

¹ Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. Р. В. Ткаченко. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – С. 306.

² Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К.: К.І.С., 2012. – С. 352.

підходи, що панують у новітніх мікро-історичних студіях. Якщо брати історичний дискурс загалом, то це традиційні для історіографії принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, послідовності (наступності); а також аналітичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та евристичний методи¹. Вони де-факто є продовженням загальнонаукових методів та принципів дослідження і виявились у тому, що історія ККІ досліджувалась автором у загальному контексті історії України перших десятиліть ХХ ст. Кожен її аспект вивчався неупереджено, виключно на підставі виявлених фактів. При цьому окремі складові історії ККІ (студентський контингент та організації, професорсько-викладацький корпус, наукова діяльність, зміст і характер навчального процесу, матеріальна база, інституційне становлення власне ККІ та його співпраця з державними та ін. установами й організаціями) розглядались як складові єдиного предмету вивчення і досліджувались у хронологічній послідовності та у порівнянні з аналогічними процесами у ін. вузах Києва перших десятиліть ХХ ст.

З допомогою історико-генетичного (ретроспективного) методу вдалося продемонструвати основні етапи історичного розвитку усіх складових життя ККІ (професорсько-викладацьких кадрів, студентського контингенту, характеру та складових навчального процесу, матеріальної бази тощо), так само як і процес його започаткування та еволюції впродовж усього досліджуваного періоду.

Завдяки історико-хронологічному методу було визначено основні етапи розвитку ККІ, зокрема: 1) період функціонування КВКК (1906 – 1908 рр.), що започаткували Комерційний інститут; 2) процес інституційного становлення, під час якого Інститут послідовно набув усіх прав державних ВНЗ та усталив усі складові власного внутрішнього життя (1908 – 1914 рр.); 3) період функціонування за умов Першої світової війни та українських визвольних змагань (1914 – 1920 рр.), що в силу досить докорінної змінності тогочасної суспільно-політичної ситуації поділяється на ряд підперіодів.

---

¹ Див.: Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 25-28.

Доказовість та науковість передбачають і таку методологічну особливість наукового дискурсу, як об'єктивність – питання щодо якої є найбільш дискусійним у західній історіографії¹, а в Україні доповнюється особливостями процесу деідеологізації історії та історичної науки, що надто актуально для досліджуваного періоду – адже ж перші десятиліття ХХ ст. в історії України були позначені зміною цілої низки політичних режимів і навіть докорінною зміною суспільно-політичного ладу і ці зміни ще й по сьогодні не вповні досліджені. Складність дотримання принципу об'єктивності зумовлена і тим, що вивчаючи будь-який об'єкт історик непомітно набуває певного емоційного ставлення до нього, «поєднується» з ним тощо. Проте і в цьому питанні ми намагались стояти на засадах суворої науковості, а отже й об'єктивності.

Так само, задля слідування методам об'єктивності та базуванні на фактах, було застосовано і власне історичний метод, який полягає у вивченні, критиці, трактуванні та викладі даних історичних джерел², котрий належить до розряду особливо гострих та дискусійних, породивши власну історіографію³. Цей метод у нашому випадку звівся власне до евристичного пошуку. При цьому ми слідували принципам неопозитивізму, що полягають у культурі письмового джерела як єдиної достовірної основи для історичних реконструкцій. Це також додатково обумовлює те, що наше дисертаційне дослідження побудовано не у джерелознавчому річищі, а саме у контексті подієвої історії.

За допомогою статистичного методу, спираючись на наявні цифрові дані, було вперше здійснено реконструкцію динаміки руху професорсько-викладацьких кадрів та студентського контингенту за весь період функціонування ККІ, що

---

¹ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К.: К.І.С., 2012. – С. 365-367; Про А. Дванадцять уроков по истории / А. Про. – М.: РГГУ, 2000. – С. 277-280, 301-306.

² Коломийцев В. Ф. Методология истории / В.Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 23.

³ Вжосек В. Історія - Культура - Метафора / В. Вжосек; пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.; Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію / Є. Топольський. – К.: К.І.С., 2012. – 400 с.; Тош Д. Стремление к истине / Д. Тош; пер. с англ. – М.: Весь мир, 2000. – 296 с.; Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

допомогло створити цілісну картину його еволюції. Метод структурно-функціонального аналізу став у нагоді при дослідженні «колективного портрету» студентства ККІ.

Задля кращого використання положень темпоративістики ми спирались і на ті підходи, що використовували інші дослідники історії вищої освіти¹. Спираючись на такі праці (та у поєднанні з відповідною архівною базою) було виявлено загальні та специфічні тенденції у розвитку ККІ. Зокрема, ми врахували підхід щодо поділу вузівського середовища на професорсько-викладацький корпус та студентський контингент, виділення вузу як специфічного явища у соціокультурній історії, так само як і виділення в окрему мікро-соціальну групу професорської корпорації, акцентування уваги на організаціях, що діяли у студентському середовищі, на ролі вузу у житті міста і країни загалом. Залучались і дослідження, що висвітлювали загальне тло розвитку вищої школи та економічної освіти зокрема².

Так само історико-порівняльний метод було вжито і для того аби правильно оцінити виявлений набір фактів, для чого його потрібно порівнювати з набором інших, властивих для інших предметів дослідження

---

¹ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А.Е. Иванов. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.; Иванов А. Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX – начала XX в. / А. Е. Иванов // История СССР. – № 5. – 1990. – С. 60-76; История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 363-558; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х.: Сага, 2007. – 45, 168, 390, XII с.; Історія Київського університету. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 629 с.; Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Т. 1. – Х.: Сага, 2010. – 540 с.

² Даденков М. Ф. Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К.-Х.: Радянська школа, 1947. – С. 213-270; Милуков П. Н. Университеты в России / П. Н. Милуков // Энциклопедический словарь Ф. Р. Брокгауза – И. А. Эфрона. – Т. 68. – СПб., 1902. – С. 788-800; Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – 53 с.; Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

подібного ряду, оскільки (згідно з Е. Дюркгеймом) «у нас є лише один засіб довести, що одне явище слугує причиною іншого, – це порівнювати випадки коли воно присутнє або відсутнє»¹. Завдяки цьому, зокрема, було доведено факт особливого демократизму, що характеризував різні сторони життя ККІ, порівняно з іншими тогочасними вузами. Це було викликано приватним статусом ККІ та лібералізмом його керівництва в особі М. В. Довнар-Запольського. Саме цим демократизмом зумовлювався факт притоку на навчання або ж роботу до ККІ осіб, що визнавались владою як «неблагонадійні». Отже, порівняльний метод переплітався і взаємодоповнював методи індукції та дедукції. Фактично усі методи дослідження застосовувались одночасно, взаємодоповнюючи один одного, що зрештою посприяло у ґрунтовному опрацюванні теми.

При цьому порівняльний метод дозволяє вписати мікро-історичні дослідження у контекст макроісторичного дискурсу, тобто знову ж відбувається поєднання двох магістральних складових історичних студій.

Попри те, що хронологічно наше дослідження «укладається» в перші два десятиліття ХХ ст., але тим не менш було застосовано і метод критики джерел задля виявлення фальсифікацій, причин пробілів в інформації і т.п. моментів у їх текстах². Цей метод дозволив підтвердити значну міру достовірності та неупередженості документів, що відклались в архіві ККІ. Водночас було встановлено, що особливу об'єктивність становила документація, призначена для внутрішнього використання, тоді як документи, що мали характер вихідної документації проявили залежність від змінних політичних обставин та іншу кон'юнктурність. Ще більшою мірою це стосувалось історіографії історії ККІ, на чому вище наголошувалось. Як метод інтерпретації інформації актуалізованих джерел було використано і герменевтику, а також і ін. методи трактування, аналізу і тлумачення джерел.

---

¹ Див.: Дюркгейм Э. Социология / Э. Дюркгейм; пер. А. Б. Гофман. – М.: Канон, 1995.

² Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 235-238.

Приналежність нашого дослідження до ряду мікро-історичних студій проявилась у використанні модерних принципів досліджень у сфері мікро-історії¹. Вони виявились у визнанні особливої цінності документів для пояснення подій та явищ минулого; у першочерговості дослідження «не знакових» подій, особистостей і т.п.²; у переплетенні різних сфер життя; наповненні історичного дискурсу деталями, що надають їй «плоті й крові» тощо³. Як результат мікро-історична тема історії ККІ водночас набула широкого спектру складових (оскільки мікро-історичні студії передбачають «щільний опис» задля максимальної деталізації об'єкта спостереження⁴), що перетворило її на цілком самодостатню і важливу тему історичного дослідження.

Оскільки досліджуваний період характеризувався малою кількістю ВНЗ і разом із цим вони постійно перебували в епіцентрі суспільно-політичного життя (не кажучи вже про освітню, культурну та наукову сфери), то це означало зміщення в досліджуваній темі мікро – і макро-історичних дискурсів, а отже ми застосовували методологічний інструментарій обох цих магістральних напрямів історичного дискурсу, але з перевагою мікро-історії, оскільки предмет нашого дисертаційного дослідження є перш за все мікро-історичним.

Специфіка ж Київського комерційного інституту (до якої належали наступні чинники: перший вітчизняний вуз економічного профілю, приватний ВНЗ, перший вуз у якому могли спільно навчатись представники обох статей,

---

¹ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення / В. Вжосек; пер. з польськ. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.; Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб., 2003. – 268 с.; Леві Д. Про мікроісторію / Д. Леві // Нові підходи до історіописання / За ред. П.Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 119-144.

² Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К.: К.І.С., 2012. – С. 100-101.

³ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 209-215.

⁴ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – С. 57.

ліберальна політика керівництва і практична відсутність обмежень при вступі, особливо на початковому етапі його історії) зумовила ту обставину, що він виступає особливо цінним об'єктом дослідження (оскільки дозволяє здійснити найбільш повну реконструкцію прагнення абсолютно всіх груп суспільства до здобуття вищої освіти, рівня сприйняття економічних знань та затребуваності економічних професій, а також у реконструкції біографій цілої низки опозиційних владі осіб) і водночас потребує вивчення з позицій різних дисциплін.

Друга група методів нашого дисертаційного дослідження представлена загальнонауковими методами пізнання, зокрема метод індукції, дедукції, логічний, аналізу, синтезу, структурно-системний, а також інші. Щоправда почасти вони переплітаються із спеціально-науковими методами.

Так, методи індукції та дедукції були найбільш продуктивними у зв'язку з поєднанням мікро – та макро – історичного рівнів у нашому дисертаційному дослідженні. Зокрема, застосування індуктивного методу допомогло на підставі розрізнених фактів з історії ККІ (які до того ж раніше не узагальнювались) та низки інших тогочасних вузів робити більш широкі узагальнення. Наприклад, узагальнення розрізнених даних зі студентських справ посприяло у поповненні знань з історії студентського контингенту ККІ, котрі у свою чергу, поповнили дослідження історії студентства в Україні досліджуваного періоду. Теж саме мало місце і у випадку з професорсько-викладацьким корпусом інституту. При цьому в останньому випадку було узагальнено і розрізнені факти з біографії його викладачів, які, своєю чергою, об'єднувались у контексті реконструкції його професорсько-викладацького корпусу.

Завдяки ж опертю на узагальнюючу інформацію за 1906 – 1920 рр. можна було пояснити, наскільки закономірними були ті або інші зміни у долі ККІ за умови зміни соціально-економічної та політичної ситуації. Також вони допомогли пояснити загальний контекст змін, що відбувались в житті ККІ (дедуктивний метод). На мікро-рівні цей метод допоміг поповнити прогалини

або ж пояснити низку фактів у біографіях визначних персоналій, що навчались або ж працювали у ККІ.

Логічний метод було вжито задля встановлення і пояснення головних етапів у розвитку ККІ (загального його спрямування, тобто логіки подій).

Метод аналізу та синтезу був застосований для поділу історії ККІ на окремі складові (аби виділити підтеми та краще їх дослідити) задля їх подальшого об'єднання. Він тісно пов'язаний із наступним, структурно-системним методом, який допоміг впорядкувати та систематизувати отримані завдяки вивченню історіографії та джерельної бази теми факти, а отже і створити цілісне та завершене дослідження. Тож історія ККІ вивчалась саме як цілісне явище, котре водночас поділялось на складові (викладацький корпус, наукова діяльність, студентство, матеріальна база, співпраця з державними установами тощо), що полегшувало і водночас поглиблювало її вивчення, а застосовані методи дослідження взаємодоповнювали один одного і застосовувались паралельно.

Характеризуючи загальнонаукові методи та принципи, на які ми спиралась у дисертаційному дослідженні, варто зазначити, що у загальнонауковій парадигмі ми віддали перевагу цивілізаційній концепції в силу її більшої відповідності реаліям розвитку людства, свободі наукового пошуку, науковості загалом. Її засади, сформульовані у працях засновників цивілізаційної теорії¹ і базовані на принципах антропоцентризму, багатовекторності розвитку, визнанні взаємовпливів культур, еволюційного шляху розвитку, взаємовпливів різних сфер суспільного життя та ін. покладені і в основу нашого дисертаційного дослідження.

Для більш зваженого методологічного підходу було застосовано і ряд праць, що стосуються питань методології історії².

---

¹ Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1996. – 607 с.; Шпенглер О. Закат Европы: Очерки мифологии мировой истории / О. Шпенглер. – Т. 1. – М.: Мысль, 1998. – 663 с.

² Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.; Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к

Таким чином, роблячи узагальнення методів та принципів, що їх було застосовано у дисертаційній роботі, слід наголосити, що ми використовували комплекс методів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, які застосовувалися з урахуванням конкретних умов, мети й підпорядкованих їй завдань. Поряд з прийомами формальної логіки, які дозволили теоретично осмислювати факти, явища і процеси та робити широкі наукові узагальнення, залучався оперативний інструментарій різних наукових дисциплін, усталена термінологія, сучасний понятійний інструментарій, апробований світовою наукою.

Окреслене теоретичне поле, термінологія, принципи і методи в сукупності забезпечили методологічну основу наукового пошуку, можливість реалізації завдань дисертаційної роботи, досягнення поставленої мети.

Підбиваючи ж загальні підсумки історіографічного дискурсу, інформаційного потенціалу джерельної бази та методологічних принципів дослідження зазначимо, що детальний огляд історіографії теми дозволяє стверджувати її значну фрагментарність та включеність інформації з історії ККІ в рамки історіографій інших тем (персоналістики, історії ін. ВНЗ, соціально-економічної історії тощо). Публікації з історії ККІ радянського періоду засвідчують її політизацію та спотворення, а у певні періоди – й цілковите забуття. Все це підтверджує сучасні оцінки стану історичної науки в Україні у той період. Новітні студії лише принагідно згадують про ККІ та подають надто стисло, описову інформацію, що де-факто реанімує слабку спадщину, створену цій темі у радянський період. Водночас це зумовлено і корпоративним характером дослідження вузівської історії – коли історію кожного конкретного ВНЗ досліджують представники його професорсько-викладацької корпорації. Однак у випадку історії ККІ цей вуз, в силу специфіки свого профілю, не мав потужного грона істориків.

исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.; Нові підходи до історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 368 с.; Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 520 с. та ін.

Кардинально іншу картину становить аналіз джерельної бази дослідження, що є різноаспектною та дозволяє детально реконструювати усі складові історії ККІ та його функціонування у рамках історичного поступу України перших десятиліть ХХ ст. Абсолютна більшість із виявлених документів уперше вводяться до наукового обігу, але при цьому становлять цінність і для досліджень більш широкого порядку. Оскільки ж основна маса джерел з історії ККІ не залучалась до наукового обігу, то ми здійснили їх власну систематизацію, взявши за ключовий критерій інформаційний потенціал джерел щодо досліджуваної теми, але й при дотриманні розробленої джерелознавцями класифікації писемних джерел.

Методологічною основою нашого дисертаційного дослідження став комплекс загальнонаукових та конкретно-історичних методів пізнання, що допомогло створити найкращі можливості для вирішення поставлених у роботі завдань, дозволивши здійснити синтез подій, пов'язаних з утворенням та еволюцією ККІ у рамках інтелектуальної, економічної та політичної історії України перших десятиліть ХХ ст., прослідкувавши еволюцію різних складових власне вузівського життя на тлі епохи. А, відповідно, нам вдалось поєднати мікро – та макро-історичний рівні історичної нарації.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ, СТУДЕНТСТВО І ПРОФЕСОРСЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ

2.1. Основні детермінанти в розвитку освітнього простору українських земель, підвладних Російській імперії на межі ХІХ – ХХ ст.

Аби зрозуміти причини повільності вирішення нагального для економіки України вже у другій половині ХІХ ст. – завдання заснування ВНЗ економічного профілю, варто окреслити тенденції в розвитку освітнього простору у ній, а також і з'ясувати роль представників професорської корпорації (в зв'язку із чим підіймається й питання професури як окремої, мікро-соціальної групи та тема професорської культури як специфічне соціокультурне явище) у цій справі. Оскільки ж ці питання не становлять провідної теми нашого дослідження, то вони подані у стислому вигляді, але таким чином, аби краще був зрозумілий подальший контекст.

Україна на межі ХІХ – ХХ ст. залишалась цілковито в контексті розвитку європейської цивілізації, але із врахуванням специфіки розвитку східноєвропейського регіону, чимало країн якого являли на той час колоніальні володіння кількох імперій. Разом із цим Україна та цілий Східноєвропейський регіон опинились на периферії європейської цивілізації, що ускладнювало їх розвиток і водночас надавало особливої гостроти всім проблемним питанням, що характеризували тенденції в історичному поступі Європи загалом. Причини цього банальні: ще більша економічна відсталість, панування на цих теренах відсталих напівфеодальних імперій, які перешкоджали науково-технічному прогресу та навіть елементарній освіті мас. Значної шкоди справі розвитку освіти й науки у Російській імперії завдавала залишковість її фінансування. Цей негатив доповнювався реакційним державним курсом, в свою чергу поєднаним

із традиційним для Російської імперії бюрократизмом, і зрештою давив усі новації та починання у науково-освітній сфері. Як зазначала А. Л. Іконникова: «Слід визнати, що західні вчені поставлені загалом у незрівнянно кращі життєві умови, аніж наші трудівники науки»¹ і далі: «Але російський освічений світ зі своїм «Міністерством затемнення» (мається на увазі МНО. – А.Ч.), а можливо і сам склад російського життя не забезпечують, не цінують та не надають тих умов, за яких російський вчений міг би працювати по повній, на благо своєї Вітчизни та російської науки»².

Ще однією проблемою освіти залишався той факт, що навіть у разі здобуття вищої освіти, диплом про її отримання сам по собі ще не гарантував можливості отримання достойної роботи для його власника, що також стримувало її поширення. Значна роль при здобутті «теплого» місця належала зв'язкам та протекції. Так, один із тогочасних російських реакційних діячів князь В. П. Мещерський у цьому зв'язку відзначав, що: «І гімназії, і університети створюють кандидатів на голодну смерть з-поміж тих, що не мають протекції» і тому пропонував обмежити чисельність вступників до вузів, на що один з колег М. В. Довнар-Запольського по університету зауважував: «Справді, студенти університету завжди користувались малим успіхом в службі. Уряду потрібні дресировані юристи»³.

Якщо ж брати ситуацію з освітою в Україні, то тут давався взнаки її колоніальний статус. Влада метрополій справедливо вбачала, що розвиток освіти у провінціях сприятиме активізації у них самосвідомості, а отже і національних рухів, що саме почали активно тут розвиватися⁴. Тож чинились всілякі перешкоди для розвитку системи освіти на українських землях. Як результат – станом на початок ХХ ст. рівень освіти населення українських земель був найнижчим в Європі. За даними Чиказької виставки (1893 р.) щодо

---

¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 620, арк. 18.

² Там само, арк. 22.

³ Там само, спр. 77, арк. 58 зв.

⁴ Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі; пер. з іт. – К.: Основи, 2005. – С. 138.

рівня неосвічених з-поміж населення низки держав Європи Російська імперія перебувала на рівні із Сербією, Румунією та Болгарією, які тільки-но відродили свою державність і значно поступалась провідним державам: Саксонія – 0,2 %, Норвегія – 0,3 %, Баварія та Швеція – по 0,4 % кожна, Пруссія – 0,6 %, Англія – 9,0 %, Франція – 9,5 %, Австрія – 23,6 %, Італія – 42,0 %, Росія – 78,3 %, Сербія – 79,3 %, Румунія – 82 % і Болгарія – 85 % неписемних від загальної кількості населення.

Водночас після буржуазних реформ 1860 – 1870-х років постійно набирали обертів темпи економічного поступу у Російській імперії та на підвладних їй українських землях. Поява нових видів економічної діяльності і загальні докорінні зміни в економічній сфері гостро поставили на порядок денний питання про забезпечення господарського комплексу імперії різноманітними фахівцями. А для цього необхідним був розвиток мережі професійної освіти, перш за все – навчальних закладів економічного (або як тоді казали – комерційного) профілю. Прискорення розв’язання цього питання було викликано катастрофічними наслідками для економіки всієї Російської імперії від світової економічної кризи 1900 – 1903 рр., що змінилась кількарічним періодом стагнації. Економічні реалії поєдналися з революційною ситуацією 1905 – 1907 рр., що змусила владу піти на поступки у різних сферах життя, зокрема й в освітній. Оскільки у державних навчальних закладах переважала класична система освіти, що передбачала підготовку чиновників та юристів, то громадськість та підприємці (так само як і за кордоном) взяли у свої руки справу започаткування навчальних закладів комерційного профілю. Значне сприяння цій справі надавало найбільш ліберальне і щойно створене (у 1906 р.) міністерство – Міністерство торгівлі та промисловості.

Тож не дивно, що Довнар-Запольський, як людина з життєвим досвідом та далекоглядна, засновуючи перший на українських теренах економічний ВНЗ, вдався до заснування його з підпорядкуванням не МНО, а МТП, що виникло нещодавно, але одразу ж набуло статусу осередку лібералізму та прихистку для переслідуваних владою діячів науки та освіти. Саме у цьому міністерстві

концентрувались науковці та громадські діячі, які не могли отримати інших державних посад в силу особливого лібералізму своїх поглядів. Саме тут працювало і чимало справді відданих науці та справі економічного розвитку країни осіб, а не кар'єристів та інших сумнівних елементів. Так, з поміж його керівників майже всі були знаними науковцями або фахівцями-практиками. Зокрема, В. І. Тімірязєв та І. І. Шипов були визначними фінансистами. М. М. Федоров – підтримував розвиток кооперативного руху, досліджував питання розвитку експорту сільськогосподарської продукції та раціоналізації ведення сільського господарства. Про його принциповість свідчить той факт, що не поділяючи консервативного підходу нового голови уряду Горемікіна, він у травні 1906 р. пішов у відставку. Закономірно, що маючи таке керівництво та сферу діяльності (що передбачала мобільність та роботу на реальний результат), й керуючи навчальними закладами комерційного профілю, цим міністерством робилось все як для розширення мережі цих навчальних закладів, так і для наповнення програми викладання у них якісним змістом та пов'язанням із запитами економічного розвитку країни. Отже цілком закономірно, що під юрисдикцією цього міністерства розвиватись приватному ВНЗ було б значно простіше, аніж під «опікою» консервативного МНО. До того ж тут було легше отримати і дозвіл на саме заснування нового ВНЗ.

Слід також зазначити і те, що оскільки для вітчизняної освіти загалом в другій половині XIX ст. було характерне переважання запозичень з Німеччини, то, це позначилось і на економічній освіті та науці. Саме тому на зміну захопленню англійською економічною думкою (властивого для першої половини XIX ст.) приходить перевага вивчення позицій німецької історичної школи. Навіть ті вчені, що перебували в опозиції до влади (М. І. Зібер, С. А. Подолинський і певною мірою М. І. Туган-Барановський), віддавали перевагу тій моделі економіки, що була розроблена в працях тогочасних німецьких вчених (того ж таки К. Маркса, хоча погляди останнього значною мірою пом'якшувались – абсолютна більшість вітчизняних економістів в дореволюційний період не сприймали найбільш різких марксових постулатів,

зокрема про згубність капіталізму та соціальну революцію як єдино можливий шлях для покращення життя населення). Ідей німецької історичної школи притримувався у своїх працях і засновник КВКК М. В. Довнар-Запольський. Потужний вплив німецької історичної школи на вітчизняну економічну науку виявився і в запозиченні вітчизняними економістами термінологічної бази останньої (наприклад, терміну «народне господарство» замість «економіка»).

Так само і новий для тогочасної економічної науки напрям – маржиналізм – був запозичений в Україні через посередництво близької до німецької науки австрійської економічної думки. Австрійська (віденська) школа маржиналізму, що виникла на хвилі першої маржинальної революції в Європі 70 – 80-х років XIX ст., увібрала в себе ряд постулатів, властивих і для німецької історичної школи, а саме – врахування психологічного чинника при вивченні економіки. Саме під впливом цієї школи маржиналізму наприкінці XIX ст. виникла київська психологічна школа. Її представники були більшою мірою представлені у владних колах.

Наслідування німецького досвіду та взяття його за взірць в науці та освіті виявлялось і в певній мілітаризації освітянської сфери, в направленні основної маси студентів та молодих вчених на стажування саме до Німецької імперії, в базуванні викладання на працях перш за все німецьких економістів тощо.

Частково це пояснювалось модою на все німецьке при імператорському дворі в силу особливо тісних династичних зв'язків дому Романових з германськими династіями. Проте це мало і логічне пояснення в особливому успіху в економічному поступі Німеччини, в її лідерстві у низці новітніх досліджень в царині науки і техніки, в розвитку нових галузей виробництва тощо. Тогочасна Німеччина займала третє місце у світі за обсягами промислового виробництва, а за темпами зростання у ряді галузей – друге-перше. Тож закономірно, що такий стрімкий злет (до 1871 р. ця країна являла конгломерат напівфеодальних міні-держав) не міг не викликати захоплення і преклоніння. А тому беручи за приклад німецькі стандарти наслідувачі

сподівались тим самим досягти того ж прориву, що змогла за кілька десятиліть здійснити й Німеччина.

2.2. Професура та студентство як дві складові університетського середовища. Професорська культура та роль професури у розвитку освіти в Києві

Важливе значення для виникнення КВКК мала професорська корпорація Києва. Саме її представник М. В. Довнар-Запольський був ініціатором заснування КВКК. Її ж представники сформували й основне ядро викладацьких кадрів цього ВНЗ. Отже, без дослідження цієї мікро-соціальної групи не вповні зрозумілими будуть дії її представників щодо заснування першого в Україні економічного вузу, а, відповідно, і не цілком об'єктивною буде історія заснування КВКК / ККІ. Тож у цій главі подається стислий огляд цієї теми. Доводиться перетворення вже наприкінці XIX ст. київської професури на окрему мікро-соціальну групу, вироблення нею власної, т.зв. професорської культури.

Становлення професури, як окремої мікро-соціальної групи, було пов'язано зі збільшенням кількості університетів і розширенням їхнього викладацького штату внаслідок університетської реформи 1863 р.¹. Відповідно, у 1860-ті роки відбувався активний процес оформлення професури як окремої мікро-соціальної групи, що завершився наприкінці XIX ст., навіть і попри обмеження, що їх зазнали університети внаслідок прийняття у 1884 р. нового

---

¹ Ця реформа відновила університетську автономію, послабила державних контроль за ВНЗ та збільшила кількість штатних посад (кафедр) в університетах імперії. Паралельно було покращено й матеріальне забезпечення університетських викладачів та самих університетів.

університетського статуту¹. Проте події Першої світової війни та подальшої революції 1917–1921 рр. призвели до кардинальних змін у суспільстві, зокрема і до зникнення старої його структури. Професура і професорська культура, в тому вигляді, в якому вони сформувались наприкінці ХІХ ст., також зникли.

Внаслідок буржуазних реформ 60 – 70-х років ХІХ ст. у Російській імперії відбулись значні зміни у її соціальній структурі. На зміну становому укладу прийшла класова структура суспільства і одночасно відбувався процес «розмивання» цих макро-соціальних груп внаслідок посилення «міжстанових переміщень»². Як наслідок, поряд із суспільними класами (а точніше – у їхніх рамках), як великими соціальними групами, відбувалось оформлення і груп мікро-соціальних. Головними ознаками останніх, згідно з сучасними соціологічними трактуваннями, були: 1) почуття приналежності до такої групи, 2) усвідомлення єдності з групою кожного її члена і 3) взаємодія між членами групи. Представники таких мікро-соціальних груп, як правило, зайняті соціально та економічно рівноцінними видами професійної діяльності, отримують більш-менш однакову матеріальну та моральну винагороду за свою працю. Окрім того, члени подібних груп перебувають у безпосередньому стійкому особистісному спілкуванні між собою, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особистісних групових цінностей та норм поведінки. Саме до таких груп належала професорська корпорація у тогочасній Російській імперії загалом.

Віднесення професури до мікро-соціальних груп обумовлюється, по-перше, її приналежністю до інтелігенції – суспільного класу, який був найменш чисельним з-поміж усіх суспільних класів Російської імперії. Отже і групи, які цей клас утворювали, також мали бути нечисленними, тобто, мікро-соціальними. Так, за статистичними даними, у 1897 р. інтелігенція становила, за різними підрахунками, 1,13 – 1,3 % всього населення Російської імперії або

---

¹ Див.: Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина – М.: Наука, 1976. – 230 с.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб.: АТ «Наука», 1999. – С. 138.

приблизно 356 – 376 тис. чол.¹, з них у Києві проживало 10 тис. чоловік «разом із сім'ями»².

По-друге, свідченням цьому була незначна, порівняно з багатьма європейськими країнами, кількість університетів у Російській імперії. У другій половині XIX ст. на території імперії Романових їх нараховувалось близько десятка. Відповідно і чисельність університетської професури була мізерною, порівняно з більш як 100 мільйонами населення цієї імперії. Зокрема, станом на 1904 р. штатних професорів по всій Російській імперії нараховувалось 531 особа³, з них у Києві – 75 штатних і 76 позаштатних професорів⁴. Беручи до уваги те, що у місті проживало в цей час близько 250 тис. чол.⁵, професура може повною мірою розглядатись як мікро-соціальна група навіть і в рамках самого Києва⁶.

Проте, кількісних показників достатньо лише для оцінки чисельності соціальної групи. Для встановлення ж її єдності і кваліфікації не просто як мікро-групи, а саме як окремої соціальної групи цього замало. Отже, треба з'ясувати, які ще ознаки з вище згаданих характеристик подібних груп, були властиві для професури Університету Св. Володимира, яка й стояла біля витоків КВКК / ККІ – саме тому питання перетворення професури на окрему мікро-соціальну групу і розглядається на їх прикладі. Чи сприймали себе самі професори як єдину спільноту? Чи існувало у них почуття солідарності,

---

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России / Б. Н. Миронов. – СПб.: АТ «Наука», 1999. – С. 139; Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1987. – С. 15.

² Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 17.

³ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 17.

⁴ Там само. – С. 168.

⁵ История Киева. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 316.

⁶ Оскільки основна частка викладацького корпусу ККІ була представлена професорсько-викладацькими кадрами Київського університету, то це цілком стосується й теми історії ККІ, дозволяючи більш повно оцінити його професорсько-викладацький склад.

корпоративності, єдності інтересів? Нарешті, чи сприймало суспільство професуру як окрему соціальну групу? Всі ці питання також мають позитивну відповідь, але, оскільки вони не становлять магістральну лінію нашого дослідження, то ми розглянемо їх у стислому вигляді.

Спочатку «подивимось» на образ професора очима їх самих. Професурою було розроблено і створено своєрідний узагальнюючий типаж, або, вживаючи сучасну термінологію, імідж професора. Цей образ (на думку сучасних дослідників) був сформованим вже у 60–70-х роках ХІХ ст. Під ним розумілась висока моральність, інтелігентність, певна ідеалістичність світогляду; намагання дистанціюватись від гострих питань суспільно-політичного життя в разі наявності власної думки, відмінної від офіційної; самовіддане служіння науці або як казали у радянський період з цього приводу – «втеча в науку»¹.

Подібний образ, хоча і мав індивідуальні відмінності в окремих випадках, але в цілому був властивим кожному з професорів і фіксується досить прямо у їх епістолярній спадщині², або ж опосередковано через дії у різних життєвих ситуаціях³. І подібний образ можна вважати цілком достовірним, а не створеним для загалу. Він був обумовлений самим становищем професури. Адже ж аби увійти (інтегруватися) до її складу потрібно було дійсно цілковито зосередитись на науковій сфері (аби отримати звання професора), що, в свою чергу, вимагало вище згаданих особистісних якостей. Крім цього, професорами ставали особистості вже досить зрілі, які часто хотіли сховатись від життєвих проблем у науці.

Прикладом цього є біографія В. Б. Антоновича (який був наставником засновника КВКК / ККІ М. В. Довнар-Запольського, а отже мав передати йому не лише знання, але й стиль життя та певні морально-етичні принципи, що

---

¹ Див.: Кантор В. Русское искусство и «профессорская» культура / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186.

² ІР НБУВ, ф. 167, спр. 74,75; Там само, ф. 219, спр. 15, арк. 2; Там само, ф. III, спр. 19956, арк. 2; Там само, ф. III, спр. 19925, арк. 3 зв.

³ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1908. – Кн. 20. – Вып. III. – С. 43.

характеризували професорську корпорацію загалом) або ж його учня М. П. Дашкевича¹. Наука була визнана головною сферою інтересів професури і певною мірою була монополізована нею. У цьому зв'язку можна згадати хоча б різкий виступ В. С. Іконникова проти викладання в Університеті Св. Володимира осіб, що не були причетні до системи університетської освіти². Аналогічні дії простежувались і в інших ВНЗ, зокрема і в ККІ, де перевагу при зайнятті посад викладачів здобували саме вихідці із професорської корпорації Києва (детальніше про це див. у 4-му розділі).

Тобто, однією з умов для досягнення професорського звання було здобуття вищої освіти саме в університеті і подальша наукова робота в ньому. А спільний шлях досягнення мети закономірно сприяє консолідації тих, хто її досяг. Так само і для М. В. Довнар-Запольського наукова сфера розглядалась як особлива, що передбачає особливий пієтет і моральні установки особи, що прагне нею займатись. Це він довів усім своїм життям. І оскільки вважав такий спосіб життя найбільш правильним, то через заснування нових вузів або сприяння у розвитку новопосталих вищів, заснованих іншими особами (Київських вищих комерційних курсів, Кримського університету, Київського археологічного інституту, Бакинського та Мінського університетів) сприяв поширенню цього способу життя та ціннісних установок професорської корпорації. Це слідує і з біографії інших професорів Київського комерційного інституту (Д. О. Граве, К. Г. Воблого, П. Р. Сльозкіна та ін.).

При цьому для професури наука була однією з основних сфер інтересів та прикладання сил. І не лише як засіб відсторонення від життя. Ця сфера діяльності для більшості професорів і була самим життям. У науці вони шукали заспокоєння, забуття, але й аргументів для визначення у різних життєвих ситуаціях. Зокрема, саме читання наукових праць дозволяло українському вченому-історичу та літературознавцю, професору Університету Св.

---

¹ Чуткий А. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – 2000. – Вип. 4. – С. 219-245.

² ІР НБУВ, ф. 46, спр. 10.

Володимира М. П. Дашкевичу заспокоїтись від різних життєвих негараздів. Так, у листі до В. С. Іконникова від 8 листопада 1884 р. він зазначав, що проводить за книгами «увесь день та вечір ... і досяг цілковитого спокою»¹. А В. С. Іконников у листах до своєї майбутньої дружини неодноразово цитує класичну літературу і постійно посилається на німецького історика Шлоссера, як на свого «керівника» в житті² і радить читати його праці³. Аналогічно і засновник КВКК / ККІ М. В. Довнар-Запольський у 1918 р., пояснюючи мотиви залишення за собою права на викладання розробленого ним лекційного курсу з економічної історії, це своє рішення підкріплював (у зверненні до колег-професорів ККІ) апеляцією до моральних чеснот професорів, які не наважаться «відібрати» у нього плід його особистих наукових здобутків⁴. Отже, фактично, можна вести мову про те, що професура Університету Св. Володимира, що працювала й у ККІ та склала основу його викладацьких кадрів, привнесла разом із собою і дух професорської культури, властивий цьому ВНЗ.

Однак професура «ховалась» не лише у науку, але й замикалась навіть і в рамках одного університету, що було характерно і для інших країн. Кожен університет Російської імперії, як свідчать статистичні дані, все більше задовольняв потреби у викладацьких кадрах власними випускниками⁵. В Університеті Св. Володимира вже наприкінці ХІХ ст. з 86 викладачів 36, тобто 40 %, були його випускниками⁶ і їх частка постійно зростала. Став він і постачальником кадрів для новозаснованих київських вузів, зокрема забезпечив основу викладацького штату й КВКК, про що детально піде мова далі. Таке «замикання» зумовлювалось, по-перше, тим, що чимало часу вони проводили разом, в силу спільного місця праці. А по-друге, в силу традиційного прагнення

---

¹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48744, арк. 2.

² Там само, ф. 46, спр. 344, арк. 2.

³ Там само, спр. 344, арк. 2; Там само, спр. 345, арк. 2; Там само, спр. 346, арк. 1-1 зв.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 231 зв.

⁵ Щетинина Г. И. Университеты России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина – М.: Наука, 1976. – С. 48.

⁶ Там само. – С. 182.

людей спілкуватись із собі подібними (з особами однакового освітнього та інтелектуального рівня, зі схожими інтересами тощо).

Саме тому об'єднуючим професуру фактором було і спільне проведення вільного від основної роботи часу. Мається на увазі не лише участь у діяльності різних громадських та наукових установ і заходів, але й звичайний відпочинок у дружньому колі колег на квартирі або дачі котрогось із них. На таких зустрічах обговорювались університетські справи, міські новини, події особистого життя, зав'язувались знайомства тощо. Прикладом таких зібрань були зустрічі гуртка університетської професури Києва у 1880 – 1890-х рр.¹ або аналогічні зібрання в середовищі професорів Харкова та Одеси кінця XIX – початку XX ст. Досить частими були і обопільні візити між окремими професорами. Аналогічний гурток прагнув створити й Довнар-Запольський з-поміж викладачів ККІ. Частково цій меті прислужились і різноманітні товариства за інтересами, створені у стінах ККІ до яких належали також і представники професорсько-викладацьких кадрів цього інституту. І саме подібні неофіційні об'єднання часом переростали навіть у наукові школи. Якщо аналізувати з цієї позиції засновані Довнар-Запольським КВКК, то вони якнайкраще виконали це завдання – акумулюючи відповідної спрямованості професорсько-викладацькі кадри, які і в силу спільного місця праці, і в силу спільності наукових інтересів мали налагоджувати обопільні контакти.

При цьому слід наголосити, що такі неофіційні взаємини, що цементували професорську корпорацію часто переносились і на офіційний рівень. Яскравим прикладом тому слугує проведення окремих нарад викладацького складу ККІ, організованих М. В. Довнар-Запольським. Так, запрошуючи професорів взяти участь у черговій такій нараді (суто офіційного характеру) Митрофан Вікторович, по-перше, переніс дату її проведення на більш зручний для викладачів час, оскільки попередньо визначена дата «для багатьох незручна по часу». А по-друге, офіційне звернення (і на офіційному бланку ККІ) звучало дослівно так: «Щиросердно прошу Вас пожалувати до

---

¹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 19988, арк. 1 зв.; Там само, спр. 48733, арк. 1 зв.

мене в інститут на чашку чаю та на нараду»¹. Це яскравий приклад своєї рідної родинності, а отже і корпоративності, що цим родинним духом характеризувалась до початку Першої світової війни і була найбільш наочним і характерним вираженням того комплексу, що модерна історична наука іменує «професорською культурою».

Єдність корпорації доповнювалась і цементувалась солідарністю і взаємодопомогою її членів один одному. Це була і моральна допомога та поради у складних життєвих ситуаціях², і матеріальна допомога, які поширювались і на членів їх сімей та мотивувались саме приналежністю до професорської корпорації³.

Так, Левицький, звертаючись до професора С. Т. Голубєва з проханням допомогти сину покійного професора Незабітовського (в листі від 13 грудня 1898 р.) прямо мотивував своє прохання тим, що Степан Тимофійович також є професором⁴. Аналогічний характер мали й дії М. В. Довнар-Запольського, коли він в умовах Першої світової вдався до придбання бібліотеки покійного професора ККІ М. В. Самофалова⁵ аби у такий спосіб фінансово допомогти його вдові. Та й самим фактом запрошення тієї або іншої особи викладати у ККІ він фактично надавав допомогу у матеріальному становищі останньої, особливо якщо мова йшла про починаючих науковців (як у випадку зі Сташевським) або коли це була особа, що в силу різних причин не могла знайти іншого місця праці (як це було у випадку з Є. Є. Слущким, що розглядався владою як «неблагонадійний»). Можна згадати і приклад О. О. Русова, який викладав лише у ККІ, отже цілковито належав до викладацького середовища цього ВНЗ. Як відомо, Русов відзначався особливо високими моральними принципами та великою увагою і любов'ю до науки, що передавалось і його студентам, які бачили щире захоплення цього вченого науковими

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 132, арк. 52.

² Див. листування М. П. Дашкевича і Т. Д. Флоринського у ІР НБУВ, ф. III.

³ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 86; Там само, ф. 194, спр. 66.

⁴ Там само, ф. 194, спр. 66, арк. 2.

⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1154, 1155.

дослідженнями і поважали його за високі морально-етичні якості. Після смерті Русова в інституті було організовано збір пожертв для його сім'ї, а Довнар-Запольський звернувся до МТП з проханням про виділення для останньої субсидії¹.

Цими фактами засвідчується також і взаємодопомога представників різних факультетів університету. Тобто, незважаючи на певні тертя і суперечки між факультетами, у випадку екстремальних ситуацій була важлива не так факультетська приналежність, як належність до єдиної професорської корпорації.

На підставі наведених фактів київську професуру кінця XIX – початку XX ст. можна розглядати як досить сформовану та замкнуту мікро-соціальну групу. Проте ця замкненість була відносною в зв'язку із прискоренням соціальної мобільності і неможливості професури відмежуватись від суспільства. Відповідно, вона мала посісти в соціумі власну нішу та мати власну позицію з різних суспільних питань.

У цьому контексті можемо констатувати, що професори займали, поперше, впливову (і можна стверджувати – провідну) позицію у сфері науки (оскільки більшість провідних науковців належали до університетської корпорації) та освіти. Останнє зумовлювалось усвідомленням всіма членами професорської корпорації нагальної необхідності у розвитку системи освітніх закладів, що збільшувало коло освічених осіб і водночас давало можливість і для додаткових прибутків (оскільки викладачі університетів часто поєднували основну роботу в університеті з підробітками в інших навчальних закладах).

Тож саме завдяки цій соціальній групі активізувався інтерес громадськості до питань освіти, саме вони забезпечували новостворені навчальні заклади викладацьким складом. Зокрема, перший з вузів, заснований у Києві місцевою громадськістю – ВЖК – був створений саме завдяки київській професурі (що представляла єдиний на той час ВНЗ Києва (світського характеру) – Університет Св. Володимира), яка займалась отриманням дозволу

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129.

на його відкриття, розробила його статут¹, навчальні програми і здійснювала викладання у ньому².

При цьому київські професори того часу не нехтували й справою створення навчальних закладів середнього типу, різного роду освітніх курсів, недільних шкіл тощо. Так, професор Університету Св. Володимира Т. Д. Флоринський був директором Київського жіночого комерційного училища Новицької³; колишній доцент Університету Св. Володимира А. І. Лінниченко – інспектором Фундуклеївської гімназії у Києві; а майбутній відомий історик, професор Університету Св. Володимира В. С. Іконников починав свою викладацьку кар'єру з роботи у навчальних закладах Києва середнього типу⁴. У такій ситуації цілком логічним було те, що розширення вузівської мережі було найбільшим пріоритетним завданням для професури та ін. викладачів університетів. Тому не дивно, що і біля витоків найстарішого в Україні економічного вузу також стояв визначний представник професорської корпорації Києва – М. В. Довнар-Запольський⁵.

Можемо констатувати й те, що члени професорської корпорації займали впливову позицію не лише на науковій та освітянській нивах, але й в інших сферах суспільного життя, хоча вона і не завжди була помітною. Зокрема, політична активність, в разі розходження поглядів професорів з офіційним державним курсом виявлялась непрямо. Хоча це і не заважало бути таким

---

¹ Положение о Высших Женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881. – 10 + III с.; Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: Леся, 2007. – 271 с.; Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87-92.

² Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 89-90.

³ ІР НБУВ, ф. 219, спр. 7-11.

⁴ Іконников Володимир. Історичні портрети / Упоряд. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – 428 с.

⁵ Чуткий А. І. М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84-92.

професорам лідерами опозиційних рухів, як той таки В. Б. Антонович. При цьому у подібних випадках наука часто була своєрідним прикриттям для висловлювання своєї політичної позиції (якщо вона різнилась із офіційним курсом держави)¹. Якщо ж політичні погляди професора відповідали державній позиції, то подібні особи активно і відкрито заявляли про себе в цій сфері, оскільки це нічим їм не загрожувало. У цьому контексті можна згадати такого поборника ідеї слов'янської єдності і русофіла, як Т. Д. Флоринський, або ж ще одного київського професора-історика П. М. Ардашева і його активні контакти з російськими націоналістами².

Тож як бачимо, відмінності позицій і політичних симпатій були обумовлені одними факторами і водночас засвідчували впливову роль професури у різних політичних таборах, як ідеологів різних за спрямуванням суспільно-політичних рухів.

Впливовість і високий статус професури були визнані як державою, так і суспільством³. Так, М. Х. Бунге певний час був міністром і головою уряду Російської імперії, І. В. Лучицький – депутатом Державної Думи (останній певний час викладав у ККІ). На прикладі С. Т. Голубева засвідчуються контакти з найвищими церковними ієрархами та численні звернення до нього різних осіб протекційного характеру⁴. Величезний розмах мало вшанування ювілеїв наукової діяльності окремих професорів, наприклад, 25-річчя наукової діяльності Т. Д. Флоринського у 1904 р.⁵. Так само і засновник ККІ М. В. Довнар-Запольський, судячи вже з того факту, що йому вдалось втілити у життя ідею заснування у Києві економічного вузу, що її не змогли реалізувати навіть підприємницькі кола Києва разом узяті за кілька десятиліть до цього,

---

¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К.: Основи, 2000. – С. 237-239.

² ІР НБУВ, ф. 167, спр. 8-18, 31-43, 58, 59, 60-62, 98-99.

³ Шип Н. А. Интеллигенция на Украине / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 11.

⁴ ІР НБУВ, ф. 194, спр. 42, 43, 45, 46, 64, 81 та ін.

⁵ Там само, ф. 219, спр. 1-6, 16-24, 26-28.

також мав неабиякий статус і зв'язки у владних колах і не лише на рівні Києва (докладніше про це у наступному розділі).

Зрештою, саме професорське звання мало чітко визначене місце в ієрархії чинів. Відповідно до законодавства Російської імперії, ординарний професор мав чин п'ятого рангу (статський радник), а екстраординарний – чин колезького радника¹. Таким чином, наукові ступені та звання у Російській імперії вписувались до державної ієрархії посад і засвідчували чітко визначене місце кожного вузівського викладача у цій ієрархії. При цьому вони засвідчують досить високе соціальне становище професури – ординарний професор фактично прирівнюється за статусом до генерала.

Таким чином, високий соціальний статус професури можна розглядати як ще одну спільну рису для цілої цієї корпорації. Водночас можна вести мову і про віднесення професури до інтелектуальної еліти суспільства, а певної її частини і до політичної еліти. Цей статус виявився не лише в частих зверненнях до професорів представників різних соціальних груп із проханнями допомогти у вирішенні найрізноманітніших важливих питань, як до впливової інстанції. Натомість у листах між професорами звернення засвідчують рівність соціального статусу респондентів. Отже, цілковито можемо вести мову про відчуття солідарності і рівності свого соціального статусу в середовищі професури та одночасне сприйняття її суспільством як окремої, елітної соціальної групи. Образ київського професора був відображений навіть у тогочасній літературі (повість «Хмари» І. Нечуя-Левицького), що додатково підтверджує як завершеність цього образу, так і оформлення своєрідного типу «професорської культури»² вже у другій половині XIX ст. також і в університетських містах України, зокрема й у Києві.

Роблячи загальний підсумок, можемо стверджувати, що виокремлення у другій половині XIX ст. професури в окрему мікро-соціальну групу є цілком

---

¹ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 36.

² Кантор В. Русское искусство и «профессорская» культура / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186.

обґрунтованим. Як свідчать наведені вище дані, представники цієї групи відчували свою спорідненість як на професійному, так і на духовному рівнях. Було сформовано узагальнюючий образ професора – «чистого науковця», людини високоосвіченої та духовної – образ, сприйнятий як членами професорської корпорації, так і суспільством загалом. Існування цієї мікро-групи дозволяє також стверджувати, що інтелігенція в Україні виділилась в окремий клас суспільства, бо сама вже поділялась на складові, однією з яких і була професорська корпорація.

При цьому тема професорської корпорації належить до мікро-історії, що є актуальною сферою сучасних історичних досліджень¹ і ця актуальність в зв'язку із науковою і суспільною значущістю творчої спадщини багатьох представників цієї корпорації.

Однак, як відомо, професорсько-викладацька корпорація особливо тісно була пов'язана зі студентським середовищем, оскільки ці групи співіснували і постійно контактували між собою, і саме вихідці зі студентства поповнювали згодом професорсько-викладацькі лави (оскільки професор мав здобути вищу освіту, а отже був свого часу й студентом), так само як і діти професури спрямовувались до вищої школи. Та проте студентське середовище не сприйняло (в основній своїй масі) того комплексу культури (в розумінні певного стилю життя), що був вироблений професорсько-викладацькою корпорацією.

Це зумовлювалось, по-перше, чітким обмеженням у часі студентського періоду в житті кожного, хто йшов на навчання до вищої школи (в другій половині XIX – на початку XX ст. він становив 4 роки). Щоправда, траплялись випадки, коли одна особа здобувала вищу освіту два або й більше разів. Але у зазначений період це були винятки, а ніяк не правила і вони являли не пролонгацію студентського стану у часі, а переважно зміну профілю навчання чи вузу. Так, наприклад, вчинив у XIX ст. В. Б. Антонович, а на початку XX ст. – син М. В. Довнар-Запольського Всеволод, що розпочав навчання в

---

¹ Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. – М.: РГГУ, 2000. – С. 46, 240.

Університеті Св. Володимира, але потому перейшов до ККІ¹. Чимало студентів змінювали ВНЗ, аби бути ближчими до місця проживання та зменшити витрати, пов'язані з проживанням у чужому місті: саме це змусило К. В. Островитянова (згодом одного з найвизначніших радянських економістів) перевестись із Київського комерційного інституту до Московського².

По-друге, це було викликано більшою мірою диференціації у рамках самого студентства, що якраз і не дозволяло їм відчувати своєї корпоративної єдності. Оскільки статус студента був тимчасовим і не пов'язаним із набуттям нового місця в соціальній ієрархії, то і в період навчання кожен студент відчував себе більше пов'язаним з інтересами тієї соціальної групи, з якої він походив.

Також студентство особливо гостро розколювалось за політичними вподобаннями на т.зв. «академістів» та опозиційно налаштовану частину і водночас зближалося з особами з інших соціальних груп, що сповідували тотожні політичні ідеї. Меншою мірою, але давалась взнаки й етнічна та конфесійна відмінності – у будь-якому випадку всі ці ознаки розколювали студентство набагато глибше, аніж професорсько-викладацьку корпорацію. Так, в рамках ККІ існувало кілька десятків студентських товариств як національного (Українська громада, Товариство польської молоді, Прибалтійське земляцтво, Кавказьке земляцтво та ін.³), так навіть і регіонального (Воронізьке, Донське, Катеринославське, Костромське, Курське, Миколаївське, Новозибківське, Одеське, Полтавське та ін. земляцтва⁴) рівнів, не кажучи вже про об'єднання за інтересами.

Проте безперечно, студентство творило і власний вимір повсякденності, але його творці постійно змінювались і тому він існував, але для його учасників це була лише коротка мить відриву від виміру повсякденності, властивого для соціальної групи, з якої вони походили. І до того ж ці виміри переплітались у

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2510, арк. 1-2.

² Там само, оп. 3, спр. 2603, арк. 6.

³ Там само, оп. 8, спр. 8, 53.

⁴ Там само, спр. 49-52, 54-56.

канікулярний та позааудиторний час. Тож повсякденність студентського середовища не підлягає спеціальному дослідженню. Але загалом її можна розділити на наступні складові: час, що поглинався аудиторними годинами та підготовкою до занять та іспитів; спілкування в межах студентської маси; час, що витрачався на «особисті» захоплення (включаючи кохання, політику, хобі і т.п.); заробляння грошей (остання складова породила таку справді характерну ознаку студентства як заробітчанство – особливо у формі репетиторства, що пережила досліджувану епоху). Кожна із цих сфер характеризувалась намаганням самовиразитись, самоствердитись у ній кожного окремо взятого студента, якщо, звісно, він включався у неї.

Також, в силу тимчасовості самого стану студентства, воно як і будь-який інший перманентний стан, характеризувалось особливим розбалансуванням та радикалізмом поглядів і дій. Частково це пояснювалось і тим, що університетська освіта давала знання і право випускнику вищої школи претендувати на достойний рівень життя, що не завжди мало місце на практиці (виходячи з цього один з ідеологів консерватизму кінця ХІХ ст. князь Мещерський, як зазначалось вище, навіть радив обмежити доступ до вузів різночинцям, з яких вузи, за його словами, творять «кандидатів на голодну смерть»¹).

Тож цілком закономірно, що студенти традиційно опинялись в епіцентрі різних політичних конфліктів, оскільки вони найменше цінували усталені схеми поведінки, що знайшло вираження у т.зв. нігілістичному світогляді, котрий небезпідставно їм приписувався. Так, дружина київського професора В. С. Іконникова Анна Леопольдівна у своїх спогадах за 1912 – 1913 рр. спеціально зупиняється на розгляді настроїв, що панували серед тогочасного студентства Києва і які вона досить образно й емоційно описує, характеризуючи як цілковито аморальні; як такі, що попирають традиційні цінності, і що молодь здатна до будь-яких дій руйнівного характеру². Подібна

---

¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77, арк. 58 зв.

² Там само, спр. 620, арк. 52-56.

тенденція ще у другій половині XIX ст. виявилось у тому, що саме представники студентства часто ставали зачинателями різноманітних опозиційних політичних партій та рухів (у цьому зв'язку можна згадати хоча б «ходіння в народ», створення народницьких організацій, а згодом і осередків партій соціалістичного спрямування у Російській імперії). Саме представники студентської молоді першими вдалися і до силових дій щодо представників влади. Це засвідчується і спогадами колишніх студентів ККІ. Так, спогади М. М. Ковалевського за період, коли він навчався у ККІ, це суцільний перелік участі в українському національно-визвольному русі¹.

Саме це й розрізняло обидві ці частини університетського середовища. Тому й не дивно, що засновник ККІ М. В. Довнар-Запольський у березні 1917 р. виступив проти допуску студентів до управління вузом, оскільки стверджував, що студенти не розуміються у цій сфері і більшість з питань їм буде нецікавою². Потому він мусив відмовитись від керівництва інститутом, оскільки його пропозицію відкинули³. Схожою ситуація була й у інших українських вузах у той час. Наприклад, ректор Університету Св. Володимира М. М. Цитович у 1917 р. був фактично усунутий з посади революційно налаштованим студентством, яке до того ж цілком занедбало справу навчання⁴.

При цьому період евакуації, який ККІ, як і ряд інших навчальних закладів Києва, пережив з осені 1915 р. по літо 1916 р. призвів до ще більшої радикалізації та політизації студентства і водночас знаменував ламку традиції у вузівському середовищі загалом: істотно погіршилось матеріальне становище, що актуалізувало пошук засобів для існування (що вперше стало важливим питанням і для професорсько-викладацької корпорації – її представники вперше починають обговорювати питання, пов'язані з пошуком низки

---

¹ Див.: Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 145-182.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 222-222 зв.

³ Там само, арк. 221.

⁴ Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт вид. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. – С. 89-90.

дефіцитних продуктів, у приватному листуванні), загострилась політична конфронтація, часто змінювалась політика влади щодо вузів (що вносило дестабілізуюче начало в усі складові їхнього життя) тощо. З початком визвольних змагань 1917 – 1921 рр. ці тенденції лише посилились і означали докорінну зміну традиції. А разом із нею і самої повсякденності в житті як професорсько-викладацької корпорації, так і студентства.

Всі ці докорінні зміни були найбільш наочно засвідчені на прикладі такої резонансної справи як «справа Сташевського», про яку докладно піде мова у четвертому розділі і яка ознаменувала своєрідну «зустріч» двох поколінь представників професорської корпорації – старого, сформованого у другій половині XIX ст. та нового, що почало формуватись на початку XX ст. і яке, враховуючи особливу політизацію того часу, використовувало її для особистих цілей, а тому останні мало дбали про власне наукову працю та розвиток чеснот (хоча це й не було явищем загальним), що характеризували «стару» професуру.

Таким чином, підсумовуючи, можемо констатувати, що тема повсякденності (яка тісно пов'язана з питанням існування професорсько-викладацької корпорації як окремої мікро-соціальної групи) є вкрай важливою для всебічної реконструкції минулого і водночас багатоаспектною. Щодо вузівського середовища Києва кінця XIX – початку XX ст. вона дозволяє виділити в її рамках дві макрогрупи – професорсько-викладацький склад та студентство, що своєю чергою діляться на менші групи (зокрема, у рамках власне професорсько-викладацької корпорації особливо привілейованою групою були власне професори – і в силу більших гонорарів, і в силу участі в факультетських радах та доступу таким чином до вирішення питань університетського життя загалом).

Представники першої корпорації ділились на викладачів різних факультетів та відділень. Найчастіше саме в рамках свого факультету відбувалось неофіційне спілкування і натомість часом існувала певна конфронтація між представниками різних факультетів, що зумовлювалось

боротьбою за матеріальні ресурси вузу, які зазвичай розподілялись нерівномірно, та іншими чинниками.

Студенти ж ділились як за факультетами, так і за курсами, та ще за цілою низкою ознак. Тож студентство, будучи чисельнішим, водночас складалося із більшої кількості мікро-груп, порівняно із професорсько-викладацьким складом.

Доведено, що значна частка часу у представників професорсько-викладацького складу йшла на спілкування (офіційне та неофіційне) в рамках своєї корпорації – крім спілкування у вузі це було спільне проведення вільного часу під час чаювань, прогулянок міськими парками чи екскурсіями за межі міста, різних святкувань і т.п. Все це дозволяє розглядати професорсько-викладацький склад вузів саме як окрему, мікро-соціальну групу. Натомість це важче сказати щодо студентства. Воно виробляло власний вимір повсякденності, але творці цього виміру постійно змінювались і тому в житті кожного з них цей період лишався не більше ніж епізодом.

Подальше дослідження цієї теми допоможе краще реконструювати всі складові повсякденності, властиві для вузівського середовища, що сприятиме більш точному «виписуванню портрету» епохи і водночас дозволить наповнити саму історичну реконструкцію фактами, що додадуть їй «плоті й крові», тобто зроблять її більш вичерпною.

Також можна констатувати, що повсякденність в рамках вузівського середовища, що сформувалась у другій половині XIX ст. проіснувала до початку Першої світової війни, коли почалась її докорінна ламка, що охопила всі сфери життя цілого суспільства і таким чином підтверджує, що ця війна (та подальша революційна доба) розмежувала історію на дві епохи. І це закономірно, оскільки зміни на макрорівні ведуть і до змін на мікро-рівні, але водночас через вивчення останнього можна більш наочно «побачити» та «прочитати», а отже – деталізувати та зрозуміти контекст загальних змін, загально-історичних процесів, що додатково засвідчує цінність подібних наукових досліджень.

2.3. Становлення економічної освіти: закордонний і вітчизняний досвід

Розвиток економічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. перебував у цілковитому контексті із загальним духом тієї історичної епохи, що характеризувалась низкою докорінних змін традиції. Загалом, період другої половини XIX – початку XX ст. був переломним не лише в історії України, а й європейської цивілізації в цілому. Це був час остаточного утвердження капіталістичного укладу життя (особливо в площині внутрішніх – тобто ментальних змін), час зміни пріоритетів, що потягло за собою зміну світогляду, а згодом і ментальності цілих етносів, які, в свою чергу, в цей час трансформувалися на нації. І звісно ж – завершився вихід економічної сфери на провідні позиції як в житті окремих індивідів, так і суспільства в цілому. Як наслідок, сформувалась особистість, яку ще А.Сміт назвав «людиною економічною».

Тож цілком закономірно, що за подібних змін цілком нагальним стало питання здобуття спеціалізованої освіти, у сфері економічних знань. Водночас аж до другої половини XIX ст. у країнах європейської цивілізації зберігалось панування класичної освіти. Тому існуючі ВНЗ надавали переважно юридичну, історичну й філологічну та меншою мірою – фізико-математичну освіту, а також готували лікарів, державних чиновників та військових. Як констатував у цьому зв'язку засновник першого українського ВНЗ економічного профілю М. В. Довнар-Запольський: «До останньої чверті минулого століття (XIX ст. – А.Ч.) вища комерційна освіта не користувалась у Західній Європі увагою ані зі сторони уряду, ані зі сторони суспільства. Ще нещодавно з-поміж купецьких та промислових класів переважала думка, що для успіху торгівлі потрібна, головним чином, практична школа життя»¹. Теж саме і ще більшою мірою стосувалось країн Східної Європи того часу. У Російській імперії, зокрема, ще ледь не до кінця XIX ст. купецтво навчало своїх нащадків економічним знанням

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 4.

на особистому прикладі – ставлячи до лавки, беручи із собою на укладання угод і т.п. Особливо «серйозна увага переданню накопиченого досвіду одновірцями приділялось у старообрядницькому купецькому середовищі»¹. Проте цього рівня все відчутніше ставало замало для ведення сучасних економічних відносин.

Таким чином, бурхливий розвиток економіки у світі, внаслідок переходу до капіталістичних відносин, об'єктивно стимулював розвиток відповідного напрямку освіти, що дозволило б забезпечити різні сфери економіки кваліфікованими спеціалістами. Потрібні були спеціалізовані навчальні заклади. При чому не лише середнього, але й вищого типу (і по мірі ускладнення економічної системи та появи нових видів економічної діяльності ця потреба зростала).

Як наслідок, в країнах Заходу у ХІХ ст. засновуються середні навчальні заклади економічного профілю, а при університетах – кафедри політекономії. А з другої половини ХІХ ст. був започаткований процес заснування ВНЗ економічного профілю. Перші такі заклади у Західній Європі виникли у Бельгії (Антверпен), потому в Італії, але особливого рівня та значення набули у Німеччині. Так, у Німецькій імперії за активного сприяння бізнесових кіл та професури (зокрема визначного представника німецької історичної школи В.Зомбарта) в 1898 р. було засновано перший економічний ВНЗ (у Лейпцигу). Впродовж наступного десятиліття в Німецькій імперії було засновано ще чотири економічні ВНЗ (вищі торгові школи або академії – у Кельні та Берліні).

При цьому в Німеччині був започаткований і зв'язок та спадкоємність різних рівнів економічної освіти: для того аби вступити до ВНЗ комерційного (тобто – економічного) профілю потрібно було закінчити середній навчальний заклад відповідного ж профілю (комерційне училище). Хоча приймали і випускників гімназій.

---

¹ Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 1042.

Станом на кінець XIX ст. у Німецькій імперії діяло близько 200 навчальних закладів, що надавали початкову та середню економічну освіту і в них навчалось до 20 тис. осіб. Проте до вищої школи з них вступало близько чверті осіб. Це означало не відсутність потреби у вищій економічній освіті, а те, що решта негайно йшли у практичну сферу, тобто включались у різні сектори економіки. Термін навчання у вищій школі економічного профілю в Німеччині початково становив 3 роки. Допускався вільний вибір предметів студентами, що було запроваджено й у заснованих М. В. Довнар-Запольським КВКК і що засвідчувало переймання ним саме німецького досвіду у цій справі та відповідало домінуванню у Російській імперії запозичення німецького досвіду.

Чимало навчальних закладів комерційного профілю у Німецькій імперії були приватними. Подібна практика була цілком логічною, оскільки приватна ініціатива відображала потребу у відповідному спрямуванні освітньої підготовки для найнагальніших потреб і зразу ж реалізовувалась у вигляді заснування відповідних навчальних закладів. Тоді як державна машина, будучи громіздкою в усіх без винятку країнах, традиційно повільніше реагувала на нові запити та вимоги часу. А тому державні навчальні заклади економічного профілю в усіх країнах, а у східноєвропейських (які характеризувались особливим бюрократизмом і повільністю в здійсненні будь-яких реформ) особливо, виникали пізніше за приватні. До того ж державі потрібні були у першу чергу управлінці, тоді як для приватного бізнесу – саме фахівці економічної кваліфікації.

Тож М. В. Довнар-Запольський, цілком відчуваючи ці закономірності, діяв у відповідності до логіки й духу своєї епохи і тому заснував приватний ВНЗ економічного профілю. Відповідно, аналізуючи комплекс факторів, що привели Довнар-Запольського до ідеї заснування економічного вузу в Києві на початку XX ст. можна назвати, що до таких належали: нагальні запити часу і власні спостереження у цьому контексті, а також і вивчення досвіду інших країн в організації економічної освіти, перш за все Німеччини.

Загалом, досвід Німеччини в організації економічної (або як тоді казали – комерційної¹) освіти запозичувався на той час багатьма країнами континентальної Європи (особливо в Австро-Угорській імперії, Бельгії та Голландії), а також у США². Однак характерною їх особливістю була роздільна освіта представників обох статей, що мало місце й в абсолютній більшості інших навчальних закладів. Зокрема, існували спеціальні жіночі комерційні курси і саме таке спрямування заснованого економічного вузу планував початково і Довнар-Запольський, але згодом змінив своє рішення (причини чого будуть пояснені нижче) і таким чином став піонером у запровадженні спільного навчання представників обох статей в економічних вузах.

Натомість якщо брати досвід інших країн, в яких на той час також започатковувалась вища економічна освіта, то вони, попри суперечливість оцінок, все ж таки відставали від організації економічної (і загалом) освіти в Німеччині, за винятком хіба що Бельгії з її вищою комерційною школою в Антверпені, котра була найстарішим ВНЗ комерційного профілю в Європі. Зокрема у Франції вища школа на межі XIX – XX ст. загалом переживала своєрідну кризу та невизначеність³, і сама чисельність навчальних закладів економічного профілю значно поступалась їх кількості в Німеччині. Проте і тут, так само як і в Німеччині, чимало навчальних закладів економічного профілю, що займали проміжне становище між середньою та вищою ланкою освіти (різноманітні курси) також засновувались за приватної ініціативи і в окремих із них відбувалось навчання представників обох статей.

---

¹ Тут і далі терміни «економічний» та «комерційний» будуть вживатися як синонімічні для позначення профілю підготовки, що її надавав той або інший ВНЗ. До того ж на початку XX ст., тобто у період коли виникли КВКК, для цього панував саме термін «комерційний» (що засвідчено навіть у назві першого вітчизняного вузу економічного профілю), тож йому й віддається перевага.

² Энциклопедический словарь. – Т.: ХВА. – СПб, 1895. – С. 861.

³ Див.: Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. Р. В. Ткаченко. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 336 с.; Таран Л. В. Французька, російська й українська історіографія (70-і рр. XIX – поч. XX ст.): Монографія / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009. – 247 с.

Вища економічна освіта почала активно розвиватися також в Англії та ряді інших європейських держав, не кажучи вже про США. Так в Італії влада приділяла особливу увагу розвитку економічної освіти. Тут також запозичувався німецький досвід, але з більшою участю держави у заснуванні ВНЗ економічного профілю, хоча як і у Франції, їх загальна кількість була порівняно з Німеччиною незначною.

Так само як і в Російській імперії, де аж до початку ХХ ст. вища економічна освіта не мала самостійного значення, розвиваючись у вигляді окремих кафедр при класичних університетах або ж у складі технічних вузів (політехнічних інститутів), в Італії економічна освіта існувала в рамках технічної освіти¹. При цьому її розвиток в Італії відбувався за ситуації схожої з ситуацією у Російській імперії – наростання відставання від провідних держав змусило владні кола вдатись до розвитку відповідного напрямку освіти². Процес цей характеризувався нерівномірністю розвитку різних регіонів, а також – наростанням потреби у спеціально підготовлених кадрах і відмові від середньовічного способу «передання навичок та звичаїв у купецькому середовищі від батька до сина»³. Середні комерційні школи виникли раніше за вищі, але не задовольняли цим завданням. Тож у 1868 р. Міністерство землеробства, промисловості та торгівлі заснувало перший ВНЗ економічного профілю у Венеції (хоча його ініціатива як і у випадку з КВКК / ККІ виходила від приватних осіб), а до початку ХХ ст. аналогічні ВНЗ були створені у Барі, Римі, Генуї та Турині (тут в один рік із Київськими вищими комерційними курсами). При цьому Вища комерційна школа у Венеції, поряд з Антверпенською, була одним із перших ВНЗ економічного профілю в Європі.

Також у 1902 р. в Мілані було засновано приватний Комерційний університет (випускники якого мали ті ж права, що й випускники державних

---

¹ Энциклопедический словарь. – Т.: ХВА. – СПб.: Типолитография И. А. Эфрона, 1895. – С. 862.

² Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 1.

³ Там само. – С. 3.

ВНЗ). У 1913 р. було прийнято закон про вищу комерційну освіту, що сприяв її уніфікації (хоча певні відмінності і зберігались) та поставив під більший контроль держави. Зокрема, незалежно від форми власності усі ВНЗ комерційного профілю підпорядковувались вище згаданому міністерству і перебували у його віданні. Відповідно до встановлених цим законом вимог до ВНЗ комерційного профілю могли вступати особи обох статей, що здобули середню або вищу освіту (навіть і за кордоном)¹. Тобто це була типова вища школа. Схожою була ситуація і в Російській імперії, що засвідчує активне ознайомлення з іноземним досвідом у цій справі і його використання. Проте на відміну від ВНЗ Російської імперії та інших країн італійські ВНЗ комерційного профілю мали дуже скромну кількість студентів: у 1910 – 1911 навчальному році у них навчалось трохи більше 500 осіб (201 у Вищій комерційній школі у Венеції, 124 – в Туринській, 102 – у Генуезькій та 110 у Міланському комерційному університеті). Навчальний рік так само розбивався на два семестри з певним зміщенням дати його початку і закінчення (з жовтня по середину червня). Вищою була плата за навчання, що вочевидь було одним із факторів меншої кількості студентів, але разом із тим засвідчувало й можливості, котрі відкривались при здобутті диплому про вищу комерційну освіту.

Схожою ситуація була й у скандинавських країнах, де держава так само виявляла особливу турботу й опіку у справі розвитку комерційної освіти.

Найбільша чисельність (близько 65 тис.) тих, хто навчався в навчальних закладах економічного профілю (так само як і кількість навчальних закладів такого профілю), характеризувала США. Але водночас загальний рівень економічної освіти тут був незначним і метою таких навчальних закладів у США було надання своїм учням найзагальніших знань для практичної економічної діяльності. Тож фактично вони являли собою короткотермінові курси і практично не відповідали рівню вищої школи (навіть термін навчання у

---

¹ Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 5.

більшості з них коливався в рамках кількох місяців), а сам процес навчання відбувався на відповідному виробництві, нагадуючи таким чином проходження виробничої практики для закріплення певної профільної орієнтації і навіть замість іспитів надавались звіти, що нагадували звіти про проходження виробничої практики¹. Тож не дивно, що зберігалась тенденція для виїзду з США осіб, що прагнули здобути справжню вищу економічну освіту, до Європи. Чимало з них спрямовувались саме до Німеччини², чим зайвий раз доводилась особлива успішність німецького досвіду в організації економічної освіти, порівняно з рештою європейських держав.

У Російській імперії ідея започаткування вищої економічної освіти виникла не пізніше ніж у інших європейських державах³, але її правлячі кола продовжували притримуватись консервативних позицій і не поспішали з вирішенням цього питання. Тому ініціатива в справі запровадження спеціальної економічної освіти вийшла від представників громадськості (переважно промислово-бізнесових кіл та професорської корпорації). Саме представники професорської корпорації (які традиційно виходили з ініціативою заснування нових навчальних закладів, особливо ж вищого рівня і для яких це було закономірною дією з розширення сфери прикладання своїх професійних сил), в силу своєї професії та більшої включеності в контекст освітнього та загальносуспільного розвитку, особливо гостро усвідомлювали, що в забезпеченні стабільного зростання національного господарського комплексу будь-якої країни важлива роль належить розвитку економічної освіти у ній. Зокрема, засновник КВКК М.В. Довнар-Запольський на початку ХХ ст. дійшов висновку, що чим вищим є рівень фахової підготовки осіб, зайнятих у господарській сфері, тим успішнішим є економічний розвиток тієї або іншої

---

¹ Энциклопедический словарь. – Т.: ХВА. – СПб.: Типолитография И. А. Эфрона, 1895. – С. 862.

² У цьому зв'язку можна згадати і американського економіста Г.Ч. Кері, що чимало увібрав саме з німецької економічної науки.

³ Див.: Энциклопедический словарь. – Т.: ХВА. – СПб.: Типолитография И. А. Эфрона, 1895. – С. 862; Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – М., (Б.Г.). – Т. 24. – С. 2.

країни: «Дійсно, величезні успіхи німців на світовому ринку – можна без перебільшення сказати – зобов'язані саме знанням ... І в цьому залученні знань у торгіву справу, поза будь-яким сумнівом значну роль відіграли спеціальні школи, у вигляді торгових академій»¹. Отже, ще на початку ХХ ст. було встановлено пряму залежність між рівнем економічного розвитку держави і рівнем економічної освіти у ній.

Проте влада і надалі, в силу зазначених вище причин, продовжувала затягувати вирішення цього питання. Однак у Російській імперії до цього спричинився і ряд інших факторів. Саме в цей час відбувається стрімка активізація національного чинника («сепарації») в рамках Східноєвропейського регіону. Національне питання стає наріжним каменем світової політики, зростає його роль і в рамках Російської імперії, яка характеризувалась значною поліетнічністю та запутаністю міжетнічних взаємин (недарма В.Ленін іменував її «тюрмою народів»). Тож ХХ ст. в історії Європи стало часом особливої активізації національного питання², яке позначилось на всіх сферах життя, не оминаючи й сфери освіти. Так, влада Російської імперії, аби стримати наростання революційного руху, в період правління Олександра III навіть виношувала проект ліквідації ВНЗ, оскільки останні розглядались як головний розсадник вільнодумства та революції. Якщо ж брати українські землі, що перебували у складі Російської імперії, і особливо Київ, то тут додавалось ще й традиційне побоювання владою сепаратистських настроїв «національної околиці».

Загострення політичної ситуації з початку ХХ ст. ще більше посилювало прагнення влади до максимального контролю за освітньою сферою та штучне гальмування збільшення кількості навчальних закладів. Всі навчальні заклади на українських землях отримували таємні інструкції з МНО та ін. міністерств,

---

¹ Довнар-Запольский М. В. Новый тип высшего образования / М. В. Довнар-Запольский // Речь, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23-мая 1907 г. – К., 1907. – С. 25-26.

² Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі. – К.: Основи, 2005. – 350 с.

яким вони підпорядковувались, щодо обмежувальної квоти на прийом євреїв, а також щодо заборони на вступ конкретним особам через «неблагонадійність»¹. Також, аби заздальгідь відсіяти найбільш «неблагонадійних» від можливості потрапляння до вищої школи, від усіх абітурієнтів вимагалось свідоцтво про благонадійність від органів влади за місцем проживання² (які часом дублювались таємними свідоцтвами від органів МВС за місцем проживання абітурієнта³. Так, випускнику Курської духовної семінарії Г. Я. Яковлеву було відмовлено у вступі до ККІ в жовтні 1910 р. саме на підставі таємного повідомлення від МВС про те, що «названий вище Яковлев у політичному відношенні схвалений бути не може»⁴. Отже, політична благонадійність важила не менше аніж виявлені під час навчання у середній школі та на випробувальних іспитах знання. Проте такий критерій не в'язався з призначенням вищої школи і водночас не вберіг її від політизації, що довели тогочасні події. Тож він не може бути визнаний корисним та потрібним з будь-якого погляду.

Також, окрім політичного цензу при вступі, за студентством зберігався контроль і впродовж всього періоду навчання у вищій школі. Для його полегшення обов'язковим було носіння форменого одягу, який, по-перше, дисциплінував, а по-друге – дозволяв виявляти студентів і визначати до якого ВНЗ вони належать у випадку їх участі у різних відкритих політичних акціях. У ВНЗ існували посади наглядачів за студентами. А часом до їх приміщень допускались і поліцейні чини для слідкування за порядком. Тож і протягом періоду навчання у ВНЗ були випадки, коли відраховувались студенти, що включались до опозиційних суспільно-політичних рухів. Наприклад, така доля спіткала студента другого курсу ККІ М. М. Ковалевського на початку 1914 р.,

---

¹ Див.: Держархів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 867.

² Там само, ф. 153, оп. 3, спр. 2354, арк. 29; Там само, спр. 4185, арк. 8; Там само, оп. 4, спр. 402, арк. 5; Там само, оп. 6, спр. 221; Там само, оп. 7, спр. 1918, арк. 130; Там само, оп. 7, спр. 2323, арк. 8 та ін.

³ Останні надавались на запит керівництва відповідного ВНЗ або й пересилались підрозділом МВС самостійно.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4199, арк. 2.

що був виключений за розпорядженням міністра торгівлі та промисловості на підставі подання міністра внутрішніх справ¹.

Саме тому прохання київського купецтва щодо заснування у Києві навчального закладу комерційного профілю, що його було подано на розгляд влади у 1888 р. (а за іншими даними – ще раніше²), зустріло зволікання і його вдалось вирішити позитивно лише у 1896 р. (тобто вже за нового російського імператора Миколи II), коли в місті було відкрите Київське перше комерційне училище³, приміщення для якого знову ж таки було придбано силами місцевого купецтва⁴.

Зазначу, що попри те, що комерційні училища засновувались підприємцями, а проте навчались у них не лише вихідці з їх середовища, але й практично з усіх тогочасних соціальних груп, що само по собі засвідчувало важливість навчальних закладів комерційного профілю та затребуваність їх випускників. Наприклад, порівняльна статистика соціального (за тогочасною становою градацією) складу учнів по 1-му та 2-му київським комерційним училищам за 1904 – 1905 навчальний рік була наступною: 1) діти дворян та чиновників становили 13 % від загальної кількості учнів у 1-му училищі і 9 % у 2-му училищі, 2) діти почесних громадян становили 3 % по обом училищам, 3) діти купців – 39 % у 1-му училищі і 24 % у 2-му, 4) діти міщан – 31 % у 1-му і 41 % у 2-му, 5) діти селян – 9 % у 1-му і 11 % у 2-му, 6) діти інших станів – 1 % у 1-му і 7 % у 2-му, 7) діти іноземних підданих – 1 % у 1-му училищі і 3 % у 2-му⁵. Отже, діти купців становили лише трохи більше третини всіх учнів у 1-му училищі та чверть у 2-му і навіть якщо додати до їх числа ще й осіб, які зараховувались до стану «міщан» (хоча не всі вихідці з цього стану займались підприємництвом), то все одно це становитиме близько 2/3 від усіх учнів. І це

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 596, арк. 16.

² Там само, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 2.

³ Там само, оп. 5, спр. 31, арк. 7.

⁴ Там само, оп. 4, спр. 2.

⁵ Там само, спр. 69, арк. 5 зв.

при тому, що обидва ці навчальні заклади були засновані за ініціативи купецтва¹.

Важливість комерційних навчальних закладів для вихідців із різних соціальних груп засвідчувалась і участю у справі їх заснування не лише купецтва та підприємців загалом. Так, значна роль у розбудові освітянської сфери Києва традиційно належала місцевій професорсько-викладацькій корпорації, у першу чергу Університету Св. Володимира, а також і деяких інших навчальних закладів міста, про що йшла мова вище. Саме завдяки цій соціальній групі активізувався інтерес громадськості до питань освіти, саме вони забезпечували новостворені навчальні заклади викладацьким складом та зрештою й організовували їх діяльність (див. про це у попередній главі).

Закономірно, що цей процес почався із започаткування навчальних закладів економічного профілю середнього типу – комерційних училищ, що можуть розглядатися і як спадкоємиці ремісничих училищ та цехових шкіл, що діяли з часів Середньовіччя (проте ці навчальні заклади давали переважно навички робітничих професій і практично не приділяли уваги поширенню знань з комерційної діяльності). Окрім них у першій половині XIX ст. на підвладних Російській імперії українських землях було засновано і ще ряд спеціалізованих середніх навчальних закладів (училище торгівельного мореплавства у Херсоні, садівниче училище в Одесі та землемірне училище у Кременеці), але й вони давали не економічні знання, а лише практичні навички із певних видів господарської діяльності.

Тож лише комерційні училища стали першими спеціалізованими навчальними закладами, що давали суто економічну освіту. В 1772 р. у Москві було засноване перше в Російській імперії комерційне училище². Його заснування стало можливим завдяки пожертвуванню на цю справу заводчиком

---

¹ Див.: Держархів м. Києва, ф. 183, оп. 1, спр. 3402.

² Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 1042.

П. А. Демидовим 205000 руб.¹ Значну частину викладачів Демидівського училища становили іноземці, що (згідно тверджень авторів XIX ст.) мало сприяти вивченню іноземних мов, але насправді засвідчувало відсутність подібних кадрів у Російській імперії. Окрім іноземних мов вихованці училища вивчали комерційну арифметику, кореспонденцію, географію та бухгалтерію, а також політекономію. Тривалість навчання становила 8 років, що відповідало тогочасній середній школі, а його випускники могли займати посади управлінців та контролерів на промислових підприємствах та в інших видах господарської діяльності. Щоправда кількість вступників до цього навчального закладу виявилась незначною, а також низьким був рівень знань, що його надавало Демидівське училище. Тож у 1799 р. воно було переведено з Москви до Петербургу², де перетворено на комерційне училище.

У 1804 р. в Москві було засновано ще два комерційних училища, так само на гроші місцевого купецтва³. Одне з них згодом було перейменоване на Московську практичну академію комерційних наук. Проте після цього «подальше поширення та розвиток комерційної освіти призупинився практично до останніх років минулого (тобто XIX ст. – А.Ч.) століття»⁴. Тож у той час, коли «у провідних країнах Західної Європи та Америки нараховувались сотні комерційних училищ», у Російській імперії за станом на 1896 р. нараховувалось тільки 8 комерційних училищ⁵.

---

¹ Зазначу, що і ці початки спеціалізованої економічної освіти в Російській імперії були напряму пов'язані із запозиченням німецького досвіду: саме незадовго до цього в Гамбурзі було засновано інститут для навчання дітей купецтва, а у Берліні мануфактурно-комерційний клас був заснований Гекером ще 1747 р. П. А. Демидов, що виділив гроші для заснування першого комерційного училища в Російській імперії, у 1771 р. здійснив поїздку до Європи, зокрема й до німецьких земель, де безперечно вивчив і місцевий досвід в організації цієї справи.

² Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – Т. 24. – М., (Б. Г.). – С. 2-3.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 3.

⁵ Там само.

Але ж друга половина XIX ст. була періодом бурхливого розвитку капіталізму, завершення промислового перевороту, появи нових видів транспорту (особливо ж залізничного), становленням банківської системи тощо – події, що захопили і Російську імперію (включаючи й підвладні їй українські землі). Відповідно самі реалії життя вимагали розвитку економічної освіти.

Ініціатива знову вийшла від підприємницьких кіл. У 1860 – 1870-х роках засновується низка комерційних училищ у найбільших містах Російської імперії, зокрема й в Одесі (у 1862 р., хоча прохання про його заснування місцеве купецтво подало за 10 років перед тим). В Москві у 1885 р. за сприяння місцевого біржового товариства було засноване Олександрівське комерційне училище. Значним рівнем освіти відзначалось комерційне відділення Ризького політехнічного інституту. Також з 1872 р. почали відкриватись комерційні відділення при низці реальних училищ, на яких також давали ази економічної освіти (комерційні обрахунки, діловодство, географія, а також політекономія), але внаслідок незначного вступу до них вони, в основній масі, невдовзі припинили своє функціонування. Зокрема, в Україні подібні відділення діяли лише у шести реальних училищах¹.

Зрештою, до справи розвитку комерційної освіти підключилась і влада. Починаючи з 1894 р. питання про комерційну освіту починає розглядатись на засіданнях уряду. Активізація створення комерційних училищ наприкінці XIX ст. була пов'язана з особливою роллю у цій справі тодішнього міністра фінансів С. Ю. Вітте², наслідком чого було постання в українських губерніях до початку XX ст. 19 комерційних училищ. 15 квітня 1896 р. було видано урядове положення про комерційні навчальні заклади, яке було покликано їх впорядкувати, структурувати, поглибити навчальну програму та сприяти заснуванню нових навчальних закладів цього профілю. Всі навчальні заклади комерційного профілю підпорядковувались Міністерству фінансів, а з 1906 р. –

---

¹ Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – С. 154.

² Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – С. 8.

МТП (до 1894 р. – усі навчальні заклади комерційного профілю підпорядковувались МНО, що фактично нівелювало їх спеціалізацію і до того ж ускладнювало сам процес розвитку системи комерційних навчальних закладів в силу особливого бюрократизму та консерватизму МНО). Для учнів цих навчальних закладів запроваджувалась форма, обов'язковою була довідка про благонадійність, освіта була платною. Проте існувала можливість відстрочки і навіть звільнення від плати за навчання, так само як і була можливість отримувати іменні стипендії у разі виявлення відмінних успіхів у навчанні.

У комерційних училищах як і в решті навчальних закладів діяла обмежувальна квота на прийом на навчання євреїв, але вона суттєво порушувалась, оскільки ці навчальні заклади значною мірою засновувались коштом єврейських підприємців. Тож у комерційних училищах, що діяли в українських губерніях і значною мірою були засновані коштом єврейських підприємців, жодних обмежувальних квот на прийом на навчання у них представників єврейської громади не існувало. До того ж неофіційно, а іноді й офіційно, в комерційних училищах діяло правило, за яким євреї забезпечували собі такий відсоток місць у навчальному закладі, скільки коштів на його утримання виділяла місцева єврейська громада (так, зокрема, зазначалось у документації Першого київського комерційного училища).

Сам факт підпорядкування комерційних училищ Міністерству фінансів мав позитивне значення, оскільки зменшив жорсткість режиму у них і наблизив програму викладання до економічної сфери. Почала зростати кількість самих комерційних училищ – з 8 у 1894 р. до 48 у 1899 р., а окрім того було засновано торгові школи, комерційні та бухгалтерські курси тощо¹.

Враховуючи специфіку навчальної програми у комерційних училищах, їх забезпечення викладацькими кадрами могло бути успішно реалізовано переважно в університетських містах, до яких на підвладних Російській імперії

---

¹ Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – С. 155.

українських землях належали Харків, Київ та Одеса. Закономірно, в силу вище згаданих причин, чи не вперше реалізувати завдання заснування комерційних училищ вдалось саме в Одесі, хоча університет тут виник лише у 1865 р., тоді як у Харкові у 1805 р., а у Києві – в 1834 р. Даний факт зумовлювався особливим статусом Одеси та її роллю в економічному житті цілої імперії¹.

У Києві ж, як вже зазначалось, прохання про заснування комерційного училища було подано місцевим купецтвом у 1888 р.², а його відкриття відбулось лише у 1896 р., тобто після зміни імператора та одразу ж після видання відповідного урядового розпорядження про комерційні навчальні заклади. Цікаво, що київське купецтво, яке було ініціатором заснування Першого київського комерційного училища, початково висунуло ідею створення «комерційного навчального закладу з правами, рівними університету, для чого при цьому навчальному закладі мало бути технічне відділення, хоча б лише по цукровій промисловості»³, чим засвідчувалась провідна роль українських земель в розвитку цукрової промисловості у Російській імперії (як відомо, наприкінці XIX ст. на українських землях вироблялось до 84 % цукру-сирцю від його загального виробництва в Російській імперії). Тож початково розглядався проект заснування в Києві саме економічного вузу і це було набагато раніше за розробку відповідного проекту в Москві чи Петербурзі. Проте влада зрештою дала дозвіл лише на заснування

---

¹ Див.: Герлігі П. Одеса. Історія міста. 1794 – 1914 рр. / П. Герлігі – К.: Критика, 1999. – С. 198-225.

² 1888 рік був обраний не випадково – у жовтні цього року під час катастрофи на залізниці врятувалась імператорська родина і на честь цієї події по всій Російській імперії почали збирати пожертви (особливо з купецького стану) на побудову різноманітних культових споруд. Проте підприємці підійшли до цієї ідеї раціонально: тож як київське, так і харківське купецтво зібрані кошти спрямувало на заснування комерційних училищ у своїх містах «з нагоди чудесного врятування імператорської родини» і з таким формулюванням успіх їм був гарантований. У Харкові комерційне училище (імені імператора Олександра III) було відкрите 1893 р.

³ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 2.

середнього навчального закладу комерційного профілю, тобто стандартного комерційного училища, яке й було відкрито.

Згідно розробленого владою проекту навчального процесу для комерційних училищ, на першому році навчання у них передбачалось вивчення «конкретних наук», а саме: економічної географії, історії господарського побуту, рахівництва, конторської практики та обрахунків. На другому році додавалось вивчення політекономії, статистики, основ правознавства, загальних основ товарознавства; а з третього року починалась вузька спеціалізація¹. Загалом, обсяг навчання мав складати 7 – 8 років.

Аналогічною була програма навчання й у Першому київському комерційному училищі. Також було створено піклувальну раду, що займалась загальним управлінням та забезпечувала розвиток Першого київського комерційного училища. До її складу ввійшли найвідоміші підприємці тогочасного Києва – М. І. Чоколов, Л. І. Бродський, М. П. Дегтярьов, Д. С. Марголін та ін.².

Навчальний процес у Першому київському комерційному училищі розпочався з 6 листопада 1896 р., в орендованому приміщенні по вул. Великій Житомирській, у буд. № 34. А у власне приміщення цей навчальний заклад перебрався тільки з травня 1899 р. (по вул. Бульварно-Кудрявській № 24)³. Цікаво, що у зведенні будинку Першого київського комерційного училища брали участь такі відомі архітектори як Г. П. Шлейфер та В. В. Городецький, а виконання будівельних робіт було покладено на Л. Б. Гінзбурга, який згодом виконував спорудження й приміщень ККІ.

Одночасно із Першим комерційним училищем у Києві 1896 р. було засновано і Комерційне училище Першого товариства викладачів⁴, але кількість учнів у ньому значно поступалась Першому київському комерційному училищу. Зумовлювалось це меншими фінансовими можливостями засновників

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 5, спр. 66, арк. 1-1 зв.

² Там само, оп. 4, спр. 4, арк. 3.

³ Там само, оп. 5, спр. 31, арк. 7 зв., 8 зв.

⁴ Там само, ф. 192.

і додатково засвідчувало важливість ролі єврейської громади у справі започаткування економічної освіти в місті.

Схожою справа із заснуванням Київського першого комерційного училища була й у випадку із заснуванням Другого київського комерційного училища. Останнє було засноване Київським купецьким товариством у 1902 р. До речі, з-поміж іноземних мов, що викладались у комерційних училищах перше місце належало німецькій¹, що засвідчувало орієнтування на німецький досвід та особливо тісні економічні взаємини українських земель саме із Німецькою імперією.

Проте заснування комерційних навчальних закладів середнього рівня у Києві на цьому не припинилось. У 1898 р. було засновано приватний навчальний заклад економічного профілю – Київську жіночу торговельну школу ім. Терещенка². У 1899 р. виникло Друге київське комерційне училище³.

Комерційне відділення функціонувало і на відновлених у 1906 р. ВЖК, що може розглядатись і як пролог до вищої комерційної освіти. Певну роль у продукуванні дипломованих фахівців для господарського комплексу відігравав і заснований 1898 р. Київський політехнічний інститут (для сфер транспорту, видобувної промисловості і т.п.). Проте в усіх цих ВНЗ, так само як і в Університеті Св. Володимира економічна освіта являла лише фрагмент у загальній структурі навчальних планів та самих цих ВНЗ. Також у місті продовжували діяти чоловічі та жіноча торгові школи, що теж надавали ази економічних знань.

На початку ХХ ст. комерційні училища були засновані і в ряді інших українських міст, причому не лише в університетських (у Харкові), але й в інших, що проте відігравали важливу роль в економічному житті окремих регіонів (у Ніжині, Бердичеві та ін.) і чим підтверджувався тісний зв'язок економічної освіти з економічною сферою життя, фахівців для якої зрештою й

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 183, оп. 1, спр. 3402, спр. 3 зв.

² Там само, ф. 170.

³ Там само, ф. 183.

готували саме навчальні заклади комерційного профілю. Загалом, станом на 1914 р. в Україні діяло 58 комерційних училищ, 15 торговельних шкіл, 5 торгових класів, 7 курсів комерційних знань та 66 комерційних шкіл¹.

Розвитку середньої комерційної освіти у Києві сприяли ряд громадських товариств (Товариство розповсюдження у м. Києві середньої комерційної освіти, Київське товариство сприяння розповсюдженню комерційних знань, Товариство піклування про вищу комерційну освіту в м. Києві), що виникли у перше десятиліття ХХ ст. і до складу яких належали як представники професорсько-викладацької корпорації, так і бізнесових кіл Києва і окремі державні посадові особи. Входили до їх складу й особи, що увійшли до штату КВКК / ККІ, зокрема й їх засновник М. В. Довнар-Запольський. Зусиллями цих організацій тривало заснування середніх навчальних закладів комерційного профілю та турбота про їх подальший розвиток. Зокрема, 1907 р. було засновано Київське комерційне училище М. Г. Хорошилової (для осіб жіночої статі) та Київське комерційне училище товариства розповсюдження у м. Києві середньої економічної освіти². Ці організації об'єднували небайдужих до справи розвитку комерційної освіти осіб, що «єдиним фронтом» виступали перед владою задля отримання дозволів на заснування подібних навчальних закладів та розширення їх самостійності.

Зазначимо, що активізація створення навчальних закладів комерційного профілю збіглась із подоланням економічної кризи 1900 – 1903 рр. і черговим поживаленням в економіці. Так само як і ліквідація всіх цих навчальних закладів та товариств, що сприяли їх діяльності, у 1919 – 1920 рр. збіглась зі зміною всієї економічної моделі в державі. Таким чином, можна робити

---

¹ Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – С. 156. Про розвиток професійної (зокрема й економічної) освіти в Україні в цей період дивись також: Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. М. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 68-104.

² Держархів м. Києва, ф. 142, 173.

висновок про самий безпосередній зв'язок між обома цими тенденціями (економічним розвитком країни та розвитком економічної освіти у ній).

Потрібно відзначити і той факт, що попри поступальний розвиток системи комерційних училищ, без заснування економічних вузів система економічної освіти лишалась незавершеною і не могла задовольнити зростаючі потреби ускладненої господарської системи країни. Враховуючи статус України у складі Російською імперії цілком зрозуміло, що новації, в тому рахунку і в освітній сфері, запроваджувались спочатку в центрі. Проте з перемогою реакційних тенденцій в політичному курсі російських монархів (в останній період царювання Олександра I, а згодом при Миколі I та Олександрі III) ситуація з економічною освітою законсервувалась і обмежувалась відкриттям лише початкових та середніх навчальних закладів комерційного профілю. Тож Російська імперія значно відставала у цій справі від провідних держав Заходу, де за станом на кінець XIX ст. (як вище наголошувалось) вже діяло чимало навчальних закладів економічного профілю, в тому рахунку і вищого типу.

Ознайомлення з досвідом інших країн та прискорення економічного розвитку Російської імперії, а також лібералізація урядової політики за царювання Олександра II, відновили інтерес до питання розвитку вищої комерційної освіти, рівно ж як і зробило це питання досить актуальним. Вже у 1860 р. на педагогічній конференції в Московській практичній академії було заслухано пропозицію інспектора цієї академії професора М. Я. Кіттари «про затвердження вищих спеціальних курсів з метою узгодити спеціальну комерційну освіту з сучасними вимогами суспільства, котре має у ньому потребу»¹. На цій конференції було розроблено план пропонованих курсів, яким передбачалось запровадження двох факультетських відділень (комерційного та технічного) із трирічним терміном навчання. Основу

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 4.

викладання на них мали скласти такі дисципліни як політекономія, «науки комерційні, правознавство, науки природничі та технічні, математика»¹.

Проте цей проект не був реалізований і до ідеї створення ВНЗ комерційного профілю в Російській імперії знову повернулись лише наприкінці ХІХ ст.: протягом 1895 – 1896 рр. питання про запровадження вищої комерційної освіти в Російській імперії обговорювалось на засіданнях Державної Ради. У 1902 р. при Петербурзькому Політехнічному інституті було створено економічне відділення, але це була окрема структура у складі некомерційного навчального закладу, що не могла цілковито виконати поставлене завдання, хоча й відповідала досвіду низки європейських держав (зокрема Італії) у сфері розвитку вищої економічної освіти. Тому в 1903 р. у Москві були засновані Вищі комерційні курси, реорганізовані 1907 р. у Комерційний інститут (у 1907 р. Вищі комерційні курси були засновані також і в Петербурзі). Це був перший у Російській імперії вищий навчальний заклад суто економічного профілю. Однак один вуз економічного профілю не міг задовольнити потреби гігантської імперії Романових у фахівцях з економічних спеціальностей.

Тож цілком закономірно, що ВНЗ економічного профілю мали виникнути й у інших великих містах Російської імперії, перш за все у тих, що виступали важливими осередками економічного життя значних частин цієї імперії. На підвладних Росії українських землях найбільшими центрами економічного життя були Донбас, Катеринослав, Київ, Одеса та Харків.

Однак Харків втрачав свою особливу роль в економіці, залишаючись регіональним центром. Донбас та Катеринослав не підходили на цю роль в силу відносно недавнього розвитку у них промисловості та відсутності вузів, які б змогли забезпечити базу для нового навчального закладу. До того ж вони були центрами видобувної промисловості, що меншою мірою потребувала спеціально навчених фахівців, а переважно робітників та фахівців, яким цілком вистачало освіти на рівні комерційного училища. І лише Одеса та Київ

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 5.

розвивались особливо динамічно, мали ВНЗ (що могли забезпечити викладацьким кадрами й новопосталий ВНЗ економічного профілю) та розгалужену спеціалізацію в економічній сфері. Проте саме Київ зрештою забезпечив собі першість у справі заснування першого вітчизняного економічного ВНЗ (а потому це було реалізовано у Харкові). При цьому саме на початку ХХ ст. склались і сприятливі зовнішні обставини: на хвилі революції 1905 – 1907 рр. влада пішла на ряд поступок, зокрема «у 1906 р. указом імператора Миколи II дозволено засновувати вищі комерційні курси»¹. Саме тоді з'явилась і особа, що вийшла з ініціативою заснування економічного вузу в Києві та якій не забракло енергії реалізувати це завдання – М. В. Довнар-Запольський.

Таким чином, роблячи висновки з питання започаткування навчальних закладів економічного профілю на підвладних Російській імперії українських землях, можна констатувати, що цей процес проходив цілком у контексті розвитку комерційної освіти як в Європі загалом, так і в Росії зокрема. Відповідно, першими виникли комерційні училища, які представляли середню ланку економічної освіти. А оскільки економічна освіта була нерозривно пов'язана із розвитком економічної сфери загалом, то по географії навчальних закладів комерційного профілю можна судити і про місце того або іншого міста в економічному розвитку українських земель. Тож не дивно що перші такі навчальні заклади виникли в Одесі (яка за їх кількістю певний період посідала провідне місце в усій Російській імперії), а згодом у Києві, Харкові, низці портових міст тощо. Загалом, станом на 1903 – 1904 навчальний рік у Російській імперії вже діяло 68 комерційних училищ, 63 торгові школи 32 торгових класи та 28 курсів комерційних знань, а загальна кількість учнів у всіх цих навчальних закладах разом узятих склала 29477 осіб². Однак без започаткування ВНЗ комерційного профілю вся система комерційної освіти залишалась незавершеною. І ця справа була вирішена в Україні у 1906 р.

---

¹ Экономическая история России. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 1044.

² Там само.

Також оскільки Російська імперія відставала від провідних держав у справі розбудови мережі навчальних закладів комерційного профілю, то і виникли вони пізніше. Тож у цій справі довелось використовувати іноземний досвід, переважно німецький – як в силу особливого пієтету до німецької культури, науки, освіти і всього німецького загалом при дворі; так і в силу справді величезних успіхів, досягнутих Німеччиною протягом якихось кількох десятиліть, що закономірно ув'язувались і з її освітньою системою (на чому увага вже акцентувалась). Зумовлювалось це і особливим поширенням поглядів німецьких економістів в середовищі вітчизняних вчених.

Окрім цього маємо визнати особливу роль професорсько-викладацьких кадрів вже існуючих вузів у започаткуванні нових ВНЗ. У цій справі в Києві особливу роль відіграла професура Університету Св. Володимира. При цьому можна вести мову і про виділення університетської професури в окрему мікросоціальну групу, що засвідчувалось сформуванням у її середовищі власного стилю життя та сприйняття її оточуючими як окремої складової соціуму. Фактично до початку ХХ ст. виробилась особлива професорська культура, що характеризувалась слідуванням моральним чеснотам, пієтет перед науковим знанням та визначальну роль наукової діяльності у житті професури. Нажаль внаслідок Першої світової війни та подальших революційних змін вона зазнала руйнації, що стала індикатором і загальних змін у житті цілого суспільства.

РОЗДІЛ 3

ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ КОМЕРЦІЙНИХ КУРСІВ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ В КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ

3.1. Заснування Київських вищих комерційних курсів

Тривалий шлях, що пройшов від виникнення ідеї про заснування у Києві навчального закладу комерційного профілю, що був би прирівняним до вищих навчальних закладів, попри численні перешкоди у 1906 р. отримав своє логічне завершення.

В умовах російської демократичної революції 1905 – 1907 рр. влада пішла на ряд поступок, зокрема надала дозвіл на заснування приватних ВНЗ. Враховуючи факт існування у Києві низки ВНЗ (які могли забезпечити новий навчальний заклад викладацькими кадрами), велику кількість підприємців (які прагнули навчати своїх дітей у Києві і могли виділити кошти на заснування у місті вузу економічного профілю), значну концентрацію населення та притік все нових і нових елементів (що легко забезпечило б новий вуз і студентським контингентом) та цілу низку інших факторів (див. про це у попередньому розділі) виникнення першого вітчизняного економічного ВНЗ саме в Києві було явищем закономірним і давно очікуваним.

Тож в період революції 1905 – 1907 рр. активізувались всі групи громадськості і головне знайшлась ініціативна особа, що змогла довести справу заснування економічного вузу в Києві до логічного завершення. Такою особою став визначний вчений-історик та етнограф Митрофан Вікторович Довнар-Запольський (1867 – 1934 рр.). Враховуючи ключову роль, яку відіграв Довнар-Запольський у справі заснування КВКК / ККІ, доцільно стисло окреслити основні віхи його життєвого шляху, що передували цій події і які дозволять пояснити його участь у цій справі.

М. В. Довнар-Запольський¹ народився 2 червня 1867 р. у м. Речиця Мінської губернії, а потому він разом із батьками переїхав до Києва, де навчався спочатку у Першій київській гімназії, а у 1889 – 1894 рр. – на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира, де став одним із учнів визначного українського вченого-історика В. Б. Антоновича². Вже в той період він особливо велику увагу почав приділяти дослідженню історії Білорусії та України, зокрема й їх економічній історії. Після закінчення Київського університету він протягом 1899 – 1901 рр. викладав у кількох жіночих гімназіях Москви, а також як приват-доцент у Московському університеті. Паралельно активно працював у ряді московських архівів.

У 1901 р. Довнар-Запольський повернувся до Києва, який фактично став для нього другою батьківщиною. Як відзначає сучасний російський історик С. І. Михальченко: «Саме у Києві, де історик пропрацював без малого 20 років, розкрився його талант педагога»³. Тут він викладав в Університеті Св. Володимира, у 1905 р. захистив докторську дисертацію, став професором.

Успішна кар'єра та плідна наукова діяльність перетворили М. В. Довнар-Запольського на досить відому фігуру в наукових колах, дозволили налагодити необхідні контакти у владних ешелонах. Як зазначав у цьому зв'язку той-таки С. І. Михальченко: «Довнар-Запольський у київський період надзвичайно популярний: він читає багато публічних лекцій, бере участь у роботі низки суспільних організацій»⁴. Все це посприяло в реалізації його задуму: створити у Києві ВНЗ економічного профілю.

---

¹ Михальченко С. І. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. І. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162-170; *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917 – 1920: Матеріали, документи, спогади. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 178-179.

² Михальченко С. І. Киевская школа. Очерки об историках / С. І. Михальченко. – Брянск, 1994. – С. 20, 40-45.

³ Михальченко С. І. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. І. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 164.

⁴ Там само. – С. 166.

Інтерес Довнар-Запольського до економічної освіти у Києві засвідчується і тим фактом, що навіть у період праці в Москві він звертався до керівництва щойно створеного Першого київського комерційного училища з проханням про надання можливості викладати у цьому навчальному закладі «історію та історію торгівлі або географії». При цьому його заява датована 23 січня 1895 р., тобто періодом, коли тільки велась робота з організації цього комерційного училища у Києві¹, функціонування якого розпочалось лише з осені 1896 р.² Таким чином, можна зробити висновок, що Довнар-Запольський дуже уважно слідкував за розвитком комерційної освіти в Києві, навіть живучи в Москві; а як покажуть подальші факти – загалом цікавився цією темою (включаючи і постановку економічної освіти за кордоном).

Попри відмову у своєму клопотанні щодо отримання місця викладача у Першому київському комерційному училищі саме до Піклувальної ради цього навчального закладу М. В. Довнар-Запольський звернувся у 1903 – 1904 навчальному році³ (за іншими даними – це відбулось у 1905 р.)⁴ з пропозицією про заснування при училищі вечірніх вищих комерційних курсів «наголошуючи на тій користі, котру може принести поширення торгових та економічних знань для міста та цілого краю ... але опікунська рада відхилила цю думку»⁵ (у протоколах засідань Піклувальної ради Першого київського комерційного училища ця інформація не виявлена). Подібну ситуацію можна пояснити лише небажанням керівництва Першого київського комерційного училища сприяти встановленні конкурента (оскільки Комерційні курси, які планував відкрити Довнар-Запольський, могли розглядатись як середній навчальний заклад, тобто тотожний за змістом і характером викладання до комерційного училища, але більш перспективний для його учнів).

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 59-60.

² Там само, оп. 5, спр. 31, арк. 7 зв.

³ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 2-3.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 17.

⁵ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 3.

Тоді, використовуючи особисті контакти, М. В. Довнар-Запольський почав діяти через урядові кола. Як згадував сам Митрофан Вікторович у своїй біографії, вже у 1903 – 1904 рр. він «почав прохати про затвердження у Києві вечірніх вищих комерційних курсів, але лише у 1905 р. отримав дозвіл від Міністерства народної освіти на відкриття жіночих курсів з комерційним відділенням»¹. Останнє засвідчується і архівними документами, що містять інформацію про проект цього навчального закладу і водночас засвідчують, що він так і лишився на рівні проекту².

Затягування із вирішенням цієї справи було обумовлено традиційним небажанням імперської влади відкривати ВНЗ у національних околицях, оскільки подібні установи (як вже зазначалось) розглядались владою як осередки поширення вільнодумства та сепаратистських настроїв. Плюс – давалася взнаки особа самого ініціатора справи – свого часу Довнар-Запольський був виключений із гімназії за зберігання забороненої літератури і тому підозрювався в опозиційних поглядах. Однак у першому випадку гору взяв здоровий прагматизм – потреба у великій кількості кваліфікованих спеціалістів з вищою економічною освітою переважила побоювання у можливості перетворення нового вузу на осередок революційної діяльності. Щодо Довнар-Запольського, то на той момент він вже позбувся юнацького радикалізму: «Гріхи молодості» забувались, існуючий «конституційний» лад його, вочевидь, задовольняв»³. Загалом, він став лояльним щодо влади, що засвідчувалось і даними охоронних структур. Так у таємному донесенні секретної частини МВС Київської губернії від 5 травня 1906 р. зазначалось, що «як виявилось по зібраним даним, професор Університету Св. Володимира Митрофан Вікторович Довнар-Запольський в моральному та політичному відношеннях ні в чому протизаконному не помічений»⁴.

---

¹ ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

² Там само, ф. 442, оп. 658, спр. 176.

³ Михальченко С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 166.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 90, оп. 1, спр. 1306.

У справі відкриття КВКК допомогли й особистісні контакти Митрофана Вікторовича з представниками місцевих підприємницьких кіл (Курси було створено на приватні капітали), і зв'язки у владних ешелонах. Подібні тісні взаємини існували весь період, в який Довнар-Запольський очолював ККІ. Це засвідчується його листуванням з ряду питань по ККІ з урядовцями у Петербурзі, що мало напівофіційний характер і засвідчувало наявність взаємини респондентів особистого порядку. Теж саме засвідчується і щодо керівництва місцевого рівня та підприємців. Так в архіві ККІ зберігся один із видаткових записів (за вересень 1913 р.) «на прийом міських діячів»¹ на загальну суму у 99 руб., що включала торти, цукерки, фрукти, шампанське, цукор, чай і т.п.

Документи архіву ККІ загалом засвідчують, що всі питання щодо розвитку цього навчального закладу Довнар-Запольський вирішував шляхом особистих переговорів з представниками регіональної та центральної влади, зокрема досить часто їздив у Петербург (спочатку до МНО, а потім до МТП, яке керувало комерційними навчальними закладами імперії). У канцелярії київського генерал-губернатора відклались прохання Довнар-Запольського до відповідних міністерств щодо сприяння у вирішенні його подання про заснування у Києві Вищих комерційних курсів². Проте зберігаються тут й матеріали, що засвідчують той факт, що початково Довнар-Запольський планував відкрити у Києві бодай якийсь навчальний заклад вищого типу, хоча й бажано з економічною спеціалізацією освітньої програми у ньому.

Загалом, процес започаткування КВКК був доволі складним і тривалим, характеризувався перманентними змінами початкового задуму (щодо того, що ж за навчальний заклад буде засновуватись): спочатку Довнар-Запольський планував заснувати історико-філологічні курси, згодом жіночі комерційні курси і лише потому – вищі комерційні курси (для представників обох статей).

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 9.

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 123, арк. 5.

Орієнтовано наприкінці літа 1905 р., тобто у розпал революції 1905 – 1907 рр., коли влада Російської імперії почала йти на поступки та лібералізувати політичний курс, зокрема й в освітній сфері, М. В. Довнар-Запольський ввійшов до МНО з пропозицією про заснування ним приватних дво - або трирічних курсів з історико-філологічних наук¹. З 8 вересня 1905 р. у канцелярії київського генерал-губернатора було розпочато справу щодо дозволу Довнар-Запольському відкрити у м. Києві дво - або трирічні курси з історико-філософських наук². Проте через формальну причину (відсутність програми пропонованих Довнар-Запольським Курсів) 24 вересня 1905 р. київський губернатор висловився негативно на запит генерал-губернатора щодо можливості надання дозволу на заснування цього навчального закладу³. Своєю чергою київський генерал-губернатор переслав цей висновок до попечителя КУО. Подібна неувага з боку Довнар-Запольського до виконання усіх формальних процедур може бути пояснена особливостями його психологічного типу – він як справжній науковець був людиною творчою, продукував магістральні ідеї. Тож технічне оформлення подібних ідей вважав справою другорядною. Окрім того можна припускати також і те, що не заснування жіночих загальноосвітніх курсів було кінцевою метою Довнар-Запольського, а саме ідея заснування навчального закладу з комерційним профілем. Хоча і ця справа не була полишена.

Вже до 27 вересня 1905 р. Довнар-Запольський надіслав програму пропонованих ним до заснування у Києві історико-філологічних курсів до попечителя КУО і останній, своєю чергою, повідомив про це київського губернатора⁴. Таким чином формальні перешкоди для отримання дозволу на відкриття у Києві історико-філологічних курсів з дворічною або трирічною програмою було подолано. Зазначу, що збережена програма цього навчального закладу передбачала вивчення наступних дисциплін (весь освітній цикл був

---

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 176, арк. 1.

² Там само, арк. 1-27.

³ Там само, арк. 8.

⁴ Там само, арк. 12.

розрахований лише на осіб жіночої статі): богослов'я, логіка, психологія, філософія, історія педагогіки, російська література, церковнослов'янська мова, російська мова, загальна література, російська та всесвітня історії, політична економія, правознавство, латинська мова, французька та німецька мови¹. У перший рік навчання планувалось слухання загальних дисциплін, а з другого року – спеціалізація по історії, літературі або мові.

Враховуючи виконання всіх формальностей з боку Довнар-Запольського та загальне наростання революційного руху і як наслідок – подальшу лібералізацію урядової політики, 7 жовтня 1905 р. київський генерал-губернатор звернувся з листом до попечителя КУО, в якому повідомляв, що не має заперечень проти заснування цього навчального закладу². А вже 3 грудня 1905 р. у канцелярії київського генерал-губернатора було отримано Положення про приватні жіночі загальноосвітні курси, утворені в Києві професором Довнар-Запольським на підставі «височайшого» дозволу на заснування цього навчального закладу³.

Отже, наприкінці 1905 р. Довнар-Запольському вдалось отримати за посередництва МНО «височайший» дозвіл на відкриття у Києві приватних жіночих курсів, програма яких включала б і комерційне відділення. Про те, що початково цей навчальний заклад мав працювати саме у такому форматі (в підпорядкуванні МНО і був розрахований на навчання лише осіб жіночої статі) вказують збережені бланки із зазначенням назви навчального закладу («Жіночі курси, засновані проф. М. В. Довнар-Запольським») та його підпорядкування відповідному міністерству⁴. Більше того, у 1905 р. Довнар-Запольський навіть отримав ухвалу проекту Положення приватних Жіночих загальноосвітніх курсів⁵. Однак таке вирішення питання було не вповні бажаним в силу низки факторів.

---

¹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 176, арк. 14.

² Там само, арк. 15.

³ Там само, оп. 538, спр. 207, арк. 58-63.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 123, арк. 4.

⁵ Там само, оп. 538, спр. 207, арк. 58-63.

По-перше, сам М. В. Довнар-Запольський (як він згадував) вважав за краще аби новозаснований навчальний заклад підпорядковувався МТП. Питання про підпорядкування вочевидь зумовлювалось тим фактом, що він від самого початку прагнув створити навчальний заклад суто комерційного профілю, а подібні освітні заклади підпорядковувались не МНО, а МТП (до 1906 р. вони перебували у віданні Міністерства фінансів – вочевидь саме зміна міністерства, у віданні якого перебували навчальні заклади комерційного профілю до певної міри теж вплинула на затримку із вирішенням цього питання). А як вище наголошувалось, МНО було традиційно консервативним, тоді як МТП ліберальним. Тож підпорядкування останньому, закономірно, відкривало ширші можливості та залишало більшу свободу дій. А це було особливо необхідним за умови заснування нового ВНЗ і до того ж такого, що мав своїм профілем економічну освіту, яка найменше підходить для формалізму і вимагає постійного оновлення та модернізації.

По-друге, на момент, коли Довнар-Запольський отримав дозвіл на заснування у Києві приватних жіночих курсів з комерційним відділенням, у місті вже повним ходом йшла робота з відновлення роботи ВЖК, у яких також передбачалось комерційне відділення і які окрім того мали репутацію і традиції¹. Тож новопосталий навчальний заклад (у разі прийому на навчання до нього лише осіб жіночої статі) одразу опинився б у програшному становищі щодо відновлюваних ВЖК². Натомість заснування ВНЗ економічного профілю ставило б його одразу ж у вигравне становище – попит на спеціалістів з економічною освітою стабільно зростав, а ВНЗ із такою спеціалізацією на українських теренах не було. Та й в усій Російській імперії на той момент діяв лише один економічний вуз – Московські вищі комерційні курси.

---

¹ Див.: Кобченко К. А. «Жіночій університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: МП Леся, 2007. – С. 93-102.

² До того ж водночас із намаганнями Довнар-Запольського заснувати власний навчальний заклад у Києві аналогічну справу порушила, наприклад, Жекуліна. Обидва ці клопотання перебували у канцелярії київського генерал-губернатора навіть за одним провадженням (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 176).

Відповідно, враховуючи все вище зазначене, М. В. Довнар-Запольський, продовжуючи ще певний час листуватись із різними владними структурами щодо заснування жіночих загальноосвітніх курсів¹, паралельно виношує план заснування у Києві приватного навчального закладу вищого типу з комерційною спеціалізацією². У цій справі М. В. Довнар-Запольський знову ж таки проявив вміння маневрувати та дипломатичними методами досягати поставлених цілей. Задля уникнення поразки цього задуму на самому його початку, М. В. Довнар-Запольський 19 лютого 1906 р. за посередництва київського генерал-губернатора, яким на той час був В. О. Сухомлинов, людина освічена і яка усвідомлювала необхідність розвитку системи освіти і мала відповідні доручення від центральної влади³, звернувся з проханням про заснування у Києві Вищих комерційних курсів до МТП; а також – про допуск до навчання у них представників обох статей, хоча: «Початково планувалось відкрити курси лише для осіб жіночої статі і тільки у вигляді виключення допустити чоловіків. Тоді сумнівались у можливості доручити приватній особі дозвіл на навчання осіб обох статей. До того ж і не очікувалось суттєвого припливу осіб чоловічої статі, особливо у зв'язку із відкриттям університетів для випускників усіх середніх навчальних закладів»⁴.

У пояснювальній записці щодо заснування КВКК, поданій на ім'я міністра торгівлі та промисловості, М. В. Довнар-Запольський мотивував потребу у Вищих комерційних курсах у Києві тим, що по-перше, цілий

---

¹ Щодо останнього навчального закладу, то він, як слідує з низки офіційних документів, також розпочав своє функціонування і діяв принаймні до 1907 р. Зокрема про факт роботи наприкінці 1906 р. «Вищих жіночих курсів професора Довнар-Запольського» паралельно із заснованими ним КВКК вказує лист київського губернатора до канцелярії київського генерал-губернатора від 18 грудня 1906 р. із зазначенням, що вони діють на підставі положення, затвердженого 8 лютого 1906 р. і перебувають у підпорядкуванні МНО (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 207, арк. 96).

² Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 207, арк. 57-63.

³ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С. 331-332.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 18-19; Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 3.

південний регіон імперії буде забезпечений завдяки ним кваліфікованими кадрами для різних сфер економічної діяльності (теза, що повторювалась у подальшому неодноразово у різних документах); і по-друге, що вони будуть готувати також і викладачів для комерційних училищ регіону, в яких відчувається гострий дефіцит. «Планований проект положення про курси першу умову гарантує тим, що викладацький склад буде складатись з професорів вищих навчальних закладів ... Об'єм викладання ... по основним для комерсантів предметам мав бути аналогічним з університетським курсом»¹. Поряд із цим у навчальній програмі планувалось «особливо детально ознайомлювати учнів з економічною стороною місцевого краю»².

Зазначені положення, з одного боку, означали, що від самого початку Довнар-Запольський замірявся перетворити КВКК на повноцінний ВНЗ економічного профілю, тобто не на вищі курси, а на інститут. А з іншого – він прагнув готувати на заснованих Курсах у першу чергу фахівців для українських губерній, забезпечуючи цю мету особливим акцентом на ознайомленні слухачів КВКК з економічною географією України. Тобто, від свого заснування КВКК орієнтувалися на забезпечення саме українських земель у висококласних фахівцях з різних сфер економічної діяльності. Саме останнім припущенням можна пояснити і той факт, що на засновані ним КВКК було запрошено чимало осіб, що мали проукраїнські симпатії (А. В. Корчак-Чепурковський, О. О. Русов та ін.), а також провідних вчених-аграріїв (зокрема П. Р. Сльозкіна), що відповідало особливостям економічної ситуації в Україні, яка залишалась аграрно-індустріальною країною. Так само як і вступали на навчання до цього ВНЗ особи, що розглядалися владою як українофіли. Таким чином, це був саме український ВНЗ економічного профілю. Проте подібний акцент у викладанні на вивченні економічної ситуації на власне українських землях мав і суто логічне пояснення – новозаснованому ВНЗ було б значно легше вести рекламу

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 4.

² Там само.

та залучати абітурієнтів з прилеглих, тобто українських губерній, аніж із віддалених куточків Російської імперії.

Як слідує з документації канцелярії київського генерал-губернатора, прохання про заснування у Києві вищих комерційних курсів М. В. Довнар-Запольський подав 11 лютого 1906 р.¹ через канцелярію київського губернатора на ім'я міністра торгівлі та промисловості. 28 лютого це прохання було переправлено від київського губернатора до міністра торгівлі та промисловості. Після певного листування та узгодження всіх процедурних моментів (ознайомлення з особою самого засновника, вивчення проекту Статуту КВКК і т.п.) 12 серпня 1906 р. з Навчального відділу МТП надійшов затверджений Статут «Вищих комерційних курсів М. В. Довнар-Запольського у м. Києві»². Подібна затримка із вирішенням питання про заснування КВКК у МТП може бути пояснена частими змінами самого керівника цього міністерства, що мали місце у той час.

Отже, передісторію заснування КВКК можна умовно виводити від приватних Жіночих курсів Довнар-Запольського, дозвіл на заснування яких (у підпорядкуванні МНО) він отримав ще 1905 р. Це підтверджується й інформацією однієї з газетних заміток того часу, присвяченій заснуванню КВКК. У ній, між іншим, наголошується, що: «Вищі курси (тобто до офіційного затвердження МТП без додавання «Комерційні», що підтверджується і змістом публікації. – А.Ч.) складаються з двох відділень економічно-комерційного і літературно-історичного. На екон-коммерц. від. приймаються особи обох статей ... а на літ-іст. від. приймаються лише особи жіночої статі»³. Це підтверджує наявність різних варіантів характеру новозаснованого вузу і водночас подає невідому інформацію щодо одного з можливих форматів їх діяльності. На іншій шпальті цього номеру повідомляється, що вони мають назву економіко-комерційних і виникли наступним чином: «Рада жіночих

---

¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 123, арк. 1.

² Там само, арк. 5.

³ Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 авг. (№ 191). – С. 1.

курсів проф. М. В. Довнар-Запольського виробила ще в минулому році програму економіко-комерційного відділення цих курсів. План було вироблено і отримано затвердження ще у січні поточного року міністерства народної освіти. Але це міністерство не могло надати учням прав викладання. Тоді рада курсів звернулась до міністерства торг. і пром., котре знайшло можливість надати право випускникам викладати у початкових та середніх комерційних училищах. Мета цих курсів – дати широку юридико-економічну освіту своїм слухачам»¹.

Проте вище наведена інформація більше жодним документом не підтверджується, і навіть сам Довнар-Запольський її не наводить у перших нарисах історії ККІ. Тож історію цього вузу слід починати від 11 лютого 1906 р. – дати, коли М.В. Довнар-Запольський надіслав офіційне звернення до МТП з проханням надати дозвіл на заснування у Києві вищих комерційних курсів, а ще більш точно – від 12 серпня 1906 р. (дати, якою датовано затвердження МТП Статуту КВКК). Довнар-Запольський став першим керівником цього ВНЗ і обіймав цю посаду незмінно до середини березня 1917 р.

Планувалось, що КВКК будуть готувати товарознавців, бухгалтерів, викладачів комерційних дисциплін для середніх і вищих навчальних закладів, а термін навчання на них становитиме (як і в інших ВНЗ імперії) 4 роки. З 26 серпня 1906 р. почався перший набір абітурієнтів, а з вересня 1906 р. КВКК у складі двох відділень – комерційного та економічного – почали свою роботу. На той момент на них поступив 221 дійсний слухач².

Отже, історія заснування КВКК засвідчила, що їх започаткування було цілком на часі і могло відбутись ще й раніше, але внаслідок протидії імперської влади було затримано. І навіть саме їх заснування відбулось в урізаній формі – тобто будучи де-факто економічним вузом від моменту свого заснування у 1906 р., вони змогли домогтись офіційного визнання цього свого статусу лише у 1908 р.

---

¹ Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 авг. (№ 191). – С. 3.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв.

Також ця тема дозволила прослідкувати (і підтвердити) залежність розвитку економічної освіти від загальних тенденцій у розвитку господарського комплексу українських земель та засвідчила важливу роль професорської корпорації у вирішенні питання створення нових навчальних закладів. Ці висновки, будучи підтверджені наведеними вище архівними матеріалами та узагальнені, можуть прислужитись для дослідження інших складових інтелектуальної та соціально-економічної історії України цього періоду.

Роблячи ж підсумок історії заснування КВКК, можна констатувати, що чи не вперше було встановлено той факт, що початково М. В. Довнар-Запольський планував заснувати навчальний заклад зовсім іншого формату. Початково це мали бути історико-філологічні курси, тобто ВНЗ, що був особливо близьким за своєю спрямованістю до кола основних наукових інтересів Митрофана Вікторовича. І на їх заснування він отримав дозвіл восени 1905 р. Потім він намірявся заснувати у Києві дво - або трирічні Жіночі комерційні курси і лише потому – Вищі комерційні курси (для представників обох статей). І саме остання ідея зрештою здобула гору (як найбільш життєздатна в силу вище зазначених міркувань) та була реалізована у 1906 р.: 11 лютого 1906 р. Довнар-Запольський подав на затвердження до МТП Статут КВКК, а 12 серпня 1906 р. отримав від МТП дозвіл на їх заснування.

Проте важливими є не лише вище зазначені факти. У період, коли все це відбувалось, започаткування нового вузу вже не було явищем екстраординарним. Тож сам по собі факт постановня у Києві ще одного ВНЗ на перший погляд був явищем відносно буденним. Проте насправді ситуацію слід розглядати у перспективі. Дійсно, час, коли постали КВКК, характеризувався виникненням найрізноманітніших ВНЗ, більшість з яких відомі хіба що поодиноким науковцям. І лише КВКК / ККІ став одним із винятків, що будучи заснований тоді, успішно існує й понині (під назвою КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), чим доводиться правильність остаточного вибору М.В. Довнар-Запольського щодо профілю заснованого ним у 1906 р. ВНЗ і водночас важливість цього ВНЗ для потреб нашої держави загалом.

3.2. Завдання Курсів, студентський контингент та структура навчального плану

Завданням Київських вищих комерційних курсів (як слідує з їх Статуту) було визначено «надавати слухачам пізнання з предметів комерційної спеціальності, готувати до практичної діяльності у торгово-промислових установах та до викладання спеціальних предметів у комерційних навчальних закладах»¹. Тобто, від самого початку діяльності КВКК було цілком очевидним, що вони де-факто були економічним ВНЗ і лише питанням часу було визнання цього їх статусу юридично.

Відповідно до Статуту Курсів (п. 9) на них приймаються особи обох статей, що закінчили навчальний заклад не нижче за середній (причому «будь-якого типу») (п. 10)². Це положення суттєво збільшувало кількість абітурієнтів, оскільки до тодішніх університетів приймали головно осіб, що закінчили гімназії, не кажучи вже про право вступу на КВКК представникам обох статей (представниць жіночої статі до наявних ВНЗ не допускали, тож КВКК стали одним з перших вузів Російської імперії в якому було зламано гендерний бар'єр).

Також до КВКК, згідно Статуту, приймали вільнослухачів (тобто заочників – вживаючи сучасну термінологію) та сторонніх слухачів. Вільнослухачі поділялись на дві категорії: «імметрикульованих» та «неімметрикульованих». До першої категорії могли бути включені особи, які мали досвід роботи у торгово-промисловій сфері і які вивчали обраний ними цикл предметів на рівні з дійсними слухачами, могли здавати екзамени та отримували свідоцтва «про вивчену ними спеціальність та виявлені ними успіхи». Тоді як другі «допускались до слухання лише окремих лекцій»³. При зарахуванні на Курси перевага віддавалась особам, що служили у торгово-

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71.

² Там само.

³ Там само.

промислових установах¹. Також студенти Курсів чоловічої статі отримували відстрочку від військової служби².

Сторонні слухачі допускались до вивчення окремих дисциплін³. Особи цієї категорії не повинні були надавати жодних посвідчень освітнього цензу (а лише записати дані про себе у спеціальний бланк), не складали перевідних та випускних екзаменів, але і не отримували посвідчення про навчання на Курсах, а отже не мали можливості претендувати на права випускників вищої школи (щоправда, останні попервах не поширювались і на дійсних слухачів, але вже у перші випуски це питання було вирішене позитивно).

Зарахування дійсних слухачів (тобто студентів стаціонару) відбувалось перед початком осіннього семестру, а зарахування вільно-слухачів могло здійснюватись також і у січні (п. 12 Статуту). Навчальний рік поділявся на два семестри, а загальний термін навчання становив 4 роки⁴. Тобто навчальний процес у КВКК в усьому підлаштовувався під канони тогочасної вищої школи.

Вступники мали подавати (на ім'я директора) наступні документи: прохання про зарахування, метричне посвідчення, свідоцтво про звання, свідоцтво про освіту, свідоцтво про посаду яку займає або займав абітурієнт в установах торгово-промислового профілю (останній документ за наявності)⁵.

Як слідує зі звіту про діяльність КВКК за 1906 – 1907 навчальний рік, до початку першого року їх роботи не вдалось повною мірою обладнати орендовані приміщення, але «ускладнення останнього порядку мало позначились на постановці викладання», оскільки викладачі використовували матеріальну базу університету для розробки відповідних курсів і мали значний досвід у викладанні ввірених їм дисциплін⁶. Тож попри певні ускладнення матеріального характеру з вересня 1906 р. КВКК розпочали свою роботу. В

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 36.

³ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 8.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 1.

засіданні Учбового комітету Курсів 29 жовтня 1906 р. М. В. Довнар-Запольський був обраний директором цього навчального закладу¹.

Зазначений звіт про діяльність КВКК за 1906 – 1907 навчальний рік також інформував, що у цьому році «прийом на курси був оголошений лише у другій половині серпня»². Враховуючи наявність ще бажаючих вступити на курси вже після їх відкриття, Довнар-Запольський звернувся до Учбового комітету МТП з проханням продовжити набір студентів і отримав позитивну відповідь (набір було дозволено продовжити до 10 вересня)³. Тож невдовзі на новозасновані Курси було зараховано ще 10 осіб (все це були представниці жіночої статі).

Як свідчить пізніша офіційна статистика, подана керівництвом КВКК, у 1906 р. на Курси вступило 229 осіб, з них 113 осіб жіночої статі і 116 – чоловічої «не дивлячись на широкий у тому році прийом студентів до Університету, Політехнічного інституту та вищих Жіночих Курсів», що само по собі засвідчило нагальну потребу в навчальному закладі такої спрямованості⁴. Студенти першого набору розподілилися наступним чином: 153 особи були дійсними слухачами і 86 – вільно-слухачами⁵.

Згідно ж внутрішньої статистики, що призначалась для Правління Курсів «у вересні 1906 р. було прийнято 350 учнів (240 дійсних слухачів та 110 вільно-слухачів)», але з них до навчання приступило лише 325 осіб (221 дійсний слухач і 104 вільних слухачів). При цьому з 221 дійсних слухачів першого набору 152 особи були представницями жіночої статі і тільки 69 – чоловічої, а серед вільно-слухачів жіноцтво опинилось у меншості – 28 осіб проти 76 осіб чоловічої статі⁶.

Важко пояснити розбіжність у чисельності першого набору студентів (229 осіб за офіційною статистикою і 325 за внутрішньою), але можливо вона

¹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 21 зв.; Там само, ф. 153, по. 8, спр. 2, арк. 9.

² Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

³ Там само, арк. 5.

⁴ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 6.

⁵ Там само. – С. 36-37.

⁶ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв. - 56.

зумовлювалась небажанням подавати точну кількість у зв'язку з її невідповідністю до зазначеної квоти на вступників для КВКК або ж і бажанням приховати реальний розмір прибутків Курсів, що формувались головно за рахунок плати за навчання, що надходила від студентів.

За попередньою освітою студенти першого набору КВКК поділились наступним чином: а) з представників чоловічої статі 24 особи закінчили комерційні училища, 19 – реальні училища, 8 – чоловічі гімназії, 6 – учительські інститути, 4 – учительські семінарії, 1 – воєнне училище, 1 – університет, 1 – середнє технічне училище, 1 – з іноземним дипломом; б) з представниць жіночої статі 131 особа закінчила жіночі гімназії, 14 – єпархіальні училища, 4 – інститути, 3 – комерційні училища.

Якщо ж брати соціальне походження, конфесійну та етнічну приналежність, то за цими показниками 299 студентів, що рахувалися на Курсах станом на 1 травня 1907 р. поділялись наступним чином: а) в соціальному відношенні – міщани становили 168 осіб, дворяни 38 осіб і майже стільки ж (37 осіб) становили почесні громадяни, 21 особа походила з духовного стану, 15 – з селян, 16 – з інших станів і ще 4 були іноземними підданими; б) за конфесійною приналежністю 186 осіб були юдеями, 104 – православними, 4 – католиками, 4 – протестантами і 1 представляв інші конфесії; в) в етнічному відношенні 186 осіб були євреями, 98 – росіянами (сюди включались українці та білоруси), 4 поляками, 4 німцями, 3 грузинами, 2 вірменами, 1 литовець і 1 іншої національності¹. Значний відсоток євреїв був досить показовим, неупереджено засвідчуючи місце і роль єврейської громади в економічному житті підвладних Російській імперії українських земель і водночас суттєво відрізнявся від їх відсотку з-поміж студентства в інших вузах Києва. Цей факт зумовлювався тим, що КВКК як приватний навчальний заклад, не внесли до свого Статуту якоїсь обмежувальної процентної норми для євреїв, що характеризувала решту ВНЗ і навіть середніх навчальних закладів Російської імперії, наслідком чого стало стрімке збільшення кількості студентів

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 72-73.

у перші роки існування КВКК / ККІ саме за рахунок представників цієї етнічної групи для яких цей ВНЗ ставав таким чином найбільш доступним.

Не менш показовим є чималий відсоток вихідців з духовного стану, чим засвідчувалась криза цієї соціальної групи, а отже і самої християнської ідеології та меркантилізація суспільства, хоча і не така різюча, як у протестантських країнах.

Перший набір був досить нестабільним: «Одні вступали на Курси, не склавши собі певної уяви про характер викладання, інші намагались поєднати службові та інші денні заняття ... цим пояснюється значний відтік з числа осіб, що поступили у 1906 р.»¹.

Керівництво Курсів, як свідчать офіційні документи, оцінювало плінність студентського контингенту як позитивну тенденцію, оскільки, як показали документи, Курси залишали головними чином слабко підготовлені особи та ті, що були обтяжені сім'єю. Однак у переліку прохань студентів про повернення документів у зв'язку із неможливістю продовжувати навчання на Курсах, що були подані в період із вересня 1906 р. по жовтень 1907 р., окрім вище зазначених підстав, наводяться і такі як хвороба, виїзд з Києва та вступ до інших навчальних закладів². Та в цілому дані підстави були нормальними і мали місце також і в інших вузах Києва та інших міст імперії.

Загальний настрій студентів КВКК оцінювався в цілому як позитивний. Студентство було цілковито налаштовано на здобуття знань і «лише на самому початку навчального року було декілька спроб невеликої групи учнів до скликання сходок. Але ця група учнів не мала успіху, сходки розходились на вимогу директора і лише одного разу не змогла відбутись лекція проф. В. Г. Бажаєва»³ – що за тогочасних політичних обставин було цілком нормально. Аналогічно і викладачі КВКК оцінювали рівень підготовки студентів як цілком задовільний. Водночас у київській пресі з'являлись

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 37.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 5, арк. 1-2.

³ Там само, спр. 19, арк. 58 зв.

публікації про хвилювання серед студентів КВКК, зокрема у лютому 1907 р. (коли за свідченням кореспондента студентські сходки відбувались кілька днів поспіль)¹. Це дозволяє вести мову про намагання керівництва Курсів видавати бажане за дійсне аби уникнути санкцій з боку центральної влади щодо новопосталого вузу, а водночас підтверджує висновок про значну політизацію студентів КВКК у зв'язку з переважанням серед них вихідців з непривілейованих станів.

Попри завершення у вересні 1906 р. першого набору абітурієнтів останні продовжували поступати на КВКК й надалі. Тож згідно статистичних даних загалом за перший навчальний рік (з вересня 1906 по травень 1907 р.) на КВКК поступило 418 осіб, у тому числі 272 особи у якості дійсних слухачів і 146 як вільно-слухачі. Але протягом цього ж періоду з Курсів вибуло 114 дійсних слухачів та 53 вільно-слухачів, тобто студентський контингент зменшився на 167 осіб і склав 251 особу (158 дійсних та 93 вільно-слухачів)². З них 152 особи чоловічої статі та 99 жіночої; 177 іудейського віросповідання та 77 християнських конфесій³. При цьому офіційна статистка знову ж подавала меншу кількість студентів на КВКК – 208 осіб (станом на 27 травня 1907 р.)⁴.

Другий набір студентів був більш стабільним. Станом на 15 вересня 1907 р. на Курси вступило 239 осіб⁵, тобто майже стільки як у перший набір. Зокрема, 24 листопада 1907 р. вільно-слухачем на економічне відділення КВКК поступив В. Є. Свідзінський, котрий числився на цьому відділенні і у 1911 р.⁶. Відносно другого набору слід констатувати, що він міг бути більшим – згідно газетних повідомлень на Курси ще до 21 серпня 1907 р. було подано 300 заяв

---

¹ На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 19 февраля (№ 34). – С. 3.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 3, арк. 3 зв.

³ Там само, арк. 4.

⁴ Там само, спр. 19, арк. 57.

⁵ Там само, арк. 73.

⁶ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 17, арк. 167 зв. - 168.

про вступ¹. Проте внаслідок відсутності власного приміщення орендовані аудиторії дозволяли прийняти лише 227 осіб, тож навіть цей ліміт було перевищено.

Притік абітурієнтів стабільно зростав. Так, на початку 1908 р. на Курсах навчалось 404 студенти (з них 314 – на стаціонарі), з яких 241 особа чоловічої статі і 163 – жіночої². У конфесійному відношенні студенти розподілились наступним чином: 182 іудеї, 175 православні, 34 католики, 8 протестанти, 3 вірмено-григоріани, 2 караїми³. З 314 студентів стаціонару 137 осіб закінчили гімназії до вступу на Курси, 46 – комерційні училища, 42 – реальні училища, 34 – духовні семінарії плюс 24 – духовні училища, 17 – учительські семінарії, 2 – учительські інститути, 2 – вищі навчальні заклади, 2 – інститути, 2 – жіночі комерційні курси, 1 – кадетський корпус⁴.

А вже на момент трансформації Курсів на Комерційний інститут (травень 1908 р.) на них навчався 991 дійсний слухач (з них 787 осіб чоловічої статі і 204 – жіночої)⁵, тобто майже у 4 рази більше за перший набір. Але наводячи таку динаміку не слід забувати того факту, що на момент відкриття КВКК на них був лише один курс – перший, тоді як станом на осінь 1907 р. вже працював також і другий курс. Таким чином статистика зростання була вдвічі меншою, але все одно у 2 рази перевищувала кількість студентів під час першого року роботи Курсів. Подібного зростання чисельності студентів не знав жоден ВНЗ Києва і навіть центрів імперії: приміром у Московському університеті кількість студентів зросла на 64 % з 1905 по 1914 р.⁶. Подібний динамізм зростання студентства на КВКК засвідчував те, що їх відкриття було справою давно

---

¹ На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 24 августа (№ 212). – С. 3.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 52 зв.

³ Там само, арк. 59.

⁴ Там само.

⁵ Там само, спр. 19, арк. 73.

⁶ История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 368.

необхідною, а також був наслідком демократизму цього ВНЗ, що дозволяв приймати до нього усіх бажаючих у разі відповідності освітнього рівня.

Студенти КВКК були розподілені між двома відділеннями: комерційним та економічним. Комерційне відділення мало у своєму складі відділи товарознавства, фінансових обрахунків, рахівництва і комерційної кореспонденції. Економічне відділення складалось з відділів економічних та юридичних наук. Саме на це відділення вступало найбільше абітурієнтів. Адміністрація здійснювала контроль відвідування студентами поточних занять.

Навчання, як вже зазначалось, було платним, становлячи основне джерело прибутків Курсів. Більше сплачували студенти стаціонару. Існувала можливість отримання стипендій (але вкрай обмежена, оскільки це були виключно кошти різних меценатів), а також пільг в оплаті (відстрочки або зменшення розміру плати). Попри те, що КВКК щойно утворились, але відсоток студентів, що отримували пільги в оплаті навчання був чималим і постійно зростав (див. про це у попередній главі). Натомість у державних ВНЗ відбувався зворотній процес: наприклад, якщо в Московському університеті у 1895 р. звільненими від плати за навчання були 33 % студентів, то у 1907 – 1908 навчальному році лише 10 %¹.

Предмети, що викладались на Курсах, поділялись на обов'язкові та вибіркові і при цьому «студенти самі обирають відділи для вивчення та порядок вивчення предметів»². Для отримання керівництвом Курсів інформації про обрані студентами дисципліни викладання кожен студент перед початком кожного семестру мав подавати на ім'я директора свій матрикул із вписаними до нього предметами, які він вирішив вивчати у поточному семестрі³.

Проте за адміністрацією залишалось право корегування обраного студентом циклу дисциплін. Так, адміністрація рекомендувала вивчення

---

¹ История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 366.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71 зв. - 73 зв.

³ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 13.

юридичних та економічних наук раніше ніж спеціальних дисциплін¹. Також було визначено за обов'язкове спочатку знання фізики і хімії і лише потім перехід до практичних занять по цим предметам; спочатку вивчення математики, а вже потім фізики; спочатку вивчення комерційної арифметики, а потім бухгалтерії; політичної економії, а потім комерційної кореспонденції. Таким чином і в організації навчального процесу, в його змісті чітко прослідковується вплив принципів, що характеризували систему освіти в Німеччині: системність, послідовність, комплексність.

Заняття для підготовки до педагогічної діяльності починалися з третього року навчання. А вивчення іноземних мов було обов'язковим для всіх категорій студентів і при цьому обов'язковим визначалось вивчення не менше двох іноземних мов протягом 4 семестрів. Також, враховуючи різний рівень підготовки студентів з іноземних мов, при їх вивченні на Курсах студенти ділились на три групи (по 25 – 35 осіб) – для початківців, середнього рівня та тих, що володіють іноземною мовою на достатньому рівні². Цей принцип в організації вивчення іноземних мов був запозичений з німецької вищої школи (чим знову ж таки засвідчується особливе наслідування німецького досвіду), що успішно застосовується й понині.

Для студентів обох відділень були обов'язковими економічні (історія та теорія політекономії, історія господарського ладу Західної Європи та Росії, економічна політика, фінанси, банківська та біржова справа, організація промислових та торгових підприємств, статистика, економічна географія і спеціальний курс економічної географії «Південно-західного краю» тобто українських земель) та юридичні (енциклопедія права, вчення про державу, російське державне та цивільне право, цивільний процес, торгово-промислове право, міжнародне право) дисципліни.

Окрім цього, студенти комерційного відділення слухали наступні спеціальні курси: фізика, хімія, технологія хімічних речовин та товарознавство

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 73 зв.

² Там само.

волокнистих речовин (для студентів відділу товарознавства), комерційна арифметика (по відділу фінансових обрахунків), банківське рахівництво, фабрично-заводське і сільськогосподарське рахівництво та комерційна кореспонденція (по відділу рахівництва та комерційної кореспонденції).

Студенти економічного відділення вивчали наступні спеціальні дисципліни: спецкурс господарської історії Західної Європи і Росії, робітниче питання і законодавство, сільськогосподарська політика та економія, земське та міське господарство, оціночна статистика (по відділу економічних наук); кримінальне право, історія російського державного права, міжнародне право, адміністративне право, «новітня» історія всесвітня та російська (по відділу юридичних наук). Також читалися ще ряд інших вибіркових спецкурсів.

Проте оскільки на першому році навчання поглибленої спеціалізації не існувало, то перший навчальний план КВКК не поділяв навчальні дисципліни за відділеннями, а робив це за спрямованістю самих предметів. Однак при цьому вони наведені у чіткій послідовності, що безперечно мала засвідчити спрямованість навчального процесу та спеціалізацію самих КВКК. Так, на першому місці з-поміж дисциплін викладання значаться «економічні науки» (історія політекономії та політекономія, кредит, робітничий професіональний рух у Росії, економічна географія, статистика, економічна історія Західної Європи)¹. Потому йдуть юридичні науки (енциклопедія права, російське цивільне право, російське торговельне право, російське державне право²), але їх спрямованість засвідчує підлаштування абсолютної їх більшості під економічну спеціалізацію освітнього процесу на КВКК. На третьому місці зазначені комерційні науки (спочатку обмежувались одним предметом – елементарним курсом комерційних обрахунків), на четвертому – фізико-математичні науки і замикають цей перелік загальноосвітні предмети та іноземні мови³. Уся ця структура відповідала специфіці навчальних планів німецьких ВНЗ

---

¹ Обозрение преподавания на Высших коммерческих курсах в Киеве. – К., 1907. – С. 3-4.

² Там само. – С. 5-6.

³ Там само. – С. 6-9.

економічного профілю і додатково засвідчувала як приналежність Курсів до ВНЗ, так і суто економічний профіль освіти на них. Окрім цього всі навчальні дисципліни були забезпечені найкращими фаховими кадрами міста, а отже і всіх українських земель, про що буде сказано нижче.

Відповідно до Статуту Курсів було визначено, що экзамен проводиться наприкінці кожного семестру: між 1-им і 20-им грудня, та між 1-им і 31-им травня¹. Порядок екзаменів (згідно Статуту) встановлювався Радою Курсів і затверджувався міністром торгівлі та промисловості.

Після складення всіх перевідних та випускних іспитів студенти Курсів мали отримувати відповідний диплом (для студентів стаціонару) або свідоцтво (для заочників). Особи, що обирали для своєї подальшої роботи педагогічну діяльність, були зобов'язані окрім складення всіх випускних іспитів пройти ще й педагогічну практику (терміном не менше трьох місяців) в одному із комерційних навчальних закладів; а ті особи, що раніше викладали економічні дисципліни, мали надати відповідну довідку, що вони викладали такі дисципліни не менше трьох років².

До 1909 р. заняття велись в орендованих приміщеннях, у другу зміну. Цікаво, що з вересня 1907 р. у якості адреси Курсів фігурує Бібіковський бульвар № 22 (замість перекресленої адреси Мала Володимирська № 45)³, що дає підстави стверджувати, що придбане згодом для потреб навчального процесу ККІ приміщення за цією адресою спочатку орендувалось (вочевидь частково), а потому було придбано у повну власність ККІ. Вибір приміщення був не випадковим – це була досить значна за розмірами садиба у центральній частині міста, що дозволяло продовжувати її розбудову (що й робилось з 1911 р.) і водночас наближена до Університету Св. Володимира, де працювала основна частина професорсько-викладацького штату КВКК / ККІ (включно із

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 73 зв.

² Там само, арк. 74.

³ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 18, арк. 37.

директором). Водночас за старою адресою (вул. Володимирська, буд. 45, кв. 17) продовжувала розміщуватись канцелярія КВКК.

Задля допомоги матеріально незабезпеченим студентам при Курсах було створено Товариство допомоги нужденним слухачам та вільно-слухачам. Студентам дозволялось засновувати й земляцтва та гуртки за інтересами, але детально про це буде сказано у наступному розділі.

В засіданні Ради КВКК 16 березня 1907 р. було прийнято рішення запровадити форму для студентів Курсів¹.

Таким чином, студентський контингент КВКК, порівняно з іншими ВНЗ Києва, характеризувався більшим демократизмом. Також це був перший вітчизняний ВНЗ, в якому спільно навчалися представники обох статей.

Ці факти були зумовлені приватним характером цього навчального закладу, що дозволяло його керівництву проводити більш лояльну політику щодо абітурієнтів. Та й більша кількість абітурієнтів гарантувала більші надходження до бюджету Курсів, оскільки це було головне постійне джерело його поповнення. Саме завдяки лояльній політиці у цій сфері загальна кількість студентів КВКК зростала у геометричній прогресії (хоча така динаміка дала себе знати у 1908 р.): з 229 осіб у перший рік функціонування (1906 – 1907 навчальний рік) до 404 осіб станом на початок 1908 р. (з них 314 – на стаціонарі), але одразу ж після трансформації КВКК на ККІ кількість студентів зросла більш ніж у 3 рази і восени 1908 р. в ККІ навчався 991 дійсний слухач. Таке стрімке зростання після двох перших років функціонування КВКК доводила необхідність підвищення статусу цього навчального закладу, оскільки абітурієнти прагнули вступити до повноцінного вузу, який давав би їм по закінченню необхідний диплом та права випускника вищої школи.

У сфері ж матеріальній головним завданням було придбання власного приміщення, що вдалось реалізувати в 1909 – 1910 рр., а до того часу значна частина прибутків йшла на оплату оренди приміщень необхідних для організації навчального процесу. Попри це вже у перший рік існування КВКК

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 47 зв.

було покладено початок фундаментальній бібліотеці Курсів, що невдовзі стала однією з кращих у місті; було започатковано Музей товарознавства, що став одним із перших вітчизняних музеїв економічного профілю; розпочалось створення спеціалізованих кабінетів та лабораторій; закуповувались необхідні меблі та інше аудиторне обладнання. І робилось все це досить оперативно і скрізь була помітна участь М. В. Довнар-Запольського. Таким чином, останній був не лише ініціатором ідеї заснування першого в Україні економічного ВНЗ, але й після його заснування цілковито жив проблемами цього свого дітища і все робив задля зміцнення матеріальної бази КВКК та підвищення їх статусу, чого зрештою і вдалось досягти у травні 1908 р., коли КВКК були реорганізовані на ККІ, хоча всі права державного ВНЗ було отримано ще пізніше – у 1912 р.

3.3. Викладацькі кадри та предмети викладання

М. В. Довнар-Запольський як засновник КВКК був закономірно й ініціатором запрошення до викладання на них різних осіб. Наприклад, як слідує з особової справи (з приватного листа до Митрофана Вікторовича) викладача по курсу кооперації І. І. Дамберга його запрошення викладати до заснованого Довнар-Запольським ВНЗ було здійснено останнім під час приватної бесіди на власній квартирі¹. І в листуванні Дамберга з Довнар-Запольським було обумовлено предмет, який той буде викладати та час, коли він приступить до викладання.

Проте поступово до справи поповнення викладацького штату залучались і вже працюючі професори та викладачі КВКК, які зазвичай рекомендували осіб з тих ВНЗ, у яких у них було основне місце праці. Тож не дивно що викладацький штат Курсів поповнювали головно співробітники Університету Св. Володимира та КПШ.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 49, арк. 1.

Від новообраних викладачів вимагалось подати стислу біографію, документ про вищу освіту, підтвердження наукового ступеня (за наявності) та ін. традиційних документів. Після їх розгляду і визнання відповідності відбувалось затвердження нового викладача під час засідань Ради професорів КВКК. Потому КВКК направляли запит щодо затвердження новообраного викладача до МТП. У цей час викладач міг приступити до тимчасового виконання своїх обов'язків та прочитати пробну лекцію. Ця практика усталилась з моменту реорганізації КВКК на інститут.

Основу професорсько-викладацького складу КВКК склали представники професорсько-викладацького корпусу Університету Св. Володимира, до якого належав і засновник Курсів М. В. Довнар-Запольський, і який, таким чином, залучив цих осіб до роботи на Курсах. Це обумовлювалось і Статутом КВКК, відповідно до якого працювати на Курсах могли лише вузівські викладачі та особи, що мали особливі заслуги у науковій сфері, а такими у Києві на той час були у першу чергу викладачі університету.

Обов'язкові дисципліни на КВКК у 1906 – 1907 навчальному році читали наступні особи: історію політекономії читав ректор Університету Св. Володимира М. М. Цитович, теорію політекономії – приват-доцент Університету Св. Володимира К. Г. Воблий, курс кредиту – приват-доцент Університету Св. Володимира О. Ф. Одарченко, історію торгівлі Стародавнього Світу – професор Університету Св. Володимира І. В. Лучицький, енциклопедію права – професор Університету Св. Володимира С. А. Єгіазаров, цивільне право – професор Університету Св. Володимира О. М. Гуляєв, торговельне право – професор Університету Св. Володимира В. А. Удінцов, російське державне право – професор Університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольський, неорганічну хімію – приват-доцент Університету М. М. Володкевич¹.

---

¹ Обозрение преподавания на высших коммерческих курсах в Киеве. – К., 1907. – С. 4-5; На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 21 января (№ 5). – С. 3.

Решту предметів обов'язкового циклу читали співробітники інших навчальних закладів та окремих установ відповідної спрямованості Києва: статистика (викладав завідувач Київського міського статистичного бюро Л. М. Морес), економічна географія (професор КПП В. Г. Бажаєв), фізика (професор Варшавського університету В. К. Роше, якого потім замінив М. Б. Делоне, який працював у КПП), комерційна арифметика (викладач Комерційного училища М. О. Герман)¹.

Необов'язкові дисципліни були представлені такими предметами: художня реалізація в літературі та мистецтві ХІХ ст. (приват-доцент Університету Св. Володимира Ф. Г. Де-Ла-Барт), гігієна (приват-доцент Університету Св. Володимира А. В. Корчак-Чепурковський), елементарна математика (приват-доцент Університету Св. Володимира Ч. О. Бялобрежський).

Заняття з іноземних мов вели переважно викладачі Першого київського комерційного училища та київських ВЖК: французька мова (С. Я. Соколова, А. Г. Руссі та А. Г. Дуруз), німецька мова (Р. А. Берзін та П. І. Ней), англійська мова – Л. І. Ферберн (остання закінчила Педагогічну семінарію при Оксфордському університеті)².

1907 – 1908 навчальний рік, через затримку із ремонтом лабораторій та повільним отриманням студентами вхідних білетів (як повідомляла київська преса³), почався з 12 вересня 1907 р. Внаслідок початку роботи другого курсу збільшилась кількість предметів викладання, що призвело і до збільшення чисельності викладацького складу. Так, викладач КПП О. О. Мікулін був запрошений викладати робітниче питання, приват-доцент Університету Св. Володимира О.Д. Білімович – почав вести курс «Аграрне законодавство в Німеччині» (у чому знову ж проявилось прагнення вивчати і наслідувати саме

---

¹ Обозрение преподавания на высших коммерческих курсах в Киеве. – К., 1907. – С. 6-9.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 1 зв. - 3; Там само, спр. 12, арк. 1-3.

³ Лекции на высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 10 сентября (№ 228). – С. 3.

німецький досвід в економічній сфері), професор Університету Св. Володимира П. В. Тихомиров – історію новітньої філософії та психологію, професор І. В. Єгоров – загальну технологію, професори КПІ П. Р. Сльозкін та П. Ф. Єрченко – товарознавство, гірничий інженер І. Р. Кобецький – практичну геологію, Р. Р. Якововський – загальне рахівництво, викладач КПІ М. І. Петров – практичний курс фотографії¹.

Додались нові предмети й у викладачів, що працювали на КВКК і у перших рік їх функціонування. Зокрема, історію економічного ладу в Західній Європі почав викладати І. В. Лучицький, М. В. Довнар-Запольський – історію суспільних рухів в Росії та вів семінарські заняття з історії економічних поглядів у Росії, Ф. Г. Де-Ла-Барт – психологію творчості, М. Б. Делоне – електрику та оптику і фізичну механіку².

Станом на весну 1908 р. (коли вирішувалось питання про реорганізацію Курсів на Комерційний інститут) професорсько-викладацький склад КВКК нараховував 20 осіб, плюс 2 викладачі комерційних знань та 7 лекторів іноземних мов³. При цьому, як слідує зі звіту Курсів до МТП, всі кафедри були зайняті викладачами, що мали вчені ступені і займали кафедри у вузах Києва, зокрема 12 із них мали вчений ступень доктора, 2 – магістра, ще 3 були приват-доцентами університету і 1 викладачем КПІ⁴.

Треба наголосити, що всі викладацькі посади були зайняті позаштатними співробітниками. Це було цілком закономірним, оскільки КВКК був новопосталим навчальним закладом і до того ж де-факто вищого типу, а отже міг задовольнитись лише викладачами вищої школи (за незначними винятками), а майже всі особи, що відповідали цьому критерію у Києві, як і в інших університетських містах, були зайняті викладанням у вже існуючих ВНЗ. Тож взяти одразу ж у штат таку кількість професорів чи навіть доцентів було

---

¹ Обозрение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. – К., 1907. – С. 1-19.

² Там само.

³ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 3, арк. 52 зв.

⁴ Там само.

просто неможливо. Водночас за умови прийняття сумісників можна було суттєво зекономити на оплаті викладання – для таких осіб це був додатковий заробіток і вони погоджувались і на менші оклади, аніж за основним місцем праці. При цьому внаслідок того, що КВКК був приватним навчальним закладом і водночас де-факто вищого типу, то це дозволяло проводити заняття у ньому і у вечірні години та робити інші варіації у навчальному плані таким чином аби сумісники могли без особливих ускладнень здійснювати викладання також і в ньому. Саме подібна варіативність навіть і при менших розмірах окладів привела на викладання до КВКК чимало вже знаних науковців, які тим не менш потребували додаткових джерел прибутку, а викладання робило такі прибутки тривалими. Таким чином, абсолютне панування у професорсько-викладацькому складі КВКК позаштатників було вигідним його керівництву, і водночас викладання у ньому було вигідними і для тих осіб, що погоджувались працювати у ньому сумісниками.

Отже, роблячи загальні підсумки досліджуваного питання, ще раз наголосимо, що так само як і в інших аспектах функціонування КВКК, так і у випадку із формуванням їх професорсько-викладацького складу, можемо констатувати, по-перше, визначальну роль М. В. Довнар-Запольського і по-друге – важливу роль професорсько-викладацької корпорації Києва загалом (і Київського університету особливо), завдяки якій і стало можливим забезпечення потреб КВКК у викладацьких кадрах.

Окрім цього, сам факт, що викладацький склад КВКК був представлений у переважній більшості особами, що викладали також і в інших вузах Києва (причому з-поміж них був навіть ректор Київського університету) і що вимагалось і Статутом КВКК, підтверджує тезу про те, що від самого свого заснування КВКК розглядались як повноцінний ВНЗ і лише питанням часу було офіційне визнання такого їх статусу, що зрештою й відбулось у травні 1908 р., коли КВКК були реорганізовані на ККІ.

3.4. Зміцнення матеріальної бази Курсів

Для налагодження роботи КВКК, окрім набору студентів та створення викладацького штату необхідно було вирішити ще одне, не менш важливе завдання – знайти джерела їх фінансування (останнє передбачало також спрямування отриманих коштів на створення відповідної матеріальної бази). Це нагальне завдання також було успішно вирішене їх засновником. Судячи з усього Довнар-Запольський мав контакти і з бізнесовими колами міста. Принаймні саме до них він звернувся за допомогою і отримав її: «Купецький староста Я. В. Ріхтер, котрий дуже позитивно поставився до справи, кілька разів протягом 1906/7 навчального року скликав спеціальні комісії для обговорення питання про міру участі купецтва у справі ведення курсів. Питання про це піднімалось у купецькому зібранні, причому більшість купецтва поставилась позитивно до самої ідеї Комерційних курсів»¹. Зокрема, 100 тис. руб. пожертвував Лев Бродський», а загалом ділові кола міста надали на цю справу 250 тис. руб.². «Крім того, задля підтримки навчального закладу місцеві підприємці організували спеціальний збір у розмірі 20 % із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв»³.

На цьому фоні відмова Піклувальної ради Першого київського комерційного училища (висловлена на її засіданні 4 листопада 1906 р.) від надання в оренду своїх приміщень для роботи КВКК, з проханням про що Довнар-Запольський звернувся до цього училища⁴, може бути пояснена лише небажанням допомагати конкуренту, про що вже йшла мова і що засвідчується й іншими фактами. Так, водночас із відмовою від надання в оренду своїх приміщень для КВКК Перше київське комерційне училище надало в оренду

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 6.

² Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 101.

³ Там само.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 66, арк. 22 зв.

свої приміщення для Вечірніх курсів працівників Південно-західної залізниці та ряду інших навчальних закладів, які не мали суто комерційної спрямованості і тому не могли виступити у ролі конкурентів¹.

Проте і в бізнесових колах Києва не було однастайності щодо матеріальної підтримки КВКК. Так чимало підприємців висловлювались скептично щодо самого їх заснування, оскільки «їм здавалось необхідним для реального втілення ідеї Вищих комерційних курсів витратити декілька мільйонів рублів»². Тож і тут все вирішувалось завдяки старанням Довнар-Запольського, зокрема його неймовірному організаторському хисту.

Головним джерелом надходження коштів, як свідчать офіційні звіти (і що цілком логічно), були надходження плати за навчання від студентів Курсів. Зокрема, за 1906 – 1907 навчальний рік за цією статтею надійшло 25289 руб., тоді як інші надходження склали 69 руб. 67 коп. Згідно подання М. В. Довнар-Запольського до МТП, якому підпорядковувались Курси, влада затвердила обсяги плати за навчання у розмірі 40 руб. за семестр для дійсних слухачів і 20 руб. – для вільно-слухачів «бажаючих вивчати лише два предмети у півріччя, ті ж що вивчають більше двох предметів сплачують по 40 руб. у півріччя», плюс – 5 руб. за вивчення кожної іноземної мови за пів року³. Окрім цього Статут Курсів передбачав, що як дійсні так і вільно-слухачі сплачують по 4 руб. за практичні заняття в лабораторії загальної хімії та по 1 руб. за 1 годину необов'язкових дисциплін⁴. Вільно-слухачі та сторонні слухачі також мали сплачувати по 5 руб. за кожен окремий предмет «за піврічну годину», а за бухгалтерію, комерційну кореспонденцію або практичні заняття в лабораторіях по 10 руб. за 1 годину⁵. Останні розцінки були чималими, але, по-перше, поступались платі за аналогічні заняття в лабораторіях університету, а по-друге – зумовлювались особливо значною вартістю лабораторного обладнання та

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, спр. 2657.

² Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 7.

³ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁴ Там само, спр. 8, арк. 1.

⁵ Там само.

реактивів і були важливими для самих студентів в силу своєї практичної спрямованості. Окрема плата, що стягувалась за практичні заняття, включно із семінарськими, зумовлювалась також і тим, що їх зазвичай вели приват-доценти та інші особи, що працювали у КВКК по найму, як сумісники.

Варто відмітити, що попри платність навчання, керівництво Курсів пішло на звільнення від плати за навчання ряду студентів і навіть на надання стипендій окремим із них. Лише постановою Ради КВКК від 5 грудня 1907 р. три особи були цілковито звільнені від плати за навчання, а ще 14-ти ця плата була зменшена на 50 %¹. Враховуючи загальну кількість тогочасних студентів КВКК у трохи більш як 200 осіб, така кількість пільговиків була суттєвою.

У справі з архіву КВКК, що містить зібрання прохань від слухачів щодо звільнення від плати за навчання, розкривається матеріальне становище студентства, джерела їх прибутків (з-поміж яких ключове місце, окрім отримуваних грошей від батьків, значаться прибутки від «уроків», тобто репетиторства)². Так, студент комерційного відділення В. К. Веман просив відстрочити йому оплату навчання до двадцятих чисел березня, бо він існує «виключно на ті гроші, котрі заробляє уроками, і не в стані до 1 березня зібрати необхідну суму грошей»³. З-поміж досить «екзотичних» джерел отримання коштів можна назвати заяву від слухачки 2-го курсу економічного відділення Х. П. Аврустінової, в якій вона зазначає, що «отримую на життя та плато-навчання 12 руб. на місяць від родичів з Америки»⁴. Ще одним джерелом отримання доходів, що покривали витрати на навчання, була допомога зі студентського середовища. Саме на такий канал отримання коштів для оплати навчання на КВКК вказував слухач Купріц (що згодом працюватиме консерватором Музею товарознавства ККІ): «Сподіваюсь ... отримати підтримку товаришів з фінансів, зібраних на вечір або іншим шляхом»⁵. Цей

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 16, арк. 1-2.

² Там само.

³ Там само, спр. 11, арк. 14.

⁴ Там само, спр. 16, арк. 57 зв.

⁵ Там само, спр. 11, арк. 7.

факт засвідчує раннє оформлення з-поміж студентства КВКК / ККІ різних земляцтв та товариств, що надавали матеріальну допомогу своїм членам.

Так само чимало слухачів Курсів звертались із проханням про відстрочку оплати навчання у зв'язку із складним матеріальним становищем¹. Окремі слухачі просили про відстрочку у зв'язку із відсутністю у Києві в призначений для внесення плати за навчання час². Частими були прохання про дозвіл оплатити навчання за семестр не однією сумою, а з розбивкою її на два платежі, що підтверджує висновок про те, що чимало студентів жило із власних підробітків (незначних за обсягами), а тому і не мали змоги заплатити всю суму одразу. Щодо бідності, як невід'ємної ознаки студентів того періоду, то вона характеризувала значну частину студентства імперії загалом, без різниці ВНЗ³.

Випадки зменшення або й цілковитого звільнення окремих студентів від плати за навчання, так само як і присвоєння окремим із них стипендій, засвідчували поступове зміцнення матеріального становища Курсів, а також і намагання їх керівництва заохотити студентство до навчання. Значна кількість подібного роду звернень з боку студентів засвідчувала значний демократизм студентського середовища КВКК, те, що до складу студентів Курсів належали переважно вихідці з непривілейованих верств. Щодо матеріальної допомоги КВКК своїм студентам, то їх викладачі організували публічні лекції, збори від яких йшли на потреби студентів Курсів⁴.

Зміцнення фінансового становища новозаснованого вузу дозволило вдатись і до розширення його матеріально-технічної бази. Вже на початку 1907 р. було створено власну бібліотеку, в якій станом на 15 травня 1907 р. зосередилось 985 екземплярів книг⁵. З другого півріччя 1906–1907 навчального

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 3.

² Там само, арк. 2.

³ Див.: Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах. / В. Р. Лейкина-Свирская – М.: Мысль, 1981. – С. 10; История Московского университета. – Т. 1. – М., 1955. – С. 366-367.

⁴ Лекция проф. В. Г. Бажаева // Киевская мысль. – 1907. – 18 декабря (№ 327). – С. 3.

⁵ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 59.

року було запроваджено штатну посаду бібліотекаря (отримував 60 руб. заробітної плати)¹, що вказує на початок постійного функціонування бібліотеки КВКК щонайменше з січня 1907 р. і підтверджується також і звітною документацією КВКК. Так у фінансовому звіті КВКК зазначено, що видатки на бібліотеку почали йти з другого півріччя 1906 – 1907 рр.², тобто з січня 1907 р.

Понад 2 тис. рублів (2004 руб. 50 коп., з яких 1813 руб. було витрачено у другому півріччі, тоді як у першому лише 191 руб. 50 коп. – на географічні карти та навчальні посібники) протягом першого навчального року було витрачено на придбання книг (у першому півріччі на цю статтю витрачено 500 руб.), карт та інших навчальних матеріалів, а також на обладнання фізичного кабінету (1000 руб.) та матеріали для викладання фізики і хімії (300 руб.)³, що по тогочасним розцінкам становило чималу суму.

Але основна частина коштів пішла на оплату оренди приміщень, у яких здійснювався навчальний процес, та на оплату викладання (на останню статтю було витрачено 10247 руб. 50 коп., з яких 1200 руб. – склали заробітну плату директора за рік)⁴. Заробітна плата директора КВКК, таким чином, була досить незначна – дорівнювала голій ставці професора університету (без різноманітних доплат, які фактично подвоювали її). Тож керівництво КВКК для Довнар-Запольського не стало основним джерелом прибутку і це при тому величезному навантаженні, яке лягло на нього внаслідок керівництва цим навчальним закладом. Отже, для нього це було справді справою, зумовленою ніяк не прагненням збагатитись.

Якщо ж брати загалом, то з отриманих впродовж 1906 – 1907 навчального року Курсами 25358 руб. 67 коп. витрати розподілились наступним чином: 1) 12042 руб. 50 коп. – склали оплата праці адміністративного та педагогічного персоналу, 2) 4295 руб. 27 коп. було витрачено в якості сплати оренди за приміщення, 3) 1306 руб. 96 коп. – канцелярські та господарські витрати,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

² Там само, арк. 3 зв.

³ Там само.

⁴ Там само, спр. 19, арк. 2 зв.

4) 1136 руб. 89 коп. – одноразові витрати на будівельні роботи та навчальне обладнання і т.д. Тож загалом на кінець звітнього року у касі КВКК залишилось близько 5 тис. руб.¹, що таким чином й склало їх чистий прибуток за перший рік діяльності та було більш ніж скромно.

Зазначимо, що основна частка видатків, як слідує зі звітів КВКК, припала саме на перше півріччя їх функціонування, а скоріш за все вони були здійснені ще до початку роботи Курсів аби абітурієнти одразу ж змогли приступити до навчання. Це дає підстави припускати, що М. В. Довнар-Запольський володів якимось стартовим капіталом, що дозволив запустити роботу Курсів (орендувати приміщення, умеблювати та обладнати їх відповідно до навчальних потреб). Як зазначалось, це були пожертви місцевих підприємців.

Поступове накопичення коштів, зумовлене отриманням плати за навчання від слухачів, дало змогу організувати не лише бібліотеку (фонди якої постійно поповнювались), але й ряд спеціалізованих кабінетів та лабораторій для проведення практичних занять студентів, а саме: фізичний кабінет (завідувач М. Б. Делоне), технічна лабораторія (завідувач І. В. Єгоров), хімічна лабораторія (завідувач М. М. Володкевич).

З осені 1907 р. почалось створення Музею товарознавства, що згодом став одним із кращих у місті. У 1907 р. було створено спеціальну комісію з його заснування, котру очолив відомий київський підприємець, помічник міністра фінансів, голова Імператорського технічного товариства В. І. Ковалевський², а потім М. В. Довнар-Запольський. Від КВКК до її складу також увійшли І. В. Єгоров, П. Ф. Єрченко, І. Р. Кобецький та П. Р. Сльозкін. Цією комісією було визначено, що Музей товарознавства ККІ буде виконувати наукову та освітню функції³: зосереджувати наочні матеріали (зразки різноманітних товарів), котрі будуть використовуватись як при наукових студіях з економічних питань, так і для навчання студентів з відповідних дисциплін

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 75.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 20.

³ Там само, арк. 93.

(товарознавства, торгівлі і т.п.). Підбір колекцій по кожному виробництву було визначено складати так аби «був унаочнений увесь процес кожного продукту, починаючи від сирого матеріалу, переходячи окремі стадії переробки його і закінчуючи достатньою кількістю зразків готового фабрикату»¹. Отже і у випадку з Музеєм товарознавства помітне прагнення Довнар-Запольського слідувати німецьким стандартам в освіті, що передбачали поєднання теорії і практики задля максимальної раціоналізації навчального процесу.

Музей товарознавства (згідно проекту) мав існувати у складі наступних відділень: обробка волокнистих речовин, паперова та поліграфічна справа, механічна обробка деревини, обробка мінеральних речовин, зразки тваринницької галузі, хімічне виробництво, зразки металів, гірнична справа, зразки харчових продуктів. А. І. Ярошевич, що був присутній на нараді комісії із заснування музею, запропонував також створити при ньому спеціальний Південно-Західний відділ², тобто частину експозиції відвести під матеріали, пов'язані виключно з Україною. Подібна ідея додатково підтверджує висновок про українофільство цього викладача КВКК. Зазначу, що в подальшому структура відділень музею змінилась, набувши більш глобального характеру, що опосередковано засвідчувало й зростання самого ВНЗ.

Головною ж проблемою матеріального характеру, яку вдалось вирішити лише у 1908 – 1910 рр. було придбання власного приміщення. Відповідно до офіційної кореспонденції, що надходила до КВКК, можна дійти висновку, що їх канцелярія розташовувалась по вул. Рогнідинській, у буд. № 1 та по вул. Малій Володимирській, у буд. № 45, кв. 17³. Про розміщення канцелярії по вул. Малій Володимирській в буд. № 45, кв. 17 зазначено й у надрукованому Статуті КВКК⁴. Зі Статуту Курсів також слідує, що вони працювали за адресою вул. Рогнідинська, буд. № 1⁵. Тож наявна в історіографії інформація про їх

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 20 зв.

² Там само, арк. 93.

³ Там само, ф. 229, оп. 1 спр. 6, арк. 6-138.

⁴ Там само, спр. 8, арк. 3 зв.

⁵ Там само, арк. 1.

діяльність у приміщенні Першого київського комерційного училища вочевидь стосується другого півріччя їх діяльності, оскільки 4 листопада 1906 р. це училище відмовило у проханні про надання своїх приміщень в оренду КВКК¹.

Отже, попри складні умови тогочасного життя, триваючи революційні заворушення та економічну депресію, що ускладнювали як сам процес навчання (революціонізуючи молодь та відтягаючи її від навчання), так і матеріальні можливості для розвитку нового навчального закладу, останній зміг успішно вистояти і постійно зміцнював як свою матеріальну базу, так і збільшував притік абітурієнтів (про що далі). Все це зайвий раз доводило нагальну необхідність у подібному ВНЗ і водночас високі організаторські здібності його засновника.

3.5. Реорганізація Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут

Попри всі труднощі, з яким зіткнулись КВКК, вони змогли успішно завершити перший рік своєї роботи, не менш успішно провели другий (основний) набір абітурієнтів і успішно пропрацювали другий рік після початку своєї діяльності. Це означало наближення до розгортання третього курсу в навчальному циклі. Все це дало підстави М. В. Довнар-Запольському продовжити реалізацію свого початкового задуму – перетворити засновані Вищі комерційні курси в повноцінний вищий навчальний заклад економічного профілю та домогтись для нього всіх прав, що мали державні ВНЗ Російської імперії (при збереженні його приватного статусу, що залишало більше свободи в діях для нього як для керівника КВКК). Реалізація цього завдання почалась наприкінці першого навчального року функціонування КВКК.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 4, спр. 66, арк. 22 зв.

Фактично це питання стояло від моменту заснування КВКК. Юридично (з точки зору влади) КВКК не розглядались як вуз, що зрештою і зумовило відносну легкість їх заснування. Натомість засновник КВКК Довнар-Запольський розглядав їх саме як повноцінний ВНЗ і так було де-факто – це засвідчувалось як їх навчальною програмою (у якій виклад економічних дисциплін був більш поглибленим аніж в університетах та ін. ВНЗ), а також і презентативним професорсько-викладацьким штатом, на чому вже наголошувалось вище.

Ще у пояснювальній записці (поданій до МТП) Довнар-Запольський, як засновник КВКК, наголошував на тому, що КВКК, по-перше, будуть забезпечувати весь південь Російської імперії кваліфікованими кадрами для різних сфер економічної діяльності; і по-друге, що вони будуть готувати і викладачів для комерційних училищ регіону, в яких відчувається гострий дефіцит¹ і на чому вже наголошувалось вище. Наведене положення означало те, що від самого початку утворення КВКК М. В. Довнар-Запольський замірявся перетворити їх на повноцінний ВНЗ економічного профілю, тобто на інститут, що засвідчувалось і інформацію у пресі з нагоди заснування КВКК². Проте як людина досвідчена та обережна він усвідомлював, що домогтись від влади таких речей в умовах спаду революції і посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці (коли кожен ВНЗ сприймався як розсадник крамоли і революції) було малоімовірно і тому доцільно було спочатку отримати дозвіл на заснування навчального закладу рівня проміжного між середньою та власне вищою школою, який потім, у разі успіху справи, можна було б перетворити на повноцінний ВНЗ.

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 4.

² Автор замітки у газеті «Киевские отголоски жизни» з нагоди відкриття КВКК зазначав, що вони «надаватимуть більш широкі та різнобічні знання в економічних науках, аніж університети», і що «ці курси є першим вищим навчальним закладом (підкреслено мною. – А.Ч.) у Києві, по статуту якого не існує різниці між статтями при прийнятті у число слухачів» (Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 августа (№ 191). – С. 3).

Проте фактично КВКК від самого початку роботи розглядались їх засновником як повноцінний ВНЗ. Так, як слідує зі Статуту Курсів, вони були «вищим навчальним закладом соціально-економічних та комерційних наук»¹. Приналежність новопосталого навчального закладу до розряду вищого засвідчувалась і тим, що його випускники (згідно Статуту) отримували диплом «про здобуття ними вищої комерційної освіти»². Однак ця норма стосувалась тільки дійсних слухачів (тобто, вживаючи сучасної термінології, студентів денної форми навчання), тоді як вільно-слухачі (теперішні студенти-заочники) отримували лише свідоцтво про прослухані ними курси і виявлені на них результати. Статус ВНЗ засвідчувався і тим, що викладати на них могли лише особи, що викладають у ВНЗ або відомі своїми науковими працями³.

Закономірно, що маючи такі аргументи і завершуючи перший рік роботи КВКК (який в усьому довів життєздатність та важливість цього навчального закладу) М. В. Довнар-Запольський навесні 1907 р. розробив проект Статуту КВКК (у якому вони іменувались «Вищі комерційні курси», а в дужках «Комерційний інститут», тобто повноцінний вуз). У ньому КВКК також визначались як «вищий навчальний заклад спеціально-економічних та комерційних наук». Навчальний заклад мав існувати у складі двох відділень – комерційного та економічного з підвідділами: педагогічним, залізничним та поштово-залізничним. До дійсних слухачів мали прийматися всі бажаючі особи обох статей з середньою освітою, а до вільно-слухачів – також і особи з нижчою освітою⁴. Підставою для визнання заснованого ним навчального закладу як вищого слугував наведений перелік осіб викладацького складу, абсолютна більшість яких належали до провідних професорів університету та КПІ.

Після цього Довнар-Запольський звернувся до МТП, якому підпорядковувались КВКК, з пропозицією про їх реорганізацію на

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 936, арк. 71.

² Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 3 зв.

³ Там само, арк. 3 зв.

⁴ Там само, спр. 3, арк. 29.

Комерційний інститут (тобто навчальний заклад вищого типу) і подав проект його Статуту¹. Своє подання Довнар-Запольський мотивував тим, що: 1) без вищої комерційної школи не завершеною залишається вся система комерційної освіти в імперії і що одного комерційного інституту (Московського, що виник 1907 р. внаслідок реорганізації місцевих Вищих комерційних курсів) не достатньо, оскільки один спеціалізований вищий навчальний заклад не здатен забезпечити величезну імперію достатньою кількістю фахівців з вищою економічною освітою; 2) що викладання на КВКК забезпечується головно силами професорів та доцентів існуючих ВНЗ, а отже рівень викладання на Курсах підвищується до вузівського рівня.

Паралельно із цим в засіданні Ради КВКК 16 березня 1907 р. піднімається питання про якомога швидше отримання Курсами прав державного ВНЗ². А в засіданні 3 квітня 1907 р. було прийнято постанову про вжиття усіх заходів для прискорення вирішення питання про затвердження Статуту інституту у МТП³.

Водночас Довнар-Запольський звернувся до місцевих бізнесових кіл з проханням про сприяння і допомогу у справі розвитку заснованого ним навчального закладу, оскільки без належної матеріальної бази (насамперед без власного приміщення) не могло бути й мови про реорганізацію КВКК на повноцінний вуз, оскільки б влада не пішла на виділення коштів на будівництво такого приміщення. Тож 23 травня 1907 р. Довнар-Запольський виступив зі спеціальною промовою на зібранні київського купецтва у якій, зокрема, на прикладі Німеччини наголошував на необхідності розвитку вищої комерційної освіти, яка сприятиме більш успішному економічному розвитку держави і забезпечить міцні позиції вітчизняному капіталу як на внутрішньому ринку, так і дозволить вести успішну боротьбу за зовнішній ринок. При цьому він вперше чітко наголосив, що «комерційну освіту можна вважати переважно

---

¹ Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 7.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 47 зв.

³ Там само, арк. 49.

економічною»¹. Це чи не перше у вітчизняній науці визнання комерційної освіти в більш широкому тлумаченні як освіти економічної, тобто це перше визначення сучасного розуміння економічної освіти.

Також М. В. Довнар-Запольський (у цьому виступі перед київським купецтвом) прямо наголосив, що лише вища економічна освіта здатна надати ті знання, які зазвичай набуваються шляхом багаторічної практики і не може бути отримана в інших навчальних закладах². Саме особами з економічною освітою (Довнар-Запольський у цій своїй промові неодноразово використовує поняття «комерційна» та «економічна» освіта як синонімічні) може успішно виконуватись «служба по величезному фінансовому відомству ... але особливо необхідна вона в оціночній та статистичній справі»³. Всі ці цілі планувалось досягти в програмі ККІ. При цьому Довнар-Запольський наголошував і на тому, що триваюча економічна депресія не в останню чергу спровокована відсутністю достатньої кількості фахівців з вищою економічною освітою. І вирішити це завдання можуть лише вітчизняні ВНЗ економічного профілю.

Новацією плану Статуту ККІ, запропонованого Довнар-Запольським, було і те, що він радив не заганяти новостворений інститут у жорсткі рамки, тому що «строго вибудована схема викладання була б надзвичайно шкідлива у справі вищої комерційної освіти», оскільки це сфера, де потрібні гнучкість і пристосування до зміни ситуації⁴. Подібне тлумачення цілком відображає сучасне наукове розуміння економічної сфери і є панівним у модерній світовій економічній науці. Отже, Довнар-Запольський у цьому проявив себе й як далекоглядний вчений-економіст.

З метою зацікавлення як бізнесових кіл, так і урядовців та викладацьких кадрів самих КВКК у їх подальшому розвитку та реорганізації на Комерційний інститут, Довнар-Запольський вже у травні 1907 р. передав питання управління Курсами Раді професорів та Піклувальній раді, які складались як з

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 121.

² Там само, арк. 122.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 21.

представників професорсько-викладацьких кадрів КВКК, так і з урядовців та приватних осіб (останні представляли київських підприємців) і доводив, що реорганізація КВКК на ККІ не потребуватиме значних капіталовкладень.

Так само у травні 1907 р. проект Статуту ККІ було вперше подано до Учбового комітету МТП. У зв'язку із затягуванням вирішення цього питання у міністерстві 23 вересня 1907 р. було проведено екстрене засідання Ради професорів Курсів, головною метою якого було прийняття постанови про направлення до Петербургу М. В. Довнар-Запольського та П. Р. Сльозкіна з метою затвердження МТП виробленого Радою Курсів Статуту ККІ¹.

Щоправда, у 1907 р. домогтись від влади згоди на реорганізацію КВКК на Комерційний інститут не вдалось, що й не дивно, бо КВКК на той час існували менше року і при цьому в імперії почався період реакції. А в умовах ліквідації решток революційних здобутків і тиску на все, що могло породити нові революційні виступи, вести мову про утворення нового ВНЗ було явно недоречно, оскільки, як вже наголошувалось, будь-який ВНЗ сприймався владою як розсадник революційних ідей.

Тож проект реорганізації КВКК в Комерційний інститут (точніше – Статут інституту), що був вперше поданий на розгляд МТП у травні 1907 р., був затверджений лише 12 травня 1908 р. Однак починаючи з травня 1907 р. КВКК фактично функціонували на основі проекту Статуту Комерційного інституту². Тому матеріали КВКК (плани лекцій, статистичні і т.п. звіти), що публікувались починаючи з 1907 р., видавались під грифом «Київський комерційний інститут»³. Навіть у звіті за перший рік роботи Курсів було визначено ключовим завданням реорганізація їх на Комерційний інститут, що передбачало відповідну зміну навчальних планів та ін., що мало відповідати

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 38.

² Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 7-8.

³ Див., наприклад: Обзорение преподавания в Киевском Коммерческом Институте на 1907-8 академический год. – К., 1907.

«високому статусу» цього навального закладу¹. Аналогічно і в газетних статтях по КВКК вони фігурують під подвійною назвою – як Курси і як Інститут².

Зрештою 12 травня 1908 р. МТП надало дозвіл на реорганізацію Київських вищих комерційних курсів в Комерційний інститут (але без надання прав для його випускників, ідентичних до прав випускників державних ВНЗ і без прав юридичної особи). Отже, поступка була зроблена, але таким чином, аби занадто не роздрознити інші владні органи, які і без того розглядали МТП як занадто ліберальне і прикриття для різного роду опозиційно налаштованих діячів, як зрештою і було насправді. Тож це відомство схвалило проект реорганізації КВКК на ККІ, але прав державного ВНЗ йому не надало, діючи тим самим за принципом «і вашим і нашим». Проте і таке вирішення цього питання було все ж таки ще одним здобутком на шляху становлення цього ВНЗ.

В засіданні Ради професорів КВКК 31 травня 1908 р. її членів було ознайомлено з рішенням МТП про надання Курсам статусу Комерційного інституту та заслухано вітальні телеграми, навіть від студентів із цього приводу³. Останній факт засвідчував тривалість вирішення цього питання і зацікавлення у його позитивному вирішенні з боку різних осіб.

В засіданні Учбового комітету ККІ 20 червня 1908 р. Довнар-Запольський був одногосно обраний директором інституту⁴, а рішенням МТП від 26 серпня 1908 р. він був допущений і до викладання в інституті⁵. Саме цим числом було датоване й зарахування на викладацьку роботу до ККІ і тих викладачів та інших співробітників, що перед цим працювали на КВКК⁶, чим також засвідчувалась цілковита спадковість між КВКК та ККІ.

Статут ККІ, розроблений Довнар-Запольським, передбачав передання керівництва цим навчальним закладом до обраного Радою професорів

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 3 зв.

² На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Киевская мысль. – 1907. – 2 ноября (№ 280). – С. 3.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 53.

⁴ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 22 зв.; Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 55.

⁵ Там само.

⁶ Там само, ф. Р-871, оп. 2; Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 13, арк. 16.

директора, хоча й Рада мала суттєві повноваження. Сам склад Ради був представлений трьома почесними членами (управляючий Київською конторою державного банку Г. Є. Афанасьєв, колишній помічник міністра фінансів В. І. Ковалевський, начальник Управління Південно-західної залізниці К. С. Немешаєв) та шістнадцятьма викладачами ККІ.

Згідно Статуту, термін навчання в ККІ становив 4 роки. В інститут приймалися абітурієнти обох статей. Студенти поділялись на два відділення – економічне та комерційне. Навчальний план був побудований на засадах предметного викладання і базувався на комплексі трьох груп навчальних дисциплін: економічних, юридичних і комерційно-технічних. Теоретична підготовка мала поєднуватись із практичною, що передбачало часті екскурсії на відповідні види виробництва та інші види економічної діяльності. Всі ці особливості його навчальної програми засвідчували копіювання саме німецьких стандартів у цій справі, на чому вище наголошувалось.

Таким чином, у травні 1908 р. М.В. Довнар-Запольський в основному реалізував свій початковий задум, який передбачав заснування у Києві саме економічного вузу, а не навчального закладу проміжного (між середньою і вищою ланкою освіти) рівня. Хоча юридичне зрівняння Київського комерційного інституту у правах із державними ВНЗ відбулось лише у 1912 р.

Отже, роблячи загальний висновок з історії заснування Київських вищих комерційних курсів та їх подальшого перетворення в Київський комерційний інститут, можемо констатувати дві характерні риси: 1) заснування повноцінного ВНЗ економічного профілю було цілком нагальним завданням і головним провідником цього завдання виступав М. В. Довнар-Запольський; 2) влада всіляко затягувала з вирішенням цього питання. Саме тому Довнар-Запольський вдався до заснування цього навчального закладу у підпорядкуванні більш ліберального Міністерства торгівлі та промисловості, хоча початково (1905 р.) він домігся дозволу на заснування приватного навчального закладу у віданні МНО. Тож 11 лютого 1906 р. він подав проект Статуту КВКК на розгляд МТП і цю дату можна вважати за відправну в історії

КВКК, а остаточною – 12 серпня 1906 р. (коли міністерство надало дозвіл на заснування КВКК). Однак мети було досягнуто частково – Київські вищі комерційні курси (з юридичної точки зору) не були повноцінним ВНЗ, а являли проміжну ланку між середньою та вищою освітою. Тому протягом двох наступних років Довнар-Запольський домагався від влади остаточного надання заснованому ним навчальному закладу статусу вищого, чого зрештою і було досягнуто спочатку фактично 12 травня 1908 р. (коли міністерство дозволило перетворити КВКК на ККІ), а потім і юридично у 1912 р. (коли ККІ було зрівняно у правах з державними ВНЗ). Визначальна роль М. В. Довнар-Запольського у цій справі визнавалось вже сучасниками. Так, П. Р. Сльозкін наголошував, що: «К.К. Інститут, спадкоємиць Вищих Комерційних Курсів, постав до життя в силу вчасно усвідомленої його засновником суспільної потреби у систематизованій вищій комерційній освіті»¹.

Оцінюючи ж початковий етап існування цього вузу, коли він функціонував під назвою Київських вищих комерційних курсів, то тут найбільш влучною буде оцінка його другого ректора П. Р. Сльозкіна: «За умов свого утворення нова установа не мала у своєму розпорядженні ані значних фінансових засобів, ані вільних цілком від інших обов'язків осіб викладацького персоналу; разом із тим і відсутність педагогічного досвіду у новому напрямі не давали можливості поставити справу з самого початку на належну висоту. Тому цілком зрозуміло, що існування і розвиток установи з самих перших кроків мали характер стихійного явища ... іноді воно здавалось на краю загибелі, іноді раптом підносилось хвилею суспільного співчуття на помітну висоту»². Завершуючи свої міркування з приводу оцінки характеру перших років існування КВКК Сльозкін казав, що те, що цей заклад вижив значною мірою пов'язане й зі «стихійним» зв'язком інституту з суспільним життям. Отже від самого свого постановня КВКК / ККІ проявив себе як вуз, що був нерозривно пов'язаний саме із реаліями в економічній сфері.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 9.

² Там само, арк. 9-9 зв.

Також не можна не відзначити і особливої ролі запозичення німецького досвіду в організації Київських вищих комерційних курсів. Це змушує переглянути усталену схему про панування в тогочасній українській економічній науці англійської класичної політекономії та пізнішого маржиналізму у різних його модифікаціях.

Слід наголосити і на тому, що досвід організації навчального процесу на Київських вищих комерційних курсах та юридичне оформлення його у Статуті Київських вищих комерційних курсів та Київського комерційного інституту вплинуло на становлення й інших навчальних закладів міста комерційного профілю. Так, невдовзі після заснування Київських вищих комерційних курсів у Києві виникло комерційне училище Товариства поширення у м. Києві середньої комерційної освіти з сумісним навчанням. По-перше, до його складу належав М. В. Довнар-Запольський¹. По-друге, засноване цим товариством комерційне училище слідом за Київськими вищими комерційними курсами почало здійснювати спільне навчання представників обох статей (ст. 25 його статуту) і статут училища цього товариства² нагадував у своїй структурі та певних положеннях Статут Київського комерційного інституту. Доходило до прямих паралелей. Так заснований при комерційному училищі Товариства поширення у м. Києві середньої комерційної освіти музей зразків товарів³ являв аналог Музею товарознавства Київського комерційного інституту, що виник дещо раніше. Схожим був і перелік предметів та їх поділ на обов'язкові та додаткові, поділ на два відділення тощо.

Загалом, можна вести мову про помітний вплив Довнар-Запольського на сам зміст процесу становлення нових навчальних закладів комерційного профілю у Києві, а як буде слідувати з подальшого контексту цей вплив виходив і поза межі Києва. Зокрема, саме до Митрофана Вікторовича звертались за порадами засновники Комерційного інституту у Харкові тощо.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 979, арк. 1.

² Там само, спр. 921, арк. 1-12 зв.

³ Там само, арк. 2-2 зв.

Подібна роль Довнар-Запольського засвідчувала те, що саме він став засновником першого вітчизняного вузу економічного профілю і весь час дбав про його становлення і розвиток. Наслідком цих зусиль стало перетворення Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут у травні 1908 р., тобто відбулась їх реорганізація в повноцінний вуз, що і планував Довнар-Запольський, засновуючи Київські вищі комерційні курси.

Проте вже на момент заснування Київських вищих комерційних курсів вони де-факто належали до розряду вищих навчальних закладів. Це засвідчувалось зосередженням у їх стінах кращих науково-педагогічних кадрів міста, активною співпрацею з вже діючими вузами (у першу чергу з Київським університетом), приведенням програм викладання у відповідність із вузівськими тощо. Тож сама назва «Київський комерційний інститут» почала вживатись через пів року після заснування Київських вищих комерційних курсів. Цей факт у поєднанні зі спадкоємністю між Київськими вищими комерційними курсами та Київським комерційним інститутом в усіх напрямках їх функціонування (викладацький склад та керівництво, програми викладання, місце розміщення, студентський контингент і т.д.) дозволяють вести мову про те, що Київські вищі комерційні курси були складовою історії Київського комерційного інституту, їх початковим етапом, коли де-факто функціонуючи як комерційний інститут, вони юридично виборювали це право, що зрештою вдалось 12 травня 1908 р.

РОЗДІЛ 4

КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ (1908 – 1914 рр.)

4.1. Зміни в професорсько-викладацькому складі, зміст навчальних планів та інституційне становлення

Реорганізація Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут, що відбулась у травні 1908 р. означала визнання за цим навчальним закладом статусу повноцінного вищого навчального закладу, що де-факто мало місце від моменту його заснування. Останнє, як вже наголошувалось, найбільш наочно засвідчувалось і тим, що викладацький склад Курсів був від початку їх роботи презентований особами, що працювали в інших вузах і продовжили працювати й після реорганізації Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут.

Щодо осіб професорсько-викладацького складу, то вони обирались на засіданні Учбового комітету за попередньою рекомендацією і балотуванням в засіданні відповідного відділення. Після проходження обох цих сходинок подання про їх затвердження направлялось до МТП. Останнє у більшості випадків було інстанцією, що формально узаконювала подібні обрання (відмови були рідкістю). При цьому обраних для викладання осіб міністерство спочатку допускало викладати на тимчасовій основі, а після збору інформації про них вони допускались остаточно на певний термін (спочатку на рік з подальшим перезатвердженням).

У перший рік функціонування ККІ (тобто в 1908 – 1909 навчальному році) його професорсько-викладацький склад був представлений наступними особами: М. В. Довнар-Запольський (залишився керівником реорганізованого вузу і читав у ньому курси історії російського державного права, нової російської історії та економічної історії Росії), В. Г. Бажаєв (сільськогосподарська економія), Л. Г. Барац (банківська справа), М. М. Бубнов

(історія середніх віків), К. Г. Воблий (політекономія), Д. О. Граве (вища математика), М. Б. Делоне (фізика), І.В. Єгоров (технологія хімічних речовин), П. Ф. Єрченко (товарознавство волокнистих речовин), О. О. Ейхельман (загальне вчення про державу, приватне міжнародне право), Л. І. Кайя (французька комерційна кореспонденція), І. Р. Кобецький (технічна мінералогія, гірничозаводська справа), П. Л. Кованько (практичні заняття з політекономії та з фінансового права), А. В. Корчак-Чепурковський (шкільна гігієна), В. А. Косинський (політекономія, історія політекономії, а також кредит, банки та гроші), М. В. Лозинський (техніка торгівлі), А. К. Мітюков (цивільне право), В. В. Новодворський (новітня історія Західної Європи), О. Ф. Одарченко¹ (кредит), П. Н. Шишков (служба тяги, шляхів та споруд), О. О. Русов (статистика і демографія, міське господарство), М. В. Самофалов (пряме оподаткування), П. Р. Сльозкін (описове та сільськогосподарське товарознавство), М. Т. Синайський-Трофімов (вексельні курси), М. М. Фармаківський (служба тяги), А. І. Ярошевич (економічна географія Південно-Західного Краю), Р. Р. Якобовський (загальне рахівництво, сільськогосподарське рахівництво). У переліку допущених МТП до викладання у ККІ осіб (від 26 серпня 1908 р.) значився й М.М. Цитович², але його участь у навчальному процесі не відслідковується документально. Аналогічно і його особова справа в архіві ККІ виглядає більш ніж дивно – в ній відсутні як дата прийняття, так і звільнення³. Це дозволяє припускати формальний характер його причетності до діяльності КВКК / ККІ, що робилось для підвищення іміджу цього навчального закладу шляхом залучення подібного роду осіб.

Усі вище зазначені особи були обрані професорами ККІ на другому засіданні Учбового комітету інституту 7 червня 1908 р. та подані МТП для затвердження⁴. У цьому ж засіданні Учбового комітету ККІ були обрані також викладачі іноземних мов (Р. А. Берзін, А. Г. Дуруз, Л. А. Кайя, В. А. Кордт,

¹ У січні 1909 р. вибув зі складу викладачів інституту.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, арк. 16.

³ Там само, спр. 155.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 2, арк. 57.

П. І. Ней, А. Г. Руссі, Л. І. Ферберн та В. А. Ховасс – останній з осені 1908 р.¹), асистенти (Г. В. Дойна, А. П. Соколовський) та викладачі практичних занять (М. І. Петров, Є. К. Трутова).

Таким чином, професорсько-викладацький склад ККІ від моменту його заснування був представлений особами, значна частина яких належала до знаних у цілій імперії і навіть за її межами вчених-економістів або уславились в інших сферах наукових досліджень.

Попри значну міру демократизму і продуманої політики у підборі кадрів керівництво ККІ не могло уникнути диктату з боку МТП, котрому підпорядковувались усі навчальні заклади комерційного профілю і котре затверджувало їх викладачів. Приміром у 1909 р. прохання про прийняття на посаду викладача економічних дисциплін до ККІ подала випускниця Женевського університету, яка потому здобула докторський ступінь у Брюссельському університеті С. Л. Хоржельська. Інститут визнав її гідною посісти викладацьке місце, але вона не була затверджена на посаді міністерством «оскільки випадки допуску жінок до викладацької діяльності у

---

¹ З особою А. В. Ховасса пов'язана ситуація, що розкриває міру консерватизму і певної безглуздіості порядків у системі освіти Російської імперії. Він був громадянином Франції, у 1886 р. закінчив Паризький університет з дипломом, що надавав йому право викладати французьку мову в гімназіях Франції. Потому він виїхав до Росії і задля отримання права на викладання там французької мови (своєї рідної і яку він спеціально вивчав у французькій вищій школі) йому довелося здавати спеціальні іспити при Московському університеті і лише після цього його допустили до викладання. При цьому керівництво ККІ виявило більшу гнучкість і здоровий глузд, розуміючи на якому рівні французьку мову буде викладати француз і до того ж який вивчав її у французькому ВНЗ, а тому особливо наполегливо клопоталось перед МТП про його затвердження на посаді викладача французької мови ККІ. Загалом, у ККІ намагались доручати викладання іноземних мов тим особам, для яких вони були рідними: наприклад, італійську мову у ККІ викладав італійський підданий А. А. Бартоломуччі, англійську – англійська піддана А. А. Візітеллі) у чому виявилась особливо продумана політика Довнар-Запольського як керівника ККІ. Водночас подібна практика відповідає сучасній передовій методиці щодо вивчення іноземних мов за допомогою їх носіїв. Отже можна вести мову про передбачення вірності подібної практики.

вищих навчальних закладах торгово-промислового відомства до теперішнього часу не мали місця і не визнаючи необхідності у зміні встановленого порядку»¹.

1909 – 1910 навчальний рік характеризувався збереженням в основному попереднього професорсько-викладацького складу інституту, але він поповнився й новими особами. Цей факт зумовлювався як традиційною тенденцією до плинності кадрів (у силу різних причин), так і тим, що у цьому навчальному році ККІ вперше відкрив заняття також і на своєму четвертому (випускному) курсі, оскільки цей навчальний рік був четвертим роком від моменту його заснування.

Аудиторні заняття велись з понеділка по суботу включно, з 8 до 20 години². При цьому у весінньому семестрі у вівторок та середу пари тривали навіть до 21 години. Такий щільний графік аудиторних занять зумовлювався суттєвим зростанням кількості студентів (з 991 у попередньому навчальному році до 1391 особи у 1909 – 1910 навчальному році).

Станом на 1910 р. (і аж до їх перетворення на факультети в 1918 р.) інститут продовжував працювати у складі двох відділень: комерційного (деканом був проф. КІІ П. Ф. Єрченко) та економічного (декан – в.о. екстраординарного проф. Університету Св. Володимира К. Г. Воблий)³. При цьому слід зазначити, що першим статутом ККІ посади деканів не були передбачені. Але у зв'язку з постійно зростаючою кількістю студентів задля полегшення навантаження на директора інституту на початку 1910–1911 навчального року на Раді професорів ККІ було вирішено запровадити посади деканів економічного та комерційно-технічного відділень та обрано на ці посади двох вище названих осіб⁴.

Викладацький корпус інституту в 1910 – 1911 навчальному році був представлений наступними особами: В. Г. Бажаєв (проф. КІІ, у ККІ читав економічну географію і сільськогосподарську економію); М. М. Бубнов (проф.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 152, арк. 22.

² Там само, оп. 8, спр. 65, арк. 4.

³ Там само, спр. 315, арк. 1.

⁴ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 129, арк. 31.

Університету Св. Володимира, у ККІ читав середньовічну історію); К.Г. Воблий (професор Університету Св. Володимира, у ККІ читав політекономію); О. М. Гіляров (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ числився по кафедрі філософії і педагогіки – але за цей навчальний рік навпроти його прізвища було зазначено, що «до читання лекцій не приступав»); Д. О. Граве (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав енциклопедію математики, теорію ймовірності та математичний аналіз страхових величин); М. Б. Делоне (у ККІ читав фізику); К. Г. Дементьєв (проф. КПІ, у ККІ читав технологію мінеральних речовин); М. В. Довнар-Запольський (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав економічну історію Росії); І. В. Єгоров (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав неорганічну хімію, хімічну технологію та вів практичні заняття з технічної хімії); П. Ф. Єрченко (проф. КПІ, у ККІ читав товаровзнавство волокнистих речовин); О. О. Ейхельман (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ викладав міжнародне право, загальне вчення про державу і адміністративне право); М. М. Катков (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав торговельне право); І. Р. Кобецький (чиновник Міністерства землеробства та держмайна, у ККІ читав практичну геологію); П. Л. Кованько (приват-доцент Університету Св. Володимира, у ККІ вів практичні заняття з політекономії); А.В. Корчак-Чепурковський (приват-доцент Університету Св. Володимира, у ККІ читав загальну гігієну та ряд спецкурсів); В.А. Косинський (проф. КПІ, у ККІ читав економію торгівлі, вступ до економії політики, історію і теорію політекономії, а також вів ряд спецкурсів); К.А. Красуський (проф. КПІ, у ККІ читав органічну хімію); І. А. Лециус (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав історію античних держав); А. К. Мітюков (проф. Університету Св. Володимира, у ККІ читав цивільне право, енциклопедію права, цивільний процес); В.В. Новодворський (у ККІ читав нову історію); П. М. Ришков (проф. КПІ, у ККІ читав технічну експлуатацію залізничних шляхів по службі шляхів, сигналізацію та централізацію стрілок і сигналів); О. О. Русов (у ККІ читав загальну, оціночну, залізничну та страхову статистику); М. В. Самофалов (приват-доцент

Університету Св. Володимира, у ККІ читав кримінальне право); П. Р. Сльозкін (проф. КПІ, у ККІ читав описове та сільськогосподарське товарознавство); П. В. Тихомиров (проф. Історико-філологічного інституту кн. Безбородько в Ніжині, у ККІ читав вступ до філософії); П. С. Чехович (проф. КПІ, у ККІ читав водну транспортну справу); Л. М. Яснопольський (у ККІ читав фінансове право та вів спецкурси).

Окрім вище зазначених осіб, у ККІ в 1910 – 1911 навчальному році спеціальні комерційні дисципліни вели такі викладачі: Л. Г. Барац (товариш управляючого Російським для зовнішньої торгівлі банком у м. Києві, в ККІ викладав банківську справу); Г. П. Вотяновський (інженер-електрик, у ККІ викладав електротехніку та телеграфію з практичними заняттями – 1 год. на тиждень); М. В. Лозинський (читав торгіву техніку 2 години на тиждень); М. Д. Плєскачевський (інспектор Київської чоловічої торгової школи, в ККІ читав загальне рахівництво – 1 год. на тиждень); М. Т. Синайський-Трофімов (викладач 1-го і 2-го Київських комерційних училищ, в ККІ читав комерційну арифметику – 1 год. на тиждень та фінансові обрахунки – 4 год. на тиждень); М. М. Старжинський (інженер шляхів сполучення, начальник Київського відділення служби руху Південно-західних залізничних шляхів; в ККІ читав вагонне і адміністративне господарство та комерційну експлуатацію залізниці – по 1 год. на тиждень кожен предмет); В. В. Фармаківський (штатний викладач КПІ, в ККІ читав технічну експлуатацію залізничних шляхів по службі тяги, а також тягові розрахунки та рухомий склад – по 1 год. на тиждень кожен курс); А. І. Ярошевич (інспектор Північного страхового товариства, в ККІ вів практичні заняття по економічній географії та страхуванню)¹.

Перелік викладачів, що читали у ККІ в 1910 – 1911 навчальному році спеціальні дисципліни, замикає Є. Д. Сташевський, але навпроти його прізвища зазначено, що він «не читає у зв'язку із перебуванням у відрядженні у м. Москва»². Отже, підтверджується висновок про те, що Довнар-Запольський

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 2-11.

² Там само, арк. 11.

спеціально «забив» місце для роботи у ККІ для цього свого улюбленого учня, який у цей час завершував підготовку до дисертації.

Викладання іноземних мов у 1910 – 1911 навчальному році в ККІ здійснювали наступні особи: Р. А. Берзін (викладав німецьку мову), А. А. Бартоломуччі (випускник Ліцею ім. Віктора-Емануїла в Неаполі, у ККІ викладав італійську мову), Е. А. Габерман (випускник Ризького політехнічного інституту, у ККІ з 1910 р. викладав німецьку мову), Л. А. Кайя (випускник ВНЗ в Парижі, з 1908 р. викладав французьку мову в ККІ), Ж. Ф. Озолін (з 1909 р. викладав німецьку мову в ККІ), А. О. Бовен (закінчив словесний факультет Паризького університету та Вищу школу східних мов у Парижі, з 1910 р. викладав англійську мову в ККІ), Л. І. Ферберн (мала дипломи Оксфордського університету та Колегії викладачів у Лондоні, з 1908 р. викладала англійську мову в ККІ). Таким чином, всі викладачі іноземних мов мали належну кваліфікацію, що посилювалась тим фактом, що чимало з них належало до носіїв тих мов, котрі вони викладали у ККІ. а, відповідно, і підготовка з іноземних мов у ККІ посідала належне місце у навчальних програмах і стояла на високому рівні, що в принципі характеризувало всю дореволюційну систему вищої освіти.

Варто зазначити і те, що у підборі професорсько-викладацьких кадрів керівництво ККІ проявляло самостійність і водночас добру обізнаність з ситуацією на ринку викладацьких кадрів. Наприклад, 5 березня 1909 р. Рада професорів ККІ ввійшла з поданням до Учбового комітету МТПІ про обрання для читання юридичних дисциплін О. С. Гольденвейзера і попри відмову у цьому своєму клопотанні повторно порушило його вже 25 травня 1909 р. (на другий день після отримання негативної відповіді з міністерства)¹. При цьому у якості аргументу було наведено необхідність залучення до викладання саме Гольденвейзера як найбільш підходящу кандидатуру². Зрештою, Учбовий

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 39, арк. 1, 5.

² Там само, арк. 5 зв.

комітет МТП погодився на це подання¹. Зазначу, що перед цим для успіху справи Довнар-Запольський звернувся за протекцією до почесного члена Піклувальної ради ККІ генерала В. О. Сухомлінова² – наочне підтвердження мети утворення цієї структури.

Загалом, оцінюючи професорсько-викладацький склад, сформований у ККІ станом на 1910 р., не можна не констатувати, що він був представлений найкращими науковцями тогочасного Києва, що мали не лише загальнодержавне, але й світове визнання. Тож все це давало ККІ законні підстави розглядатись як кузня кадрів для економіки цілої Російської імперії і навіть для інших держав (у ККІ навчались вихідці і з інших європейських держав) і як осередок концентрації найкращих вчених-економістів, що й забезпечувало такий високий рівень викладання та збільшення числа бажаючих вступити до цього ВНЗ аби здобути якісну вищу економічну освіту.

При цьому тривала робота по залученню до викладання у ККІ нових осіб. Усі поповнення професорсько-викладацького складу інституту відбувались виключно за конкурсом з поданням пропозицій щодо кандидатів на заміщення відповідних посад від «старожилів» ККІ аби уникнути потрапляння випадкових осіб. Наприклад, особу П. П. Соколова у якості викладача енциклопедії права рекомендували аж три професори ККІ – Бажаєв, Єрченко та Новодворський, а ще один (Мітюков) вмотивовано пояснив переваги цієї кандидатури над іншими³. Це сприяло як відсіюванню небажаних осіб, так і зміцнювало сам професорсько-викладацький штат ККІ, сприяючи його перетворенню на єдину корпорацію. До того ж переважна більшість його представників походила з двох інших ВНЗ Києва – Університету та КПШ, що додатково підсилювало їх єдність.

Також протягом 1910 – 1912 рр. М. В. Довнар-Запольський вів інтенсивні переговори з МТП та окремими високопосадовими особами, задля отримання

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 39, арк. 7.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 364, арк. 18.

для ККІ всіх прав, які мали державні ВНЗ Російської імперії. Як вже зазначалось, цей процес розпочався ще із моменту заснування КВКК, але тоді питанням номер один була хоча б номінальна їх реорганізація на комерційний інститут, що зрештою і відбулось 12 травня 1908 р. Проте влада не зрівняла Київський комерційний інститут у правах із державними ВНЗ.

На перший погляд це нічого не означало – ККІ де-факто розглядався як повноцінний ВНЗ. Однак, як слідує із подальшого перебігу справи, відсутність офіційно наданих прав, що зрівнювали б ККІ у правах із державними ВНЗ, позбавляла його випускників статусу випускників вищої школи. А це, своєю чергою, ставило їх у невизначене становище і ускладнювало можливості для подальшого працевлаштування. Як наслідок, виникали непорозуміння і конфлікти між абітурієнтами (яких адміністрація ККІ завіряли, що вони вступають до вищої школи і які були у цьому переконані) і особливо студентами старших курсів (які усвідомлювали, що вони не отримають при випуску зі своїм дипломом тих прав, на які розраховували) з одного боку та адміністрацією Київського комерційного інституту – з іншого (оскільки остання сприймалась як така, що дала неправдиві обіцянки).

Ситуація особливо загострилась у 1910 р., коли вивірювались перші чотири роки функціонування цього навчального закладу, а отже, відбувся перший випуск і випускники ККІ не отримали тих самих прав, що і випускники державних ВНЗ. Закономірно, що подібна ситуація могла суттєво погіршити імідж ККІ серед його нових абітурієнтів. І нові абітурієнти, як доповідав Довнар-Запольський перед Радою ККІ, також першим ділом з'ясовували питання «про права», тобто на що вони зможуть розраховувати, здобувши диплом ККІ. І тому найменше затягування із вирішенням питання про зрівняння Київського комерційного інституту у правах із державними вузами, як зазначав у цьому зв'язку на засіданні Ради професорів інституту Довнар-Запольський, викличе не лише відтік тих, хто вчиться на даний момент, але й апатію та бродіння навіть і серед найбільш спокійних елементів.

Відповідно, потрібно було негайно вирішувати справу із зрівняння ККІ у правах з державними ВНЗ. Однак, як слідує з документів, затягування цієї справи значною мірою відбувалось не тільки через протидію відповідних владних органів, але й через нерозуміння основною масою професорсько-викладацького складу ККІ важливості цієї справи та її інертністю, внаслідок чого представники останньої відмовлялись підтримувати цю вимогу перед владними органами. І як результат, Довнар-Запольському фактично доводилось вирішувати справу із надання ККІ всіх прав державного ВНЗ самотужки.

Ще в січні 1910 р. МТП повідомило про відкладення розгляду проекту Положення про ККІ¹. З боку Ради ККІ жодних дій для виправлення ситуації вжито не було. Тож 30 травня 1910 р. М. В. Довнар-Запольський мусив спеціально звернутись до Ради професорів ККІ з листом, в якому звинувачував членів Ради ККІ у небажанні підтримувати ідею надання інституту всіх прав ВНЗ, у «небажанні Ради приймати хоча б яке-небудь, але конкретне рішення»².

При цьому Довнар-Запольський, який тоді перебував у Петербурзі, де вирішував справу про зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, зазначив, що сам міністр торгівлі та промисловості через невизначеність із цією справою в середині інституту «затримав рух питання про права інституту»³. Далі Довнар-Запольський нагадував, що під час вирішення справи щодо реорганізації КВКК на ККІ «у міністерстві стан справ був таким само загрозливим, але Рада Вищих Комерційних Курсів підтримала директора своєю думкою, справа була вирішена і ми отримали Статут Інституту». Далі Довнар-Запольський у цьому зверненні до Ради ККІ розповідав як розвивались його переговори щодо надання ККІ прав державного ВНЗ. Він з'ясував, що для позитивного вирішення цієї справи у Петербурзі слід було пояснити міністру ситуацію зі студентським контингентом та професорсько-викладацьким складом ККІ⁴.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 172.

² Там само, оп. 10, спр. 2, арк. 2.

³ Там само.

⁴ Мається на увазі досить ліберальний підхід при комплектуванні як професорсько-викладацького штату ККІ, так і в політиці щодо студентства.

Навівши ці факти Довнар-Запольський наголошував, що йому вдалось спростувати негативне уявлення про ККІ у МТП і водночас заручитись підтримкою думи та торгово-промислових кіл Києва. У цьому контексті він наголошував на необхідності більш тісного зв'язку інституту «з тією сферою діяльності, для котрої він готує учнів, не маючи спілкування з представниками цієї діяльності ми самі занадто ухиляємось у теоретичну постановку викладання і нарешті не готуємо для випускників сприятливого ґрунту для практичного застосування їх знань»¹. Отже, Довнар-Запольський фактично передбачив сучасний підхід у сфері вищої освіти, що характеризує створений ним ВНЗ нині, а саме – надання можливості для студентів проходити практику по обраній спеціальності аби набути досвіду діяльності у майбутній сфері праці.

Після цього, як слідує з цієї ж заяви Довнар-Запольського, 4 травня 1910 р. було проведено засідання Ради ККІ, на якому остання мала підтримати «питання про права» телеграмою до міністра торгівлі та промисловості або в інший спосіб. Однак у відповідь на цю пропозицію М. В. Довнар-Запольського члени Ради ККІ професори О. О. Ейхельман (юрист) та В. А. Косинський (політеконом) порушили питання про цілковиту відмову від клопотання перед МТП щодо отримання інститутом всіх прав ВНЗ. Промови членів Ради теж склонились у цей бік і зрештою вплинули на більшість Ради, яку Митрофан Вікторович називає «гальмом» цього процесу. Натомість Рада пропонувала директору неофіційні шляхи для вирішення цього питання². Принагідно зазначимо, що у випадку зрівняння у правах із державними ВНЗ інститут міг позбутись ключового каналу поповнення студентів – єврейського елемента, оскільки у державних вищах їх відсоток обмежувався 5 %, тоді як у ККІ він перевищував 50 %. Зрозуміло, що таке скорочення притоку абітурієнтів вело і до зменшення аудиторних годин, а отже і плати за навчання, що у свою чергу означало і зменшення заробітної плати викладачів. Тому практично усі

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, арк. 2 зв.

² Там само, арк. 3.

викладачі інституту побоювались такої зміни статусу ККІ, який означав удар по їх економічним інтересам.

Подібна залежність М. В. Довнар-Запольського від настроїв тих представників професорсько-викладацького складу ККІ, що належали до його Ради, зумовлювалась тим, що відповідно до розробленого Положення про інститут вона (поряд із Піклувальною радою та зборами відділень) належала до органів управління ККІ¹. Тож виробивши Положення про ВНЗ, яке відповідало установчим документам інших, державних ВНЗ, Довнар-Запольський намагався його дотримуватись в усьому, що також характеризує його як людину принципову (оскільки навіть коли справа йшла про важливі питання, як це було у даному випадку, він не порушував встановлені принципи). Між іншим, Довнар-Запольський прямо називає запропонований Радою ККІ шлях неофіційних переговорів «запобіганням» і заявляє що раніш до такого ніколи не вдавався. До того ж, Довнар-Запольський заявляв, що якщо Рада остаточно схиляється до шляху неофіційного вирішення питання про зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, то для цього має бути офіційне рішення і так само офіційно про це слід повідомити студентів.

На противагу М.В. Довнар-Запольському професор О.О. Ейхельман у цій ситуації виявив себе явно не з кращої сторони. І цей висновок базується не лише на цьому прикладі. Так за два роки після цього він відмовився від покладеного на нього (як професійного юриста) обов'язку вести від імені ККІ судові тяжби з особами, що займали квартири у придбаному ККІ приміщенні по Бібіковському бульвару і не хотіли їх залишати². Отже наочним є небажання особи виконувати роботу не пов'язану з особистою вигодою та винагородою, а отже така особа може бути оцінена як суто меркантильна. Саме тому він і пропонував більш зрозумілий для нього шлях «неофіційних перемовин» у справі зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 4 зв.

² Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

Таким чином, через історію ККІ можна реконструювати й окремі складові психологічного портрету М. В. Довнар-Запольського та інших осіб, що працювали у ККІ – через їх ставлення до свого офіційного місця праці, навіть якщо їх робота у ККІ і являла друге місце праці.

Повертаючись до обставин боротьби за зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, зазначу, що Довнар-Запольський пояснював, що таке халатне ставлення членів Ради професорів ККІ до питання надання інституту відповідного статусу призведе до того, що «наш прийом зведеться до 2 – 3 сотень учнів, з котрих половина будуть вільно-слухачами»¹. При цьому увага акцентувалась і на посиленні хвилювань серед студентів інституту². Зазначу, що ситуація у ККІ в 1910 – 1912 рр. загалом була дуже нестабільна: відбувались хвилювання в студентському середовищі (особливо гострі з осені 1910 р.). Зокрема, з 1910 р. з'являються студентські запити щодо майбутнього інституту, а навесні 1911 р. запит про те «чи отримає інститут колись права вищого навчального закладу» подали 250 студентів³. Якись конфлікти на цьому ґрунті мали місце і у професорсько-викладацькому складі. Так з листування між Єгіазаровим та Довнар-Запольським слідує, що до середини січня 1911 р. професори ККІ Катков, Воблій та Самофалов подали заяву про припинення викладання в інституті та вихід зі складу викладачів ККІ⁴. В зв'язку із цим Єгіазаров заявляв, що зможе поновити працю у ККІ лише після того як вище зазначені особи заберуть свою заяву і також відновлять роботу у ККІ, оскільки «за наявності тих умов, котрі спонукали їх подати такого роду заяву, для мене так само неможлива служба у Київському комерційному інституті»⁵.

Тож у ККІ тривали роботи, покликані засвідчити перед владою серйозний рівень постановки як науки, так і навчального процесу в інституті. Для цього тривало зміцнення професорсько-викладацького штату новими особами. З

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, арк. 3 зв.

² Там само.

³ Там само, оп. 8, спр. 154, арк. 106-107 зв.

⁴ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, арк. 45.

⁵ Там само.

березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблий, Єгоров, Єрченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу по різних дисциплінам, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках¹. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні, а по окремим предметам також з 25 серпня по 1 вересня². Також визначався перелік дисциплін, по яким мали відбуватись іспити (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. ці пропозиції були направлені Раді професорів та Учбовому комітету ККІ.

Окрім цього керівництво інституту заручалось підтримкою бізнесових кіл Києва³, представників місцевої та центральної влади. У цьому зв'язку показовим був новий склад Піклувальної ради ККІ – структури, члени якої мали сприяти у становленні інституту. На момент надання інституту нового статуту вона мала наступний вигляд: голова ради – дійсний статський радник С. С. Могільовцев, заступник голови – керівник управління Південно-західної залізниці В. П. Шміт; члени: граф Д. Н. Гейден, граф А. О. Бобринський, дійсний статський радник Д. М. Шипов, управляючий київською конторою Московського купецького банку С. М. Бояршинов, управляючий київським відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку А. Ю. Добрий, директор Російського товариства пароплавства і торгівлі О. К. Тімрот, комерції радник К. М. Фішман, комерції радник Л. І. Бродський, барон Р. Ф. Штейнгель, київський міський голова І. М. Дьяков, директор КПП І. Д. Жуков, таємний

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 17-18.

² Там само, арк. 72.

³ Аби зацікавити підприємців долею ККІ програма викладання у ньому з 1912 р. будувалась на принципі «максимального наближення до життя» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 85), що відповідно робило з випускників інституту готових фахівців для різних сфер економічної діяльності.

радник В. І. Ковалевський, С. І. Соколовський, І. С. Шеніовський, а також ряд професорів ККІ (В. Г. Бажаєв, М. В. Довнар-Запольський, С. А. Єгізаров, П. Ф. Єрченко, П. Р. Сльозкін)¹.

Протягом 1910 – 1911 та 1911 – 1912 навчальних років на засіданнях Учбового комітету ККІ неодноразово порушувалось питання «про надання інституту прав»². Зрештою, 12 травня 1912 р. це питання було вирішене позитивним чином: ККІ прирівняли до державних ВНЗ з відповідним зрівнянням у правах випускників цього інституту з випускниками інших вузів, що автоматично збільшило і притік абітурієнтів до ККІ (хоча внаслідок посилення обмежень на прийом до ККІ євреїв ця тенденція була дещо урівноважена зменшенням вступу абітурієнтів, що належали до цієї етнічної меншини, представники якої до цього давали до 50 % його студентського складу).

3 червня 1912 р. Положення про ККІ, що зрівнювало його з державними ВНЗ, було височайше затверджено³, а 27 червня 1912 р. МТП затвердило новий Статут ККІ⁴. Цим було остаточно узаконено зрівняння ККІ у правах з іншими ВНЗ Російської імперії, а отже і надало його випускникам відповідні права. Однак остаточний варіант нового статуту ККІ, яким він зрівнювався із державними ВНЗ у правах, приховував у собі й негативні сторони – він ставив інститут під більш жорсткий контроль з боку державних установ. Так зі складу Учбового комітету довелось вивести ряд осіб, що перебували у влади на становищі «неблагонадійних» (Русов, Корчак-Чепурковський), оскільки їм було відмовлено у наданні професорських посад в інституті⁵.

Ще одним фактором посилення контролю з боку держави за інститутом внаслідок запровадження нового статуту стало обмеження переліку осіб, що

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 467, арк. 11-11 зв.

² Там само, спр. 131, арк. 161, 175.

³ З цього часу ККІ в офіційній документації позначався як «вищій навчальний заклад з правами державних вищих навчальних закладів».

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 122.

⁵ Там само, оп. 8, спр. 676, арк. 7.

могли вступати до нього (зокрема й вводячи повсюдно діючу процентну норму на прийом євреїв, посилену перевірку абітурієнтів на предмет лояльності і т.п.).

Як результат керівництво ККІ почало відтягувати його запровадження в життя аби не нашкодити своїм студентам та не зменшити притік абітурієнтів (що було шкідливо з огляду на самоокупність ККІ як приватного вузу, а головним джерелом надходжень була саме плата за навчання). Отже і в цій ситуації Довнар-Запольський намагався діяти в інтересах свого дітища. І при цьому – з загрозою для себе. Так у відповідь на зволікання із впровадженням нового статуту в життя до нього 22 листопада 1912 р. звернулись представники правої студентської організації – Союзу академістів ККІ з вимогою запровадження нового статуту, а у разі подальшого зволікання у цій справі вони погрожували перевестись до (як вони висловлювались) «повноправного Московського комерційного інституту з весіннього семестру 1913 р.»¹.

Проте, попри певну реакційність нового статуту, Довнар-Запольський розумів, що він дає випускникам інституту значно більші можливості аніж просто диплом приватного навчального закладу. А тому він сам 26 листопада 1912 р. звернувся до студентства ККІ з проханням утриматись від будь-яких хвилювань у зв'язку із запровадженням нового статуту, оскільки міністерство попередило, що у разі виникнення останніх запровадження статуту буде відстрочено на один рік². При цьому, як слідує зі спогадів Н. Д. Полонської-Василенко, замість 5 % норми для прийому євреїв, що діяла у ВНЗ Києва Довнар-Запольський домогся для ККІ 7 % норми, а внаслідок дозволу «робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28 % євреїв на рік діставали права»³. Та цих зусиль не було оцінено самими студентами і як згадувала таж-таки Полонська-Василенко з того часу «він втратив популярність серед єврейської маси»⁴. Подібне ставлення зумовлювалось не лише звільненням тих, хто не

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 25.

² Там само, арк. 30.

³ Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 122.

⁴ Там само.

ввійшов у процентну норму з ККІ, але й їх виселенням з Києва. Щоправда, в останньому пункті керівництву інституту вдалось домогтись згоди міністра внутрішніх справ на право мешкання у Києві практично усіх студентів-євреїв, що не ввійшли до числа дійсних слухачів¹. Отже, дане питання мало більш політичний підтекст, аніж було наслідком погіршення свого становища цією частиною студентства ККІ.

Зазначу, що як слідує з повідомлень тогочасної преси, у цьому питанні М. В. Довнар-Запольський отримав підтримку частини викладачів інституту (О. О. Ейхельман, В. А. Косинський, О. О. Русов), а також верхівки єврейських підприємців Києва, зокрема Л. І. Бродського, котрий очолив і депутацію з цього питання до міністра торгівлі та промисловості².

Преференції, що їх надавав новий статут, полягали у наданні дійсним слухачам та випускникам ККІ тих самих прав, які мали студенти та випускники державних вузів: різні пільги (зокрема і відстрочка від військового призову до 27-річного віку³) та право на зайняття відповідних посад.

Варто наголосити на тому, що вболівання М. В. Довнар-Запольського щодо розвитку економічної освіти у Києві засвідчується і його участю навіть у розвитку середньої ланки економічної освіти у місті. Зокрема, він був єдиним з-поміж викладачів ККІ, що належав до членів Товариства поширення у м. Києві середньої комерційної освіти із сумісним навчанням⁴. А те, що це було саме безкорисливе служіння справі, а не заробляння коштів, засвідчують ті зусилля, що докладались ним для розбудови ККІ. При цьому заробітна плата Довнар-Запольського у ККІ (як директора) була меншою аніж отримувана ним заробітна плата в Університеті Св. Володимира (як професора) і навіть поступалась заробітній платі директорів комерційних училищ: останні

¹ В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 18 янв. (№ 14). – С. 3.

² К делам коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 13 янв. (№ 13). – С. 3.

³ К введению устава в коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 9 января (№ 9). – С. 3.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 979, арк. 5.

отримували 1800 руб. на рік, тоді як Довнар-Запольський – 1200 руб. (і лише згодом цей оклад було підвищено до 3000 руб.)¹.

Повертаючись до питання впровадження нового статуту зазначимо, що він не був запроваджений одразу ж після видання відповідних документів, оскільки МТП висунуло низку вимог до інституту: 1) Товариство піклування про вищу комерційну освіту у Києві мало передати придбані споруди на баланс ККІ (було здійснено рішенням зборів цього товариства 25 листопада 1912 р.²); 2) привести у відповідність до законодавства процентну квоту євреїв серед студентів інституту (робилось частково), 3) запровадити курс богослов'я (виконано)³. Виконання усіх вимог (тією або іншою мірою) та уникнення заворушень в інституті дало підстави міністру торгівлі та промисловості 7 грудня 1912 р. визнати «можливим ввести у дію положення і штат Київського комерційного інституту та затвердити на підставі зазначеного вище закону»⁴.

1912 – 1913 навчальний рік ККІ почав як цілком сформований, зрівняний у правах із державними ВНЗ. І його професорсько-викладацький склад цілком задовольняв всім вимогам, що висувались до викладацьких кадрів державних ВНЗ. Відповідно до розпорядження міністра торгівлі та промисловості усі викладачі інституту були залишені на своїх місцях⁵. Виняток склали професори О. О. Ейхельман, В. А. Косинський та О. О. Русов, затвердження яких було затримано міністром торгівлі та промисловості⁶ в силу їх опозиційності владі, що виявилась і в боротьбі за права ККІ. Отже, на початок 1912 – 1913 навчального року в ККІ було 18 ординарних (з них протягом року вибуло 3 особи) та 4 екстраординарних (з них протягом року вибула 1 особа) професорів,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 173, оп. 1, спр. 979, арк. 3; Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 7.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 660, арк. 8.

³ Там само, спр. 155, арк. 45.

⁴ Там само, спр. 464, арк. 53.

⁵ Там само, арк. 9; Утверждение профессором коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 21 января (№ 21). – С. 3.

⁶ Неутверждение профессором коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 20 января (№ 20). – С. 3.

5 доцентів (з них протягом року вибуло 2 особи). Також потреби викладання забезпечували 15 викладачів спеціальних дисциплін (з них протягом року вибуло 6 осіб), 10 викладачів іноземних мов, 6 асистентів та 3 лаборанти.

Після упровадження нового статуту ККІ були перезатверджені міністерством (після обрання Радою професорів) і декани (по економічному відділенню Воблий, по комерційно-технічному – Єрченко). Внаслідок відмови Воблого виконувати обов'язки декана економічного відділення на цю посаду 27 січня 1913 р. був обраний Сльозкін¹. Щодо Єрченка, то вже 20 березня 1914 р. він подав рапорт директору ККІ з проханням звільнити його від обов'язків декана, пояснюючи це надзвичайною складністю виконання таких обов'язків одразу у двох ВНЗ (у КПІ та ККІ), внаслідок чого його здоров'я «похитнулось»². Прохання було задоволено і з 28 квітня 1914 р. Єрченко звільнився з посади декана комерційно-технічного відділення ККІ, однак як слідує з документів продовжував бути виконувачем обов'язки декана аж до 23 вересня 1914р., коли на цю посаду було призначено професора К. А. Пурієвича.

Треба зазначити, що виявлені документи приватного характеру дозволяють дійти висновку, що посада декана розглядалась як досить приваблива і за неї існувала якщо не боротьба, то певне змагання. Так, у 1911 р. бажання посісти посаду декана комерційно-технічного відділення ККІ висловив М. Б. Делоне. Він заявив про своє бажання «у випадку уходу Єрченка з деканів, зробитись деканом»³. Але оскільки Єрченко не пішов з посади, то Делоне висловив небажання бути виконуючим обов'язки декана тимчасово, на літній період. І при цьому не проминув зазначити, що Єрченко загалом висловлює до нього «саме неприязне ставлення і мало не вдвічі мене молодший»⁴.

Водночас парадоксально склалась ситуація із директором ККІ, котрим був М. В. Довнар-Запольський: професори інституту знов обрали його на цю посаду. Проте до кінця 1916 р. це затвердження з боку МТП так і не відбулось,

---

¹ В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 28 января (№ 28). – С. 2.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, арк. 117.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 5.

⁴ Там само, арк. 5 зв.

що змусило Піклувальну раду ККІ 23 січня 1916 р. звертатись з черговим поданням до МТП щодо затвердження Митрофана Вікторовича на посаді директора ККІ¹. У якості мотивації подання наводилась виключна роль Довнар-Запольського у становленні ККІ та його одностайне обрання директором інституту в спільному засіданні Учбового комітету та Піклувальної ради ККІ 10 березня 1913 р.

1913 – 1914 навчальний рік, відповідно до рішення Учбового комітету ККІ тривав з 25 серпня по 31 травня (включно з екзаменаційними сесіями) та розбивався на два семестри: осінній (з 25 серпня по 10 грудня) та весняний (з 15 січня по 31 травня)². Розбивка навчального року на два семестри була типовою й для ВНЗ Німеччини, Італії та ряду ін. країн. Водночас у Російській імперії лише зимові канікули тривали понад місяць, а якщо до цього додати різноманітні церковні та державні свята (з нагоди коронації, народження спадкоємців престолу і т.п.), то вони були досить значними. Приміром в Італії у той самий час тривалість новорічно-різдвяних канікул складала 12 днів. Загалом, з порівняння вихідних днів у Російській імперії та Італії слідувало, що «ліниві» італійці значно менше відпочивають ... аніж «працелюбні» слов'яни»³. Аналогічною ситуація була й по іншими європейським країнам. Загальний термін навчання у ККІ становив чотири роки.

Станом на початок 1913 – 1914 навчального року професорсько-викладацький склад ККІ нараховував 46 осіб. За звітний рік на викладацьку роботу до ККІ було зараховано 20 осіб (а 8 осіб вибуло) і на кінець цього року професорсько-викладацький склад інституту зріс до 58 осіб. Проте і надалі зберігались вакантні місця. Так, в інституті, згідно п. 10 Статуту, мали діяти 12 ординарних та 8 екстраординарних кафедр. Проте не всі вони були зайняті. Так, цілковито були зайняті такі кафедри: 1) фінансового права (за Статутом передбачена одна особа і так і було – її займав штатний екстраординарний

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 10.

² Там само, спр. 676, арк. 24 зв.

³ Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 8.

проф. Л. М. Яснопольський), 2) державного права (позаштатний ординарний проф. С. А. Єгізаров), 3) адміністративного права (П. М. Богаєвський), 4) математики (позаштатний ординарний проф. Д. О. Граве), 5) хімії (позаштатний ординарний проф. І. В. Єгоров), 6) загальної біології (позаштатний ординарний проф. К. А. Пурієвич), 7) товарознавства та технології (позаштатні ординарні професори П. Ф. Єрченко, П. Р. Сльозкін, В. М. Шапошников), 8) практичної геології та гірничої справи (штатний екстраординарний проф. І. Р. Кобецький¹).

Разом із тим ще 5 кафедр залишались не вповні укомплектованими або й взагалі незайнятими. До них належали: 1) кафедра політекономії (мала нараховувати три особи, а натомість на ній працювали дві особи – позаштатний ординарний проф. К. Г. Воблий та штатний екстраординарний проф. М. Д. Сілін), 2) кафедра статистики та економічної географії (замість двох осіб була заміщена однією особою – позаштатним ординарним проф. В. Г. Бажаєвим), 3) кафедра цивільного та торговельного права (зайнята двома особами – позаштатним ординарним проф. М. М. Катковим та В. І. Синайським – плюс одна вакансія), 4) кафедра вищих фінансових обрахунків (за Статутом на неї відводилась 1 посадова одиниця – не зайнята), 5) кафедра фізики (за Статутом 1 посадова одиниця – не зайнята).

Однак даний факт (плинність викладацьких кадрів і не повна укомплектованість викладачами всіх кафедр інституту) не був чимось екстраординарним, а характеризував всю вищу школу Російської імперії. Так, відповідно до даних по російським університетам за другу половину XIX – початок XX ст., у них завжди існувала неповна зайнятість кафедр, навіть враховуючи позаштатних викладачів і вони значно поступались за чисельністю викладацьких кадрів ВНЗ інших європейських держав². Так, якщо у Лейпцігському університеті лекції читало 108 професорів, у Віденському – 111,

¹ Отже з професорів ККІ у 1913 р. лише двоє були штатними, а решта – сумісниками.

² Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 41-45.

а у Берлінському – 120, то у Київському – 31 і у Харківському – 21¹. А загалом станом на 1911 р. з 443 університетських кафедр (тобто загальної їх кількості по всіх університетах Російської імперії) вакантними були 146 і при цьому на 60 із них кандидатів не було навіть серед приват-доцентів². Тож у цьому відношенні ККІ нічим не відрізнявся від решти ВНЗ Російської імперії і навіть був більш укомплектованим. Аналогічною ситуація була й у випадку із запрошенням позаштатних викладачів – до цього вдавались не лише новопосталі приватні ВНЗ на кшталт ККІ, але й державні університети з вже тривалою історією. Приміром у Московському університеті кількість позаштатних ординарних професорів з 1895 по 1910 р. майже подвоїлась і сягнула 34 осіб³. Частково це було вигідно навчальним закладам, оскільки позаштатні співробітники отримували меншу заробітну плату аніж штатні професори, доценти та викладачі.

З метою зменшення залежності від зовнішніх чинників у забезпеченні викладацькими кадрами Положення про ККІ передбачало власну їх підготовку. Для чого п. 17 розділу III цього положення інститут мав право готувати професорських стипендіатів⁴. Подібна практика на той час стала нормою у вищій школі Російської імперії, оскільки зменшувала залежність вузу від пошуку кандидатів на викладання за своїми межами і сприяла формуванню власних корпоративних традицій. При цьому з-поміж випускників ККІ, що продовжили працю в його стінах по здобуттю вищої освіти було й чимало згодом визначних осіб. Чого варто лишень прізвище С. С. Остапенка, який саме у 1913 р. закінчив ККІ і був залишений при ньому для здобуття професорського звання, невдовзі почав викладати, а у роки українських визвольних змагань

---

¹ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 44.

² Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции (1907 – 1911) / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – № 8. – С. 48.

³ История Московского университета / М.Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 372.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 3.

долучився до процесів українського державотворення і навіть був одним з перших українських прем'єр-міністрів.

Також з метою додаткового стимулювання роботи своїх працівників Положення про Київський комерційний інститут оговорювало, що їх оклади можуть бути підвищеними порівняно із встановленими тарифами¹. Це була перевага приватного вузу, оскільки державні вищі навчальні заклади не мали власних вільних коштів на подібного роду статтю видатків і їм доводились державні тарифні сітки.

Отже, станом на травень 1912 р. після тривалої боротьби Київський комерційний інститут домогся юридичного узаконення того, що існувало де-факто – визнання себе як повноцінного вищого навчального закладу і зрівняння у правах із державними ВНЗ імперії. Водночас внаслідок обмежень, що зумовлював новий статут, процес його впровадження розтягся у часі і остаточно він вступив у силу з грудня 1912 р. Залишаючись і надалі приватним вузом Київський комерційний інститут відтепер був більшою мірою підпорядкований Учбовому комітету МТП (у віданні якого перебували всі навчальні заклади комерційного профілю), що ускладнило політику щодо студентства та професорсько-викладацького складу в плані зменшення її лояльності (хоча і не надто суттєво в силу ліберальної політики самого цього міністерства). Але натомість випускники Київського комерційного інституту отримували всі права випускників вищої школи.

М. В. Довнар-Запольський зміг створити у Київському комерційному інституті від початку його функціонування доволі репрезентативний професорсько-викладацький склад, що підвищувало як статус і престиж цього вищого навчального закладу, так і сприяло збільшенню притоку абітурієнтів до нього.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 3 зв.

4.2. Структуризація навчального процесу

Період 1908 – 1914 рр. був часом, коли відбулось усталення всіх сфер функціонування Київського комерційного інституту, зокрема такої провідної для будь-якого ВНЗ як навчальний процес, хоча і вона перебувала в процесі певних змін. Загальний термін навчання становив чотири роки, з розбивкою кожного навчального року на два семестри. Навчальний рік зазвичай починався в останні дні серпня – перші дні вересня і тривав до червня.

На економічному відділенні обов'язково мали читатись богослов'я, історія господарства та економічних вчень, теорія політекономії, економічна політика, наука про фінанси, економічна географія, статистика, загальна теорія права, державне, адміністративне, міжнародне, цивільне та торгове право, цивільне та торгове судочинство, кримінальне право та процес, історія, рахівництво (бухгалтерія), вища математика, фінансові обрахунки, товарознавство з технологією, іноземні мови¹.

Всі вище зазначені предмети були визнані за обов'язкові. Поряд із ними, в якості спецкурсів, на економічному відділенні викладались: кредит і грошовий обіг, біржа, банки, страхова економія; спецкурси по різних складовим торгового права (морське, страхове, банківське та ін. право); спецкурси по різних напрямам торгово-промислової діяльності (страхова та банківська справа, комерційна кореспонденція, оціночна справа, транспортна справа, тарифна справа, залізнична справа, організація торговельних та промислових підприємств); додаткові курси по педагогіці, психології та вступу до філософії, по місцевому господарству та самоврядуванню, по фабричному законодавству, по загальному землеробству, фізиці, хімії, етнографії та ін.²

Для посилення практичної складової навчального процесу у складі економічного відділення діяли спеціалізовані кабінети (земсько-міської справи,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 1 зв.

² Там само.

торгівлі, статистичний, страхової справи, економічної географії) та семінарій економічних і фінансових наук¹.

До обов'язкових предметів викладання на комерційно-технічному відділенні ККІ належали: богослов'я, вища математика, фізика, механіка з машинознавством, неорганічна та органічна хімія, загальна ботаніка, товарознавство, технологія, загальна теорія права, державне право, цивільне і торгове право, історія економічних вчень, теорія політекономії, статистика, економічна географія, рахівництво, фінансові обрахунки, іноземні мови².

Окрім того, на підвідділі товарознавства комерційно-технологічного відділення викладались кристалографія та мінералогія, зоологія, фізіологія людини та гігієна, фізіологія рослин та бактеріологія, практична геологія з гірничозаводською справою, електротехніка, креслення, облаштування парових котлів та організація засобів запобігання нещасним випадкам на фабриках і заводах, організація промислових підприємств, транспорт і зберігання товарів, консервування харчових товарів, а також спецкурси по різних галузях економічних і юридичних знань, педагогіці, загальному землеробству тощо.

На комерційно-технічному відділенні також діяв ряд спеціалізованих кабінетів для посилення практичної складової освітнього процесу: фізичний, загальної біології та мікробіології, геологічний, залізничний та хімічний лекційний кабінет. А також лабораторії: загальної біології, технічної хімії, аналітичної хімії, товарознавства волокнистих речовин та сільського господарства³.

Кожен кабінет мав свою тематичну бібліотеку з якої смотрителями кабінетів надавались книги для роботи студентам. У спільному використанні обох відділень перебували фундаментальна бібліотека (одна з кращих у місті) та Музей товарознавства.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 2 зв.

² Там само, спр. 1327, арк. 1 зв.

³ Там само, спр. 675, арк. 2 зв.

Для студентів стаціонару обох відділень були обов'язкові для вивчення дві іноземні мови. Проте в засіданні Учбового комітету ККІ 28 травня 1914 р. прийняли наступне рішення: 1) визнано обов'язковим вивчення лише однієї іноземної мови, 2) для слухачів банківського підвідділу зберігається викладання двох іноземних мов, 3) для осіб, що вивчають одну зі східних мов визнано за обов'язкове вивчення також і однієї з європейських мов¹. У ККІ з європейських мов викладали англійську, італійську, німецьку та французьку.

Натомість за кордоном робився більший акцент на вивчення сучасних іноземних мов. Так, у ВНЗ Італії комерційного профілю для вивчення пропонувалось по чотири іноземні мови (французька, англійська, німецька та іспанська) з обов'язком вибору не менше трьох із них². Отже, на самому початку функціонування вітчизняної вищої економічної освіти було закладено незначну увагу до вивчення іноземних мов, що автоматично ставило вітчизняних випускників економічної школи у гірші умови щодо зайняття посад у сфері міжнародної співпраці.

Водночас у ККІ розширювався спектр спеціальних економічних дисциплін. Так, наприкінці 1912 р. було прийнято рішення про запровадження викладання курсу кооперації. З цією метою до ККІ було запрошено професора Харківського університету О. М. Анциферова. Проте внаслідок виникнення постійних ускладнень із приїздом останнього (спочатку навесні 1913 р., а потім і навесні 1914 р.) до викладання цього курсу було запрошено завідувача Каси дрібного кредиту Київської губернської земської управи І. В. Архангельського, який і читав його до 1919 р. Зазначу, що у справі Анциферова присутні дві цікаві деталі: по-перше своїми постійними невиконаннями обіцянки прочитати цей курс він настільки вивів з рівноваги Довнар-Запольського, що той на черговій його відмовці написав: «Додати до справи про гастролуючих

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 78.

² Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 9.

лекторів»¹; а по-друге, Анциферов, висловлюючи сумнів у можливості прочитати свій курс у ККІ у березні 1914 р., посилався на повідомлення газет про заворушення в інституті («у зв'язку із появою в газетах повідомлень, що нормальний рух занять у Київському комерційному інституті в значній мірі порушено»²). Остання інформація підтверджує факт помітної ролі студентства Київського комерційного інституту в антиурядових виступах у Києві.

Загалом, перелік предметів викладання, а рівно ж і загальний термін навчання у чотири роки, властиві для ККІ, були більшими за аналогічні показники у західноєвропейських ВНЗ комерційного профілю. Наприклад, у Франції він становив переважно три роки, а в Італії з 1913 р. був понижений з чотирьох до трьох років³. У цьому слід вбачати вплив Довнар-Запольського як представника класичної вищої школи (що характеризувалась універсалізмом навчальних програм), на відміну від західноєвропейських ВНЗ економічного профілю, котрі засновувались вченими-економістами (В.Зомбартом у Лейпцигу, Ф.Феррара у Венеції тощо) і тому закономірно мали більш вузьку, суто економічну спеціалізацію всіх предметів викладання, яка логічно передбачала й меншу тривалість всього процесу навчання. Вплив Довнар-Запольського на побудову навчального процесу у ККІ виявився і у помітній присутності предметів історичного спрямування. Так само більше місце, порівняно з ВНЗ комерційного профілю у інших європейських країнах, у ККІ посідали юридичні дисципліни. При цьому вітчизняні науковці визнавали, що ККІ мав більш широку програму, навіть порівняно із Московським комерційним інститутом, що виявилось в існуванні низки підвідділів⁴.

Аудиторні заняття у ККІ велись з 9 до 20 години, також і в суботу. При цьому аби уникнути затягування роботи викладачів у ККІ Правлінням

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 4, арк. 19.

² Там само, арк. 23.

³ Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 18.

⁴ Див.: Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – С. 19.

інституту 8 листопада 1914 р. було прийнято спеціальне розпорядження щодо заборони проводити заняття після 20 години та у не встановлені дні і години¹.

Перед завершенням терміну навчання студенти мали проходити практику – відрядження на місце відповідного виробництва або ж до країн, досвід яких вивчався і по економічним зв'язкам із якими спеціалізувався той або інший студент. Подібні відрядження набувають системи з 1911 р. і починають надаватись також і студентам третього та другого курсів. Направлення студентів для проходження практики на місця безпосереднього виробництва або ж для вивчення економічного потенціалу певних регіонів відповідало традиціям німецьких ВНЗ і сприяло тісному пов'язанню теорії і практики.

Студенти Київського комерційного інституту, котрі бажали отримати закордонне відрядження, проходили жорсткий відбір (а отже у них відправлялись найкращі). Від них вимагалось: 1) обов'язкове та ґрунтовне знайомство з мовою країни відрядження, 2) надання докладної програми намічених для вивчення питань, 3) проходження спеціального колоквиуму для з'ясування чи кандидат має достатні попередні відомості зі сфери намічених для вивчення питань².

Сама ж робота студентів, що відряджались за кордон, перебувала під контролем російських консулів у відповідних країнах. Консул та фірми, на яких студент проходив практику, мали надати інформацію про неї (щось на кшталт сучасної характеристики), а також докладний письмовий звіт про результати практики³. Окрім цього в інституті студент, що відряджався, перебував під кураторством відповідного викладача. Загальне ж керівництво відрядженнями студентів здійснювала спеціально обрана Учбовим комітетом Київського комерційного інституту комісія; а безпосереднє – професори відповідної тематиці відрядження спеціальності, що прикріплювались до конкретних студентів.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 67, арк. 32.

² Там само, оп. 8, спр. 331, арк. 154.

³ Там само.

Якщо оцінювати відрядження студентів у цифрах, то у 1911 р. було командировано 20 студентів, у 1912 та 1913 рр. – по 17 осіб на рік¹. При цьому, з відряджених інститутом навесні 1913 р. 17 студентів, 3 були направлені у різні регіони Російської імперії, а решта – за кордон. З цих 17-ти лише 5 поїхали у відрядження за власний рахунок, а решта – за кошти інституту. Щодо географії відряджень, то з відряджених навесні 1913 р. 17 студентів 5 виїхали до Німеччини, 3 – в межах Росії, та ще по одному – до Австро-Угорщини, Балканського регіону, Італії, Монголії, Голландії, Персії, США, Франції та Японії² (з-поміж тих, хто отримав в цей час закордонне відрядження був і майбутній прем'єр-міністр УНР С. С. Остапенко³). Аналогічна динаміка збереглась і наступного року, коли інститут відрядив за кордон 17 студентів (і ще 2 по Росії): 7 виїхали до Німеччини, по 2 – до Швейцарії, Китаю та Японії; та по одному – до Голландії, Італії, Португалії⁴. Таким чином, географія відряджень студентів (так само як і осіб професорсько-викладацького складу) ККІ наочно засвідчує пріоритетність вивчення та запозичення саме німецького досвіду, який визнавався за найбільш передовий. Також відбувалось і поступове розширення самої географії поїздок.

Оскільки у закордонні відрядження відправлялись найбільш здібні студенти, то це зумовлювало факт звернення до інституту підприємців з метою надання таким студентам різноманітних доручень і що передбачалось положенням про закордонну практику студентів ККІ. Наприклад, відрядженому у 1913 р. до Сирії, Єгипту та Палестини студенту третього семестру Р. Н. Кацнельсону через керівництво ККІ правлінням Троцинського цукрового заводу було доручено дослідити можливості для експорту до цих країн українського цукру, а саме: необхідна якість цукру, способи його пакування, умови кредиту та продажу його через посередників⁵. Правління Акціонерного

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 878, арк. 172 зв.

² Там само, спр. 681, арк. 5 зв.

³ Там само, спр. 696, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 6 зв.

⁵ Там само, арк. 68.

торгово-промислового Волзько-Чорноморського товариства прохало того ж студента «з'ясувати умови облаштування та експлуатації наливних керосинних резервуарів у названих країнах»¹. Подібні звернення підприємців до керівництва інституту засвідчували тісний взаємозв'язок між бізнесовими колами Києва та керівництвом Київського комерційного інституту, а рівно ж і визнання з боку підприємців рівня підготовки студентів інституту.

Значні здобутки студентів, що проходили закордонні відрядження, були визнані не лише у бізнесових колах, але й колегами-науковцями. Недаремно Московський комерційний інститут 20 серпня 1913 р. звернувся з проханням до бібліотеки Київського комерційного інституту про надіслання звітів про закордонні відрядження студентів цього інституту².

Кожен, хто відряджався, мав по поверненні надати наступні звіти: 1) звіт про хід поїздки, про установи та осіб з якими довелось спілкуватись і які надавали сприяння у роботі; 2) ґрунтовну наукову працю по предмету командировки; 3) по мірі можливості матеріали та предмети для поповнення колекції музею товарознавства чи спеціалізованих кабінетів; 4) по мірі можливості – командированими бралися доручення від конкретних торгових фірм з налагодження комерційних зв'язків у місцях відряджень. Результат такої роботи зі студентами не забарився. Ряд із них поповнили лави викладачів ККІ (М. Г. Новинський, В. Д. Васильєв, С. С. Остапенко та ін.), чим забезпечили спадковість традицій та зменшили залежність інституту від запрошення викладацьких кадрів ззовні. Інші проявили себе у площині практичної господарської діяльності (зокрема Г. С. Михайлов у галузі управління господарством Києва).

Цілком конкретним результатом цих відряджень став і успішний захист дипломних робіт, написаних на основі зібраного під час відряджень студентами матеріалу. При цьому ряд таких робіт (як особливо вагомі) були опубліковані в

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 696, арк. 69.

² Там само, спр. 837, арк. 83.

«Известиях Киевского коммерческого института»¹ і навіть вже маститі вчені констатували, що попри безперечно властиву їм наївність і недоліки «що зумовлені молодістю їх авторів», разом із тим «іноді ці роботи дають дуже цінний матеріал з питань, що мало висвітлені у російській літературі»². Окрім цього абсолютна більшість авторів таких праць засвідчують, що з відряджень вони отримали незабутні враження, що можуть спонукати їх до подальшого вибору своєї професійної діяльності (і що засвідчується прикладом низки випускників ККІ, зокрема С. С. Остапенка, С. І. Новаківського та ін.). Зокрема, майбутній перший прем'єр-міністр України С. С. Остапенко у 1912 р. був командирований до Німеччини, Австро-Угорщини та Бельгії з метою «вивчення на місці питань постановки суспільних організацій та державних установ»³, що вочевидь сприяло набуттю ним досвіду, котрий він невдовзі спробував реалізувати розбудовуючи незалежну Україну.

Таким чином, ККІ випускав сформованих фахівців («новий для нас тип економістів-комерсантів» за визначенням Л. М. Яснопольського), що

---

¹ Вольсов П. Отчет о командировке на Урал / П. Вольсов // Известия Киевского коммерческого института. – 1910. – Кн. III; Остапенко С.С. Персидский рынок и его значение для России / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVII; Остапенко С. С. Очередная задача русского хлебного экспорта / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVII. – С. 1-25; Отчеты о командировках студентов К.К. Института (Отчеты: Шейнов П. Торговый обмен между Россией и Турцией; Шейнов П. Положение шелководства в Сирии; Рабичев Я. Импорт русских товаров в Сирию и Палестину; Нижний Ф. и Калеманский Ш. Лондонские курсы международного Общества распространения коммерческого образования; Драгоманов С. Муниципальные предприятия в Швейцарии; Новинский М. Оценка земель в Южно-германских государств; Новаковский С. Сельское хозяйство современной Японии; Франкфурт И. Страховое дело в Германии) // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVIII. – С. 1-256; Остапенко С. Торговые палаты / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVIII. – С. 90-118.

² Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 175 зв.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 511, арк. 1.

«поєднували теоретичну підготовку з безпосереднім спостереженням і тверезим розумінням питань практичного життя»¹.

Ще одним напрямом роботи студентів, що мала готувати їх до наукової діяльності була їх участь у з'їздах з наукових та практичних господарських питань. Так, вже згадуваний С. С. Остапенко у березні 1913 р. брав участь в Обласному з'їзді у Харкові з питання перегляду російсько-німецького торгового договору².

Зазначу, що окрім закордонних відряджень відбувались і екскурсії студентів (7 у 1912 – 1913 навчальному році та 10 – у 1913 – 1914) на відповідні види виробництва (переважно у межах України, але також і до інших регіонів імперії). При цьому інститут отримував пільгові тарифи на проїзд екскурсантів, розміщував їх на місцях (якщо екскурсії спрямовувались поза межі Києва), а для найбільш нужденних виділялись кошти «на прогодування», як це було, приміром, під час екскурсії студентів інституту до Одеського порту в листопаді 1913 р.³ Кожну екскурсійну групу супроводжував викладач відповідного темі екскурсії фаху, що відповідним чином оплачувалось. Щодо місць спрямування екскурсій, то найчастіше це були банківські контори, земські установи, промислові підприємства та залізниця.

Напередодні війни ККІ розпочав налагоджувати обмін студентами з іноземними ВНЗ для проходження виробничої практики. У лютому 1914 р. аналогічну угоду інститут уклав з Російсько-італійською торговою палатою⁴ (передбачався обмін студентами між комерційними ВНЗ Італії та ККІ).

Після завершення усіх чотирьох років навчання, що передбачало складання восьми екзаменаційних сесій, та проходження практики, студент допускався до складання випускних іспитів.

Для проведення випускних іспитів (відповідно до статуту ККІ та правил про екзамени, вироблених у травні 1912 р.) створювалась спеціальна

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 173.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 511, арк. 7.

³ Там само, оп. 1, спр. 54, арк. 21.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 878, арк. 6.

екзаменаційна комісія у складі директора (з травня 1913 р. – декана відповідного відділення) ККІ, що виступав її головою; 5 членів (обраних Радою професорів ККІ зі свого складу) та призначеного міністром торгівлі та промисловості представника¹ (з травня 1913 р. ця норма стала необов'язковою², що засвідчило зростання визнання інституту з боку влади). Якщо ж у складі комісії не було фахівця з відповідного предмету екзаменування, то він запрошувався з числа викладачів головою комісії і входив до її складу.

Питання в іспитовій комісії вирішувались більшістю голосів (при цьому голос її голові при рівній кількості голосів вважався вирішальним).

Предмети, по яким відбувалися випускні іспити поділялись на три групи: 1) предмети загального курсу для обох відділень (прикладна економія з підвідділами, економічна географія, торгове право з підвідділами); 2) предмети, що стосуються виключно комерційно-технічного (комерційні обрахунки, товарознавство, рахівництво, комерційна кореспонденція на російській та іноземній мовах, нова мова) та економічного (фінансове право, міська та земська справа) відділень; 3) предмети підвідділів (а) по залізничному – технічна експлуатація, телеграфія та сигналізація, залізничне товарознавство зі статистикою, залізничне рахівництво та діловодство, залізничне право та економія; б) по страховому – страхове право, економіка і статистика страхування, техніка страхових оцінок; в) по оціночно-податковому – спеціальні відділи фінансового права, місцеве управління, теорія та техніка дрібного кредиту; по банківському підвідділу – спеціальні задачі по банківській бухгалтерії та по техніці банківської та біржової справи, комерційна кореспонденція на російській та іноземній мовах)³.

До випускних іспитів допускались особи, котрим був зарахований весь курс навчання (тобто 8 семестрів), успішно склали всі курсові екзамени, подали курсовий твір на схвалену відділенням тему та виконали відповідні практичні

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 199, арк. 4.

² Там само, арк. 7.

³ Там само, арк. 2 зв.

заняття. Особи, що відповідали вище зазначеним вимогам, отримували тимчасове свідоцтво і право пройти випускні іспити. Але у випадку невикористання цього права протягом трьох років після завершення навчання, вони втрачали таке право. Також для проходження випускних іспитів у комісії відділення випускники мали внести 20 руб. (які не підлягали поверненню) разом із проханням на право проходити іспити на ім'я голови іспитової комісії.

Після прийняття статуту 1912 р. право на складання випускних іспитів на отримання диплому кандидата економічних наук або комерційного інженера у ККІ здобули й випускники інших ВНЗ імперії у випадку якщо програми, за якими вони навчались, відповідали програмі відповідних відділень ККІ¹. Розмір плати за іспити та перелік самих іспитів для них були тотожні із тими, що складали випускники ККІ, рівно ж як і вимога надати дипломну роботу. Окрім того від таких осіб вимагались оригінали свідоцтва про середню освіту та диплому про здобуття вищої освіти, плюс свідоцтво про благонадійність.

Кожен екзамен оцінювався за п'ятибальною шкалою. При цьому, при виставленні оцінки до уваги брались не лише результати іспитів, але й рівень дипломної роботи та «успішність занять під час проходження курсу в інституті»². Таким чином, рівень отриманого диплому залежав від поєднання трьох факторів (загальної успішності під час всього періоду навчання, рівня знань, виявленого на випускних іспитах та рівня виконання дипломної роботи), що дозволяли оцінити випускника найбільш об'єктивно (із врахуванням не тільки кінцевого підсумку під час випускних іспитів, який міг бути і результатом елементарного везіння, але й успішності впродовж всього періоду навчання), а також шляхом поєднання оцінки успіхів у навчанні та рівня виконання дипломної роботи, яка мала показати рівень відповідної фахової (і навіть наукової) підготовки випускника. Подібні підходи могли б бути застосовані і на сучасному рівні, дозволивши посилити рівень підготовки випускників вищої школи і їх оволодіння не просто теоретичним та практичним

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, арк. 18 зв. - 19.

² Там само, спр. 675, арк. 8 зв.; Там само, спр. 676, арк. 28.

аспектами обраного фаху, але й певним науковим рівнем у майбутній області професійної діяльності.

Особи, що виявили особливі успіхи, отримували диплом на звання кандидата економічних наук першого розряду (для випускників економічного відділення) або комерційного інженера першого розряду (для випускників комерційно-технічного відділення). Решта випускників отримували дипломи кандидата економічних наук другого розряду або комерційного інженера другого розряду – для випускників економічного та комерційно-технічного відділень відповідно. Диплом першого розряду присуджувався особам, середній бал за курсові іспити у яких був не нижчим за 3,5, а за випускні іспити та курсовий твір – не нижче 4 балів. Особи, що отримали диплом другого розряду, мали право через рік після складення випускних іспитів звернутись до Учбового комітету ККІ з проханням про їх перездачу задля отримання диплому першого розряду.

Окрім диплому випускник отримував також і свідоцтво, в якому зазначались дисципліни, котрі він пройшов, тобто додаток до диплому – живляючи сучасної термінології.

Все вище зазначене стосувалось студентів стаціонару (дійсних слухачів за тогочасною термінологією). Що ж до вільно-слухачів, то їх навчальний план був більш довільний. Оскільки вони не отримували по закінченні навчання дипломів про здобуття вищої освіти, а тільки свідоцтво, то вони більш самостійно підходили до вибору предметів навчання і до того ж залежно від кількості дисциплін, що вони вивчали, варіювався розмір їхньої плати за навчання. Загалом, самі професори ККІ констатували, що попри наявність добре підготованих студентів серед вільно-слухачів, з-поміж них звичною практикою було «випрошування відміток на екзаменах (зі слів професора Ришкова під час засідання Учбового комітету ККІ. – А.Ч.)»¹. Самі професори поділяли вільно-слухачів на дві групи залежно від рівня підготовки («мінімалісти» та «максималісти»), пропонуючи надавати дипломи найбільш

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, арк. 4 зв.

здібним і старанним, враховуючи визначену новим статутом ККІ квоту для дипломів вільно-слухачам у 120 при майже 800 вільно-слухачах. Проте в загальному плані вільно-слухачі являли групу студентів, що найменш старанно підходили до навчання. Тож недаремно їх кількість у низці європейських держав була дуже мінімальною. Наприклад, в італійських ВНЗ комерційного профілю в окремі роки вільно-слухачі становили кілька осіб і при цьому вони підлягали тим самим вимогам, що й студенти стаціонару та платили ті ж самі гроші за навчання, що автоматично вело до зменшення їх чисельності¹.

Також варто зазначити, що вже у 1910-х рр. Київський комерційний інституту набув визнання у середовищі підприємців як місце продукування висококласних фахівців. Його диплом високо котувався на ринку праці. Підтвердженням цьому є не лише активне запрошення різноманітними приватними структурами випускників інституту, але й спроби видавати себе за його випускників з боку деяких осіб аби отримати місце праці. Наприклад, у квітні 1913 р. до Київського приватного комерційного банку звернувся з проханням про надання праці К. В. Сілін, який заявив що є студентом Київського комерційного інституту, але направлений до інституту адміністрацією банку запит виявив, що такої особи серед студентів не було².

Таким чином, роблячи підсумок досліджуваного питання, можна констатувати, що порівнюючи навчальні плани Київського комерційного інституту з планами інших тогочасних ВНЗ економічного профілю, включно із закордонними, можна, по-перше, зробити висновок про їх досить значну тотожність, і по-друге – особливо помітний вплив досвіду організації вищої економічної школи в Німеччині, палким прихильником якого був М. В. Довнар-Запольський і неодноразово прямо називав німецький досвід в організації економічної освіти найкращим (щоправда, з початком Першої світової війни ці погляди замовчувались, але де-факто продовжували сповідуватись).

---

¹ Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К., 1917. – С. 12, 26.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 694, арк. 1-2.

4.3. Внесок Київського комерційного інституту у розвиток економічної освіти в Україні

Структуризація та налагодження навчального процесу у Київському комерційному інституті дозволили йому взяти ініціативу у справі поширення комерційної освіти в Києві, і навіть в Україні. Це було цілком закономірним, оскільки це був єдиний ВНЗ комерційного профілю в тогочасній Україні, а отже логічно увінчував усю систему середніх навчальних закладів комерційного профілю та міг засновувати й нові. Це засвідчувалось й вже згадуваними фактами і створенням при Київському комерційному інституті Київського товариства сприяння поширенню комерційної освіти, яке відповідно до свого статуту (п. 2) було покликано займалось справою поширення навчальних закладів комерційного профілю¹.

Другим ключовим завданням Товариства сприяння поширенню комерційної освіти (відповідно до п. 1 його статуту) було визначено «сприяння в поглибленні та поширенні знань з комерційних та економічних наук у Південно-Західному Краї та підтримка Київського комерційного інституту»². Відповідно, діяльність цього товариства виходила за межі Києва і охоплювала фактично всі українські землі, що під назвою «Південно-Західний Край» входили до складу Російської імперії. Оскільки ж це товариство діяло при Київському комерційному інституті, то це означало, що у такий спосіб ККІ заявляв претензії на об'єднання під своїм крилом навчальних закладів комерційного профілю в межах українських губерній.

Статут цього товариства був затверджений МТП 8 грудня 1910 р., а його членами-засновниками виступили М.В. Довнар-Запольський, В.А. Косинський та П. Р. Сльозкін. Головою Київського товариства сприяння поширенню комерційних знань був професор ККІ М.Б. Делоне і до його складу входило чимало інших викладачів інституту (В. Г. Бажаєв, М. В. Довнар-Запольський,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

² Там само; Там само, спр. 1, арк. 74.

І. В. Єгоров, О. О. Ейхельман, І. Р. Кобецький, А. В. Корчак-Чепурковський, В. В. Новодворський, О. О. Русов, В. В. Фармаківський, А. І. Ярошевич та ін.). Найбільш активними членами були: М. Б. Делоне, А. В. Корчак-Чепурковський, О. О. Русов та А. І. Ярошевич. А загалом, початковий склад Товариства сприяння поширенню комерційної освіти нараховував 53 дійсних членів та 36 – неодмінних. Особи, що поповнювали професорсько-викладацький склад ККІ, входили і до складу цього товариства. У його складі були й особи, що представляли урядові структури та бізнесові кола: Л. І. Бродський¹, котрий водночас був і членом Піклувальної ради Київського комерційного інституту, Г. А. Левін, С. С. Могільовцев, Д. М. Шипов².

Товариство функціонувало завдяки отриманню постійних субсидій від Київського комерційного інституту, про що свідчать протоколи його засідань³. Окрім цього засідання товариства відбувались у приміщеннях ККІ.

Як свідчать документи, Київське товариство сприяння поширенню комерційних знань функціонувало до 1917 р. При цьому в документах про засідання товариства за квітень 1915 р. – початок 1917 р. у якості його голови фігурує М. В. Довнар-Запольський⁴.

Про те, що зазначене товариство працювало не лише на благо ККІ, але й для популяризації економічних знань серед широкого загалу свідчить організація при товаристві публічних лекцій, які зголосились проводити П. М. Богаєвський, М. Б. Делоне, М. В. Довнар-Запольський, В. І. Синайський. Зокрема, з початком Першої світової війни були прочитані лекції, що ознайолювали «широкі маси населення з нашими союзниками у ряді лекцій про Схід та Англію та облаштування виставок»⁵. Особлива увага на зазначених лекціях до країн Сходу може бути ув'язана з появою у штаті ККІ осіб, що викладали східні мови та може розглядатись як передісторія утворення у стінах

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 3, арк. 19.

² Там само, спр. 2, арк. 36-36 зв.

³ Там само, спр. 1, арк. 25.

⁴ Там само, арк. 44.

⁵ Там само, арк. 74 зв.

ККІ Близькосхідного інституту. Популяризації знань (зокрема у сфері економічній) прислужився і Музей товарознавства ККІ, що організував низку виставок по кустарним ремеслам Японії та Монголії. Тож Київський комерційний інститут у цьому контексті сприяв постанню або зміцненню цілих напрямів наукових досліджень та освіти у Києві.

Піклування про розвиток комерційної освіти виразилось також і в обговоренні проектів заснування нових навчальних закладів комерційного профілю у Києві. Зокрема на межі 1914 – 1915 рр. у товаристві обговорювалось питання про заснування у місті Хлібно-торгового інституту¹. Для вирішення цього питання було створено спеціальну комісію у складі К. Г. Воблого, М. В. Довнар-Запольського, П. Р. Сльозкіна, О. О. Русова та ін. Проте вирішення цього питання було відкладене до завершення війни і так і не було реалізовано.

Паралельно із відкриттям при ККІ Хлібно-торгового інституту Київським товариством сприяння поширенню комерційних знань планувалось заснувати і ряд освітніх курсів (страхових, бухгалтерських, по товарознавству) та торговельну школу. З проханням про їх заснування при ККІ товариство звернулось до керуючого Учбовим відділом МТП. Як слідує з документації з архіву ККІ ці курси планувалось відкрити на базі профільних кабінетів ККІ (страхового, товарознавства тощо). Для викладання на них планувалось запросити (у якості лекторів) як викладачів ККІ, так і відомих у відповідних галузях осіб. Зазначимо, що до кінця 1916 р. згоду подібних осіб викладати на страхових та ін. курсах вже було отримано. До кінця 1916 р. було отримано дозвіл та затверджено статут страхових курсів, а їх керівником став Д. О. Граве.

Все вище зазначене дозволяє стверджувати, що Товариство сприяння поширенню комерційних знань було засноване як своєрідний підрозділ ККІ, що мав турбуватись про розширення мережі навчальних закладів початкового та середнього рівня, що давали комерційну освіту і таким чином мали забезпечити збільшення притоку абітурієнтів до ККІ (бо вступ до нього був логічним в силу однакової спеціалізації цього ВНЗ та пропонованих до заснування навчальних

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 45 зв.

закладів і окрім того увінчував систему освітніх закладів комерційного профілю, дозволяючи здобути вищу комерційну освіту) і до того ж абітурієнтів вже відповідно фахово підготованих та зорієнтованих, що полегшувало їх навчання. Отже, проводячи курс на розширення мережі навчальних закладів комерційного профілю, Київське товариство сприяння поширенню комерційних знань лобіювало інтереси свого засновника і патрона – ККІ.

Щодо інших проявів впливу ККІ на справу розвитку комерційної освіти в Україні, то тут можна згадати справу започаткування комерційного інституту в Харкові. Оскільки він виник у 1912 р., тобто у час, коли ККІ вже мав певну історію і навіть був зрівняний у правах із державними ВНЗ, то закономірно, що його засновники мали запозичувати досвід організації вищої комерційної освіти у Києві. При цьому Харківський комерційний інститут так само виник на базі місцевих вищих комерційних курсів. А засновник останніх М. Д. Чадов ще у вересні 1906 р. звертався до Митрофана Вікторовича з проханням надати рекомендації та поради щодо їх реорганізації на Комерційний інститут¹. Також Довнар-Запольського почали запрошувати на святкування ювілеїв комерційних навчальних закладів та на з'їзди, пов'язані з економічною сферою. Так, МТП неодноразово запрошувало Митрофана Вікторовича на свої засідання, присвячені питанням реформування системи комерційної освіти в Російській імперії.

4.4. Наукові організації та наукова діяльність у Київському комерційному інституті як складова інтелектуальної історії

Київський комерційний інститут від моменту свого постання став важливим осередком науки, і не лише у рамках Києва. Специфіка розвитку вищої освіти у перші десятиліття ХХ ст. у Російській імперії зумовила той факт, що кількість ВНЗ в цій державі була незначною, а місць їх зосередження

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 6, арк. 2-2 зв.

було ще менше в силу розміщення в одному місті одразу групи ВНЗ. Так, у Києві на момент заснування КВКК вже діяли Духовна академія, Університет Св. Володимира, КП, ВЖК та ряд ін. ВНЗ. Відповідно у цьому місті зосереджувались значні науково-педагогічні кадри, але внаслідок відсутності ВНЗ економічного профілю, науковці, пов'язані зі сферою економічних дисциплін були розосереджені по різних навчальним закладам Києва.

Лише заснування першого ВНЗ економічного профілю, яким для Києва і всіх українських земель став КВКК / ККІ, змінило ситуацію – вчені-економісти дістали можливість викладати (а отже і більш тісно контактувати, обмінюватись результатами своєї наукової діяльності і т.п.) у його стінах. До того ж у рамках КВКК / ККІ економісти-теоретики дістали змогу тісно співпрацювати з практиками з цієї сфери діяльності, оскільки статuti КВКК та ККІ допускали таких осіб до викладання¹.

Цілком закономірно, що зосередження визначних науково-педагогічних кадрів та осіб, що представляли практичний бік економічної сфери в одному місці мав увінчатись налагодженням їх співпраці, а отже мав призвести до утворення наукових товариств у рамках Київського комерційного інституту, які б працювали у сфері вивчення господарського комплексу. І подібний висновок підтверджується фактами.

Саме при ККІ виник осередок, що об'єднав кращих представників економічної науки в Києві – Товариство економістів. Ідея його створення, як слідує з першого видання «Трудів товариства економістів при ККІ», виникла «наприкінці 1908 р. серед професорів і викладачів Київського комерційного інституту» і директор ККІ М. В. Довнар-Запольський, а також П. С. Чехович та К. Г. Воблий подали на ім'я київського губернатора звернення з проханням про дозвіл на заснування Товариства економістів при ККІ². Оскільки впродовж двох тижнів після подання даного звернення з боку губернатора не надійшло відмови, то відповідно до ст. 18 Закону «Про товариства та союзи» Російської

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, арк. 32.

² Там само, арк. 36.

імперії Товариство економістів при ККІ вважалось таким, що дозволялось і 11 лютого 1909 р. відбулось його перше засідання. На ньому було обрано голову (ним став В. Г. Бажаєв) та Раду товариства (К. Г. Воблий, В. Я. Головня, О. О. Русов, А. І. Ярошевич).

Метою Товариства економістів при ККІ було визначено теоретичну розробку загальних питань економічної науки, а також дослідження економічного становища Півдня Росії¹, тобто українських земель. Також під час установчого засідання товариства до його завдань було віднесено «об'єднання всіх місцевих діячів, що так чи інакше дотичні до вирішення економічних питань та до економічної науки» аби забезпечити максимально повне вивчення місцевого краю з економічної сторони².

Формулюючи мету діяльності товариства його засновники не проминули зазначити, по-перше, те, що назва місцевого краю «Південно-Західний Край» властива для офіційних документів, чим завуальовано натякали, що його власна назва є іншою (і що самі члени товариства, принаймні частина із них, її не поділяють). По-друге, що «місцевий край характеризується дуже інтенсивним економічним життям і є дуже важливим фактором в загальному процесі економічного розвитку країни»³, але при цьому знання про його економічну сферу є досить поверховими.

Подібні висловлювання засвідчували приховану опозицію до офіційного курсу влади щодо українських реалій принаймні частини засновників Товариства економістів при ККІ. Опозиційність новозаснованого товариства до офіційної влади виявилась і в тому, що окремі його члени (А. І. Ярошевич) намагались провести паралель планованої Товариством економістів роботи із такою опозиційною владі організацією як Південно-західний відділ Російського географічного товариства, що, як відомо, став прикриттям для зборів і діяльності старої київської громади. Навіть більше, наводячи таку паралель,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665, арк. 5.

² Там само, арк. 38 зв.

³ Там само.

А. І. Ярошевич спеціально апелював до діяльності П. П. Чубинського, визнаючи, що він становить «цілу епоху в історії малоросійської етнографії»¹ і сподіваючись, що приклад цієї особи надихатиме («освітить шлях») Товариства економістів². Таке визначення вводить в ужиток ще більш наближене позначення тогочасних українських земель і фактично розуміє під собою термін «українські», що цілком зрозуміло, враховуючи особливу роль Ярошевича (як і Русова та ще ряду осіб, причетних до постановня Товариства економістів при ККІ) у справі становлення українського руху в ККІ.

Самі засновники товариства, визначаючи вище наведені його завдання, пропонували і конкретні кроки для їх досягнення. Перш за все це було опрацювання наявних статистичних даних, а також розробка власних пропозицій щодо проведення збору статистичної інформації.

Про те, що Товариство економістів при ККІ виконувало і друге своє завдання – об'єднання осіб, причетних до теоретичної та практичної сторін економічної сфери життя українських земель, свідчить поступове збільшення кількості його членів. Зокрема до нього долучались і досить потужні наукові сили. Так, вже під час другого засідання товариства (25 лютого 1909 р.) з-поміж присутніх фігурує прізвище Є. Є. Слуцького, який заявив про бажання стати членом товариства. В наступному засіданні (11 березня 1909 р.) його було обрано у члени-кореспонденти і таким чином Слуцький потрапив до першої групи осіб, котрі поповнили склад товариства економістів при ККІ.

Поповнення складу товариства тривало й надалі. Тож вже на початку 1913 р. у складі товариства нараховувалось 93 члени (переважно викладачі ККІ, «а також ін. вищих навчальних закладів, земські та суспільні діячі, а також інші особи, що займались економічними питаннями»³). Головою товариства був професор В.Г. Бажаєв. До складу ради товариства входили К. Г. Воблий та

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665, арк. 39 зв.

² Там само, арк. 40.

³ Там само, арк. 6.

О. О. Русов, а секретарем був Є. Є. Слуцький¹. Щодо змісту наступних засідань, то вони присвячувались питанням майбутнього перепису населення (з метою включення до переліку пунктів перепису питань, які б допомогли краще розкрити ситуацію в економічній сфері держави) – з приводу цього питання висловив власну думку й Є. Є. Слуцький. Окрім Слуцького в обговоренні питання підготовки опитувальних листів для перепису 1910 р. особливо активну участь брали О. О. Русов (як визначний статист) та К. Г. Воблій. Розглядалися й інші питання економічного життя як українських земель, так і ін. європейських країн.

Оскільки з-поміж членів-засновників Товариства економістів значились переважно викладачі ККІ, зокрема і директор цього інституту, то це зайвий раз доводить, що постановня цього товариства у Києві стало можливим лише після становлення першого ВНЗ економічного профілю у місті, яким і став ККІ, що концентрував навколо себе науковців та практиків економічної сфери. Так само і значна частина осіб, що поповнювали склад товариства, були новими членами професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту.

Тож Товариство економістів було організацією за відповідними науковими інтересами перш за все співробітників цього інституту, що засвідчується й статутом товариства, відповідно до § 6 якого кожен професор та викладач ККІ є дійсним членом цього товариства, якщо виявить на це згоду². Це засвідчувалось і тим, що у випадку його закриття, відповідно до § 23 статуту, все майно товариства переходило до ККІ³.

До 1913 р. товариство провело 45 засідань на яких обговорювались питання як економічної науки, так і реалій економічної сфери життя. Вийшло два збірника «Трудов» товариства, а найкращі реферати, що заслуховувались на його засіданнях, публікувались в «Известиях Киевского коммерческого института».

---

¹ Повний перелік членів Товариства економістів при Київському комерційному інституті та текст його статуту вміщено у додатках.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665, арк. 26.

³ Там само, арк. 28.

У роки Першої світової війни Товариство економістів при ККІ продовжувало працювати. Його керівником у цей час був К. Г. Воблий, членами ради – Слуцький та Черниш, секретарем Новинський, скарбником Сілін¹. Дещо змінився склад товариства², але воно і надалі головну свою увагу звертало на вивчення минулого і сьогодення економічної сфери України.

У 1909 р. при ККІ було засновано і Товариство любителів соціальних знань, котре об'єднало багатьох осіб, що працювали або цікавились цією сферою наукових знань. Його утворення безперечно було зобов'язане старанням О. О. Русова, що виступав щирим популяризатором статистики та соціології в Україні. Саме він очолював списки членів товариства і входив до ініціативної групи (разом з дружиною С. Ф. Русовою, а також Я. М. Шульгіним, А. В. Корчак-Чепурковським), котрі звернулись до Ради професорів ККІ з пропозицією про затвердження цього товариства та його статуту³.

Головою Товариства любителів соціальних знань при ККІ був М. В. Довнар-Запольський. До складу цього товариства, що станом на 11 лютого 1911 р. нараховувало 114 осіб, належали не лише викладачі ККІ (А. В. Корчак-Чепурковський, Є. Д. Сташевський, В. А. Косинський, М. В. Самофалов, П. Л. Кованько, В. А. Кордт, М. М. Володкевич, А. К. Мітюков), але й інші особи, зокрема і чимало науковців та відомих громадських діячів. Так, у складі цього товариства перебували Я. М. Шульгін, Н. Д. Полонська, В. К. Прокопович⁴, М. П. Василенко, Ф. П. Сушицький⁵,

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 884, арк. 47.

² Зокрема, до його складу увійшов випускник інституту С. М. Драгоманов (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 884, арк. 47 зв.)

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 48, арк. 7.

⁴ Український вчений-історик та політичний діяч. Після закінчення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира розпочав викладацьку діяльність, але був звільнений через політичну «неблагонадійність». На момент вступу до Товариства любителів соціальних знань при ККІ був членом нелегальних українських політичних об'єднань, проводив нелегальну видавничу та ін. діяльність.

⁵ Український історик-літературознавець, працював в Університеті Св. Володимира.

В. О. Розов¹, А. Д. Марголін², Д. М. Григорович-Барський³, В. В. Вакар⁴, В. В. Карпеко⁵, Д. Й. Глікман⁶, Б. Г. Курц⁷, В. Є Жаботинський⁸, А. І. Сонні⁹. Зазначимо, що цей факт біографії зазначених вище осіб¹⁰ був невідомим, але його встановлення дозволяє пояснити витoki їх спілкування, зокрема й у випадку з Н. Д. Полонською та М. П. Василенко, для яких цей етап був першим їх знайомством.

Вище зазначені члени Товариства любителів соціальних знань при ККІ вже на той час були знані особистості, і не лише у межах Києва. Причому більшість із них були «не в ладах із владою», оскільки сповідували опозиційні політичні погляди. Тож їх зосередження у рамках одного товариства було справою сміливою, оскільки могло бути витлумачено владою як прикриття для опозиційної діяльності. Водночас таке зосередження наукових сил безперечно сприяло розвитку наукової думки у Києві, посилюючи обмін напрацюваннями у галузі соціології, права, етнографії, лінгвістики та мовознавства під переважаючим історичним спрямуванням досліджень більшості цих

---

¹ Визначний український вчений-мовознавець, до 1916 р. працював в Університеті Св. Володимира, з 1918 р. на еміграції.

² Успішний адвокат та письменник, активний учасник сiонiстського руху, відзначився виступами у ролі захисника постраждалих під час єврейських погромів.

³ Відомий київський адвокат, у 1917 р. голова Київської судової палати.

⁴ Випускник юридичного факультету Університету Св. Володимира. Ще у роки навчання примкнув до марксизму, був активним учасником РСДРП, займався юридичною практикою.

⁵ Вчений-юрист, з 1912 р. доцент, а з 1916 р. професор Університету Св. Володимира.

⁶ Єврейський письменник та театральний діяч.

⁷ Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, де відвідував історико-етнографічний гурток, що його вів Довнар-Запольський, виконав дипломну роботу під керівництвом М. В. Довнар-Запольського і фактично був учнем останнього. Після закінчення університету працював в архівних установах, переклав ряд документів з історії України. Став солідним істориком-сходознавцем. З 1917 р. професор ККІ.

⁸ Єврейський письменник та політичний діяч, активний учасник сiонiстського руху.

⁹ Російський вчений-філолог, професор Університету Св. Володимира.

¹⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 48, арк. 1-2 зв.

особистостей. Те, що було задано історичний ухил праці цього товариства, може засвідчувати визначальну роль М. В. Довнар-Запольського, що попри свої етнографічні, економічні та ін. наукові дослідження залишався у першу чергу істориком. Водночас наявність у складі товариства його учнів свідчить і про спроби створення власної школи або організацію зусиль різних науковців у площині історичного вивчення українських земель у різних аспектах (історія права, торгівлі, етнічної структури і т.д.).

Мета діяльності Товариства любителів соціальних знань при ККІ чітко заявлена у § 1 його статуту: «Сприяти розвитку і поширенню суспільних наук: права, історії, історії літератури та етнографії»¹. Ця мета була закономірно зумовлена вище згаданими яскравими особистостями, що ввійшли до складу товариства, зумовлюючи пріоритет його роботи. Відповідно із цією метою товариство складалось з чотирьох секцій – історичної, історико-літературної, юридичної та етнографічної (§ 3 статуту). Керівником історичної секції став відомий український історик, редактор журналу «Київська старовина» Є. О. Ківлицький. Секретарем етнографічної секції був М. М. Володкевич – відомий київський педагог, вчений-хімік. Секретарем юридичної секції був А. К. Мітюков – професор Університету Св. Володимира.

Науковий характер Товариства любителів соціальних знань при ККІ визначався самим його складом, а також статутом. Так, § 3 його статуту до ключового напрямку діяльності товариства відносив наукову розробку питань по зазначеним у § 1 цього ж статуту наукам та з питань методології цих наук. З метою обміну отриманими результатами наукових студій планувалось проведення закритих та публічних засідань із читанням рефератів та їх обговоренням; а також з'їздів членів товариства для розробки питань, що належать до переліку діяльності товариства. Саме наукові доповіді та реферати та їх обговорення посідали перше місце у порядку денному планових засідань товариства.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 48, арк. 1-2 зв.

Відповідно до статуту дійсними членами Товариства любителів соціальних знань могли бути «особи без різниці статі, національності та віросповідання, що займаються тими питаннями, які входять у завдання товариства»¹. Отже і тут помітна виключна науковість та демократизм цього товариства.

Зв'язок Товариства любителів соціальних знань із Київським комерційним інститутом виявився у приналежності його засновників до професорсько-викладацького складу інституту (головою товариства був директор ККІ), а також тим, що його засідання відбувались у приміщенні ККІ.

Переходячи від цього, умовно кажучи макрорівня наукових студій у ККІ, до мікро-рівня (тобто наукового доробку окремих представників його професорсько-викладацького складу), можна одразу ж постулювати, що він був ще більш цікавим у силу своєї багатогранності та ролі особистісного фактору, що надавав цій темі більшої яскравості. Це зумовлювалось вже самим переліком осіб, що належали до викладачів ККІ.

Звичайно, що наукові напрацювання осіб, що викладали у ККІ не були зумовлені виключно фактом їх роботи у стінах цього інституту. До того ж більшість із них мали основне місце праці поза межами ККІ. Проте вочевидь, що контакти, що вони налагоджували у цьому ВНЗ та самий його профіль позначались до певної міри і на їхній науковій праці. Однак це питання досліджується тут побіжно внаслідок того, що воно безперечно має становити тему окремого дослідження і виходить за рамки спеціальності «історія України». До того ж наукова спадщина найбільш знакових із цих персоналій вже має свою історіографію. Проте і цілком уникнути підняття цієї теми було недоречно, а тому воно хоч і побіжно, але констатується (з особливою акцентуацією на тих персоналіях для яких ККІ був головним місцем їх праці).

Першість у цьому переліку належить особам, що мали основне місце праці у ККІ. Виключно у ККІ здійснював викладацьку діяльність визначний діяч українського суспільно-політичного руху кінця XIX – початку XX ст. та

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 48, арк. 4.

вчений-статист О. О. Русов¹. Це було зумовлено його опозиційністю владі, що й спричинило неможливість знайти місце праці у державних ВНЗ і лише у приватному ККІ він зміг отримати можливість для здійснення викладацької діяльності. І в цій справі проявилась особлива роль М. В. Довнар-Запольського, що могло бути пояснене його прагненням як директора ККІ концентрувати у своєму інституті кращі науково-педагогічні кадри, але свідчило про одне – продуману кадрову політику, що й сприяла швидкому перетворенню ККІ на помітний осередок науки і провідний центр наукових студій у царині економічних знань у цілій Російській імперії. Саме такий статус ККІ зумовив ту обставину, що до нього на роботу приходили знані вчені, і не лише з Києва. Так, Русов для цього переїхав з Петербургу.

Питання з викладацькою діяльністю Русова у ККІ є досить цікавим і до певної міри через нього можна побачити більш наочно різні аспекти тогочасної ситуації на українських землях, а тому розглянемо її більш детально. Документи засвідчують, що М.В. Довнар-Запольський ініціював запрошення Русова на роботу до ККІ у 1908 р.², а потому сприяв його кар'єрному росту, зокрема вибиваючи для нього у МТП затвердження на посаді в.о. штатного екстраординарного професора³. Останнє було неординарним випадком, оскільки Русов не мав необхідного для цього наукового ступеня, а лише диплом про вищу освіту. Міністерство відповіло відмовою і навіть зависло у повітрі питання про саме залишення Русова на викладацькій посаді у ККІ. Тож боротьба розгорнулася за збереження за Русовим викладацької ставки у ККІ, за що окрім Довнар-Запольського ратували й інші науковці, зокрема професор Бажаєв⁴, що засвідчило солідарність (корпоративний дух) у середовищі професорсько-викладацького складу ККІ. Так, Митрофан Вікторович, інформуючи Учбовий відділ МТП про «неблагонадійність» Русова водночас наполягав на його залишенні для роботи у ККІ, оскільки «Русов завоював собі

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 118.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 3, 5.

³ Там само, арк. 29-31, 38.

⁴ Там само, арк. 50-51 зв.

почесну славу своїми зразковими роботами» і що «по моїм спостереженням у своїх взаєминах зі слухачами він ніколи не виходить за рамки викладацької діяльності, ніколи не торкається яких-небудь політичних тем. Та й загалом, як людина досить похилого віку, О. О. Русов більш цікавився наукою, аніж політичними рухами»¹. Про те, що це було явною натяжкою спеціально говорити не доводиться. При цьому весь цей час (а справа розтяглась з 1911 по 1913 р.) Русов продовжував викладати у ККІ та здійснював інші види робіт у його стінах, що було б неможливо без дозволу керівництва інституту в особі М.В. Довнар-Запольського.

Внаслідок вступу на роботу до ККІ О. О. Русов дістав можливість знайомити студентську аудиторію з новими досягненнями у галузі статистики та демографії, включаючи й власні напрацювання, що мали предметом дослідження українські землі; але при цьому він відшліфовував і власні знання, проводив їх перевірку, структурузацію тощо. Проводячи польові дослідження, до яких залучались і студенти, О. О. Русов таким чином передавав власний досвід і прищеплював любов до науки та водночас сприяв вихованню молодих науковців у проукраїнському дусі. Так саме з його ім'ям пов'язане утворення студентами ККІ Статистичного гуртка, а також і посилення уваги до української справи. За його ініціативи студенти ККІ у 1910 р. вели статистичні дослідження за темами «Харчова анкета» та «Єврейська анкета»², а у 1913 р. студент ККІ С. І. Березняк (у майбутньому – активний член УЦР) досліджував становище українського студентства Києва³.

Не слід забувати і того факту, що О. О. Русов був першим і незмінним редактором «Известий Киевского коммерческого института» у 1909 – 1915 рр., а отже чимало сприяв для налагодження роботи цього періодичного друкованого органу ККІ та його визнання у наукових колах, чого успішно було досягнуто – зазначене видання надсилалось як до бібліотек провідних ВНЗ та

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 76-76 зв.

² Там само, арк. 19.

³ Білорус М.А. Член Центральної Ради Саватій Березняк / М.А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П.М., 2009. – Ч. 2. – С. 7-24.

наукових установ Російської імперії, так і за кордон, а на його сторінках публікувались наукові статті членів професорсько-викладацького складу ККІ. Практично одразу після смерті О. О. Русова «Известия» припинили видаватись.

Також Русов був ініціатором створення Статистичного кабінету при ККІ. Йому О. О. Русов пожертвував власну цінну й значну колекцію підручників, посібників та іншої літератури зі статистики. Тож цей кабінет став своєрідною науковою лабораторією, що сприяла як проведенню наукових статистичних досліджень, так і навчанню студентів зі статистики.

Загалом, Русов цілком віддав себе справі роботи у ККІ, популяризуючи знання зі статистики та продовжуючи наукову розробку ряду тем з цієї науки, що значною мірою підірвало його здоров'я, на що вказували й лікарі котрі його оглядали¹. Тож це було саме цілковите, жертвне служіння науці і її популяризація. Зазначу, що він виїхав разом із ККІ на евакуацію до Саратова у вересні 1915 р., що значною мірою спричинилось до погіршення його здоров'я та смерті на початку жовтня 1915 р.

Про швидке поширення інформації про ККІ у наукових колах цілої Російської імперії (а отже і про зростання наукової ваги цього ВНЗ) свідчить не лише переїзд О. О. Русова з Петербургу для роботи у ККІ, але й інших визначних вчених. З-поміж них можна згадати особу Л. М. Яснопольського, що розпочав свою роботу у ККІ з 1910 р. і саме внаслідок запрошення працювати у цьому навчальному закладі повернувся на Україну, пов'язавши з нею свою науково-педагогічну діяльність на два наступні десятиліття.

Л. М. Яснопольський походив з української дворянської родини з Київщини, вищу освіту здобув на юридичному факультеті Петербурзького університету і досить швидко заявив про себе як солідного вченого. У виборі професії певну роль міг відіграти й батько М. Л. Яснопольський, випускник юридичного факультету Університету Св. Володимира, що згодом став професором Історико-філологічного інституту кн. Безбородько у Ніжині і який так само спеціалізувався по законодавству у сфері фінансів.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 80.

У 1905 р. Л. М. Яснопольський через опозиційність до офіційної влади потрапив до розряду «неблагонадійних», чим ускладнив свою подальшу кар'єру, хоча і був обраний до Першої Державної Думи (у якій належав до Української громади). До того ж у випадку Яснопольського знову ж помітна особлива позиція Довнар-Запольського – саме він особисто звертався (листом), запрошуючи на роботу до ККІ¹ і підтримував його перебування в інституті. Цікаво, що задля прискорення переходу Яснопольського на роботу до ККІ Довнар-Запольський навіть спеціально пояснював умови, на яких Яснопольського може бути прийнято, батькові останнього². Також Довнар-Запольський приєднався до позитивного відгуку професорів Бажаєва та Воблого, яким було доручено написати рецензії на науковий доробок Яснопольського³.

При цьому ККІ міг змагатись і з Московським комерційним інститутом. Так, Л. М. Яснопольський отримав запрошення викладати й у цьому ВНЗ, але обрав ККІ⁴. Тож з вересня 1910 р. Л. М. Яснопольський працював у ККІ. Його обрання на кафедру фінансового права ККІ відбулось одногосно, що також показово. Щоправда в газеті «Киевские отголоски жизни» зазначалось, що він мав викладати політекономію ще в момент відкриття КВКК⁵.

І саме у цей період Яснопольським було написано основну свою наукову працю цього періоду (та першу фундаментальну книгу за весь період наукової діяльності, оскільки до того його наукові публікації являли виключно статті) – «Нариси російського бюджетного права» (1912 р.), що засвідчує належні умови для праці, створені для нього у ККІ, а можливо і вплив більш тісних взаємин зі своїми колегами-економістами та юристами, що викладали в інституті.

Загалом, у період праці у ККІ Яснопольський належав до провідних фахівців Російської імперії у галузі бюджетного законодавства Росії та

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 17-17 зв.

² Там само, арк. 21.

³ Там само, арк. 38.

⁴ Там само, арк. 18.

⁵ Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 1 сентября (№ 212). – С. 1.

західноєвропейських держав, а також активно розробляв питання статистичного вивчення господарського комплексу країни. Так, у своїх наукових публікаціях він розробив механізм поліпшення становища Державного банку Російської імперії (зокрема критикуючи залежність останнього від Міністерства фінансів); засади банківської та фінансової політики, особливо акцентуючи на проблемах формування державного бюджету та бюджетної політики і законодавства. Продовжував опрацювання статистичного матеріалу для досліджень у сфері економічного розвитку українських земель, а саме – селянського питання, становище різних видів землеволодіння у пореформений період тощо. При цьому Яснопольський у своїх публікаціях виявляв ґрунтовну обізнаність із закордонним досвідом в економічній сфері, знання іноземної літератури.

Цікаво, що Яснопольський запропонував парламентський контроль за діяльністю Державного Банку, що знайшло своє втілення у сучасному законодавстві незалежної України – через майже 90 років після формулювання цих положень у працях Л. М. Яснопольського. Це лише один приклад, що засвідчує важливість його наукового доробку, а отже і актуальність його дослідження та повернення до наукового обігу.

Також слід наголосити і на тій обставині, що у своїх наукових працях Л. М. Яснопольський широко застосовував порівняльний та хронологічний методи, показував вплив різних сфер життя на економіку і т.п., що дозволяє вести мову про те, що він поділяв методологічні принципи німецької історичної школи і водночас може бути охарактеризований як предтеча інституціонального напрямку у вітчизняній економічній науці. У цьому міг виявитись і вплив батька, який був прибічником саме німецької історичної школи. Тож не дивно, що саме до Німеччини Яснопольський прагнув поїхати у відрядження навесні 1914 р. з метою збору матеріалів для написання докторської дисертації¹.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 120-124.

Про зростання ролі Яснопольського у житті ККІ і належне ставлення до нього з боку як професорсько-викладацького складу, так і керівництва інституту свідчать численні факти. Наприклад, у липні 1911 р. Довнар-Запольський звертався до Яснопольського з пропозицією обійняти посаду декана економічного відділення¹. Також окремі документи засвідчують, що останній певний час (принаймні у січні – липні 1912 р.) посідав посаду редактора «Известий Киевского коммерческого института»², тобто заміщав на цій посаді Русова під час його хвороби. Також Яснопольський добровільно виступав відповідальною особою під час організації ряду заходів студентськими організаціями ККІ³. Ці обставини додатково засвідчують цілковиту віддачу Яснопольського справі роботи у ККІ, що визнавалось як директором, так і професорсько-викладацьким складом ККІ, наслідком чого стала і особлива підтримка його кандидатури для продовження викладацької діяльності у ККІ: 1912 р. його було обрано штатним екстраординарним професором ККІ, а також завідувачем фінансово-економічного кабінету ККІ.

Серед менш знаних загалу імен науковців і осіб менш «знакових» на науковій ниві, що саме у ККІ мали основне місце праці (а отже і вся їх наукова діяльність може бути пов'язана із цим ВНЗ) можна назвати А. І. Ярошевича. Та при такій «не знаковості» та «забутості» наукова вага Ярошевича була значною; але нажаль цей його потенціал не зміг здобути належного сприяння, а науковий доробок був вилучений з ужитку в силу політичної кон'юнктури 1930-х рр. Оскільки ж наукова діяльність Ярошевича припала в основному на період його праці у ККІ, то ми розглянемо її детальніше.

А. І. Ярошевич походив з родини православного священика з Поділля (народився 1875 р.). У 1902 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира, а з 1903 р. почав працювати у страхових установах Києва. Наукову діяльність розпочав з 1901 р., публікуючи невеликі

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 67.

² Там само, арк. 76, 86.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 146, арк. 75.

розвідки зі становища українського селянства та економічної ситуації в Україні. Від самого початку своєї професійної діяльності це був перспективний вчений-економіст і статист, що мав особливо виражене почуття любові до своєї Батьківщини – у самий розпал столипінської реакції він задумує і активно розробляє свою першу власну монографію – «Нариси економічного життя Південно-західного краю» (тобто нариси економічної історії України), що само по собі було досить сміливим кроком. При цьому ці плани не приховувались, а активно реалізовувались і були відомі колегам-науковцям, що засвідчено і документально¹. Зазначена праця була цінна тим, що у ній вперше ключовою темою визначалось дослідження економічного становища України. По-друге, поставлене завдання вирішувалось на суто науковій основі. Причому Ярошевичем вперше було залучено величезний і різноплановий статистичний та економічний матеріал, який до того ж був вміло й вичерпно проаналізований.

Досить швидко він набув визнання у середовищі науковців Києва. Тож професор Бажаєв, радячи прийняти на роботу до ККІ Ярошевича у 1908 р., зазначав, що він є добре знаним фахівцем, а його праці позитивно оцінені критикою, зокрема і таким фахівцем як Кауфман². Свої міркування Бажаєв закінчував висновком про те, що «в особі Ярошевича наші Курси могли б набути дуже цінну викладацьку силу»³. Восени 1908 р. МТП затвердило його кандидатуру і він викладав у ККІ вогневе страхування, а також спецкурс «Економічна географія Південно-західного краю» (тобто – України) як позаштатний викладач⁴. Зазначу, що другий курс почав читатись чи не вперше саме Ярошевичем, який вже набув репутації фахівця із цієї теми.

Загалом, провідними темами наукових досліджень А. І. Ярошевича у період викладання у ККІ стали розвиток аграрного сектору України загалом та виробничий потенціал і типи сільськогосподарської організації зокрема. Так,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 435, арк. 6.

² Там само.

³ Там само, арк. 6 зв.

⁴ Там само, арк. 10.

спеціально досліджувався розвиток хутірського господарства, що отримало помітний поштовх в результаті столипінської аграрної реформи і що було підтверджено у дослідженнях Ярошевича реальним статистичним матеріалом. Водночас досліджувались і великі «власницькі» (тобто поміщицькі) господарства, що зайвий раз підтверджує неупередженість та різнобічність економічних праць А. І. Ярошевича.

Тривала й робота з узагальнення статистичних даних для створення цілісної картини економічного розвитку українських земель, що перебували у складі Російської імперії. Цікавою складовою наукового доробку Ярошевича (у період, коли він працював у ККІ) у цьому зв'язку стали дослідження транспортних перевезень українськими землями (залізницею та ін. сухопутними шляхами, а також водними) для визначення об'єктивної картини віддачі господарського комплексу України перших десятиліть ХХ ст.

З метою отримання додаткового матеріалу для своєї наукової діяльності Ярошевич за прикладом Русова вдавався і до особистого анкетування значної аудиторії (через установи Київського агрономічного товариства). Як свідчив К. Г. Воблій, А. І. Ярошевич у період роботи в ККІ особливо зосередився на дослідженні низки сільськогосподарських виробництв, а саме – організував анкетування значної кількості господарств для з'ясування становища посівів цукрових буряків та винокуріння¹. При цьому Ярошевич розробив власні підходи для отримання максимально повної інформації в процесі анкетування. Загалом, весь час викладання у ККІ він продовжував статистичні дослідження економіки України для різних установ. Спільно з Довнар-Запольським Ярошевич у 1913 р. видав економічне дослідження українських земель «Весь Південно-західний край», а окремі аспекти досліджень (національний зріз населення українських губерній) у цій праці подав Русов. Зазначу, що можна вести мову про тісну співпрацю між Ярошевичем і Русов, оскільки їх зближали як спільні наукові інтереси (статистичні дослідження у прикладанні до вивчення економічної ситуації в Україні), так і чітко виражена проукраїнська

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 435, арк. 59 зв.

позиція. Також Ярошевич був задіяний у складенні «Статистичного довідника по Півдню Росії». Тож цілком закономірно, що після смерті О. О. Русова (жовтень 1915 р.) А. І. Ярошевич був обраний штатним викладачем ККІ по кафедрі статистики¹.

З початком українських визвольних змагань науковий потенціал Ярошевича було використано шляхом обрання його влітку 1917 р. до Українського земельного комітету при УЦР. Потому він займав ще ряд посад, пов'язаних із аграрним сектором України. Був щирим прибічником української справи, що засвідчено і тим, що він був у числі тієї меншості професорсько-викладацького складу КІНГ, що вільно володіли українською мовою і здійснювали викладання нею².

Саме із ККІ пов'язане входження до наукового світу таких вчених як С. С. Остапенко, Є. Є. Слущкий та ін. Це засвідчувало той факт, що ККІ сам став продуцентом наукової думки і попри те, що більшість представників його професорсько-викладацького складу були сумісниками, але спричинились до перетворення ККІ на солідний осередок наукових досліджень, а спілкування в його стінах колег-науковців сприяло посиленню обміну науковими ідеями та запозичанню досвіду, прилученню до цього молодих наукових кадрів.

Так, випускник ККІ С. С. Остапенко саме в «Известиях Киевского коммерческого института» опублікував свої перші наукові дослідження³, що ознайомили з ним науковий загаль та сприяли інтеграції цього молодого вченого до останнього. В «Известиях Киевского коммерческого института» було вміщено і його дипломну роботу як одну з кращих студентських робіт – традиція, що була характерна і для інших ВНЗ того часу (зокрема Університету Св. Володимира, звідки походило більшість викладачів ККІ із першим

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 435, арк. 56-56 зв.

² Там само, арк. 112.

³ Остапенко С. С. Торговые палаты Киева / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – 1914. – Кн. XXI; Остапенко С. С. Персидский рынок и его значение для России; Остапенко С.С. Очередная задача русского хлебного экспорта / С. С. Остапенко // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVII.

ректором включно), сприяючи становленню молодих вчених. С. С. Остапенко після закінчення ККІ залишився у ньому на викладацькій роботі (до кінця 1918 р.) та продовжував активну наукову діяльність, а у 1918 – 1919 рр. відіграв помітну роль в проведенні економічної політики українських національних урядів, зокрема був одним із перших українських прем'єр-міністрів.

Інший випускник ККІ С. І. Новаківський після кількох відряджень до Японії підготував до друку перше вітчизняне дослідження по Японії – «Вся Японія» (праця присвячена економічному та торгово-промисловому життю цієї країни). Її ключовою метою було «сприяти встановленню кращого, більш повного і строго наукового уявлення про Японію»¹, що означало надати вітчизняним підприємцям вичерпну інформацію про потенціал Японії з точки зору економічних зносин з нею. В архіві ККІ збереглась її програма та список можливих меценатів (з-поміж яких значаться як вітчизняні підприємці, так і японські, що засвідчувало зацікавленість у економічних взаєминах і з їхнього боку). При цьому книга побудована на принципах німецької історичної школи – економічний потенціал показаний крізь призму політичної та культурної історії, з зазначенням особливостей, що вплинули на формування господарського комплексу цієї країни. Оскільки видання цієї книги готувалось під керівництвом Довнар-Запольського, то можна у цьому знайти ще одне підтвердження його слідування в економічних дослідженнях принципам цієї економічної школи, а рівно ж і тому, що викладання у ККІ базувалось на цих самих принципах.

З ККІ пов'язане і входження до наукового світу сина М. П. Драгоманова С. М. Драгоманова. Документи з архіву ККІ свідчать про те, що на останніх курсах він серйозно зацікавився економічною сферою. Так, навесні 1913 р. С. М. Драгоманов (тоді студент 8-го семестру економічного відділення ККІ) звернувся до Учбового комітету ККІ з проханням про надання йому відрядження до м. Гент на Перший міжнародний конгрес з планування міст та організації міського управління, а також до м. Ліон, де влітку 1913 р. мала

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 687, арк. 4 зв.

відбутись виставка міського благоустрою¹. При цьому С. Драгоманов прямо зазначав, що вирішив «посвятити себе подальшому вивченню міської справи»², що підтверджується і його доброю обізнаністю з проведення виставок та інших заходів, що стосувались цієї сфери. За сприяння інституту Драгоманов отримав закордонний паспорт і в червні 1913 р. вирушив у це відрядження³.

Щодо особи Є. Є. Слуцького, то цей всесвітньовідомий вчений-економіст та математик не потребує особливого представлення. Зазначу лише ту обставину, що внаслідок свого «неблагонадійного» (з політичної точки зору для імперської влади) минулого він не міг знайти собі роботу у державних установах, включаючи й заклади освіти. А тому запрошення на викладання до ККІ стало для нього порятунком, надавши можливість для матеріального забезпечення. Окрім того Слуцький був одним із активних діячів Товариства економістів, що діяло при ККІ і на засіданнях цього товариства він виголосив низку рефератів⁴, а також публікувався на сторінках «Известий Киевского коммерческого института»⁵, що сприяло його входженню до наукового світу Києва та й цілої імперії. При цьому саме у стінах ККІ, як свідчать тогочасні наукові публікації Слуцького, було закладено основи його наукової теорії, що лягла в основу теореми Слуцького-Юля. Подібне явище може бути пояснене тим, що у ККІ на той час працював всесвітньовідомий вчений-математик, засновник київської математичної школи Д. О. Граве і можливо обмін ідеями з ним спонукали Слуцького до початків роботи над своєю теоремою. Як вже зазначалось, з вересня 1913 р. Слуцькому було доручено у ККІ читання курсу «вступ до математичної статистики по дві години в обидва півріччя»⁶. В засіданні Учбового комітету ККІ 14 травня 1914 р. його було одноголосно

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 700, арк. 1, 1 зв.

² Там само, арк. 1 зв.

³ Там само, арк. 9-10.

⁴ Див.: Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665.

⁵ Слуцкий Е. Е. Теории корреляции и элементы учения о кривых распределения / Е. Е. Слуцкий // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVII.

⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 1 зв.

обрано позаштатним викладачем інституту¹, що засвідчувало визнання його наукових заслуг колегами по інституту. Та як свідчить протокол засідань економічного відділення ККІ від 18 травня 1913 р. Слуцькому було оплачено 200 руб. за прочитаний ним в інституті курс математичної статистики². Отже, його праця у ККІ почалась раніше, аніж вважалось донедавна.

Стосовно інших осіб, які працювали у ККІ за сумісництвом, то як вже наголошувалось, їх наукова діяльність також частково була пов'язана і з цим ВНЗ. Так, М. В. Довнар-Запольський саме в період керівництва ККІ особливо цікавився питаннями економічної історії, наслідком чого була серія його наукових публікацій по цій темі. Між іншим на ці його дослідження вплинули й реалії економічної ситуації в Україні, господарський комплекс якої і після буржуазних реформ 1860 – 1870-х років та початку ХХ ст. зберігав перевагу за аграрним сектором. Тож Довнар-Запольський віддавав перевагу дослідженню становища селянства, передумов та наслідків селянської реформи 1861 р. і т.п.³. Саме в період керування ККІ Довнар-Запольський підійшов і до вивчення питань поточної економічної ситуації. Це засвідчує його публікація в «Известиях Киевского коммерческого института» за 1912 р., котра стала відповіддю на перманентні митні війни між Російською та Німецькою імперіями, які особливо негативно позначались на експорті зернових з України. Потому він закономірно переключився на наростання проблем у міжнародній торгівлі Російської імперії загалом, що засвідчувало назрівання глобального політичного зіткнення⁴.

Аналогічно і К. Г. Воблий, будучи деканом (а потому й ректором) у ККІ, посилив дослідження у галузі економічної географії, посприявши становленню цієї науки в Україні. У цій галузі ним так само було видано як наукові праці,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 56 зв.

² Там само, спр. 156, арк. 35.

³ Довнар-Запольський М. В. На заре крестьянской свободы / М. В. Довнар-Запольський // Известия Киевского коммерческого института. – 1911. – Кн. VIII.

⁴ Довнар-Запольський М. В. Ближайшие задачи русского экспорта / М. В. Довнар-Запольський // Известия Киевского коммерческого института. – 1912. – Кн. XVII.

так і підручники¹. Він також публікував свої дослідження у галузі економічних наук в «Известиях Киевского коммерческого института»².

Щодо особи П. Л. Кованько, то він від перших років своєї праці у ККІ зарекомендував себе солідним вченим-економістом. Ця репутація особливо зміцнилась під час закордонного відрядження, в ході якого він два роки переймав досвід в університетах Німеччини, прослухавши лекції таких визначних західноєвропейських вчених як Вагнер, Жид, Шмоллер, Brentano та ін. При цьому на весь час закордонного відрядження (з осені 1911 по 1913 р.) за ним було збережено місце викладача у ККІ, що підтверджує висновок про те, що підбор викладацьких кадрів у ККІ здійснювався дуже зважено і керівництво інституту робило все можливе для збереження кращих викладацьких кадрів. І саме з часу роботи П. Л. Кованько у ККІ його дослідження у сфері економіки особливо активізувались, що визнавалось і сучасниками³. Саме у цей час він захистив дисертацію на тему «Реформа 19 лютого 1861 р. і її наслідки з фінансової точки зору», що була високо оцінена іншими вченими-фінансистами⁴. Зацікавленість в роботі у стінах ККІ і неформальність цієї праці засвідчується активною участю Кованько у роботі Товариства економістів при Київському комерційному інституті.

Загалом, у ККІ, як вже наголошувалось, працювало чимало вже знаних та маститих науковців у різних галузях наукових знань, а саме такі вчені-історики як М. М. Бубнов (який у той час був деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира)⁵ та І. В. Лучицький, економісти М. М. Цитович та П. Р. Сльозкін, юристи С. А. Єгіазаров, О. О. Ейхельман та ін., але їх причетність до наукової діяльності у стінах ККІ мала не однаковий характер. До того ж аналіз наукової діяльності зазначених осіб, як вище

---

¹ Воблый К. Г. Земельный вопрос в программах различных партий / К. Г. Воблый. – К., 1917. – 30 с.

² Воблый К. Г. Основы экономики страхования. Введение / К. Г. Воблый // Известия Киевского коммерческого института. – 1914. – Кн. XXIV, XXV.

³ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 214, арк. 36-39.

⁴ Там само, арк. 44-46.

⁵ Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 14.

наголошувалось, виходить за обсяги теми цього дослідження і до того ж має власну історіографію. Відповідно, немає сенсу наводити вже встановлені факти їх біографії та творчої спадщини. Тож ми наводимо лише такі факти, що уточнюють деталі їх біографії або ж становлять цікавість з огляду на з'ясування особливостей ситуації. Також наводяться дані по тим особам, що підходили до роботи у ККІ неформально.

З-поміж таких осіб, окрім вище згадуваних М. В. Довнар-Запольського, К. Г. Воблого (як перших керівників цього ВНЗ, що стояли і біля його витоків), варто назвати прізвище відомого вченого-економіста, спеціаліста у галузі сільського господарства, професора КПШ В. Г. Бажаєва. Саме він був одним з ініціаторів заснування та керівників Товариства економістів при ККІ, а отже сприяв концентрації навколо цього ВНЗ кращих сил вчених-економістів міста та підвищував наукову вагу самого ККІ. В. Г. Бажаєв, як визнаний фахівець у галузі сільського господарства, виступав і делегатом від ККІ (а не від КПШ, що був основним місцем його праці) на Обласному з'їзді з впорядкування хлібної торгівлі на Півдні Росії, що відбувся в травні 1913 р. у Катеринославі¹.

Також із особою Бажаєва пов'язані і факти, що допомагають краще поглянути на справу із формуванням професорської культури у стінах самого ККІ та на позицію його першого керівника у ставленні до викладацького складу інституту. Так, в особовій справі В. Г. Бажаєва за 1912 р. міститься листування із приводу підшукування йому заміни через хворобу. При цьому Бажаєв попри дійсний факт погіршення свого самопочуття і разом із тим нормальний зарібок (основним місцем його праці був КПШ) намагався зберегти за собою аудиторні години і в ККІ, а тому вважав «поки що зайвим запрошувати будь-якого замісника»² (лист від 16 лютого 1912 р. до Довнар-Запольського). А вже у листі від 14 березня 1912 р. до Довнар-Запольського Бажаєв просив видати йому у якості авансу зарплату за два наступних місці «у зв'язку із значною

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, арк. 39.

² Там само, арк. 24.

кількістю витрат, пов'язаних з лікуванням»¹. Подібний розвиток справ засвідчував, що не цілком вірним є твердження про надзвичайну заможність дореволюційної професури, що останнім часом поширюється. Вочевидь у цьому питанні варто підходити більш диференційовано, враховуючи й інші джерела прибутків професорів, окрім основного місця праці. Це відповідає і сучасній ситуації у професорсько-викладацькій корпорації. Отже, можемо проводити певні паралелі, а, відповідно, і досліджувати цю мікро-соціальну групу у історичній ретроспективі. Окрім цього, подібні документи допомагають відтворити обставини останніх років життя цього вченого. А той факт, що зазначені кошти Бажаєву були виплачені, засвідчував неформальність підходу ректора ККІ до своїх викладачів (навіть і попри те, що вони були сумісниками). Навіть більше, у травні 1912 р. йому було виплачено допомогу на лікування у розмірі 900 руб. (що було досить значною сумою – становлячи майже третину річного окладу професора в університеті) і при цьому висловлено побажання «аби повернулися до Вас сили та здоров'я на користь тієї наукової справи, котрій Ви, шановний Володимир Гаврилович, присвятили їх»² – усе це факти неформального підходу, сприйняття цього професора як члена єдиної корпорації.

Оскільки КПШ, у якому Бажаєв мав основне місце праці, не виїхав в евакуацію у 1915 р., Бажаєв так само залишився у Києві. Проте він не припинив викладати і в ККІ, для чого періодично приїздив до Саратова для вичитки лекцій (на 6 тижнів восени 1915 р. та на 4 тижні у лютому 1916 р.)³. Окрім цього Бажаєв продовжував здійснювати рецензування курсових та дипломних робіт студентів ККІ, а також звітів по їх відрядженням. Це було вищою мірою відповідально, оскільки стан здоров'я Бажаєва продовжував погіршуватись і 27 травня 1916 р. він помер.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, арк. 25.

² Там само, арк. 26.

³ Там само, арк. 59.

Про те, що чимало маститих вчених, для яких праця у ККІ була додатковою після основного місця роботи в інших ВНЗ, ставились до неї так само відповідально і цілком віддавали себе справі утвердження репутації ККІ, засвідчує приклад М. Б. Делоне. Він тривалий період працював у КПІ, але разом із тим викладав і у ККІ, був одним із засновників Київського товариства сприяння поширенню комерційної освіти (і навіть очолював його) та Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві – обидва ці товариства виникли при ККІ. У відповідь на обрання до Піклувальної ради ККІ він, дякуючи його директору, писав, що охоче приймає цю посаду бажаючи «служити на користь цієї гаряче любимої мною установи»¹. І це були не порожні слова. Саме після приходу М. Б. Делоне викладати до ККІ фізику в інституті вживаються заходи, що увінчались заснуванням спеціалізованого фізичного кабінету, було придбано відповідну фахову літературу та ін., що в комплексі дозволило поставити викладання фізики на серйозну наукову основу і разом із цим створило умови і для суто наукових студій у галузі фізики у стінах ККІ.

При цьому в історіографії вже якось усталилось уявлення про те, що у Києві Делоне був викладачем саме КПІ. Натомість згідно його особової справи він звільнився з попереднього основного місця роботи лише у 1907 р. і тільки з серпня 1908 р. (за іншими даними – з 1906 р.) був зарахований викладачем КПІ², до того ж викладачем «з плати по вільному найму»³, тобто був позаштатним працівником. Натомість з кінця 1906 р. Делоне фігурував з-поміж викладачів КВКК і згодом перейшов до штату ККІ – з червня 1919 р. штатний професор по кафедрі фізики. Тоді як у КПІ він пропрацював до 1916 р. Тож питання про основне місце його викладацької діяльності у Києві варто скорегувати відповідно до реалій. Отже, коли ми досліджуємо професорсько-викладацький склад ККІ, то слід відходити від усталених стереотипів і

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 1 б.

² Там само, арк. 13 зв.

³ Там само, арк. 81.

намагатись встановити об'єктивну ситуацію, спираючись не на припущення, а виключно на документи.

Особливо подібні зауваги стосуються тих викладачів-сумісників, що мали основним місцем праці не інший ВНЗ, а навчальні заклади середнього рівня. Тож їх наукова діяльність закономірно оберталась саме навколо ККІ. Яскравим підтвердженням цьому був позаштатний викладач інституту М. Т. Синайський-Трофімов. Основним місцем його праці були Перше та Друге комерційні училища Києва. Натомість саме у ККІ він займався науковою діяльністю, яка цілком підтримувалась керівництвом інституту. Зокрема від ККІ, попри те що він був в інституті сумісником, він отримав подання (затверджене владою) на відрядження для ознайомлення із закордонним досвідом у Німеччині, Франції та Бельгії¹. Потім він отримав закордонне відрядження від ККІ у 1914 р. Закономірно, що такі особи намагались відплатити інституту взаємністю. Тож Синайський-Трофімов був найбільш активним провідником у справі участі ККІ у Всеросійській виставці 1913 р. у Києві². Також саме у період праці у ККІ вийшли і основні його праці: «Записки по комерційній арифметиці» (1914 р., 294 с.), «Керівництво до застосування таблиць складних процентів та стисла теорія фінансових обрахунків» (1915 р., 200 с.), «Основи політичної арифметики» (1916 р., 320 с.) та ін.³, що знову ж таки доводить нерозривність його наукової діяльності із працею в ККІ, а разом із тим засвідчує і ту обставину, що й звичайні викладачі інституту активно працювали на науковій ниві, створюючи значні за обсягом праці.

Р. А. Берзін попри те, що не мав наукового ступеня і був позаштатним викладачем у ККІ, але розпочав працю в інституті з моменту його утворення і активно розробляв наукові аспекти романо-германської філології. Був відряджений від ККІ у квітні 1914 р. до Бремена на з'їзд неофілологів, а потому мав наукове відрядження до Німеччині, Франції та Англії для ознайомлення з

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 367, арк. 6.

² Там само, арк. 16.

³ Там само, арк. 45.

викладанням нових мов у технічних та комерційних навчальних закладах¹. Варто наголосити, що Берзін сам звернувся до керівництва ККІ із проханням про надання йому відрядження, а отже був у курсі підготовки до цього з'їзду, тобто мав сталі взаємини зі своїми колегами-філологами за кодоном. Така ситуація дозволяє по новому поставитись до лекторів іноземних мов інституту та віднести й їх до осіб, що займались науковою розробкою питань у сфері тих дисциплін, що вони викладали.

Саме до ККІ Р. А. Берзін спрямував на навчання свого сина Іоахіма-Миколая (на комерційне відділення), але при цьому звернувся до директора ККІ з проханням про звільнення його від плати за навчання і отримав позитивну резолюцію². Також, попри те, що у ККІ Берзін був позаштатним викладачем, але він виїхав разом із ККІ до Саратова восени 1915 р., внаслідок чого втратив половину своїх прибутків, оскільки інші навчальні заклади, у яких він викладав, залишились у місті. На початку 1916 р. він порушив клопотання про переведення в розряд штатних викладачів та надання субсидії, причому подав цікаву інформацію – його витрати (на себе і чотирьох дітей від 6 до 16 років) становлять 250 руб. на місяць³. Отже, оплати викладання у ККІ навіть для простих викладачів було більш ніж достатньо для підтримки достатнього життєвого рівня, навіть і попри те, що вона поступалась рівню заробітної плати в Київському університеті.

Цікаві і такі подробиці його приватного життя, що більш яскраво передають маловідому для нас ситуацію Першої світової війни, як те, що його садиба (розташована у Курляндії і «в котру він вклав усі свої заощадження») спалена німцями і в її районі проходить лінія фронту, його дружину «вивезли у глибокий тил», а старший син (що навчався у ККІ) «і добровольцем відпрошувався на війну, важко поранений і потрапив у полон. Останній голодує

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 5 зв., 50.

² Там само, арк. 46.

³ Там само, арк. 77.

і я шлю йому щомісяця 30 руб.»¹. До цього він сам важко хворів («з лютого до середини квітня»²). Окрім цього Р. А. Берзін зазначає і свою національну приналежність – «латиш»³, що засвідчувало як його національну самосвідомість, так, перш за все робилось і для того аби уникнути підозри у приналежності до німецького етносу (підставами для останнього могли слугувати походження з областей, де мешкало чимало німців, німецьке звучання прізвища і те, що він викладав німецьку мову, якою володів досконало) – одразу ж після зазначення національності він наголошує, що є російським підданим. Отже, знову ж можемо вести мову і про факт утисків представників німецької меншини у роки Першої світової війни, що засвідчувався і спеціальним законодавством того часу.

Отже, до внеску ККІ у розвиток наукових знань можна віднести всю науково-педагогічну діяльність його професорсько-викладацького складу, що була нерозривно пов'язана з колом їх наукових інтересів (якщо мова йшла про вчених-викладачів), а також і тих наукових товариств, що діяли при інституті.

4.5. Студентський контингент та політика керівництва інституту щодо студентів

Наприкінці 1907 – 1908 навчального року, тобто на момент реорганізації Київських вищих комерційних курсів в Київський комерційний інститут у ньому вже навчалось 404 особи (241 особа чоловічої статі і 163 – жіночої)⁴.

Постійно спостерігалась тенденція до збільшення з-поміж студентів інституту частки осіб чоловічої статі. У 1908 – 1909 навчальному році їх було

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 78.

² Там само, арк. 80.

³ Там само, арк. 61.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 331, арк. 52 зв.

вже 787 осіб, тоді як загальна кількість студентів становила 991 особу¹. Отже, особи чоловічої статі з цього часу посіли основну кількість студентських місць. Зменшення з-поміж студентів ККІ представниць прекрасної статі може бути пояснене тим, що серед абітурієнок зростала питома частка тих, хто поступав до Київських ВЖК, де було створено й комерційне відділення. Так, якщо у 1906 – 1907 навчальному році на Київських ВЖК навчалось 590 осіб, то у 1907 – 1908 навчальному році – вже 1300 осіб, а у 1910 р. – 2221 особа².

Загалом, на четвертий рік існування цього ВНЗ до нього поступило у п'ять разів більше студентів, ніж під час першого набору, і при цьому відбулось істотне збільшення частки дійсних слухачів (у 7,5 раз, порівняно із 1906 р.). Варто відмітити, що згідно матеріалів архіву Київського комерційного інституту загальна кількість студентів у ньому могла бути й більшою, але багатьом абітурієнтам керівництво інституту мусило відмовити у вступі в зв'язку із нестачею аудиторного фонду.

Проте кількість студентів і надалі продовжувала невпинно зростати, що можна пояснити початком виходу світового господарства із кризи 1900 – 1903 рр. та подальшої стагнації 1903 – 1908 рр. і як наслідок – істотним збільшенням потреби у спеціалістах для всіх галузей народного господарства.

Тенденція до невпинного зростання загальної кількості студентів вигідно відрізняла ККІ від одного з найстаріших навчальних закладів Києва Університету Св. Володимира, де кількість студентів змінювалась доволі повільно³. Останній факт був вимушеним – наслідком дії обмежувальних квот державної влади Російської імперії, що штучно стримувало збільшення кількості студентського контингенту в державних ВНЗ, оскільки студентів, як вже наголошувалось, влада розглядала як особливо небезпечну групу. Тож ККІ невдовзі зрівнявся з університетом за загальною кількістю студентів.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

² Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» / К. А. Кобченко. – К.: МП Леся, 2007. – С. 134-135.

³ ЦДАК України, ф. 707, оп. 158, спр. 103, арк. 60 зв., 68.

Таким чином, ККІ допомагав отримувати вищу освіту тим, хто не міг внаслідок різних обставин (більшу вартість плати за навчання, статеву приналежність, національне походження і т.п.) здобути її у державних ВНЗ. Тому й не дивно, що його закінчували (або певний період навчались) чимало осіб, що згодом відзначились у досить далеких від економічної сфери видах діяльності (П. Г. Тичина, І. Е. Бабель, О. П. Довженко, С. М. Міхоелс та ін.). Саме у ККІ починав здобуття вищої освіти і в майбутньому знаний у США вчений-ентомолог О. О. Неприцький-Грановський. Нажаль його особову справу в архіві інституту виявити не вдалось і єдиним свідченням про це є його власні спогади (за якими він навчався у ККІ з осені 1907 р.¹), а також і окремі згадки з документів з архіву ККІ. Так, він фігурує у переліку виключених з інституту осіб навесні 1909 р., де зазначено, що він був вільно-слухачем, рахувався на третьому семестрі² та був відрахований за несплату за навчання (навесні 1910 р. на ньому рахувалось 125 руб. боргу)³. Водночас з його щоденнику слідує, що у березні 1910 р. він ще відвідував інститут⁴. Оскільки він перейшов на нелегальне положення з кінця 1912 р., а виїхав з Російської імперії на початку 1913 р.⁵, то припинення ним навчання у ККІ слід розглядати як наслідок особливого занурення у літературне та особливо політичне життя.

Єдиним фактором, що стримував зростання кількості студентів у ККІ, була відсутність власного приміщення. Але ця проблема, як зазначалось вище, була вирішена у 1909 – 1910 рр. придбанням комплексу споруд по Бібіковському бульвару. Внаслідок придбання першого будинку на початку 1909 – 1910 навчального року вдалось прийняти 920 осіб (і це при тому, що у попередній рік на усіх курсах ККІ навчалась 991 особа), тобто кількість студентів у ККІ подвоїлась. Та як свідчать офіційні звіти, у вступну кампанію

---

¹ Черняхівський Г. І. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість / Г. І. Черняхівський. – Тернопіль: Збруч, 1996. – С. 47.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 118, арк. 1.

³ Там само, арк. 14.

⁴ Черняхівський Г. І. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість / Г. І. Черняхівський. – Тернопіль: Збруч, 1996. – С. 48.

⁵ Там само. – С. 55, 56.

1909 р. заяви на вступ подали 1400 осіб¹. Тож навесні 1910 р. в інституті навчався 1931 студент (з них 1574 особи чоловічої статі, 120 – жіночої), а восени 1910 р. – 2758 осіб (1964 – на економічному відділенні та 702 – на комерційному)².

За соціальною приналежністю (відповідно до тогочасної градації) студенти ККІ в 1910 р. розподілялися наступним чином: 864 особи належали до міщан, 480 – до почесних громадян та купців, 222 – до вихідців з духовенства, 138 – селян, 113 – дворян (в Університеті Св. Володимира і навіть у КПІ цей показник був вищим), 110 представники інших станів, 4 іноземних громадянина. Значний, порівняно з іншими ВНЗ, відсоток вихідців з духовного стану з-поміж студентів ККІ пояснювався простими умовами для вступу. Фактично у ККІ вони були рівними для всіх абітурієнтів, без різниці національної та соціальної приналежності, тоді як в інших вищах від випускників духовних семінарій при вступі вимагали складати додаткові «досить тяжкі іспити»³.

Подібне соціальне «обличчя» студентства ККІ засвідчувало його особливий демократизм у порівнянні як з іншими ВНЗ України, так і особливо столичних міст. Наприклад, у Московському університеті навіть і в 1916 р. вихідці з дворян становили 33,8 % студентів, а у попередні роки цей відсоток був ще вищим⁴. Проте подібна риса характеризувала всю вищу спеціальну освіту в імперії⁵, оскільки вона розглядалась як не вповні «благородна», а для комерційних інститутів така ситуація була нормою: у Московському комерційному інституті дворяни становили 17,6 % (хоча у ККІ їх було ще

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 28 зв.

² Там само.

³ Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 102.

⁴ История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 368.

⁵ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. – М.: Педагогика, 1976. – С. 554.

менше – 10 %)¹. Отже, ККІ можна назвати самим демократичним за складом студентів навіть з-поміж самих демократичних ВНЗ Російської імперії.

За конфесійною приналежністю: 1014 осіб (тобто понад 50 %) були юдеями, 814 – православними, 67 – католиками, 17 – протестантами, 15 вірмено-григоріанами, 2 – караїмами². У цій статистиці цікавою є надзвичайно висока доля євреїв з-поміж студентів ККІ. Як відомо, 22 серпня 1909 р. Рада міністрів Російської імперії затвердила квоту на прийом євреїв до ВНЗ у 5 % та у 15 % – для середніх навчальних закладів. Проте і в комерційних училищах Києва вона суттєво порушувалась: в цілому по комерційним училищам українських губерній станом на 1909 р. євреї становили 57,5 % від загальної кількості учнів³. Така ситуація, як вже зазначалось, зумовлювалась тим, що більшість комерційних училищ засновувались не лише за ініціативи євреїв, а й за їх фінансової підтримки, що дозволяло останнім домагатися обходження урядових квот щодо вступу євреїв до цих навчальних закладів. Проте у випадку із ККІ це було зробити набагато важче, оскільки хоча він і був заснований за приватної ініціативи, але як ВНЗ перебував під більш пильним контролем з боку влади. Тож «понаднормова» кількість євреїв зумовлювалась лібералізмом та прагматизмом керівництва ККІ. А тому саме цей ВНЗ закінчили такі визначні представники єврейської меншини України як О. В. Браун (у 1919 р. закінчив економічний факультет, згодом – визначний кінорежисер), І. Е. Бабель (закінчив ККІ в 1916 р., згодом – визначний письменник та драматург⁴), С. М. Міхоелс (навчався, але не закінчив ККІ, оскільки був виключений за участь у студентських заворушеннях, згодом – визначний діяч театру) та ін.

¹ Див.: Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – С. 19.

² Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – С. 42.

³ Держархів м. Києва, ф. 94, оп. 1, ч. III, спр. 2856, арк. 15.

⁴ Саме у ККІ Бабель розпочав свою суспільну діяльність: 20 жовтня 1913 р. він був обраний скарбником Одеського земляцтва ККІ (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 50, арк. 76). Проте вже у лютому 1914 р. Бабель вибув зі складу Правління Одеського земляцтва, так само як і з посади його скарбника (Там само, арк. 84). Зі справи Одеського земляцтва ККІ слідує, що у Києві Бабель мешкав за адресою вул. Лютеранська, буд. № 11 (Там само, арк. 77).

У 1911 р. до ККІ (на економічне відділення) вступив Вольф Шліомович (Семенович) Висоцький – дід відомого актора та співака В. С. Висоцького. Для нього навчання в інституті стало не лише єдиною можливістю здобути вищу освіту (оскільки отримати її для вихідця із небагатої єврейської родини було проблематично), але й порятунком від призову на військову службу, що було особливо актуальним після початку Першої світової війни і звернень до нього призовної дільниці¹. Фактично якби він не залишився в інституті і був призваний до діючої армії, то міг і загинути, а отже не було б згодом і його онука.

Помітне представництво ін. етносів у стінах ККІ так само засвідчується утворенням їх земляцтв. Зокрема в інституті були чисельні земляцтва вихідців з Кавказького регіону (Північнокавказьке земляцтво, Товариство студентів-грузин, Гурток студентів-осетин,)², а на початку 1912 р. виникло Еллінське (Грецьке) земляцтво. Зазначу, що відповідно до статутів, членами подібних організацій могли бути виключно представники відповідних етносів. Так, відповідно до статуту Еллінського земляцтва, його членами могли бути «виключно (підкреслено мною. – А.Ч.) слухачі інституту греки»³. Тож цілком закономірним було й те, що саме зі стін ККІ вийшов у подальшому найбільш активний провідник ідеї створення грецьких автономій в Україні С. Г. Ялі⁴.

Навчалось у Київському комерційному інституті й чимало вихідців з Білорусі, Закавказзя, Північного Кавказу, Прибалтики та інших «національних околиць» Російської імперії, про що свідчить як статистика студентів ККІ, так і активна діяльність у його стінах відповідних студентських громад утворених за національним принципом (про що далі).

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 357, арк. 23, 26.

² Там само, оп. 8, спр. 322, 482, 483.

³ Там само, спр. 480, арк. 3.

⁴ Лебедева В. П., Узбек Е. А., Дзюбенко Н. А. «Мы есть. Мы были. Будем мы». «Греческая операция» НКВД в Харькове / В. П. Лебедева, Е. А. Узбек, Н. А. Дзюбенко. – Харьков: Тимченко А.Н., 2009. – С. 228-280.

Також було чимало вихідців із власне російських губерній. Наприклад, майбутній віце-президент АН СРСР К. В. Островитянов пояснював свій вступ на навчання до ККІ тим, що у цьому інституті навчалось чимало товаришів по семінарії¹. На економічне відділення ККІ у 1913 р. поступив К. Я. Бауман².

Проте особливо помітно були представлені учасники українського руху, що дозволяє характеризувати ККІ саме як український ВНЗ. Так, у ньому навчались такі молодіжні лідери українського руху як М. М. Ковалевський, С. С. Остапенко, С. І. Березняк та ін. У 1913 р. до ККІ поступив (на економічне відділення) й П. Г. Тичина³. З особової справи П. Г. Тичини з архіву ККІ слідує, що він фігурував у документах як «Тичинін», а також те, що восени 1914 р. він пережив важку застуду, що дала ускладнення⁴, внаслідок чого, вочевидь, згодом отримав звільнення від військової служби⁵. Так само у цій справі зберігаються копії метрики та атестату П. Г. Тичини⁶.

Загалом, українці у ККІ становили помітну частину студентського контингенту, що засвідчується і спогадами його колишніх студентів. Так, М. М. Ковалевський згадував, що у 1912 р. до Української студентської громади ККІ належало до пів тисячі осіб⁷, тобто лише національно свідомі українці у ККІ на той час становили 1/6 його студентського контингенту, а загальна їх частка була ще більшою.

13 липня 1909 р. на економічне відділення ККІ вступив і син М. П. Драгоманова Святозар⁸. У його особовій справі з архіву ККІ міститься власноруч написана біографія, з якої слідує, що С. М. Драгоманов народився 17 червня 1884 р. в Пленполі у Женевському кантоні Швейцарії і з 1891 по

---

¹ Островитянов К. В. Думы о прошлом / К. В. Островитянов. – М.: Наука, 1967. – С. 58.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1251, арк. 15.

³ Там само, оп. 5, спр. 8080, арк. 2-2 зв.

⁴ Там само, арк. 8.

⁵ Там само, арк. 4 зв.

⁶ Там само, арк. 16-17.

⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 102.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, арк. 1.

1895 р. навчався у паризькому ліцеї Jason de Saily, з осені 1895 р. – у Женевському коледжі ім. Кальвіна, а з осені 1898 р. перейшов на навчання до Четвертої київської гімназії¹. З оригіналу атестату про закінчення С. М. Драгоманович Четвертої київської чоловічої гімназії (4 червня 1904 р.) слідує, що за час навчання у гімназії «поведінки він був зразкової, у відвідуванні та підготовці уроків дуже старанний, у виконанні письмових робіт досить акуратний, у класі був уважним і усіма предметами займався з цілковитим інтересом»². На випускних іспитах отримав наступні бали: по закону божому – 5, по російській мові – 4, по латині та грецькій 3 і 3, по математиці – 5, по історії 5 (вочевидь далась взнаки особа батька), по французькій мові – 5 (що цілком закономірно, оскільки у кантоні, в котрому він народився переважала саме французька)³.

Також у цій справі зберігається копія свідоцтва про народження (у якій зазначено, що його батько «Михайло Драгоманов, по професії професор, з України (Росія)», завірена російським консулом у Женеві у 1897 р.⁴. Вказівка на походження М.П. Драгоманова з «України» безперечно була зроблена ним особисто і засвідчує його яскраво виражену українську самоідентифікацію. Тоді як приписка «Росія» була, вочевидь, зроблена місцевим чиновником, для якого Україна була невідома і він вирішив внести уточнення.

З-поміж інших цікавих документів з особової справи С. М. Драгоманова з архіву ККІ можна виділити його лист до канцелярії інституту від 28 липня 1910 р. з проханням про висилку пільгового квитка для проїзду залізницею від Ковеля до Києва, у якому адреса відправника заявлена як «маєток М. П. Косача»⁵, що засвідчує його спілкування з близькими та рідними його батька, зокрема й з Лесею Українкою, а отже і сповідування тих самих українських симпатій, що і його батько.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, арк. 42.

² Там само, арк. 2.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 9.

Влітку 1911 р. Святозар Драгоманов подав прохання про дозвіл на закордонне відрядження – до Швейцарії¹. Відповідно до його заяви маршрут відрядження був наступним: Київ – Львів – Відень – Мюнхен – Цюріх – Базель – Женева – Відень – Будапешт – Київ, а саме відрядження передбачало ознайомлення «з міським благоустроєм і господарством (головним чином фінансовий бік)»². При цьому він мотивував плідність своєї поїздки вільним володінням французькою мовою³.

По поверненню з закордону С. Драгоманов подав прохання про звільнення від плати за навчання на один семестр⁴. Подання мотивувалось відсутністю доходів та особливими успіхами у навчанні: з семи екзаменів чотири були здані на «п'ять» і три – на «чотири»⁵. У січні 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання було повторено⁶. При цьому у опитувальному бланку інституту у графі заробіток з'являється дописка «отримую 10–15 руб. на місяць співробітництвом у друзі»⁷, що засвідчує початок літературної діяльності С. М. Драгоманова. Оскільки цього разу йому було відмовлено у звільненні від плати за навчання, то до директора ККІ надійшов лист від Комісії з допомоги потребуючим вченим, літераторам і публіцистам РАН з проханням повідомити коли крайній термін внесення плати за навчання для «сина покійного вченого і літератора Святозара Михайловича Драгоманова»⁸. А 16 травня 1912 р. вище зазначена комісія РАН повідомила директора ККІ, що внесе плату за навчання за С. М. Драгоманова⁹. Влітку 1912 р. С. М. Драгоманов залишався у Києві, посилено працюючи у статистичному кабінеті та бібліотеці інституту, що

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, арк. 12.

² Там само, оп. 8, спр. 353, арк. 1.

³ Там само, арк. 2.

⁴ Там само, оп. 2, спр. 74, арк. 16.

⁵ Там само, арк. 17.

⁶ Там само, арк. 18.

⁷ Там само, арк. 19.

⁸ Там само, арк. 20.

⁹ Там само, арк. 22.

засвідчується його проханням на ім'я директора ККІ щодо дозволу відвідувати вище зазначені підрозділи інституту у канікулярний час¹.

У 1914 р. С. М. Драгоманов завершує навчання у ККІ. З метою підготовки дипломної роботи С. М. Драгоманов 12 червня 1914 р. звернувся до директора ККІ з проханням надати йому свідоцтво на виїзд за кордон², що було надано³, а одразу ж по поверненню з-за кордону він одружується – 20 жовтня 1914 р. він подав заяву до керівництва ККІ щодо надання йому свідоцтва про відсутність перешкод на вступ у шлюб (одружувався з «Антоніною Іванівною Шкурською, донькою спадкового почесного громадянина Івана Івановича Шкурського») і що це свідоцтво просив переслати до «церкви Микілько-Ботанічного саду у м. Одеса»⁴, а сам шлюб було укладено 26 жовтня 1914 р. Дипломна ж робота була виконана під керівництвом О.О. Русова (особи, котра знала і поважала його батька і поділяла погляди останнього, а тому можливо він свідомо взяв керівництво над дипломною роботою Святозара) на тему «Муніципальні підприємства в Швейцарії»⁵.

До січня 1915 р. С. М. Драгоманов закінчив навчання в інституті, а 20 квітня 1915 р. отримав залікове свідоцтво⁶. У серпні 1916 р. він подав заяву голові екзаменаційної комісії для допуску до випускних іспитів, але як слідує зі штампю на ньому «на іспит не з'явився»⁷. Про це ж директор інституту повідомляв у грудні 1916 р. Київське міське по військовій повинності присутствіє⁸. Зазначу, що у його особовій справі відсутня копія диплому, що може свідчити про те, що випускних іспитів він так і не склав. Хоча це й припущення.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 74, арк. 23.

² Там само, арк. 27.

³ Там само, арк. 28-29 зв.

⁴ Там само, арк. 32.

⁵ Там само, арк. 58.

⁶ Там само, арк. 40.

⁷ Там само, арк. 41.

⁸ Там само, арк. 44.

Таким чином, очевидно є загалом ліберальна політика керівництва ККІ щодо всіх осіб без різниці станової, національної чи конфесійної приналежності. Проте і воно мусило враховувати урядову політику (що передбачала придушення будь-яких виступів в умовах післяреволюційної реакції). Яскравим прикладом цьому є постійне вивішування у Київському комерційному інституті протягом 1911 р. (зокрема у лютому, вересні та жовтні цього року) об'яв директора (що апелювали до відповідних розпоряджень Ради міністрів) щодо заборони будь-яких зборів¹.

У 1912 р., як вище зазначалось, ККІ був зрівняний у правах із державними ВНЗ. Цього року в ньому навчалось 3269 осіб (з яких третина вступила цього року) та 1830 вільнослухачів². Цікаво, що близько третини студентів були звільнені від плати за навчання, яка і без того була нижчою ледь не на третину, порівняно із платою за навчання в університетах. Також, аби зберегти стабільне надходження абітурієнтів, керівництво інституту відмовилось від введення вступних іспитів, про що інформувало МТП у спеціальній доповідній, де прямо зазначалось що подібна практика «буде збитковою для інституту»³. Тож пропонувалось залишити усталену практику конкурсу атестатів, причому приймати поза конкурсом осіб, що мають середній бал атестату у чотири чи п'ять балів, а мінімальний середній бал було запропоновано встановити на рівні 3 – 3,5 балів⁴.

У конфесійному відношенні студентський контингент Київського комерційного інституту (після впровадження статуту 1912 р.) дещо змінився: відбулось зменшення відсотку юдеїв, які вперше склали менше половини студентів (1444 особи), а на перше місце вийшли православні (1545 осіб). Далі йшли католики (159 осіб), вірмено-григоріани (55 осіб), мусульмани (6 осіб) та представники інших конфесій (60 осіб)⁵.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 331, арк. 11 а, 124, 140.

² Там само, спр. 1550.

³ Там само, спр. 464, арк. 7.

⁴ Там само, арк. 7 зв.

⁵ Там само, спр. 891, арк. 11 зв.

Готуючись до зрівняння ККІ у правах із державними вузами, 27 січня 1912 р. МТП були затверджені Правила прийому до ККІ. Ними дозволявся прийом в число студентів осіб обох статей. Прийом дозволявся на початку обох семестрів (п. 1 Правил). Зазначались навчальні заклади, випускники яких мали право на вступ до інституту (цей список початково нараховував 26 позицій – проте міністерство залишило за інститутом право робити подання щодо розширення цього списку¹ і він вже у 1913 р. зріс до 30 позицій); дозволявся прийом вільно-слухачів у разі наявності вільних місць і за умови якщо у таких осіб є відповідні атестати (пункт 3 Правил). Спеціально оговорювалось аби кількість євреїв серед студентів не перевищувала 5 % (п. 6 Правил) – проте це положення, як і більшість інших, поширювалось саме на дійсних слухачів, що до певної міри дозволяло й надалі обходити цю норму. Зокрема, як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, М. В. Довнар-Запольський всіляко намагався відстояти право інституту на необмежений прийом абітурієнтів без різниці конфесійної та національної приналежності, але міністерство заявило, що у такому випадку ККІ не буде зрівняний у правах із державними ВНЗ². Звернення директора до міністерства щодо збільшення процентної квоти на прийом євреїв були спочатку відкинуті, хоча і вдалось домогтись підтвердження дозволу для студентів-євреїв проживати у Києві та звільнення їх від військового обов'язку на час навчання³. Згодом Довнар-Запольському (за свідченням Полонської-Василенко) вдалось домогтись квоти для прийому євреїв до ККІ у 7 %, а завдяки праву проводити іспити чотири рази на рік (а отже і здійснювати нові зарахування до інституту) ця квота сягала 28 %⁴.

Однак ці зусилля директора ККІ не були оцінені і студентство ККІ розглядало його як поплічника реакції, а тому запровадження статуту 1912 р. започаткувало «крах» Довнар-Запольського в інституті, який закінчився його

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, арк. 11.

² Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 122.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, арк. 8-8 зв.

⁴ Там само.

відставкою у 1917 р. Так, вже в листопаді 1912 р. у ККІ відбулись чергові хвилювання серед студентів, що зафіксовані у протоколі Правління інституту за 27 листопада 1912 р. Проте МТП інформувало керівництво ККІ, що у випадку заворушень в інституті запровадження нового статуту буде відкладено на рік. Тож задля виходу із цієї ситуації керівництво ККІ прийняло формулювання, що оскільки ці заворушення були несуттєві і «правильний хід занять не був порушений ... повідомляти про це у міністерство не потрібно»¹. Зазначу, що у якості зачинателів безпорядків значиться лише одна особа – Вальдман. Проте з протоколу наступного засідання Правління виявилось, що інцидент з Вальдманом полягав у тому, що він «образив начебто курсистку»².

Новими правилами прийому абітурієнтів визначався розмір плати за навчання – 104 руб. на економічному відділенні та 114 руб. на комерційному (пункт 11)³. Особи чоловічої статі на час навчання отримували відстрочку від служби в армії, а після закінчення Київського комерційного інституту користувались всіма правами, встановленими для випускників вищої школи щодо відбування військової повинності⁴.

Від абітурієнтів (що поступали на стаціонар) відтепер вимагались наступні документи: документ про освіту, свідоцтво про народження, свідоцтво про приписку до призовної дільниці (іноземні піддані замість цього документу мали надавати закордонний паспорт), а також у конверті три фотокартки з власноручним підписом на кожній із них з лицьової сторони⁵. Окрім цього потрібно було подати власноруч написану заяву про вступ на ім'я ректора та квитанцію про оплату навчання за один семестр⁶. Особи, що переходили на навчання до ККІ з інших ВНЗ, мали надавати посвідчення того ВНЗ, з якого вони переходять; список паперів, що там зберігаються та посвідчення про

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 601, с. 76.

² Там само, с. 83.

³ Там само, спр. 538.

⁴ Там само, спр. 1327, арк. 4, 4 зв.

⁵ Там само, спр. 538, арк. 13-13 зв.

⁶ Там само.

отримані там на іспитах оцінки. Для студентів запроваджувалась єдина форма, подання про зразки якої було зроблено інститутом 24 жовтня 1913 р.¹. Вона складалась з кашкета військового зразка (темно-зеленого сукна взимку та з білим верхом влітку) зі значком (емблемою інституту), тужурки, сюртука та штанів – темно-зеленого сукна. Передбачалась й парадна форма².

Відповідно до затвердженого МТП Положення про ККІ, випускники останнього (чоловічої статі, що були дійсними студентами, тобто навчались на стаціонарі) у разі виявлення високого рівня знань отримували (по економічному відділенню) звання кандидата економічних наук, решта – звання дійсного студента; а для осіб, що закінчили комерційно-технічне відділення ККІ – звання комерційного інженера³. Особи жіночої статі, по закінченню ККІ й успішному складенню випускних іспитів, отримували звання особи, що закінчила повний курс наук по відповідному відділенню, а в дипломах, що вони отримували, зазначалось з відзнакою чи без відзнаки закінчено інститут. Також ті з випускників, що пройшли встановлений МТП стаж педагогічної практики, отримували право викладати у підвідомчих цьому міністерству навчальних закладах (п. 29 Положення про ККІ). Всі ці привілеї, рівно ж як і права, що їх надавав диплом випускника ККІ, засвідчили зрівняння цього ВНЗ з державними ВНЗ, а отже були реальним результатом успішного завершення кількарічної боротьби М. В. Довнар-Запольського у цьому напрямі.

Зрівняння ККІ у правах з іншими ВНЗ надало його випускникам відповідно такі самі права, які мали й випускники державних ВНЗ Російської імперії: вони отримували диплом встановленого зразка і право на зайняття відповідних посад як у державних, так і у приватних структурах. При цьому інститут почав надавати рекомендації окремим випускникам для заміщення вакантних посад відповідно до набутої спеціальності. Так, навесні 1913 р. інститут рекомендував кандидатів для заміщення посад викладачів у одному

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, арк. 94.

² Там само, арк. 96-96 зв.

³ Там само, спр. 1327, арк. 4.

комерційному училищі та двох торгових школах, надав рекомендації чотирьом колишнім випускникам ККІ «на ім'я начальників тих установ, куди прохачі мали намір поступити»¹. У наступному році подібні рекомендації були видані 17 випускникам та ще 8 осіб були направлені на роботу за надісланими до ККІ запрошеннями².

При цьому керівництво не полишало й турботи про стан своїх студентів. Зокрема, з 1913 р. почалось надання урядових стипендій студентам ККІ. Попри платність освіти у ККІ його керівництво звільняло особливо нужденних студентів від плати за навчання повністю або частково. Наприклад, згідно архівних документів лише у першому семестрі 1908 – 1909 навчального року 11 студентів були цілком звільнені від плати за навчання, 22 – на 50 % і ще 80 – на різні суми³. Отже, загалом різні пільги в оплаті отримали 113 осіб при загальній кількості студентів у півтори тисячі осіб⁴, тобто пільги в оплаті навчання отримував майже кожен десятий студент інституту. Як свідчать документи, по мірі збільшення чисельності студентів зростала й кількість осіб, що отримували полегши в оплаті навчання⁵.

Керівництво інституту переклало визначення переліку осіб, що у першу чергу претендували на звільнення чи зменшення плати за навчання, на студентські земляцтва. Останні щороку подавали адміністрації інституту списки осіб, що згідно перевірок визнавались найбільш потребуючими. Зазначу, що 22 квітня 1910 р. зменшення плати за навчання на 15 руб. отримав майбутній прем'єр-міністр Директорії УНР С. С. Остапенко⁶. У цьому зв'язку варто зазначити, що справа про надання позик студентам для сплати за навчання за 1912 – 1913 навчальний рік подає інформацію про те, що Остапенко у графі «проживання» зазначив, що мешкає безкоштовно (тобто

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 681, арк. 21 зв.

² Там само, арк. 22.

³ Там само, спр. 37, арк. 2-3 зв.

⁴ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 28 зв.

⁵ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 37, арк. 4-81.

⁶ Там само, арк. 11.

батьки мали помешкання у місті), а у графі «харчування», що харчується вдома. Місячний заробіток Остапенка був заявлений у 25 руб. і скоріш за все являв плату за уроки. Щодо дотацій від родичів чи ін. осіб, стоїть прочерк, а з-поміж 16 отриманих оцінок 12 були п'ятірками, 3 – «четвірки» і 1 – «трійка». Починаючи з третього семестру він отримав зменшення плати за навчання на 15 руб., а з п'ятого – на 35 руб.¹. Отже матеріальний рівень сім'ї був незадовільним. На цей момент він навчався на сьомому семестрі економічного відділення. До цього у наступному протоколі зазначено, що він мешкав «з дружиною» і у шостому семестрі плата за навчання для нього була зменшена на 30 руб., а у сьомому – на 20².

Поряд із звільненням та зменшенням плати за навчання набувала поширення й така форма як субсидія на цю справу. За цією статтею, наприклад, лише 17 вересня 1912 р. до півтори сотні студентів отримали позички у різному розмірі (з-поміж них і майбутній активний член УЦР С. І. Березняк)³.

Також кращі студенти отримували оплачувані відрядження (включаючи закордонні) задля підготовки до захисту дипломної роботи, а по закінченню – пропозицію залишитись при інституті для підготовки до професорського звання (тобто в аспірантурі).

Ще однією формою турботи з боку керівництва ККІ про своїх студентів стало введення до штату інституту лікаря, котрий безкоштовно лікував студентів. Так, згідно звіту за 1910 – 1911 навчальний рік в інститут було здійснено 6 викликів лікаря. Окрім того він прийняв в інституті 310 осіб та 210 у себе вдома, а також здійснив 26 виїздів до хворих студентів⁴. До речі зі справи про лікаря інституту слідує, що в інституті діяв буфет і що лікарю особисто директором інституту було доручено здійснювати нагляд за якістю

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 619, арк. 13 зв. - 14.

² Там само, арк. 40 зв. - 41.

³ Там само, арк. 71 зв. - 72.

⁴ Там само, спр. 455, арк. 1.

продуктів у ньому і у випадку виявлення порушень негайно повідомляти про це¹.

Турбота про студентства з боку адміністрації ККІ та нові можливості для його випускників у плані працевлаштування, що створювались завдяки зрівнянню інституту у правах з державними ВНЗ, наочно засвідчувались і подальшим збільшенням притоку абітурієнтів. У 1913 р. до інституту поступило 1247 осіб чоловічої статі та 39 жіночої, а загальна кількість студентів склала 3853 особи. За становою приналежністю (відповідно до тогочасної градації) на перше місце вийшли вихідці з духовного стану (їх 1913 р. навчалось 1041 особа, тобто близько 28 %). Ця тенденція засвідчувала загальне прагнення вихідців з духовенства переключитись на будь-яку іншу (поза рамками церковної служби) сферу діяльності. На друге місце відійшли вихідці з міщан (706 осіб), потім йшли селяни (частка яких також збільшилась і склала 512 осіб), діти почесних громадян та купців (339 осіб), дворяни (305 осіб). Вихідці з інших станів склали 442 особи. Також у 1913 р. в інституті навчалось 19 іноземних громадян², кількість яких таким чином зросла майже у 5 раз, порівняно із моментом відкриття цього навчального закладу. Останній факт сам по собі засвідчував як поширення інформації про ККІ, так і визнання репутації ККІ також і за кордоном, не кажучи вже про рамки Російської імперії (оскільки чимало абітурієнтів, як засвідчує інформація про студентський склад інституту, походили з найрізноманітніших губерній імперії, починаючи від власне українських і закінчуючи Кавказьким та Далекосхідним регіонами).

У конфесійному відношенні різко зросла частка православних (2536 осіб) та відбулось аналогічно різке зменшення частки юдеїв (з 1444 у минулому, 1911 – 1912 навчальному році, до 180, хоча збільшилась їх частка до 467 осіб серед вільно-слухачів, яких всього нараховувалось 489 осіб). На другому місці за чисельністю стояли католики (кількість яких зросла більш ніж удвічі: зі 159 у 1912 р. до 332 у 1913 р.), потім йшли вірмено-григоріани (89 осіб), мусульмани

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 455, арк. 8.

² Там само, спр. 891, арк. 15.

(19 осіб) та представники інших конфесій (134 особи)¹. Постійно розширювався перелік навчальних закладів Російської імперії, випускники яких мали право на вступ до Київського комерційного інституту².

Про збереження особливого демократизму як однієї з ознак студентства ККІ і після набуття інститутом нового статуту (а отже і про ліберальну політику керівництва інституту щодо студентів) свідчить і особлива активність студентів ККІ у антиурядових виступах. Так, газета «Киевская мысль» повідомляла про заворушення серед студентів ККІ 27 листопада 1913 р.: «Після лекції директора інституту проф. М. В. Довнар-Запольського ... при вході професора в аудиторію студенти висловили протест проти покровительства, котре надає директор інституту студентам-академістам; потім студенти заспівали «вічну пам'ять»³. М. В. Довнар-Запольський залишив аудиторію. Студенти також вийшли з аудиторії у коридори. Після перешкоди з боку поліції в організації сходки студенти у кількості до 150 осіб (як повідомляє газета) вийшли на вулицю, прямуючи до Хрещатика, але на вул. Фундуклеївській вони були розсіяні поліцією. При цьому, як відмічала газета «Русское слово»: «Київ. ... В усіх навчальних закладах, окрім комерційного інституту, день пройшов спокійно»⁴. У цьому зв'язку слід відмітити, що в газеті «Киевлянин» повідомлялось про те, що у цей день студенти-академісти не перебували в інституті, оскільки «на їх адресу адміністрацією інституту було кинута звинувачення у тому, що вони є винуватцями безпорядків, що відбуваються в інституті»⁵. Таким чином, можна дійти висновку про несправедливість обвинувачення Довнар-Запольського у співпраці зі студентами-академістами, що засвідчувалось й іншими документами. Тож для організаторів демонстрації у цьому випадку була важлива сама її організація, а підстави підбирались довільно.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 15.

² Там само, арк. 89.

³ Там само, спр. 694, арк. 101.

⁴ Там само, арк. 102.

⁵ Там само, арк. 103.

Аналогічно відзначились студенти ККІ і в подіях, пов'язаних із вшануванням сторіччя від дня народження Т. Г. Шевченко. Як свідчать спогади учасників тих подій саме з-поміж студентів ККІ були особливо активні організатори антиурядових виступів і саме студенти ККІ склали ядро демонстрантів у подіях кінця лютого 1914 р. у Києві¹. Зокрема, з повідомлення київського губернатора Суковкіна про ті події слідувало, що з 5 арештованих 4 були студентами Київського комерційного інституту і що «у демонстрації головним чином приймали участь слухачі Комерційного інституту»².

У цих обставинах керівництво інституту намагалось полегшити долю тих, кого було можливо. М. В. Довнар-Запольський у цій справі особисто спілкувався з київським губернатором одразу ж після арешту студентів ККІ в подіях 25 та 26 лютого 1914 р., про що доповів на засіданні Учбового комітету ККІ 2 березня 1914 р. При цьому зазначив, що внаслідок особистих переговорів з губернатором, контактів з приставами та направлення до поліційних дільниць правителя справ інституту «деякі арештовані були звільнені»³. Протокол цієї наради Учбового комітету ККІ вперше залучається до наукового обігу і являє цінне джерело про ті події. Зокрема, для з'ясування долі арештованих «та міри їх вини» зі складу Учбового комітету було обрано спеціальну комісію (Довнар-Запольський, Сльозкін, Єрченко, Єгіазаров та Синайський)⁴. Оскільки до її складу ввійшли як особи зі значними зв'язками та авторитетом (Довнар-Запольський та Сльозкін), так і високопрофесійні юристи (Єгіазаров та Синайський), то це свідчило про серйозність намірів керівництва ККІ щодо звільнення своїх студентів. Зрештою це було справою честі та престижу як його

---

¹ Див.: Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 145-146, 155-161; *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2001. – С. 636-639.

² *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2001. – С. 638, 639.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 32 зв.

⁴ Там само.

професорсько-викладацьких кадрів, так і самого інституту в цілому. Паралельно із цим було прийнято спеціальне звернення до студентів ККІ: «Зберігати повний спокій та нічим не порушувати правильний хід навчальних занять»¹.

Отже, дослідження еволюції студентського контингенту ККІ у 1908 – 1914 рр. доводить, що за своїм складом його студенти характеризувались більшою демократичністю, порівняно з державними ВНЗ. Це зумовлювалось з однієї сторони меншою престижністю професій, пов'язаних з економічною сферою життя в середовищі дворян, в силу чого останні менш охоче здобували економічну освіту і натомість поступали на навчання до університетів. З іншої ж сторони – існував особливий потяг до економічної освіти у вихідців з різночинного середовища та непривілейованих станів.

Цьому сприяла й ліберальна політика керівництва ККІ, що забезпечила вільний доступ до цього навчального закладу представникам обох статей (явище, якого не існувало в інших вузах Російської імперії). При цьому ВНЗ, котрі б давали економічну освіту було обмаль: станом на 1914 р. у Російській імперії діяло всього чотири економічні ВНЗ – Київський та Московський комерційні інститути, Петербурзький інститут вищих комерційних знань (заснований 1910 р.) та Харківські вищі комерційні курси².

Окрім того до ККІ приймали осіб, що закінчували найрізноманітніші навчальні заклади середнього рівня (тоді як до університетів тривалий період лише випускників гімназій). Попервах у ККІ не існувало обмежень і за етнічною приналежністю. Щоправда, зрівняння ККІ у статусі з державними ВНЗ поширило і на його студентський контингент обмежувальну квоту на прийом євреїв та посилило вимоги та перевірки всіх абітурієнтів загалом, але всі ці обмеження й надалі обходились різними способами (розходженням

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 33.

² Экономическая история России: Энциклопедия в 2 т. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 1044.

внутрішньої і офіційної статистики, переведенням частини студентів єврейського походження зі стаціонару до розряду вільно-слухачів і т.п.).

Збільшенню притоку вступників до ККІ сприяла і менша, порівняно з низкою інших ВНЗ, плата за навчання та можливості її відстрочки, а також і відсутність будь-яких обмежень щодо кількості студентів, окрім пропускнуої спроможності аудиторного фонду.

Як результат – за динамікою зростання чисельності студентського контингенту ККІ був лідером з-поміж київських ВНЗ. Так, якщо у 1908 р. в ККІ навчалось менше пів тисячі студентів, то вже станом на початок 1914 р. – майже 4 тис. осіб.

4.6. Студентські організації в Київському комерційному інституті

Сучасний стан розвитку суспільства, як в Україні, так і в решті держав Європи та світу загалом, у черговий раз ставить на порядок денний питання соціального захисту населення. Для працюючих та прирівняних до них категорій (зокрема й студентства) особливе значення у цій справі мають професійні об'єднання (профспілки), оскільки тривалий період боротьби працюючих за свої права наочно довів, що як і в будь-якій іншій сфері життя найбільшого успіху в боротьбі за свої права можна досягти за умови об'єднання з особами, що мають подібні інтереси. Тому питання дослідження профспілкового руху та його витоків (тих організацій, що передували утворенню власне профспілок) належить до розряду актуальних тем історичних досліджень. До того ж, у зв'язку із тим, що ця тема стоїть на стику низки наукових дисциплін (історії, суспільствознавства, права, соціології, демографії тощо), додатково актуалізується її дослідження.

Першою формою такої самоорганізації були студентські земляцтва (що об'єднували вихідців з одних регіонів або й групи країн) і навіть факультети

(які являли об'єднання представників одного виду діяльності й об'єднували при цьому як відповідну частину студентства, так і викладацького складу)¹. Таким чином, можна вести мову про те, що і з університетського середовища бере свої початки та форма самоорганізації, що в новітній період історії втілилась у профспілкові об'єднання. Проте діючі на початку ХХ ст. ВНЗ в Україні жорстко контролювались державою.

Тож статуту державних ВНЗ містили спеціальні пункти, якими студентам заборонялось входити до складу нелегальних організацій, навіть якщо ці організації і не мали у своїй діяльності нічого протизаконного; а до узаконених товариств студенти могли вступати лише за згодою керівництва свого ВНЗ.

Так само в державних ВНЗ студентам заборонялись будь-які дії колективного характеру (утворення товариств, сходки, подання петицій і т.п.)². У випадку ж спонтанних об'єднань студентства для захисту своїх прав влада вдавалась до негайних дій репресивного характеру, навіть і до закриття вузів, як це трапилось, наприклад, із Київським університетом у 1884 р. та у 1905 і 1907 рр.³.

Попри це, прагнення до самоорганізації не припинялось ані у рамках професорсько-викладацького складу, але особливо характеризувало найменш захищену групу вузівського середовища – студентство.

Студентство у Російській імперії постійно перебувало під наглядом правоохоронних органів, а після березневих подій 1881 р. цей контроль ще більше зріс. Тож самоорганізація студентства у державних вузах стала мало можливою і до того ж спеціально заборонялась владою⁴. Щоправда,

---

¹ Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4. – М.: Наука, 2000. – С. 51-65.

² КПШ. Перше століття: Іст. огляд / Авт.-упоряд.: В. І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – С. 31.

³ Киевский университет. Документы и материалы. 1834 – 1984 / Ред. коллегия М. У. Белый (предс.) и др. – К.: Вища школа, 1984. – С. 5, 70-71, 72.

⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. – Х.: Сага, 2007. – С. 161.

самоорганізації студентства на початку ХХ ст. посприяв нетривалий період лібералізації урядового курсу в умовах першої російської демократичної революції 1905 – 1907 рр. Проте у більшості тогочасних ВНЗ студентська самоорганізація обмежувалась власне політичною сферою (хоча мали місце й окремі винятки – зазвичай у формі організації кас взаємодопомоги¹), особливо в період революції 1905 – 1907 рр., а згодом і у 1917 р.² Однак період поступок був нетривалим. А наприкінці ХІХ ст.³ та в період столипінської реакції фіксується «майже повна відсутність організованого студентського життя»⁴.

Проте влада все ж таки усвідомлювала необхідність дозволити студентству бодай якусь форму організації (і таким чином взяти тенденцію до самоорганізації в студентському середовищі під свій контроль). Тому 11 червня 1907 р. імператор Микола II затвердив «Правила про студентські організації». Та фактично вони зводили студентські організації до гуртків, що відповідали фаховому профілю кожного з факультетів (а, відповідно, дробили й саме студентство за факультетським принципом) і натомість зовсім не враховували інші запити студентства, а тому студентство зустріло ці «Правила» масовими

---

¹ Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 579-580.

² З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – С. 345-353; Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Т. 2. – Х.: Сага, 2010. – С. 383-398; Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 168-172.

³ Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Т. 2. – Х.: Сага, 2010. – С. 305.

⁴ З іменем Святого Володимира / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Заповіт, 1994. – С. 352.

акціями протесту¹, а у ряді вузів і надалі заборонялось заснування будь-яких студентських організацій².

Однак усе вище зазначене стосувалось саме державних ВНЗ. Натомість в Україні на початку ХХ ст. виникають перші приватні вузи, зокрема й ККІ, де контроль органів влади був мінімальним і як наслідок – відкривалась досить широка можливість для самоорганізації студентства. Фактично – політика щодо студентства у ККІ майже цілковито визначалась самим їх керівником, що, як вже зазначалось, відрізнявся доволі ліберальними поглядами. Тож це закономірно перетворювало ККІ на осередок лібералізму у системі вищої освіти Києва. Це доповнювалось і вже згадуваним переважно «демократичним» портретом самого студентства ККІ.

Отже, закономірним було те, що студентство ККІ від моменту заснування цього вузу почало прагнути до самоорганізації, аби краще реалізовувати свої інтереси та відстоювати права. З архіву ККІ відомо, що починаючи з 1906 р. (тобто від моменту утворення) в ньому відбувається створення різноманітних студентських організацій (що засвідчується і відповідними повідомленнями в пресі³), загальна чисельність яких вже за два роки сягнула пів сотні. З-поміж них були, по-перше, традиційні студентські гміни⁴ (земляцтва), а також пов'язані з ними організації, що були покликані захищати матеріальні інтереси студентства. По-друге, організації за інтересами (наукового, культурного і т.п.

---

¹ Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – № 8. – Вып. 2. – С. 42-43.

² Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» / К. А. Кобченко. – К.: МП Леся, 2007. – С. 145.

³ В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1908. – 19 октября (№ 290). – С. 3.

⁴ Студентські гміни були запозиченням польського досвіду у сфері вищої школи – такі об'єднання попервах утворювали студенти-поляки, а вже від них ця форма була запозичена й студентами інших національностей. Оскільки у КВКК / ККІ також навчалось чимало поляків, то закономірно що й вони засновували подібні організації, які за їх прикладом засновували й інші студенти цього ВНЗ.

спрямування – Французький літературний гурток¹). І по-третє, організації національної спрямованості: Товариство польської молоді та Українська громада². При цьому діяльності студентських земляцтв надавалась спеціальна підтримка як керівництвом інституту (М. В. Довнар-Запольський був почесним членом Північно-Західного земляцтва³), так і окремими викладачами (Кайя та дружина О. О. Русова були почесними членами Французького літературного гуртка⁴). Зазначу, що почесними членами земляцтв ставали особи, котрі надали земляцтву значну матеріальну допомогу, що засвідчується і прикладом Довнар-Запольського, від якого поступили основні надходження до каси Північно-Західного земляцтва ККІ⁵. Викладачі інституту часто виступали відповідальними за організовані земляцтвами студентів ККІ заходи.

Відповідно до архівних документів у ККІ були зареєстровані та діяли⁶ наступні студентські земляцтва: Бессарабське, Варшавське, Волинське, Володимирське, Воронізьке, Донське, Єлизаветградське, Кавказьке, Катеринославське, Ковенське, Костромське, Кременчуцьке, Кримське, Курське, Мінське, Миколаївське, Новозибківське, Орловське, Одеське, Південно-західне, Північнокавказьке, Північно-західне, Подільське, Полтавське, Прибалтійське, Самарське, Сибірське, Смоленське, Уральське, Чернігівське та гурток киян⁷. Факт існування останнього земляцтва яскраво засвідчує, що вони утворювались не так для того аби задовольняти спілкування земляків та підтримки традицій малої батьківщини як для більш нагальних, економічних питань.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 57.

² Там само, спр. 8-10, 49-56, 135.

³ Там само, спр. 49, арк. 30.

⁴ Там само, спр. 57, арк. 1 зв.

⁵ Там само, спр. 49, арк. 30.

⁶ Справи майже всіх земляцтв, що діяли у ККІ, завершуються весною 1914 р., що дає підстави припускати про припинення їх роботи владою у зв'язку із наближенням Першої світової війни.

⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 1, 29; Там само, спр. 49-56, 134-180.

⁸ Окрім вище зазначених земляцтв порушувались клопотання про заснування у ККІ Тамбовського, Закавказького, Симбірського та Роменського (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 321).

Першочерговість питань матеріального характеру у діяльності земляцтв засвідчується й їх активною участю у справі розподілу допомоги матеріально потребуючим студентам¹, а також і самими їх статутами у яких питання матеріальної допомоги належить до ключових (а, приміром, у статуті Симбірського земляцтва – до єдиної²) цілей діяльності земляцтв³. Важливість питань матеріального характеру у діяльності земляцтв засвідчується й на прикладі розколу у Донському земляцтві, що відбувся наприкінці листопада 1912 р. з 48-ми членів земляцтва вийшла група у 19 осіб, яка обрала нове керівництво земляцтва і заявила про повне право на всю касу земляцтва, за що і розгорілась її боротьба з більшістю⁴.

До речі, у питанні розподілу коштів та подання адміністрації інституту списків особливо потребуючих студентів (які отримували субсидії або і звільнення від плати за навчання від інституту) виявилась така риса як своєрідна «дідівщина» – студенти старших семестрів посіли керівні посади в земляцтвах і попри вимогу перебувати на керівній посаді один рік фактично перетасовувались у невеличкій групці «обраних» таким чином, що одна особа займала посаду голови земляцтва, потім товариша голови чи якусь іншу, а потім знов поверталась на свою попередню посаду. Так, в Орловському земляцтві перший його голова Сізов у 1912 р. перемістився на посаду скарбника, а у 1913 р. знов став головою земляцтва⁵. Аналогічно було, приміром, і в керівництві Смоленського земляцтва⁶. При цьому керівництво земляцтв дбало про те, щоб пільги та допомога від інституту надавалась у першу чергу їм.

Щодо кількості членів земляцтв, то вона коливалась від кількох десятків і більше (приміром Гурток киян нараховував 150 членів), але не була менше за

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 29.

² Там само, спр. 321, арк. 11.

³ Там само, спр. 478, арк. 3; Там само, спр. 883, арк. 2.

⁴ Там само, спр. 136, арк. 19-20.

⁵ Там само, спр. 141, арк. 29.

⁶ Там само, спр. 144, арк. 22, 24.

19 осіб, що вимагало керівництвом інституту як мінімум для утворення земляцтв. Зазначу, що якщо у більшості студентських земляцтв членами могли бути як особи, що мешкають у відповідній місцевості, так і ті, що там навчались або були пов'язані із нею в інший спосіб і навіть інші особи, то у земляцтвах вихідців з Кавказу та Закавказзя – виключно представники відповідних національностей, що наочно засвідчувало міру консолідації та національної самосвідомості представників цих етносів. Порівняймо наприклад положення про осіб, що можуть бути членами земляцтв: Одеське – «студенти ККІ, що своїми інтересами пов'язані з Одеським учбовим округом»¹; та Кавказьке земляцтво – «членами вважаються виключно (підкреслено мною. – А.Ч.) слухачі інституту кавказці»². Аналогічна норма була і в статуті Північнокавказького земляцтва: «дійсними членами вважаються виключно (підкреслено мною. – А.Ч.) слухачі інституту північно-кавказці»³. Подібні висновки за їх аналізу можуть дати точну картину розвитку національних рухів відповідних народів, що додатково актуалізує наше дослідження.

Земляцтва студентів ККІ були добре структуровані: відповідно до своїх статутів вони мали керівні органи, проводили періодичні зібрання (в аудиторіях інституту, які безперешкодно надавались керівництвом ККІ), мали каси, бібліотеки (на які витрачалось від 25 до 40 % всіх надходжень)⁴ та печатки.

Форми матеріальної допомоги, що її надавали земляцтва своїм членам були різні: це і безвідсоткові позики (короткострокові та довгострокові) або ж позики під невеликий (до 4 %) відсоток, і одноразова допомога (котра не поверталась), і вибивання дозволу на пільговий проїзд, і створення власних бібліотек для забезпечення своїх членів навчальною літературою (у ряді земляцтв на це виділялось 30 % капіталу), і навіть пошиття одягу за пільговими цінами (як це було у випадку із Гуртком киян при ККІ⁵).

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 50, арк. 79.

² Там само, спр. 53, арк. 54.

³ Там само, спр. 322, арк. 7 зв.

⁴ Там само, спр. 144, арк. 20.

⁵ Там само, спр. 146, арк. 95 зв.

Джерелами надходжень земляцтв були внески їх членів, пожертви, а також – отримання прибутку від організації різноманітних громадських заходів (балів, спектаклів, лекцій і т.п.)¹. При цьому ряд земляцтв організували заходи для збору коштів для своїх нужденних членів і поза межами Києва, як приміром Одеське земляцтво, яке планувало організувати для цього в Одесі у грудні 1909 р. вечір². Так само Орловське земляцтво організувало гуляння у Орлі влітку 1910 р. для надання підтримки потребуючим землякам-студентам³.

Також слід наголосити, що рівень активності різних земляцтв був неоднаковим. Приміром Гурток киян мав особливо різноаспектну діяльність⁴. Значну кількість акцій зі збору коштів для підтримки своїх нужденних членів у різних містах Орловської губернії організувало й Орловське земляцтво⁵. Натомість Одеське земляцтво було мало-діяльним⁶, а Чернігівське (як свідчать подання його членів) у 1913 р. практично припинило своє функціонування внаслідок бездіяльності⁷.

Аналогічний характер студентські земляцтва мали і в інших київських ВНЗ. Наприклад, ректор Київського університету в поясненні попечителю КУО в 1909 р. зазначав, що студентські земляцтва здійснюють в університеті надання субсидій та інші форми матеріальної підтримки своїх членів⁸. Тож їх можна розглядати не лише в традиційному ракурсі (як національні та політичні

---

¹ З метою уявлення про прибутки окремих студентських земляцтв можна взяти дані за 1912 р. по Гуртку киян – згідно звіту надходження склали 681 руб. 70 коп. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 146, арк. 40 зв.). А чистий прибуток лише від одного концерту-балу, організованого 10 листопада 1912 р. склав 701 руб. 41 коп. (Там само, арк. 88), що було своєрідним рекордом з-поміж подібних заходів.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 50, арк. 4.

³ Там само, спр. 141, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 146, арк. 72 зв. - 73, 87-90.

⁵ Там само, спр. 141.

⁶ Там само, спр. 50, арк. 12 зв. - 15.

⁷ Там само, спр. 55, арк. 8.

⁸ *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський.* – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 580-581.

організації), а й як структури, що виконували функції, властиві профспілковим чи навіть добродійним організаціям.

Студенти також вважали, що зможуть найкраще забезпечити свої права та матеріальні потреби за умови самоорганізації у більш значних масштабах – у рамках окремо взятого навчального закладу або й цілого міста. Так, студенти ККІ брали участь у низці загально-студентських організацій Києва – Київське студентське вегетаріанське товариство¹, Товариство швидкої допомоги нужденним студентам у ВНЗ м. Києва, Київське релігійно-філософське товариство² та ін. Однак практика довела, що подібні організації переслідують занадто широкі завдання, або ж такі, що задовольняють інтереси студентів різних вузів, але у незначній кількості.

Натомість найбільший успіх має самоорганізація студентства саме у рамках окремо взятого ВНЗ. Подібні загальні об'єднання студентства були життєвими у силу більшої ефективності захисту своїх прав більшими організаціями і спільністю інтересів студентів незалежно від факторів, що їх розділяли. Так, матеріальні потреби студентів мало залежали від їх національної приналежності чи спеціалізації і були спільними для студентів всіх національностей, конфесій, курсів та факультетів. Саме тому поряд із студентськими земляцтвами у Київському комерційному інституті діяли й організації, що цілковито опікувались матеріальними потребами всіх студентів, а тому цілком вписувались саме в річище профспілкової роботи – каси взаємодопомоги студентів. Подібні організації існували й в інших ВНЗ міста, зокрема й у Київському університеті, але саме у Київському комерційному інституті вони змогли діяти особливо успішно та тривалий час.

Вже у перший рік існування КВКК на них виникло Товариство взаємодопомоги слухачів, яке заснувало власну касу, метою якої було надання грошової допомоги особливо потребуючим студентам³. Цікаво, що поряд із нею

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 813.

² Там само, спр. 1128, арк. 168.

³ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 20-21.

діяла й окрема Каса взаємодопомоги вірмен¹. Таким чином, національна організація водночас виступала й профспілкою для студентів даної національності в рамках ВНЗ, що підтверджує висновок про те, що зародки профспілкових організацій у вищій школі були пов'язані і з національними об'єднаннями. Між іншим, аналогічну роль відгравали студентські громади національного характеру й в інших ВНЗ (і не лише у Російській імперії)².

Товариство допомоги нужденним слухачам ККІ було затверджено Радою професорів ККІ і згодом мало постійну підтримку як з боку керівництва, так і професорсько-викладацького складу інституту. Директор інституту Довнар-Запольський дозволяв студентам збиратись для вирішення питань, пов'язаних з діяльністю цього товариства в аудиторіях інституту³, а також він та інші викладачі виступали жертводавцями цього товариства.

У 1910 р. було видано звіт Товариства допомоги нужденним слухачам ККІ, на підставі якого можна прослідкувати як напрями роботи цієї організації, так і коло осіб, що сприяли її діяльності⁴. По-перше, у звіті зазначено, що ця організація є правонаступницею Товариства допомоги нужденним слухачам КВКК (отже і в цьому засвідчується правонаступництво Комерційним інститутом Комерційних курсів). Для завідування справами Товариства створено комітет, який складався як з окремих представників професорсько-викладацького складу (М. В. Довнар-Запольський, Д. О. Граве, О.О. Ейхельман, А. В. Корчак-Чепурковський, О. О. Русов та ін.), так і їх дружин (зокрема в ньому значилась дружина М. В. Довнар-Запольського, яка була обрана й заступником голови товариства). Метою діяльності цієї організації були: 1) організація вечорів, концертів та інших заходів задля збільшення сум товариства, 2) надання позик нужденним студентам, 3) розробка питання про

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 2.

² Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Т. 2. – Х.: Сага, 2010. – С. 310.

³ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 10, арк. 13-14.

⁴ Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института с 2 ноября 1908 г. по 1 марта 1910 г. – К., 1910. – 11 с.

організацію при товаристві Бюро праці (мало сприяти працевлаштуванню студентів)¹ – дії, що багато в чому нагадують дії сучасних студентських організацій в українській вищій школі.

Найбільшим заходом Товариства допомоги нужденним слухачам ККІ, що дав майже 1129 руб., було проведення 27 жовтня 1909 р. балу в приміщенні Київського купецького зібрання². Водночас від членів комітету Товариства та співчуваючих надійшло за звітний період 308 руб. внесків (з-поміж вкладників значиться і славнозвісний київський архітектор В. В. Городецький)³. Також суми товариства поповнювались за рахунок прибутків від заходів, що їх організували різні студентські організації інституту. Ще одним джерелом прибутків Товариства допомоги нужденним слухачам став дозвіл на продаж ним у стінах інституту навчальної літератури, зокрема програм з дисциплін викладання та розкладів занять та екзаменів, що їх друкувало та розповсюджувало у ККІ зазначене товариство.

Комітет Товариства допомоги нужденним слухачам ККІ здійснював не лише нагромадження коштів, з яких студенти могли отримувати субсидії, а й організував безкоштовну медичну допомогу студентам інституту⁴.

Щодо видаткової частини: станом на березень 1910 р. Товариство допомоги нужденним слухачам ККІ отримало 251 прохання студентів інституту про надання позик і задовольнило 93 із них, надавши позик на загальну суму в 3080 руб., а також було внесено 150 руб. до каси ККІ як плату за навчання трьох студентів⁵.

З початком Першої світової війни Товариство допомоги нужденним слухачам ККІ опікувалось перш за все студентами, що брали участь у бойових діях; а також студентами, що були дітьми осіб, які брали участь у бойових діях.

---

¹ Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института. – К., 1910. – С. 4.

² Там само. – С. 6.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 7.

⁵ Там само. – С. 8.

У роки Першої світової війни виникали й нові студентські організації, зокрема фотографічний та економічний гуртки¹, що засвідчувало активність студентства інституту не лише у політичній сфері навіть і за умов війни.

Активність наукової роботи, що її здійснювали представники професорсько-викладацького складу ККІ (про що йшлося у попередній главі) засвідчується залученням до неї й студентів, проявом чого було постання низки студентських організацій, що мали суто наукову спрямованість. Так, саме наслідком впливу окремих викладачів ККІ на його студентський контингент у плані заохочення наукових пошуків можна розглядати процес утворення у стінах ККІ низки студентських товариств, що ставили своїм завданням дослідження у сфері тих або ін. наук. Першим з-поміж них (хронологічно) був Статистичний гурток, що виник ще до реорганізації КВКК на ККІ, а особливо активно почав діяти з 1909 р. Його натхненником виступав відомий український суспільно-політичний діяч та професор ККІ О. О. Русов. Про факт його впливу на виникнення і діяльність цього гуртка свідчить те, що саме він викладав статистику у Київському комерційному інституті, а також відвідував засідання Статистичного гуртка студентів інституту².

Подібна діяльність Русова переслідувала й іншу мету – виявити серед студентства осіб небайдужих до української справи та залучити їх до українського національного руху. Саме таким був результат статистичних досліджень О. О. Русова на початку 1890-х рр., що призвели до постання Братства тарасівців. Аналогічно і робота Русова зі студентами ККІ спричинилась до активізації з-поміж них українського національного руху, що підтверджується виникненням у стінах ККІ Української студентської громади, чимало членів якої невдовзі стали активними учасниками українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Отже, через дослідження аналогічних студентських організацій можна прослідкувати канали поширення української ідеї в маси молоді, що невдовзі посприяло її підйому на боротьбу за українську

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1314, арк. 1-1 зв., 5-8.

² Там само, спр. 60, арк. 5.

справу. Тож зайвий раз можна переконатися на основі незаперечних фактів, що через дослідження історії окремо взятого ВНЗ можна встановлювати різні аспекти історії цілої держави, а отже ці дослідження і слід відносити до контексту історії України загалом.

Висновок про створення студентами гуртків як ширму за якою прикривались інші цілі має й інші підтвердження. Яскравим прикладом тому може слугувати Науковий гурток студентів-грузин¹. Відома постійна опозиційність грузинського етносу до урядового курсу Російської імперії зумовлювала те, що практично всі організації представників цього етносу мали якійсь напрям опозиційності. Що ж до Наукового гуртка студентів-грузин при Київському комерційному інституті, то його першим головою (від травня 1912 р. і до 8 жовтня 1913 р.) був студент Л. Й. Картвелішвілі – особа, що рано (з 15-річного віку, тобто ще до вступу в інститут) стала на шлях революційної боротьби і відзначилась особливою активністю у революційних подіях в Україні, а тому була причетна до зміцнення радянської влади у Грузії². Закономірно, що такий його керівник мав проводити також і революційну агітацію через організацію цього гуртка. Хоча Науковий гурток студентів-грузин не відсторонювався і від досліджень наукового характеру.

Повертаючись до Статистичного гуртка, зазначимо, що до його завдань були віднесені «грунтовне вивчення статистики як у теорії, так і в прикладанні її до практики у державному та суспільному житті Росії»³. Намічених завдань планувалось досягти шляхом організації при бібліотеці ККІ спеціального відділу, де б накопичувалась література з питань статистики, запрошення до інституту відповідних фахівців для прочитання спецкурсів зі статистики, отримання дозволу на ознайомлення з наявним у місцевих установах та організаціях статистичним матеріалом та участь студентів-членів Статистичного

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 482.

² Див.: Нагорна Л. О. Лаврентій Йосифович Картвелішвілі / Л. О. Нагорна. – К.: Політвидав України, 1976.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 60, арк. 1.

гуртка у зборі статистичного матеріалу, якщо буде проводитись його збір¹. Для керівництва гуртком було обрано правління у складі восьми осіб, а з-поміж членів гуртка значиться Бачинська та С. І. Новаківський, який згодом став викладачем Київського комерційного інституту; а також С. І. Березняк, що у 1917 р. став одним з активних членів УЦР.

Саме силами Статистичного гуртка у Києві було проведено вивчення студентства з метою з'ясування його економічного становища, соціального походження тощо; а в 1913 р. організовано студентський перепис, що дав надзвичайно цікаву статистичну інформацію на підставі якої можна реконструювати збірний портрет тогочасного студентства Києва, оскільки опитування проводилось серед студентів семи київських вищів. Внаслідок особливого інтересу зібраного за цією анкетною матеріалу, його варто розглянути більш детально².

Анкетування проводилось з метою виявлення в студентській масі українського елемента та його ідентифікації. З розданих 800 анкет було отримано трохи більше половини. На питання про національну приналежність 75 % респондентів віднесли себе до українців, ще 9,25 % назвалися малоросами, 5 % – «руско-українцями», 1 % – малоросами, а понад 5 % не змогли відповісти на це питання.

Така ситуація засвідчувала національну невизначеність, або як назвав це явище ініціатор цієї анкети С. І. Березняк «боягузтво» значної частини студентів у питанні національної ідентифікації, бо як він сам зазначав «неможливо аби людина, що навчається у вищій школі не знала свого національного походження». Також показово, що особливо значний відсоток студентів-українців, що не змогли себе віднести до власного етносу (майже 40 %) припадав на Університет Св. Володимира. Це зайвий раз підтвердило його аристократичність і створення з метою русифікації «Південно-Західного краю».

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 60, арк. 1 зв.

² Про студентську анкету 1913 р. у Києві див.: Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. I, спр. 66.

Натомість у ККІ цей показник був майже вдвічі меншим (22 %), а на київських ВЖК не перевищував 8 %.

У площині фахового спрямування студентів, очевидним був той факт, що свідомий український елемент переважав у царині гуманітарних наук, що відповідало особливостям розвитку українського етносу на той час та мало коріння в нових ментальних установах українців¹. Щоправда сам С. І. Березняк розглядав результати цього анкетування як такі, що вказують на задіяність українців абсолютно в усіх сферах життя. Так само зібраний за цією анкетною матеріал підтвердив той факт, що понад 50 % студентів-українців ККІ походили з сімей священиків і що цей показник суттєво перевищував дані по іншим київським ВНЗ (за винятком Духовної академії).

Також зазначена анкета дозволила визначити матеріальне становище та джерела надходження коштів у студентському середовищі. Як було встановлено, кожен п'ятий студент жив де-факто за межею бідності, а основна маса – мали досить незначний рівень доходів (від 21 до 40 руб.) і лише 14 % опитаних студентів мали нормальні джерела для існування. Що ж до самих цих джерел, то першість (40 %) належала фінансовій допомозі батьків, потім йшли власні заробітки (20 %), стипендії (17 %), а далі – комбінування різних видів надходжень. Таким чином, аналізована анкета дозволила встановити різні складові життя студентів-українців, що сприяє в об'єктивній реконструкції збірного портрету тогочасного українського студента.

Повертаючись до теми наукових гуртків студентів ККІ потрібно зазначити, що у 1910 р. (саме тоді, коли в інституті розпочав працю визначний вчений-філософ О. М. Гіляров) студенти ККІ заснували Гурток для вивчення

---

¹ Чуткий А. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А. Чуткий // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – 2000. – Вип. 4. – С. 219-245; Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 38-43.

філософії, що ставив за мету «задоволення духовних запитів своїх членів, що виражаються у розробці питань філософського характеру»¹.

Якщо ж брати за значенням і зв'язком із основною сферою наукової спрямованості професорсько-викладацького складу ККІ з-поміж студентських товариств був Економічний студентський гурток, що був заснований навесні 1916 р. і був дотичним до вже згадуваного Товариства економістів. Відповідно до проекту статуту метою товариства було визначено: вивчення економічного становища Росії, сприяння поширенню знань та самодіяльності своїх членів з економічних наук, сприяння спілкуванню студентів між собою, а також із викладачами на ґрунті наукових або практичних економічних інтересів, допомога студентам у процесі навчання².

Досягати цих цілей планувалось шляхом організації читання та обговорення рефератів, організації тематичних екскурсій по Російській імперії та за кордон, організації при гуртку бібліотеки, музею, довідкового та трудового бюро.

Відповідно до статуту керівником гуртка мав бути один із професорів інституту, що на початку кожного семестру обирався з викладацького складу інституту (п. 7, 15 статуту); а до його дійсних членів могли належати студенти Київського комерційного інституту, що прочитали на його засіданнях реферат «з будь-якої галузі економічних наук» (п. 7 статуту)³ і були зобов'язані раз на три семестри надавати письмову або усну роботу, що відповідає цілям гуртка (п. 10 статуту)⁴. Членами-співробітниками гуртка могли бути студенти інституту, що цікавляться економічними питаннями та цілями гуртка.

З-поміж студентських організацій, наукового характеру або утворених за іншими інтересами були також Вокально-літературно-драматичний гурток⁵,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 89, арк. 4.

² Там само, арк. 5.

³ Там само, арк. 5 зв.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Там само, спр. 5.

гурток «Зелена зірка» (гурток есперантистів)¹, Французький літературний гурток, Гурток любителів грузинської літератури, Гурток вивчаючих єврейську літературу, «Товариство згадування імені М. В. Гоголя», Гурток для вивчення філософії та Студентський хор². Студентські організації подібного спрямування ставили за мету задоволення відповідних творчих вподобань їхніх членів. Проте ці ж організації влаштовували й різного роду вечори, виручка від яких йшла до Каси допомоги нужденним слухачам ККІ. Отже, опосередковано вони виконували ті ж функції, що й профспілкові організації – забезпечували культурні та економічні потреби однієї професійної групи.

Проте, якщо існування наукових та близьких до них студентських організацій було більш-менш поширеним явищем, а студентські земляцтва якщо і не визнавались офіційно, але діяли у всіх тогочасних університетах на українських теренах; то справді особливу сторінку в історії студентської самоорганізації становить тривалий період існування у стінах Київського комерційного інституту низки студентських організацій суто національного спрямування (причому народів пригноблених при відстроченні визнання явно русофільської організації – Товариства великоросів). До подібного роду студентських організацій в інституті належали: Український гурток (Українська студентська громада), Товариство польської молоді, почасти Прибалтійське, Бессарабське, Кавказьке та Північнокавказьке земляцтва.

У справі політики керівництва ККІ в національному питанні особливо цікавим є той факт, що воно 20 жовтня 1908 р. відмовило у реєстрації Товариства великоросів, яке хотіли заснувати шовіністично налаштовані студенти інституту. При цьому відмова була мотивована формальним посиленням на те, що керівництво інституту не отримало писаної програми товариства)³. Водночас було дозволено заснування (а потім і підтримувалась діяльність) Українського гуртка (Української студентської громади).

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 89, спр. 6.

² Там само, спр. 5, 6, 57-60.

³ Там само, спр. 7.

Статут Українського гуртка при ККІ передбачав спільну роботу його членів щодо вивчення та популяризації знань з історії, етнографії та економіки України (повний текст статуту наведено у додатках)¹. Як свідчать опосередковані джерела – він займався саме культурницькою працею (у чому, вочевидь, виявився вплив «старих громадівців», до яких належав і один з основних ідеологів української справи у стінах ККІ – О. О. Русов). Українська студентська громада проводила засідання, на яких заслуховувались і обговорювались реферати з різних сфер життя, але у прив'язці до українських реалій, запрошувались гості з числа українських громадських та культурних діячів і т.п. Досить швидко Українська студентська громада при ККІ стала найбільш чисельною з-поміж інших національних організацій української студентської молоді Києва (що чітко засвідчувало сучасниками²) і її члени часто виступали «зачинателями» різних антиурядових виступів на захист української культури, як, приміром, під час вшанування у 1914 р. століття із дня народження Т. Г. Шевченка³.

В умовах, коли саме згадування назви «Україна» могло кваліфікуватися відповідними державними структурами Російської імперії як відкритий прояв сепаратизму це було надзвичайно сміливо. Подібну сміливість можна розглядати як прояв відповідних симпатій у національному питанні з боку керівництва вузу (у разі інформування влади остання могла б відмовити у його легалізації). Керівництво інституту і в подальшому всіляко підтримувало Український гурток та захищало його перед владою. Так, у 1910 р. було видано Столипінський циркуляр про заборону реєстрації «інородницьких» (тобто неросійських) організацій. Почалась перевірка та закриття вже існуючих організацій національного спрямування. 18 вересня 1910 р. директор інституту

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 7, арк. 45.

² Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – С. 102-104.

³ Там само. – С. 155-160; *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 639.*

Довнар-Запольський, відповідаючи на запит до нього з боку місцевої влади щодо характеру діяльності Українського гуртка при ККІ, запевняв, що він є цілком лояльним до влади. Аналогічну відповідь Довнар-Запольський дав і на запит судового слідчого Київського окружного суду від 7 лютого 1911 р.¹

Показово, що підтримку діяльності Українського гуртка надавав не лише директор, але й викладачі ККІ. Зокрема, викладач інституту А. І. Ярошевич, а також приват-доцент інституту А.В. Корчак-Чепурковський неодноразово брали на себе відповідальність за проведення вечорів цього гуртка². При цьому заходи, що їх влаштовував Український гурток, не завжди мали цілковито аполітичну спрямованість. Так, у квітні 1912 р. гурток організував проведення лекції на тему «В. Винниченко як художник та мораліст»³ (відповідальний – А. В. Корчак-Чепурковський). Однак на той час, Винниченко вже був відомим і активним учасником українського національно-визвольного руху, у 1907 р. арештовувався і на момент організації цього вечора перебував на еміграції. Тож будь-яке згадування про нього не обходило без політичного підтексту.

Не були «чистими» в плані лояльності щодо влади і безпосередні члени Українського гуртка. Так, з 1912 р. його головою був студент першого курсу економічного відділення М. М. Ковалевський (в майбутньому – міністр УНР), який вже перебував під негласним наглядом поліції; а скарбником – П.Левицький, що у лютому 1914 р. брав участь в антиурядових виступах у Києві. З-поміж решти його членів було також чимало осіб, що згодом відзначились активною проукраїнською позицією в 1917–1921 рр., про що далі.

Таким чином, Український гурток, що існував при ККІ з 1908 р. (і припинив діяльність вочевидь у другій половині 1914 р.), став проявом симпатій у середовищі студентства та почасти й професорсько-викладацького складу цього вузу до українського питання, а також своєю школою політичного зростання та підвищення національної самосвідомості його членів,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 10-11.

² Там само, арк. 12-19.

³ Там само, арк. 29-31.

окремі з яких в подальшому брали активну участь в українських визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр.

Однак з набуттям ККІ усіх прав державного ВНЗ посилюється контроль влади за діяльністю адміністрації, професорсько-викладацького складу і особливо студентства ККІ. Як результат, діяльність явно опозиційних владі організацій ускладнюється, а їх активісти переслідуються. Натомість під тиском місцевої та центральної влади керівництво ККІ вимушено підтримувати діяльність провладних організацій. Їх уособленням в студентському середовищі міжреволюційного десятиліття 1907 – 1917 рр. був рух студентів-академістів. Офіційно його послідовники поборювали спроби революційних виступів через шкоду останніх для освітнього процесу. Фактично ж вони можуть розглядатись як своєрідна модифікація чорносотенного руху в стінах вищої школи. Показово, що заява про заснування Гуртка академістів студентами ККІ була подана адміністрації цього ВНЗ 28 жовтня 1911 р., тобто трохи більше як за пів роки до затвердження його нового статуту, у самий розпал боротьби за його прийняття. Попри це директор ККІ скорегував поданий ініціативною групою цього гуртка статут, зокрема у пунктах 1, 3 та 4, оскільки вони містили положення, що означали право втручатись в управління інститутом: «Питання про правильність течії академічного життя в інституті покладається на частину студентства, а не на директора та адміністрацію інституту»¹. При цьому, як писав М. В. Довнар-Запольський у листі до МТП з цього приводу, ці його зауваження студенти-академісти не забажали врахувати². Положення показове, що засвідчувало міру тиску реакційної частини студентства на адміністрації ВНЗ, ніяк не меншу аніж згодом з боку революційно налаштованої частини студентства. Тож останню можна до певної міри розглядати як породжену політикою академістів, своєрідною реакцією на неї (аналогічні висновки вочевидь можна переносити і на протистояння у інших соціальних групах, що пояснює революційний запал 1917 та наступних років з психологічної точки

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 319, арк. 1.

² Там само.

зору). У цьому контексті варто наголосити на тому, що аналогічно студенти-академісти поводити себе й у інших ВНЗ. Наприклад, скаргу на їх претензії на втручання в управління ходом університетського життя подавав ректор Університету Св. Володимира М. М. Цитович¹.

Зазначимо, що вимушеність затвердження діяльності Союзу академістів у стінах ККІ проявлялась й у всьому іншому і по мірі сил керівництво інституту перешкоджало його узаконенню. Так, з архівних документів у цій справі відомо, що установчі збори ініціаторів утворення Союзу академістів відбулись ще 13 квітня 1911 р., але справа ця почала розглядатися керівництвом ККІ лише з листопада 1912 р., тобто у переддень впровадження нового статуту ККІ, коли його керівництву доводилось засвідчувати свою лояльність владі.

Отже, керівництво ККІ в усьому виявляло свій лібералізм. Саме тому в інституті студенти отримали широкі можливості для створення найрізноманітніших організацій, котрі б задовольняли їх інтереси. Більшість студентських організацій виникли у ККІ в 1909 – 1910 роках і проіснували до 1914 р.

4.7. Зміцнення матеріальної бази Київського комерційного інституту

Реконструкція історії ККІ, як і будь-якого іншого ВНЗ, буде неповною, якщо не розкрити питання його матеріальної бази. Закономірно, що воно не становить змісту діяльності ВНЗ², але без власних приміщень та їх належного обладнання неможливим є нормальне ведення навчального процесу. Особливо ж це питання є гострим на початковому етапі історії ВНЗ.

---

¹ Alma mater / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 579-581.

² Тому цей пункт розкривається стисло, головню у площині реконструкції процесу утворення власного комплексу приміщень ККІ. Робиться це через реконструкцію діяльності Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві.

У зв'язку із тим, що КВКК виникли як приватний навчальний заклад, то вони не могли розраховувати на державне фінансування і тим більше – на забезпечення приміщеннями з боку держави. Тож перші навчальні роки КВКК / ККІ провів у орендованих приміщеннях. Оскільки це вимагало витрату значних коштів і ускладнювало нормальну організацію життя Курсів, то від моменту їх заснування постало питання про придбання власного приміщення. Зробити це було складно в силу двох причин: 1) необхідність мати одразу величезну суму коштів і 2) оскільки КВКК (та й ККІ у перші роки своєї діяльності) не мали прав юридичної особи, то вони не могли здійснювати придбання нерухомості.

Перше завдання вирішувалось по мірі налагодження діяльності ВНЗ, що супроводжувалась збільшенням притоку абітурієнтів, а отже і надходжень до каси КВКК. Поповнювались власні заощадження Курсів, як вже згадувалось, і завдяки жертвам. Тож вже до 1909 р. необхідні кошти були в основному нагромаджені. При цьому слід зазначити, що від 1908 – 1909 навчального року (і до серпня 1918 р.) ККІ мав профіцитний бюджет: за цей рік надходження склали 78592 руб. 66 коп. (з них 77090 руб. – плата за навчання), витрати 36076 руб. 94 коп. (з них на оплату праці викладачів – 16464 руб. 73 коп.). Отже, чистий прибуток – склав 42515 руб. 72 коп.¹

Аби вирішити друге питання було прийнято рішення заснувати при ККІ товариство, що згідно свого статуту мало б право на придбання нерухомості, котру б воно перевело на баланс ККІ. Такою структурою стало Товариство піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві.

Товариство піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві виникло при ККІ у 1909 р. і до його складу ввійшли переважно викладачі цього ВНЗ. Воно займалось справою розвитку вищої комерційної освіти, а отже виникло на підтримку розвитку саме ККІ (як єдиного ВНЗ комерційного профілю у місті та й Україні), як дочірня організація начебто на громадських засадах, а де-факто виключно із зацікавлених у справі розвитку ККІ осіб. Так, у статуті цього товариства (§ 45) було зазначено, що засновниками товариства є:

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 115, арк. 1 зв.

В. І. Ковалевський, К. С. Немешаєв (обидва належали до Піклувальної Ради ККІ), М. В. Довнар-Запольський, В. Г. Бажаєв, К. Г. Воблий, М. Б. Делоне, І. В. Єгоров, П. Ф. Єрченко, О. О. Ейхельман, І. Р. Кобецький, А. К. Мітюков, О. О. Русов, П. Р. Сльозкін, М. В. Самофалов, В. О. Сухомлінов, П. С. Чехович¹. З-поміж цих 15 осіб 13 викладали у ККІ, а решта належала до почесних членів його Піклувальної ради. Його головою від моменту заснування був директор ККІ М. В. Довнар-Запольський, секретарем – викладач ККІ М. Б. Делоне, а скарбником О. О. Русов. Окрім них до дійсних членів товариства були обрані граф А. О. Бобринський, Л. І. Бродський, Д. С. Марголін, С. С. Могильовцев, Б. І. Ханенко, а також відділення ряду банків, Київське міське суспільне управління, Київське купецьке товариство, Київський біржовий комітет².

Товариство піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві розпочало свою діяльність з 12 квітня 1909 р., коли у стінах ККІ відбулось його перше засідання³. Вже на цьому засіданні ключовим питанням було визначено (за поданням М. В. Довнар-Запольського) придбання для ККІ будинку у Києві і найбільш прийнятним варіантом було визначено будинок по Бібіковському бульвару № 24. Оскільки вже в момент заснування товариства було визначено конкретний будинок і при цьому встановлені всі особливості його придбання⁴, то стає зрозумілим, що питання про придбання цього будинку було визначено заздалегідь. Частково це пояснювалось тим, що у даному будинку інститут вже орендував приміщення для занять і тому був добре обізнаний як з самою спорудою, так і з можливостями його купівлі.

20 квітня 1909 р. товариство подало на ім'я київського генерал-губернатора прохання про «дозвіл придбати нерухому власність у Києві на ім'я товариства»⁵. При цьому товариство чітко постулювало, що воно «засновано з метою надавати підтримку Київському комерційному інституту, котрий за

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 21 зв.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 43, арк. 2-2 зв.

³ Там само, ф. 228, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 1-1 зв.

⁵ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 4, арк. 1.

статутом не має прав юридичної особи, і купуючи майно ... на розі Бібіковського бульвару та Піроговської вулиці № 24, передає його у розпорядження інституту»¹.

Перше приміщення для ККІ було придбано по Бібіковському бульвару № 24 у двох співвласників перед початком 1909 – 1910 навчального року за 136850 руб., про що одразу ж з'явилися повідомлення в пресі². Гроші, як слідує зі звітів Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві, були виділені Радою ККІ³, яка своєю чергою значну частину суми взяла у Крушевського та Владимірова, а також у Товариства взаємної позики, але до 1910 р. змогла погасити значну її частину. До літа 1910 р. було завершено ремонтні роботи (на які було витрачено 14657 руб. 63 коп.)⁴. А 30 травня 1910 р. було прийнято рішення про добудову у ньому 4-го поверху та флігеля. Про обставини цієї справи та те, що будинок був ідеальним варіантом для інституту («легко для наших цілей пристосований»⁵), Довнар-Запольський повідомляв у приватному листі до В. І. Ковалевського.

Проте триваюче зростання кількості абітурієнтів змушувало вдатись до придбання нових приміщень для потреб ККІ. Найбільш оптимальним у цьому відношенні було придбання суміжного з належним інституту будинком комплексу споруд по Бібіковському бульвару 22/46. Придбання цієї нерухомості (земельна ділянка у 437,5 кв. сажень) відбулось 24 грудня 1910 р. і являло комплекс споруд, що були за кілька десятиліть до того модернізовані відомим архітектором В. М. Ніколаєвим⁶. Вся угода була оцінена у 153540 руб. З цієї суми 92000 руб. становили борг попереднього власника Полтавському земельному банку. Від імені товариства цю угоду уклали Єрченко та Катков⁷ (останній був відомим вченим-юристом, знавцем цивільного та торговельного

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 4, арк. 1.

² В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1909. – 14 февраля (№45). – С. 3.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 4, арк. 15 зв.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 17.

⁶ Там само, ф. 163, оп. 41, спр. 2790, арк. 4.

⁷ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 6, 9 зв.

права, а отже добре розумівся на подібних операціях). Комітет товариства, що завідував справою придбання приміщень для ККІ, очолював М. В. Довнар-Запольський і до складу цього комітету також входили О. О. Русов, В. Г. Бажаєв, М. Б. Делоне, П. Р. Сльозкін та П. С. Чехович¹. Суми, необхідні для придбання цієї нерухомості, як слідує зі звітів товариства, надійшли від ККІ². Загалом, практично всі засідання Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві від моменту його заснування і по 1913 р. присвячувались перш за все питанням, пов'язаним із набуттям та розпорядженням спорудами, придбаними для потреб ККІ.

Таким чином, ККІ здобув у свою повну власність земельну ділянку та комплекс споруд, що розміщувались у центральній частині міста, неподалік від Університету Св. Володимира і головної вулиці тогочасного Києва – Володимирської. Це поліпшувало можливості для сполучення ККІ з різними частинами міста, наближало до ін. навчальних установ і головне – посилювало самостійність та можливість збільшити прийом абітурієнтів і водночас припинити витрачання значних сум на оплату орендованих приміщень.

Після вступу у права новою власністю було організовано її перебудову під потреби навчального процесу та добудова на придбаній земельній ділянці. У травні 1911 р. відбулось знесення старих споруд³, а 7 червня 1911 р. відбулось урочисте закладення обох запропонованих споруд у присутності київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова, київського губернатора А. Ф. Гірса та ін. посадових осіб⁴. 9 квітня 1912 р. відбулось передання нових приміщень підрядником Ш. Ш. Колмановським (архітектор В. Обремський) інституту.

Після зрівняння ККІ у правах із державними ВНЗ, Товариство піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві прийняло рішення про передання цих приміщень разом із землею у власність ККІ⁵. Цей процес відбувся у проміжку

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

² Там само, арк. 29 зв. - 30.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 612, арк. 15.

⁴ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

⁵ Там само, арк. 16.

між 30 травня 1912 р. і 11 травня 1913 р. Зокрема, протягом 1912 р. з цього приводу відбувались збори самого товариства і 27 листопада було прийнято відповідне рішення, а в січні 1913 р. товариство повідомило МТП про свою ліквідацію і перехід усієї власності на баланс ККІ¹. 5 березня 1913 р. МТП дозволило ККІ прийняти нерухоме майно від Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві². З переданням цього майна ККІ Товариство піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві відповідно до § 18 свого Статуту припинило існування.

Треба також зазначити, що внаслідок потреби у ремонтних роботах та переобладнанні ці споруди цілковито почали функціонувати для потреб ККІ з 1912 р. Окрім того, наявні у буд. № 22/46 квартири здавались колишнім власником у найом різним особам та на різні терміни. Тож ККІ, як слідує зі звітів за 1911 р.³, довелось вести тривалі судові тяганини за їх відчуження на свою користь.

Постійне збільшення кількості студентів змушувало так само постійно думати і про подальше розширення аудиторного фонду. Зокрема, внаслідок «тісноти теперішніх приміщень комерційного інституту» у січні 1913 р. керівництво вузу було змушене відмовитись від набору на комерційне відділення, а на економічне – обмежитись 200 місць⁴. Тож в засіданні Піклувальної Ради ККІ 20 листопада 1913 р. було прийнято рішення про необхідність придбання однієї з сусідніх з інститутом садиб для розширення приміщень останнього⁵. Зрештою було укладено договір на придбання за 173000 руб. садиби Корчак-Новицького (Бібіковський бульвар № 28), на що 17 грудня 1913 р. дало згоду й МТП⁶. При цьому посередником у цій угоді

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 467, арк. 2, 3.

² Там само, арк. 14.

³ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

⁴ В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 4 января (№ 4). – С. 3.

⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 878, арк. 5.

⁶ Там само, спр. 9.

виступала студентка ККІ Фільштинська¹ (за що остання у лютому 1914 р. просила видати їй 2 % від купчої суми, а саме – 3460 руб. як оплату її послуг²). Попередній власник використовував цей будинок як дохідний: у ньому розміщувався готель «Київ». Тож цю практику продовжив й ККІ, здаючи у ньому квартири в найом.

А в засіданні Ради професорів ККІ 12 лютого 1914 р. було затверджено договір на будівництво нових корпусів інституту з підрядником Л. Б. Гінзбургом (архітектором був запрошений О. В. Кобелєв). 1 червня 1914 р. відбулось їх урочисте закладення³.

Зазначимо, що матеріальна база ККІ у цей період посилювалась (а фактично й сформувалась) не тільки завдяки придбанню у власність низки приміщень. Останні відповідним чином оформлюються. Так, саме у цей період у ККІ устальюється система тематичних кабінетів та лабораторій, що забезпечували наочність лекційних курсів та проведення практичних занять по ним.

Як вже зазначалось, до 1912 р. у складі ККІ розгорнули свою роботу наступні спеціалізовані кабінети: земсько-міської справи, торгівлі, статистичний, страхової справи, економічної географії, фізичний, загальної біології та мікробіології, геологічний, залізничний та хімічний. Окрім цього функціонували наступні лабораторії: загальної біології, технічної та аналітичної хімії, товарознавства волокнистих речовин та сільського господарства⁴. Ці структурні підрозділи були забезпечені усім необхідним обладнанням, а також мали власні тематичні бібліотеки. При цьому інститут систематично виділяв кошти для цих кабінетів та лабораторій на закупівлю необхідного обладнання. Зокрема, тільки у 1910 р. 3100 руб. було асигновано на кабінети геологічний, залізничний, торговельний та соціальних знань⁵.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 878, спр. 9, арк. 6 зв.

² Там само, арк. 35.

³ Там само, спр. 841, арк. 22.

⁴ Там само, спр. 675, арк. 2 зв.

⁵ Там само, спр. 161, арк. 75-75 зв.

Слід зазначити і той факт, що в засіданні Учбового комітету ККІ 6 лютого 1913 р. було запропоновано «назвати аудиторії іменами визначних вчених і прикрасити бюстами та портретами аудиторії»¹. Останнє рішення було підтримано, а питання з найменуванням аудиторій було вирішено відкласти. Розвиваючи цю ініціативу директор в засіданні правління інституту 7 лютого 1913 р. порушив питання про виготовлення «бюстів хіміків та економістів» для прикрашення кабінетів, що було підтримано Правлінням².

Відбулась структуризація Музею товарознавства ККІ, що складався з наступних розділів (відділів): кустарне виробництво, мануфактурне виробництво, сільське господарство, хімічно-текстильний, гірничозаводський та відділ торгових зносин³. З 1910 р. було створено залізничний відділ. Як бачимо, структура музею зазнала суттєвих змін, порівняно із попередньо планованою, у плані набуття нею більш глобального характеру. Це додатково засвідчує факт зміцнення матеріальної бази ККІ.

Кожен із розділів Музею товарознавства знаходився в окремих, але поєднаних між собою приміщеннях. У його колекціях були представлені зразки практично всіх товарів, представлених на ринку Російської імперії.

Станом на 1910 р., коли музей розпочав свою повноцінну роботу, у ньому нараховувалось 150 колекцій, у яких було майже 3600 експонатів⁴, а загальна експозиційна площа сягала понад 500 кв. аршин⁵. Протягом літнього періоду 1910 р. (з якого почалось систематичне поповнення музейних колекцій) кількість колекцій та експонатів подвоїлась, а загальна вартість колекцій сягнула 23174 руб.⁶. Значну роль у прирощенні експонатів Музею товарознавства ККІ відіграв і М. В. Довнар-Запольський, домагаючись від державних установ дозволу на безмитне провезення експонатів, а від приватних

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, арк. 8.

² Там само, спр. 601, с. 185.

³ Там само, спр. 14, арк. 11-18.

⁴ Там само, арк. 34 зв.

⁵ Там само, арк. 57.

⁶ Там само, арк. 58-59.

фірм – безоплатного надання різноманітних матеріалів¹. Інститут так само відповідально підходив до справи підтримки музею на належному рівні. Це засвідчується не лише активізацією звернень до різних фірм та підприємців з проханням про надання необхідних матеріалів, але й збільшенням власних асигнувань на музей: якщо у 1908 – 1909 навчальному році на нього було відпущено 1300 руб., то у 1910 – 1911 році – вже 6500 руб.². Таким чином, лише протягом двох років ці асигнування зросли більш ніж у 4 рази.

Щодо джерел поповнення колекцій Музею товарознавства, то вони були різноманітними. Зокрема, значну колекцію зерна для нього було безплатно надіслано з економії Терещенко, а зразки борошна – з парового млина Бродського. Загалом, як свідчать звіти по Музею товарознавства ККІ, до честі тогочасних підприємців, основна частина експонатів була пожертвована різними фірмами і лише частина придбана силами ККІ. Низку колекцій пожертвували і співробітники ККІ, зокрема М. В. Довнар-Запольський³, А. І. Ярошевич, І. Р. Кобецький, П. Р. Сльозкін⁴. Проте особливу цінність становили експонати, підібрані спеціально направленими для цього у різні регіони імперії та за кордон особами. Таким чином Музей товарознавства ККІ чудово справлявся із ключовим функціональним призначенням будь-якого музею, визначеного і його статутом – «збирати, зберігати і систематизувати колекції»⁵.

Значення Музею товарознавства ККІ швидко зростало, про що свідчить не лише збільшення його експозиційних площ та кількості експонатів, але й його відвідування студентами інших ВНЗ Києва та навіть екскурсантами з інших міст⁶. Широка інформація про Музей товарознавства ККІ та його добра знаність зокрема й у підприємницьких колах були засвідчені й тим фактом, що

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 416.

² Там само, спр. 161, арк. 75.

³ Там само, спр. 14, арк. 8, 9, 23, 24.

⁴ Там само, спр. 161, арк. 40-42.

⁵ Там само, спр. 199, арк. 18.

⁶ Там само, спр. 416, арк. 88.

чимало підприємців після завершення своєї участі у Всеросійській виставці, котра у 1913 р. відбулась у Києві, передали до Музею товарознавства ККІ чимало зразків, експонованих на цій виставці¹.

Постійне збільшення музейних колекцій, а рівно ж і ролі музею в житті інституту зумовило постання ідеї про створення окремого будинку для музею. Вже у 1911 р. граф Бобринський пожертвував 100 руб. на його будівництво, а до літа 1912 р. пожертви на цю справу склали 600 руб.². З 1913 р. почалось активне обговорення проекту спорудження на садибі інституту нового будинку, що мав бути цілком відведений під Музей товарознавства і навіть запропоновано назвати його Романівським³ (в ознаменування святкування 300-річчя імператорської династії). Нажаль початок Першої світової війни перекреслив ці задуми.

Зміцнення матеріальної бази ККІ засвідчувалося не лише збільшенням його аудиторного фонду та створенням спеціалізованих кабінетів, лабораторій та музею, але й збільшенням бібліотечного фонду інституту. Асигнування на це постійно зростали. При цьому Рада професорів ККІ почала приймати спеціальні пропозиції від викладачів на придбання конкретної літератури та періодичних видань, необхідних для організації навчального процесу на високому рівні. В архіві ККІ збереглись списки подібних заявок на літературу від викладачів.

Засвідчується солідність бібліотеки ККІ і зверненнями від сторонніх осіб з проханням на надання дозволу користуватись нею. З проханнями користуватись книгами з бібліотеки інституту звертались й співробітники Університету Св. Володимира, попри те, що цей ВНЗ мав набагато старішу бібліотеку⁴. А 29 вересня 1911 р. подібне звернення директору ККІ подав випускник Петербурзького політехнічного інституту В. П. Тимошенко (згодом відомий науковець), що готувався до захисту кандидатської дисертації у

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 910.

² Там само, спр. 607, арк. 6 зв.

³ Там само, спр. 676, арк. 12.

⁴ Там само, спр. 601, с. 217.

Петербурзі¹. Його звернення до ККІ засвідчує визнання бібліотеки цього інституту і поза межами Києва.

Повертаючись до теми бібліотеки ККІ треба зазначити, що вона постійно поповнювалась як шляхом пожертви книг з боку викладачів інституту та інших осіб (наприклад, вдови В. Б. Антоновича), так і шляхом придбання книг та періодики (включно з іноземною).

Про солідність бібліотечного фонду, так само як і спеціалізованих кабінетів, лабораторій та Музею товарознавства інституту можна наочно судити і по їх фото, що вміщені у низці номерів «Известий Киевского коммерческого института» та інших видань інституту того періоду.

Всі солідні ВНЗ на той час мали свої періодичні друковані органи, що ще наприкінці XIX ст. стало доброю традицією. Щодо ККІ, то внаслідок його приватного статусу і процесу зміцнення свого матеріального становища, спочатку не було можливості налагодити випуск власного періодичного видання. Проте надання статусу повноцінного ВНЗ у травні 1908 р. при одночасному зміцненні свого матеріального становища дозволили вдатись до вирішення цього завдання.

Як слідує з архівних матеріалів інституту, 25 січня 1909 р. Рада професорів ККІ прийняла рішення про видання інститутом російською мовою періодичного видання – «Известий Киевского коммерческого института», а 30 квітня було обрано його редактора. Ним став О. О. Русов².

28 травня 1909 р. директор ККІ звернувся до київського губернатора з проханням дозволити інституту видавати власний журнал («від 4 до 6 книг на рік»)³. Так було започатковано справу видання «Известий Киевского коммерческого института». З цього прохання слідувало, що «Известия» мали висвітлювати наукові питання та поточне життя інституту. При цьому наукові публікації мали бути по наукам економічним, математичним, юридичним,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 70.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 125, арк. 3.

³ Там само, арк. 1.

комерційним, історії російській та всесвітній, філософії, статистиці, економічній географії, товарознавству, демографії, природознавству, фізиці та хімії¹. Журнал пропонувався видавати у типографії Чоколова. Підписна ціна була встановлена у 2 руб. для слухачів інституту і у 3 руб. для сторонніх осіб.

Після нетривалого листування з київським губернатором останнім 17 червня 1909 р. було надано дозвіл на видання інститутом «Известий Киевского коммерческого института»², а вже у вересні 1909 р., як слідує зі звіту Русова до Учбового комітету ККІ, було випущено першу книгу цього журналу³. При цьому Русов звертався з проханням визначити джерела фінансування цього видання та те, що публікувати. У січні 1910 р. Русов вже звітував про видання другої книги «Известий» та роботу з видання третьої книги. При цьому він запропонував відмовитись від регламентування кількості книг «Известий» на рік, замінивши це положення фразою, що вони «виходитимуть по мірі накопичення матеріалу»⁴, у чому виявився його реалізм та зваженість. Окрім того, стараннями Русова було налагоджено обмін «Известий Киевского коммерческого института» на періодичні видання інших ВНЗ, наукових товариств та земських установ, що сприяло як поповненню бібліотеки ККІ, так і поширенню інформації про цей ВНЗ. Окрім того «Известия Киевского коммерческого института» слугували для ознайомлення студентів з програмами викладання, а для науковців давали можливість оприлюднити результати своїх досліджень. Останнє стосувалось і робіт найбільш здібних студентів ККІ, що таким чином відкривало їм шлях у науку.

З кожним роком кількість книг «Известий Киевского коммерческого института» зростала і до листопада 1914 р. досягла 25⁵, що свідчило як про зміцнення матеріальної бази інституту, так і про зростання наукового доробку його співробітників.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 125, арк. 3.

² Там само, арк. 5.

³ Там само, спр. 158, арк. 4.

⁴ Там само, спр. 125, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 40.

При цьому слід відмітити той факт, що самі по собі «Известия Киевского коммерческого института» є цінним джерелом для вивчення узагальнюючих матеріалів по діяльності ККІ, про напрями наукових студій викладачів інституту та перші кроки у науці низки його випускників. До того ж наукові публікації, вміщені в «Известиях Киевского коммерческого института» часто являли перше оприлюднення тих або інших наукових досліджень, а тому становили цінність для наукового співтовариства вже у момент їх публікації. Це засвідчується і зверненням найрізноманітніших бібліотек, ВНЗ та інших установ (включно із закордонними) щодо отримання їх примірників¹.

Таким чином, підсумовуючи все вище зазначене про процес зміцнення матеріальної бази ККІ, можна констатувати наступне. По-перше, відсутність статусу юридичної особи у ККІ у перші роки його функціонування змусили його керівництво вдатись до створення товариства, яке б мало цей статус і могло придбати приміщення для розміщення інституту. Такою організацією стало Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві. Цілком незаперечно, що воно виникло під патронатом ККІ, оскільки складалось з представників професорсько-викладацького складу цього інституту, очолювались його директором і працювало виключно як провідник інтересів цього ВНЗ.

По-друге, слід ще раз відзначити, що справу покращення своєї матеріальної бази ККІ вирішував самотійно. Саме це і засвідчила діяльність Товариства піклування про вищу комерційну освіту у м. Києві. Також зусиллями директора ККІ стимулювалось й залучення коштів від різних меценатів. Наприклад, жертводавцями Музею товарознавства ККІ виступали Л. І. Бродський, М. Б. Гальперін; княгиня О. В. Лопухіна-Демідова; а також Брянські залізобудівні заводи, Олексіївське гірничопромислове товариство, металургійні заводи Уралу, Невський брикетний завод, Макіївський

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 601, с. 223-224.

сталеливарний завод, навіть іноземні підприємства (наприклад, німецька фірма «Розенкранц і Дроп» або Нюрнберзька фабрика олівців) тощо¹.

Зміцнення матеріальної бази супроводжувалось й процесом нарощення прийому абітурієнтів, оскільки плата за навчання становила головне джерело постійних прибутків інституту. При цьому у підборі абітурієнтів ККІ виявляв найбільший демократизм. Тож його студентство характеризувалось особливою строкатістю за всіма ознаками (віком, соціальним та етнічним походженням, конфесійною приналежністю).

Демократизм, що панував у Київському комерційному інституті, притягав до нього і передових науковців, що часто перебували в опозиції до влади, а тому не могли знайти роботу у державних ВНЗ. Тож ККІ швидко сформував солідний професорсько-викладацький склад, до якого належали знані науковці у різних сферах знань. Зокрема, на роботу до ККІ з Петербургу переїхали Русов та Яснопольський, а в рамках Києва – у ньому працювало більшість знаних вчених відповідних спеціальностей, що мешкали у місті.

Набуття усіх прав державного ВНЗ, що у 1912 р. завершило процес становлення інституту, призвело до більш жорсткого контролю з боку влади як за його професорсько-викладацькими кадрами, так і за студентством. Зокрема, влада вимагала обмеження відсотку євреїв серед студентів, переслідувала осіб, що належали до позиційних рухів тощо. Однак демократизм не був ліквідований і він й надалі залишався характерною рисою усіх аспектів життя Київського комерційного інституту. Яскравим його вираженням стали: збереження на викладанні в інституті низки опозиційних діячів і навіть збільшення їх лав; діяльність найрізноманітніших студентських організацій, ряд з яких мали типово опозиційну спрямованість; триваючий вступ на навчання до Київського комерційного інституту осіб, що активно включались в опозиційні політичні рухи (М. М. Ковалевський, К. Я. Бауман, С. Я. Березняк та ін.).

Отже, історія Київського комерційного інституту становила яскраву і самобутню сторінку в історії України того періоду.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 421.

РОЗДІЛ 5

КИЇВСЬКИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Період Першої світової війни та українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр., що тісно переплелись (і перетинались у хронологічному відношенні) стали одним із найбільш переломних моментів в історії України і склали своєрідний окремий період її новітньої історії. Тож і ми виносимо цей період в історії ККІ в окремий розділ (доводячи його до вересня 1920 р., коли інститут був остаточно одержавлений та реорганізований відповідно до нових вимог).

При цьому, враховуючи загальну канву розвитку тих років, ми розділяємо цей період за усталеною періодизацією, що має політичний вимір – перші роки Першої світової (тут розділяються власне перший та другий навчальні роки, внаслідок перебування інституту у 1915 – 1916 навчальному році на евакуації в Саратові, що внесло географічний розрив у сам характер існування ККІ і позначилось на всіх складових його життя); період мирного розвитку революції (до кінця 1917 р.); перше встановлення радянської влади в Україні (перші місяці 1918 р.); період відновлення влади УЦР, Гетьманату та Директорії (березень 1918 – початок 1919 р.), друге перебування більшовиків у Києві (лютий – серпень 1919 р.), період денікінської окупації (вересень – грудень 1919 р.), третє перебування більшовиків у Києві (грудень 1919 – початок травня 1920 р.), відновлення влади Директорії УНР (початок травня – початок червня 1920 р.), остаточно встановлення радянської влади (літо 1920 р.).

Внаслідок такої швидкої зміни влад та режимів і загальної дестабілізації життя, що ускладнювала нормальний розвиток всіх процесів у вищій школі, так само як і вела до втрати значної частини документації без якої неможливо на науковому рівні реконструювати процеси у змісті та характері навчального процесу, професорсько-викладацькому штаті та студентському контингенті,

розвитку науки та ін., усі ці складові історії ККІ будуть розглянуті в контексті відповідних періодів як єдине ціле.

5.1. Інститут у перший рік Першої світової війни: вплив війни на різні аспекти інститутського життя

Перша світова війна, що розпочалась влітку 1914 р. і в яку одними з перших були втягнуті обидві українські метрополії, обумовила пристосування до умов воєнного часу та залежність від ходу бойових дій на фронтах Першої світової всіх сфер життя в обох цих імперіях і в першу чергу – в тих їх регіонах, які безпосередньо примикали до театру бойових дій. До останніх належали й підвладні Росії українські землі. Бойова кампанія 1914 р., як відомо, завершилась відносно вдало для імперії Романових. Тому в Києві до 1915 р. зберігався відносний спокій, хоча і наростав дефіцит низки товарів, активізувалась злочинність та зросла роль військових у всіх сферах життя.

ККІ підійшов до війни як молодий ВНЗ, що характеризувався динамічним розвитком. Навчальний процес та наукова робота в інституті тільки набрали своїх обертів: в ньому було зосереджено визначні науково-викладацькі кадри, навчалось понад 4 тис. студентів¹. Відповідно до рішення Учбового комітету 1914 – 1915 навчальний рік мав початись 25 серпня, перший семестр мав тривати до 10 грудня 1914 р., а другий – з 10 січня по 1 червня 1915 р. (включаючи екзаменаційні сесії)². Проте війна скорегувала ці плани і аудиторні заняття розпочались аж 20 вересня³.

1914 – 1915 навчальний рік викладання у ККІ здійснювали наступні професори: 1) Бажаєв (викладав економічну географію – для обох відділень, а також економічну діяльність земств для економічного відділення),

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

² Там само, спр. 675, арк. 54 зв.

³ Там само, оп. 1, спр. 149, арк. 54.

2) Богаєвський (міжнародне право – для обох відділень та спецкурс по ньому і адміністративне право для студентів економічного відділення), 3) Воблий (політекономія з семінарієм по цьому предмету – для обох відділень, історія економічних вчень, економіка страхування, робітниче питання – для економічного відділення), 4) Бубнов (історія середніх віків – для студентів обох відділень), 5) Гіляров (вступ до філософії та педагогіка – для студентів обох відділень), 6) Граве (теорія ймовірності, страхова математика – для студентів обох відділень, а також додатковий курс вищої математики – обов’язковий для комерційно-технічного відділення), 7) Довнар-Запольський (історія господарського ладу Росії – для обох відділень; історія російського державного права та нова російська історія – для економічного відділення), 8) Єгіазаров (російське державне право – для обох відділень та практичні заняття по місцевому самоврядуванню для студентів економічного відділення), 9) Катков (торгове право – для студентів обох відділень; вексельне, морське, конкурсне та страхове право – для студентів економічного відділення), 10) Новодворський (загальна історія нового періоду – для студентів обох відділень), 11) Сілін (земське та міське господарство, банки та кредит, економія шляхів сполучення, історія економічних вчень), 12) Синайський (цивільне право з практичними заняттями – для обох відділень), 13) Сльозкін (товарознавство та сільськогосподарське товарознавство для студентів комерційно-технічного відділення), 14) Соколов (енциклопедія права – для обох відділень), 15) Сташевський (історія господарського ладу Західної Європи – для обох відділень). Доцент Самофалов вів кримінальне право, цивільний та торговельний процес, практичні заняття по законодавству.

Ще ряд професорів викладали виключно на комерційно-технічному відділенні: Делоне (фізика), Єгоров (неорганічна хімія, хімічна технологія), Єрченко (товарознавство волокнистих речовин), Кобецький (практична геологія, гірничозаводська справа), Красуський (органічна хімія), Пурієвич (загальна ботаніка, мікробіологія, технічна мікробіологія), Ришков (техніка експлуатації по службі шляхів, сигналізація та централізація), Шапошніков

(хімічне товарознавство, технічна хімія), Фармаківський (машинознавство, технічна експлуатація по службі шляхів), Яснопольський (фінансове право).

Окрім того у ККІ в цей час працювали наступні викладачі: Абрамович (викладав загальне рахівництво – для обох відділень, банківську бухгалтерію для економічного відділення та банківське рахівництво – для комерційно-технічного відділення), Архангельський (практика кредитної та споживчої кооперації, земська та міська статистики), Барац (банківська справа – для обох відділень), Веселовський (загальний курс земської та міської справи), Волжин (практичні заняття по статистиці та водній справі), Зеньковський (рахівництво органів місцевого самоврядування та практичні заняття по загальному рахівництву), Іванов (організація експлуатації міських та земських споруд і підприємств), Ковальов (практичні заняття по страхуванню життя), Пармьонов (світове господарство, практичні заняття по статистиці – для обох відділень), Поморжанський (практичні заняття по загальному рахівництву та банківській бухгалтерії), Русов (статистика), Синайський-Трофімов (комерційна та політична арифметики, фінансові обрахунки – для обох відділень), Федорук (практичні заняття по загальному рахівництву для студентів обох відділень, а для комерційно-технічного відділення – фабрично-заводське рахівництво, електротехніка та організація промислових підприємств), Флеров (організація народної освіти в органах місцевого самоврядування), Уманов (техніка торгової справи та практичні заняття по політекономії), Черневич (практичні заняття по страхуванню від вогню), Черниш (практика сільськогосподарської кооперації), Новицький та Кайя (комерційна кореспонденція – для студентів комерційно-технічного відділення читалась на французькій та німецькій мовах), Новинський, Слуцький та Самсонов (усі три вели практичні заняття по політекономії для обох відділень). Окрім того Слуцький викладав математичну статистику та вів практичні заняття по цій дисципліні.

Виключно на комерційно-технічному відділенні окрім вище зазначених викладачів працювали: доцент Кованько (економічна політика), викладачі Ботяновський (телеграф та сигналізація), Голгофський (аналітична хімія),

Возняковський (комерційна експлуатація, тарифи, залізничне рахівництво, вагонне господарство), Дорошевський (станційне рахівництво)¹. Богослов'я для студентів обох відділень вів обраний навесні 1914 р. священник Фетисов.

Щодо студентського контингенту, то станом на 15 вересня 1914 р. в інституті навчалось 3323 особи (з них 672 особи вільно-слухачів). А вже до 18 вересня 1914 р. чисельність студентів ККІ зросла на 1675 осіб і склала 4998 осіб². Щоправда протягом першого семестру кількість студентів суттєво зменшилась – майже на тисячу осіб і станом на 15 січня 1915 р. склала 4057 студентів (з них 3573 дійсних студентів та 484 – вільно-слухачі). Як і раніше, зберігалось переважання студентів на економічному відділенні: 2896 осіб проти 677 на комерційно-технічному³, що зумовлювалось як значно ширшими можливостями для працевлаштування при здобутті диплома економіста, так і більш легкою програмою навчання (порівняно з комерційно-технічним відділенням) та меншими розмірами плати за навчання. В окрему категорію в офіційній статистиці по студентам виділялись лише студенти-євреї аби показати дотримання в інституті 5 % норми (таких нараховувалось 179 осіб на стаціонарі, тобто на 5 осіб більше за норму). Водночас чисельність євреїв з-поміж не лімітованих вільно-слухачів складала 672 особи в червні 1914 р., тобто всі вільно-слухачі належали до цієї конфесії. Якщо ж врахувати, що до інших категорій так само включались євреї (яких не подавали як належних до юдейського сповідання), то їх загальна кількість з-поміж студентів інституту була ще більшою.

Внаслідок початку війни викладачі не змогли вирушити у заплановані на літо 1914 р. закордонні відрядження. До таких належали Берзін, який мав вирушити до Бремена; Кобецький («до Німеччини та Богемії»), Новицький (до Бремена), Яснопольський (до Берліна)⁴ та ін. Професорський стипендіат по кафедрі політичної економії О. М. Волков «був відряджений до Англії для

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 59-63 зв.

² Там само, спр. 979, арк. 11.

³ Там само, арк. 8.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 69, арк. 48.

роботи за кордоном, але доїхати до Англії не зміг»¹. При цьому особливо складною була доля тих осіб, що на момент початку війни опинились поза межами Російської імперії. Так, як слідувало з доповідної записки професора Фотеля, професор ККІ Пурієвич на момент початку бойових дій перебував у відрядженні в Німеччині. Спроба останнього виїхати з Німеччини до Росії виявилась невдалою – його повернули назад. При цьому він опинився «у скрутному становищі внаслідок нестачі коштів»². Лише наприкінці вересня 1914 р. йому вдалось повернутись до Російської імперії – з 23 вересня він приступив до виконання обов'язків декана комерційно-технічного відділення³.

Проте протягом 1915 р. 19 студентів ККІ таки здійснили закордонні відрядження (до Китаю, Японії та деяких інших країн Сходу)⁴. Водночас керівництво ККІ звернулось із поданням до МТП про збільшення асигнувань на відрядження студентів, оскільки вважало що ефект для розвитку економіки країни значно перевищить затрати на ці поїздки⁵.

Початок війни перекреслив і заплановане розширення комплексу споруд інституту, будівництво яких розпочалось буквально у переддень війни.

Чимало студентів було призвано на військову службу. Окремі викладачі також вступили до діючої армії. Так, позаштатний викладач А. Р. Шовен, обраний викладачем ККІ в 1910 р., з початком Першої світової війни вступив до діючої французької армії⁶. Студенти, викладачі та члени їх сімей брали участь у різних акціях на підтримку діючої армії. Вже 22 серпня керівництво інституту звернулось до завідувача медичною частиною Південно-Західного фронту з проханням дати вказівки щодо заснування при ККІ двотижневих курсів для підготовки санітарних загонів, що було викликано заявами

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 23, арк. 17.

² Там само, спр. 112, арк. 48а.

³ Там само, арк. 51.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1128, арк. 207.

⁵ Там само, арк. 208 зв.

⁶ Там само, спр. 1550, арк. 7 зв.

студентів¹. Невдовзі при ККІ почав роботу лазарет Російського товариства червоного хреста. При цьому, як слідує з приказу про нагородження по арміям Південно-західного фронту від 31 січня 1916 р., з-поміж співробітників цього лазарету, нагороджених золотими медалями, були й дружини викладачів ККІ, що працювали у цьому госпіталі (А. О. Єрченко та С. Л. Шапошнікова)².

Також ряд представників професорсько-викладацького складу включились до роботи комітетів із забезпечення діючої армії. Студенти організували добродійні вечори, збори від яких йшли на допомогу військовим. Так, студенти з Донської області організували у грудні 1914 р. вечір, збори від продажу квитків на який пішли на закупівлю різдвяних подарунків «для донських козаків, що перебувають на передових позиціях»³. Аналогічно і Товариство взаємодопомоги студентів ККІ 30 жовтня 1914 р. прийняло рішення про перерахування всієї виручки товариства «за цей місяць на користь сімей запасних, що пішли на війну»⁴.

У допомозі армії брало участь і керівництво ККІ. Наприклад, 15 лютого 1915 р. Правління інституту пожертвувало 800 руб. Фізико-хімічному товариству при Університеті Св. Володимира на надання допомоги пораненим військовим⁵. А вже 24 лютого 1915 р. у приміщенні ККІ почався збір пожертв Комітету великої княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій⁶. Невдовзі в Правлінні інституту було вирішено надавати постраждалим від війни особам посади писарів у канцелярії інституту та служителів⁷. Так само у приміщенні інституту дозволялось проводити різноманітні збори пожертв на потреби діючої армії та поранених. Поряд із цим, діти з сімей осіб, що перебували у діючій армії, звільнялись від

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 912, арк. 1.

² Там само, спр. 1128, арк. 217.

³ Там само, спр. 837, арк. 158.

⁴ Там само, арк. 140.

⁵ Там само, спр. 1128, арк. 13.

⁶ Там само, арк. 14.

⁷ Там само, арк. 16.

плати за навчання¹. В засіданні Правління інституту 13 листопада 1914 р., окрім цього, було вирішено: «Плати зі слухачів, що перебувають в армії, – не стягувати, вважати їх на тому семестрі, з якого вони пішли»². Згодом при інституті були створені спеціальні прискорені «Курси для воїнів-інвалідів»³. Тобто і в цьому керівництво інституту в особі М. В. Довнар-Запольського виявило турботу про долю студентів, в даному випадку тих, що воювали із ворогом. Окрім цього 3 липня 1915 р. Учбовий комітет ККІ прийняв рішення про прийом понад норму дітей осіб, що несуть службу в рядах діючої армії, а Правління ККІ у своєму засіданні 5 серпня 1915 р. прийняло рішення про поширення цієї норми і на братів учасників бойових дій⁴.

З метою забезпечення надійного становища інституту в складних умовах воєнного часу його директор Довнар-Запольський намагався заручитись сприянням у справах інституту з боку впливових представників бізнесових кіл Києва та урядовців. Це засвідчується новим складом Піклувальної Ради ККІ, котра у 1915 р. була представлена наступними особами: С. С. Могилевцев (голова ради, великий російський підприємець, державний діяч та меценат), В. Г. Бажаєв (професор ККІ), С. М. Боярцинов (київський банківський працівник), Л. І. Бродський (великий київський підприємець), Д. Ф. Гейден (камергер імператорського двору), А. Ю. Добрий (відомий банкір), М. В. Довнар-Запольський, І. М. Дьяков (великий київський домовласник та міський голова Києва у 1906 – 1916 рр.), С. А. Єгіазаров, І. Д. Жуков (директор КПП), В. І. Ковалевський (російський підприємець, вчений та державний діяч, активний провідник розвитку вищої освіти), Д. С. Марголін (великий київський підприємець), К. А. Пурієвич (визначний вчений-біолог), П. Р. Сльозкін (визначний вчений-аграрій та професор ККІ), С. І. Соколовський, О. К. Тімрот (підполковник адміралтейства), К. В. Фішман (мануфактур-радник), М. М. Цитович (ректор Університету Св. Володимира), М. П. Шестаков,

---

¹ Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – С. 40.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 82.

³ Там само, оп. 10, спр. 49, арк. 16-21.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1128, арк. 51.

В. П. Шміт (начальник Південно-західної залізниці), Ф. Р. Штейнгель (барон, відомий меценат)¹. Окрім того до складу почесних членів інституту належали: генерал-ад'ютант В. О. Сухомлінов, К. С. Немешаєв (начальник Південно-західної залізниці, а у роки війни – Галицької), граф А. О. Бобринський (член Державної Думи, голова Російського товариства цукро заводчиків)².

Поряд із цим у ККІ вдалось уникнути істерії та психозу, зумовлених початком війни, зокрема й «пошуку ворогів». Так, обходячи урядову постанову про звільнення студентів, що були підданими воюючих з Росією країн, інститут зберігав останніх (14 осіб) у лавах студентів до 1915 р. (хоча формально вони й були виключені у вересні 1914 р.)³, тобто і в цьому виявляючи самостійність і турботу про долю студентства, чому безперечно сприяв приватний статус ККІ. Водночас у цьому питанні проявилось й «обличчя» певних співробітників інституту. Приміром, 9 січня 1915 р. рапорт про звільнення бібліотекаря інституту Н. Л. Ернста (в зв'язку із тим, що він був підданим Німеччини) подав виконуючий обов'язки правителя справ інституту С. І. Смирнов⁴.

Початок війни зумовив зміни у структурі абітурієнтів – зросла частка вихідців з губерній, що опинились у прифронтовій смузі (Правобережжя, білоруських та прибалтійських земель), що було проявом прагнення виїхати з місця ведення бойових дій. Так, восени 1914 р. до інституту (на економічне відділення) поступив П. І. Пустоход, що походив з с. Соколи Мінської губернії⁵ і в подальшому став одним з визначних радянських вчених-демографів. З-поміж вступників цього року (теж на економічне відділення) був і в подальшому відомий український письменник В. М. Еллан-Блакитний⁶.

Не можна не визнати того факту, що напруження, що наростало у суспільстві одразу ж після початку війни, і яке невдовзі було доповнено

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 884, арк. 54.

² Там само, арк. 55.

³ Там само, спр. 823, арк. 58.

⁴ Там само, спр. 837, арк. 163.

⁵ Там само, спр. 1442, арк. 7 зв.

⁶ Там само, арк. 19 зв. - 20.

економічною кризою, негативно позначилось на студентстві, яке завжди швидко піддавалось на різні радикальні дії. Попри посилення контролю у студентській масі наростають опозиційні настрої і просто бажання самовиразитись. Наприклад, частими стають випадки грубого порушення студентами встановлених правил поведінки в інституті. Так, навесні 1915 р. були зафіксовані факти проходження студентів в інститут без пред'явлення студентського білету у буквальному сенсі «з боєм», а 15 травня 1915 р. один зі студентів намагався пройти до читального залу із запаленою цигаркою, а коли співробітник бібліотеки спробував його зупинити, то кинув цигарку йому в обличчя і втік¹.

Та попри всі ускладнення інститут продовжував повноцінну роботу. Велись заняття, тривало видання науково-інформаційного інститутського збірника «Известия Киевского коммерческого института», асигнувались кошти на придбання нових колекцій та обладнання для Музею товарознавства ККІ². Не припинялась і наукова діяльність професорсько-викладацьких кадрів ККІ. На науковому рівні осмислювались реалії війни, що викликало видання низки нових наукових праць. Зокрема, у 1914 р. К. Г. Воблий в журналі «Господарство» опублікував розлогу статтю «Виробничі сили Галиції», що на серйозній статистичній базі подавала аналіз сучасного стану господарського комплексу Галичини та її трудових ресурсів. Перевидана наступного року окремою книгою у Києві вона й дотепер є одним з основних джерел для вивчення економічної історії цього українського регіону. Щоправда внаслідок війни Російської імперії з Німеччиною вітчизняним вченим довелось офіційно відмежуватись від використання надбань німецької (включаючи й економічну) науки, прибічників якої було чимало з-поміж викладачів ККІ.

Загалом, ККІ навіть і за умов війни в усьому засвідчував збереження звичного ритму навчального процесу та впевненість у своєму майбутньому, зумовлену постійною потребою країни у фахівцях з економічною освітою.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1300, арк. 4.

² Там само, спр. 1150, арк. 16.

Цій впевненості сприяли й успіхи російських військ на Південно-Західному фронті. Оскільки військова кампанія першого воєнного року складалась сприятливо для Росії, то жодних розмов про евакуацію не йшло. Навпаки, 10 жовтня 1914 р. було ліквідовано Київське генерал-губернаторство (що мало засвідчити остаточну інтеграцію українських земель до складу Російської імперії)¹, а незадовго перед цим на всі українські губернії було поширено чинність низки законів Російської імперії (маю на увазі положення про земства та ряд інших, які початково не мали сили на Правобережній Україні). Отже, російська влада відчувала силу й непохитність свого панування на українських теренах.

За таких обставин керівництву ККІ вдалось відстояти своє право на належні інституту приміщення, коли на початку 1915 р. військові планували розмістити у них школу прапорщиків². У цій ситуації Довнар-Запольський особисто звертався до міністра торгівлі та промисловості³, чим знову засвідчив свою особливу роль в історії ККІ.

5.2. Евакуація та реевакуація Київського комерційного інституту у 1915 – 1916 рр. і вплив цих процесів на інститут

У 1915 р. ситуація на фронті, що проходив через західноукраїнські землі, змінилась не на користь Росії. Горлицький прорив, що його здійснили німецькі війська навесні 1915 р., призвів до серії поразок російських армій і відсуненню лінії фронту далеко на схід: лише у вересні–жовтні 1915 р. він стабілізувався на

---

¹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – С. 333-336.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 210-211.

³ Там само, арк. 212.

лінії Рига – Двінськ – Барановичі – Пінськ – Дубно – Тернопіль – Чернівці¹. Таке стрімке просування ворога обумовило наростання паніки серед пересічних громадян і у владних ешелонах всіх рівнів. Опосередковано про неї можна довідатись і з листів київської професури того періоду².

Ці події, посилені початком економічної кризи та загостренням внутрішньополітичної ситуації, обумовили загальний психоз та істерію навколо ворожого просування. Окремі урядовці та частина населення вважали, що ворог може дійти мало не до Києва, якщо не далі. Звичайно, що станом на 1915 р. такий розвиток подій був малоімовірний, що і підтвердилось життям. Проте наприкінці літа 1915 р., перестраховуючись, російський уряд прийняв рішення про евакуацію низки об'єктів, розташованих на Правобережжі на схід від Дніпра. Торкнулось це рішення й ВНЗ Києва. Проте не всі вони були евакуйовані.

При цьому, як слідує з документів, значну (а фактично – вирішальну) роль у рішенні про евакуацію навчальних закладів Києва зіграла позиція військового командування. Так, командувач Південно-Західним фронтом генерал М. І. Іванов так мотивував наказ про евакуацію ВНЗ: «В якості мотивів (евакуації. – А.Ч.) була наведена необхідність загального розвантаження Києва, а також небажаність перебування у безпосередньому тилу армії студентської маси, що легко піддається на всіляку агітацію»³. Було наголошено і на тому, що: «Залишати молодь, що вчиться до останнього моменту і допускати її переживати той нервовий настрій, що охопив і дорослих неможливо»⁴. Отже насправді, реальної загрози захоплення Києва у 1915 р. не існувало. Проте

---

¹ Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 434-435; Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 10.

² ІР НБУВ, ф. 167, спр. 90.

³ Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Репринт. вид. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. – С. 89.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 354, спр. 99, арк. 6.

місто наводнили різноманітні військові структури, резервісти та пораненні, яким ніде було розміщуватись. Цілком закономірно, що добре впорядковані (з лабораторіями, гуртожитками і т.п.), розташовані в центральній частині Києва приміщення вузів були конче потрібні військовим. Таким чином їх долю було вирішено.

21 серпня 1915 р. у київські ВНЗ надійшла таємна інструкція Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту щодо порядку евакуації: «Підлягають вивезенню урядові установи, навчальні заклади ... особовий склад з найбільш обмеженим багажем ... пункти призначення обирати не ближче 300 верст від Дніпра, по ліву сторону»¹. А вже 22 серпня 1915 р. у штабі КВО відбулась спеціальна нарада, присвячена питанням евакуації урядових установ та навчальних закладів Києва, на якій військові прямо заявили, що «хоча безпосередньої загрози Києву не існує, але тим не менше належить завчасно розробити план евакуації міста»². При цьому приміщення низки навчальних закладів вже були зайняті військовими. Так, у приміщеннях ККІ розмістилась адміністрація галицького генерал-губернатора³. З ВНЗ міста лише КПІ вдалось відстояти своє право залишитись у Києві.

Зазначу, що залишення Політехнічного інституту в Києві було вигідне військовим (і саме тому стало можливим): в його майстернях було налагоджено ремонт військових автомобілів та аеропланів, а також роботу лабораторій, що займались випробуванням та виготовленням різноманітних технічних приладів для потреб діючої армії; чимало студентів старших курсів були залучені до роботи на військове відомство⁴. Окрім того, оскільки Київський військово-промисловий комітет значною мірою складався з професорів КПІ, то їх евакуація також була визнана недоцільною.

Вдалось залишитись у місті (хоча і поступитись частиною приміщень на користь школи прапорщиків) також Київській духовній академії. Хоча остання

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 4.

² Там само, арк. 6.

³ Там само, арк. 201.

⁴ Там само, арк. 20.

й вимушена була внести істотні корективи в свої навчальні плани в зв'язку з евакуацією з міста частини викладачів (що виїхали разом з університетом)¹. При цьому основна частина академічних структур була все ж таки евакуйована до Казані². Цей факт також може бути пояснений потребами армії у священнослужителях, які значно сприяли зміцненню бойового духу та надихали солдатів на доблесну службу.

Оскільки ж решта ВНЗ евакуювались, то слід було поспішити з евакуацією аби встигнути знайти найбільш придатне місце і вигідно розміститись. Для цього було проведено екстрене засідання Учбового комітету ККІ, на якому було вирішено, що найбільш оптимальним є те місце, куди будуть евакуйовані Університет Св. Володимира та КПШ, що було цілком зрозуміло: чимало викладачів ККІ, включаючи і самого Довнар-Запольського, саме в цих ВНЗ мали основне місце роботи, тоді як у ККІ – додаткове). Після зняття питання про евакуацію КПШ, ККІ орієнтувався лише на те місце, куди евакуюється Університет Св. Володимира³. Оскільки ж найбільш вірогідним місцем евакуації був Саратов, то було вирішено «командирувати туди негайно проф. П. Д. Сіліна та асистента Ф. Ф. Боброва» з повноваженням підшукати місце для розміщення інституту⁴. А професори М. В. Довнар-Запольський та М. М. Бубнов (останній був деканом історико-філологічного факультету Університету, а отже це мало полегшити його переговори з ректором цього ВНЗ) проведуть переговори з ректором Університету Св. Володимира щодо

---

¹ ІР НБУВ, ф. 194, спр. 33.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 19 зв.

³ Що ж до КПШ, у якому основне місце роботи мали так само багато викладачів ККІ, то Учбовий відділ МТП 30 вересня 1915 р. надіслав на ім'я директора КПШ повідомлення, в якому інформувалось, що міністр дозволив особам, що працювали в обох цих інститутах «і за сучасних обставин суміщати обидва обов'язки, при цьому час перебування кожного викладача і професора у тому чи тому навчальному закладі надається на обопільне порозуміння зацікавлених відділень» (Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 129, арк. 137).

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 23 зв.; Там само, спр. 1277, арк. 31.

спільної евакуації, а також будуть клопотатись перед МТП аби майно ККІ було евакуйоване за рахунок держави¹.

23 серпня М. В. Довнар-Запольський як директор ККІ звернувся до голови Саратовського біржового комітету з повідомленням, що інститут надсилає до Саратова своїх представників (П. Д. Сіліна та Ф. Ф. Боброва) для підшукування у місті приміщень для розміщення інституту і просить посприяти їм у цій справі². Це було зроблено досить оперативно (що зайвий раз засвідчує організаторський хист та менеджерські здібності М. В. Довнар-Запольського), оскільки аналогічні дії з боку керівництва Київського університету були вчинені лише наступного дня: 24 серпня ректор Університету Св. Володимира М. М. Цитович звернувся з офіційним листом до саратовського міського голови з проханням посприяти представникам університету (декану медичного факультету О. А. Садовню та секретарю юридичного факультету М. М. Богаєвському³) у справі «з'ясування можливості тимчасового переведення до м. Саратова Університету Св. Володимира»⁴. У відповідь ректор отримав від Саратовського губернського земського комітету телеграму, в якій обіцялось сприяння у цій справі⁵. А 28 серпня 1915 р. вже представник університету Садовень телеграфував з Саратова, також інформуючи про сприятливі умови для евакуації університету до цього міста⁶. Цього ж дня і представник ККІ у Саратові Бобров надіслав телеграму до Довнар-Запольського, в якій інформував останнього про знайдення приміщення для розміщення там інституту та вирішення квартирного питання⁷.

Практично весь викладацький штат ККІ погодився на евакуацію. Було негайно складено список всіх, хто бажав виїхати разом з інститутом (до нього

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 23.

² Там само, арк. 156.

³ Останній працював і в ККІ. Тож міг інформувати його директора про ситуацію з евакуацією університету.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 354, спр. 99, арк. 8.

⁵ Там само, арк. 21.

⁶ Там само, арк. 25.

⁷ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 242.

було внесено також і членів сімей, прислугу, а в окремих випадках і батьків – отже, на основі цих списків можна відслідкувати й сімейний стан багатьох представників професорсько-викладацької корпорації Києва того часу).

Список евакуйованих співробітників ККІ очолював його директор М. В. Довнар-Запольський (евакуювався разом із двома своїми синами). Далі йшли: П. Р. Сльозкін, С. А. Єгізаров, В. І. Синайський, М. М. Бубнов, І. В. Єгоров, К. А. Красуський, П. М. Ришков, В. В. Фармаківський, М. М. Катков, П. П. Соколов, М. Б. Делоне, Л. М. Яснопольський, І. Р. Кобецький, М. М. Фетисов, Е. Ю. Поморжанський, С. С. Новицький, Р. А. Берзін, О. О. Голгофський та Є. Є. Слуцький (навпроти їх прізвищ зазначено, що вони їдуть від Університету), О. В. Зеньковський (власним коштом), О. О. Русов, О. В. Радзіковський. Далі значаться лектори та допоміжний персонал (який також виїхав майже у повному складі).

Лише декілька осіб значаться як такі, що залишились у Києві. Так, викладач бухгалтерії О. В. Абрамович звернувся до директора ККІ зі спеціальним поданням у якому просив зберегти за ним місце праці в інституті на час його евакуації до Саратова, але вважати його таким, що перебуває у відпустці, оскільки він залишився у Киві¹. Аналогічно і викладач курсу телеграфія Г. П. Ботяновський, внаслідок перебування у прифронтовій смузі (відповідно до своєї основної роботи по залізниці), не міг виїхати до Саратова разом із ККІ. А тому просив директора ККІ зберегти за ним його посаду в інституті на час евакуації останнього до Саратова². Деякі ж викладачі, як приміром професор В. Г. Бажаєв, залишаючись у Киві, приїздили до Саратова на кілька тижнів, аби вчитати свій курс та прийняти екзамен по ньому³.

Складнішою була справа з евакуацією студентів. Інститут не міг власним коштом забезпечити перевезення всіх їх до Саратова. Попри це Довнар-Запольський особисто зробив все можливе аби максимально здешевити

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 10, арк. 30.

² Там само, оп. 8, спр. 16, арк. 41.

³ Там само, спр. 13, арк. 59-59 зв.

та спростити переїзд студентів до Саратова. Так, йому вдалось домогтись виділення вагонів для безкоштовної евакуації до Саратова 1 тис. студентів (тобто чверті від загальної кількості), а для решти – права пільгового проїзду. Тож вже наприкінці серпня в інституті було вивішено оголошення про те, що: «Директор Київського комерційного інституту доводить до відома студентів, що видача посвідчень на групові від'їзди можлива до 3 вересня ... Після цього бажаючі їхати в Саратов можуть отримувати в інституті у секретаря зі студентських справ В. Д. Горбунова встановлені бланки для пільгового проїзду»¹. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що до Саратова переїхали всі студенти (частина була призвана до армії, деякі перевелись до інших ВНЗ або залишили навчання з інших міркувань). Проте безперечно, що більшість студентів (особливо старших курсів) вирішили продовжити навчання в інституті, навіть і в іншому місті. Це засвідчується й незначним коливанням у загальній чисельності студентів між 1914 – 1915 та 1915 – 1916 навчальними роками.

Офіційною ж датою загальної евакуації інституту стало 10 вересня. З цього дня він припинив роботу у Києві аж до відновлення тут навчального процесу з вересня 1916 р.

Процес евакуації прискорювали все нові й нові розпорядження військового командування. Так, 14 вересня 1915 р. Довнар-Запольський отримав листа від начальника КВО, в якому вимагалась «тепер же ж евакуювати майно, особовий склад та канцелярію ввіреного Вам Комерційного інституту»².

20 вересня відбулась особлива нарада керівників низки навчальних закладів Києва з питань евакуації. На ній Довнар-Запольський, як директор ККІ повідомив, що в зв'язку із зайняттям військовими та галицьким генерал-губернатором приміщень інституту вести навчальний процес в Києві інститут не має можливості. При цьому згідно розпорядження військової влади частина

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 216.

² Там само, спр. 1277, арк. 328.

рухомого майна інституту вже переправлена до Саратова, а також там знайдено і приміщення для продовження його роботи. Тому канцелярія, особовий склад інституту, а також до 5 тис. студентів чекають наказу на евакуацію. До того ж, дбаючи про долю менш матеріально забезпечених навчальних закладів Києва (а саме комерційних училищ) Довнар-Запольський прохав залишити їх у місті за рахунок евакуації ККІ¹ – ще один незаперечний доказ високих моральних принципів та благородства цієї особистості.

Кількість бажаючих евакуюватися до Саратова була значною. Тому евакуація викладачів та студентів відбувалась у декілька етапів. Наприкінці вересня в інституті було повідомлено, що виїзд першої та другої черг відбудеться 3 жовтня 1915 р. із залізничної станції Київ-пасажирський². Всього мало виїхати 150 осіб викладацького складу та адміністративно-господарського персоналу, але 7 із них затримались і прибули до Саратова пізніше³. Евакуйований персонал та студенти діставались Саратова залізницею, через Курськ і Вороніж.

Проблемною була також евакуація рухомого майна інституту, необхідного для нормального ведення навчального процесу на новому місці. Перевезення меблів, устаткування тематичних кабінетів, лабораторій та літератури здійснювалась нашвидкуруч, унаслідок чого не все вдалось перевезти до Саратова одразу ж. З метою економії коштів було вирішено, що майно буде сплавлено баржею до Катеринослава, а вже звідти потягом до Саратова. На основі документів встановлено, що до Саратова майно інституту прибуло 28 вересня⁴. Останнє ж перевезення майна ККІ до Саратова відбулось 3 листопада 1915 р.⁵

Отже, ККІ протягом вересня – жовтня 1915 р. евакуювався майже у повному складі (як викладацькому, так беручи до уваги і студентство) до

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 19-22.

² Там само, арк. 217.

³ Там само, арк. 186.

⁴ Там само, арк. 266.

⁵ Там само, спр. 1279, арк. 33.

Саратова. Туди ж було перевезено значну частину рухомого майна інституту. Цей висновок, будучи документально підтвердженим, свідчить на користь того, що попри всі складнощі процесу евакуації, він не призвів до припинення діяльності інституту (ані в площині педагогічній, ані у науковій). ККІ продовжив свою роботу на новому місці, у Саратові. Так, одразу ж після розміщення на новому місці, відновився навчальний процес. В оголошенні, вивішеному в інституті перед остаточною евакуацією, студентів інформували, що курсові экзамени почнуться з 1 жовтня 1915 р. вже в Саратові, а з 10 жовтня там же ж розпочнеться і читання лекцій¹.

Студенти старанно ставились до навчання. За свідченням документів, з 210 осіб, що мали складати випускні іспити (які відбулись з 15 жовтня по 22 листопада 1915 р., тобто майже одразу після евакуації²) по економічному відділенню всі іспити успішно склали 159 осіб (з них 67 осіб отримали диплом 1-го, а 92 – 2-го розряду)³. Як свідчить звіт екзаменаційної комісії, остання проявила поблажливість до екзаменованих, враховуючи умови воєнного часу. Однак останні негативно позначились на успішності відносно невеликої групи студентів, а частина студентів навпаки – краще підготувались до екзаменів «у зв'язку із серйозністю моменту»⁴. Між іншим, саме у 1915 р. інститут закінчив активний учасник українського політичного руху (в подальшому член УЦР) С. І. Березняк⁵.

Тривала науково-видавнича діяльність викладачів інституту, що засвідчено виданням ними наукових праць. На роботу до інституту запрошувались нові особи, серед яких були і відомі вчені. Наприклад, у грудні 1915 р. М. В. Довнар-Запольський звернувся до О. О. Богомольця з пропозицією викладати у ККІ курс мікробіології⁶. МТП дало на це згоду і сам

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 213.

² Там само, спр. 1279, арк. 149.

³ Там само, спр. 809, арк. 148.

⁴ Там само.

⁵ Там само, спр. 1069, арк. 7.

⁶ Там само, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

Богомолець також висловив згоду, але чи розпочав він працю у ККІ невідомо. Принаймні його особова справа у ККІ була закрита 16 лютого 1916 р.

ККІ проводив роботу і для допомоги державі у низці практичних питань. Зокрема, було розроблено спеціальні пропозиції щодо посилення торгових та культурних взаємин Росії з Англією¹.

Окремі викладачі втратили роботу внаслідок відсутності студентів на відповідних напрямках спеціалізації, наприклад, М. О. Волжин, що викладав статистику. Проте керівництво інституту (інформуючи його про відсутність аудиторних годин внаслідок того, що студенти другого та третього курсів для яких читався цей предмет «майже всі пішли на військову службу»), водночас прохало Волжина «не переривати зв'язку з інститутом та поновити у ньому викладання тільки-но цього вимагатиме учбовий хід справ»². Тож і в таких випадках інститут прагнув до збереження подібних викладачів хоча б у резерві.

Аби замінити відсутніх викладачів у Саратові було знайдено ряд осіб, що за домовленістю тимчасово виконували викладацькі та асистентські обов'язки у ККІ, що засвідчило як турботу про безперервність навчального процесу, так і налагодження ним контактів у місцевих освітянських та наукових колах.

В евакуації інститут відсвяткував і перше десятиліття своєї діяльності. На початку 1916 р. почав роботу ювілейний комітет, який розіслав інформаційні листи до всіх викладачів ККІ, рівно ж як і до його випускників³, аби ті надали інформацію щодо своєї діяльності. Цікаво, що п'ятий розділ підготованого до ювілею збірника спеціально окреслював життя вузу за тогочасних умов, маючи наступні рубрики: «Війна та інститут», «Лазарети та інші організації», «Відношення студентів до війни»⁴. Велика роль в організації святкування першого ювілею ККІ належала його батьку-засновнику та першому директору М. В. Довнар-Запольському. Він, зокрема, запропонував схему анкет розсилки та програму ювілейних видань, а також особисто звернувся з листом до

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 19, арк. 62.

² Там само, спр. 34, арк. 50 зв.

³ Там само, оп. 8, спр. 1326.

⁴ Там само, арк. 31.

випускників інституту, що перебували у складі діючих армій (які були направлені за підписом Довнар-Запольського на ім'я начальників фронтів), в яких просив повідомити дані про себе та загиблих товаришів-випускників інституту. Цікаво, що у цьому листі він іменує Першу світову війну «справжньою великою вітчизняною війною»¹ – вислів, що свідчив про сприйняття тієї війни принаймні частиною сучасників, що змушує вдатись до переосмислення деяких усталених історичних термінів.

Попри матеріальну скруту, керівництво ККІ спромоглося не лише на дотації студентам, але й на виплату премій особовому складу інституту до Різдва². Тобто з боку керівництва ККІ вживались усі заходи для підтримки своїх співробітників та студентів, рівно ж як і до забезпечення нормальних умов для навчального процесу.

Проте весь час перебування у Саратові у ККІ сприймався як тимчасовий і постійно прагнули повернутись до Києва. Вже з весни 1916 р. посилено обговорювалось це питання як конче необхідне і близьке до вирішення. І це зумовлювалось не просто бажанням повернутись до важкими зусиллями створеної матеріальної бази та звичного місця перебування, а й тим, що комфортно влаштуватись на новому місці ККІ (так само як і решті евакуйованих київських вузів) не вдалось. Останнє було як в силу відсутності у Саратові належних приміщень та інших умов, так і в силу переповнення міста евакуйованими, що, в свою чергу, спричинило подорожчання товарів, спекуляцію, зростання злочинності і т.п. негативні явища. Наприклад, студент Д. Ф. Ростовський був вимушений прохати керівництво вузу про відстрочку у складанні випускних іспитів, оскільки під час переїзду до Саратова у нього «був викрадений чемодан з книгами, нотатками та необхідним матеріалом, необхідним йому для екзаменів»³. Це лише один приклад, але вочевидь він був непоодиноким.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1326, арк. 21.

² Там само, спр. 1258, т. 2, арк. 6.

³ Там само, спр. 809, арк. 129.

Давались взнаки й інші негативні фактори. Так, попри всю оперативність та відносну організованість, переїзд до Саратова призвів до своєрідного роздвоєння діяльності інституту (частина майна та окремі співробітники залишилися у Києві, а якщо брати Київський університет – то це роздвоєння мало саме безпосереднє значення – три факультети евакуювались, а один лишився), рівно як і супроводжувався низкою ускладнень.

Ще одним негативним чинником була відмінність кліматичних умов між Києвом і Саратовом. Вочевидь саме це спричинилось до смерті О. О. Русова. Принаймні один із співробітників ККІ скаржився, що внаслідок переїзду до Саратова у нього «майже не припинялась лихоманка», а «ненормальні умови життя» спричинилися до недокрів'я¹.

Окрім цього, внаслідок евакуації відбулось скорочення кількості студентів ККІ: з 3977 восени 1915 р. до 2130 станом на вересень 1916 р.², тобто мало не вдвічі. Аналогічна тенденція спостерігалась і в Київському університеті та деяких інших вузах, навіть і віддалених від зони бойових дій: наприклад у Московському університеті з 1 січня 1915 р. по 1 січня 1917 р. кількість студентів зменшилась з 6860 до 4324 осіб³.

Більш глобальним наслідком евакуації (і впливу Першої світової війни загалом) була криза цілого комплексу сформованої протягом другої половини XIX ст. професорської культури. Зникла колишня корпоративна солідарність. Кожен думав про власне виживання. В суспільстві загалом притупились благородні почуття, при одночасному наростанні негативних емоцій, звиканні до агресії та бід, що були породжені умовами воєнного часу. Так, практично непоміченими лишались смерті низки визначних представників професорської корпорації, події, які в минулому викликали значний резонанс та співчуття

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

² Там само, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

³ История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – С. 369.

(див. наприклад, оцінку реакції на смерть М. Ф. Владимирського-Буданова в некролозі початку 1916 р.¹).

Під час евакуації помер і визначний вчений-статист та український громадсько-політичний діяч О. О. Русов, який тривалий період працював у ККІ і належав до найбільш ініціативних осіб у справі підвищення національної самосвідомості з-поміж його студентського складу. Оскільки ця особа була душею започаткування у стінах ККІ власного періодичного видання «Известий Киевского коммерческого института» та першим їх редактором, то це могло бути одним із факторів припинення їх друку. Хоча звичайно до цього спричинились й економічні проблеми – типографія Чоколова суттєво підняла ціну на друк журналу – на 25 % (про що доповідав новий редактор «Известий» Сташевський влітку 1916 р.²). Зазначу, що до честі керівництва ККІ було негайно порушено клопотання перед МТП про надання сім'ї покійного одноразової грошової допомоги, а також виділено «з фондів інституту 1 тис. руб.», до яких було приєднано 1000 руб. пожертви (з них 500 руб. від Л. І. Бродського та 500 – від С. С. Могильовцева)³.

У період евакуації до Саратова померли також позаштатний викладач ККІ К. Г. Дорошевський (9 серпня 1916 р.) та професор К. А. Пурієвич (18 серпня 1916 р.), що певний час був деканом комерційно-технічного відділення ККІ⁴.

Зникли сподівання на краще. Чимало київських професорів в цей час пишуть тестаменти, що свідчить про очікування ними смерті. Причому у них відбувається прискіплива деталізація найдрібніших предметів матеріального спадку⁵, тобто матеріальне виходило на перше місце внаслідок різкого пониження самого матеріального рівня – явища, що до того часу не були властиві професорській корпорації і проявлялись у значно більш прихованій формі.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40.

² Там само, спр. 125, арк. 66.

³ Там само, спр. 1129, арк. 4.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 112, арк. 68.

⁵ ІР НБУВ, ф. 225, спр. 51.

Були розірвані сім'ї, завдано збитків евакуйованому особистому майну та породжено цілу низку інших проблем. Наприклад, дружина київського професора С. Т. Голубєва Олена Филімонівна опинилась з дітьми в Казані, в той час як її чоловік перебував у Саратові. З Казані вона повідомляла чоловіка, що їй відмовляються надати евакуйовані туди їх особисті речі: «Була з Тімоєю (син Голубєва. – А.Ч.) в Академії (Київська духовна академія. – А.Ч.), впізнала сундук свій та корзинку ... і все ж таки бібліотекар відмовився видати»¹. Матеріальні проблеми були не останніми й в житті родини київського вченого, колеги М. В. Довнар-Запольського по історико-філологічному факультету Київського університету, В. С. Іконникова² та багатьох інших членів професорської корпорації Києва. Доводилось думати про раніше буденні речі – дрова, сірники, цукор, борошно. Ось уривок ще з одного листа дружини С. Т. Голубєва: «Дрова за надісланим переказом я отримала, вдалось купити й другу сажень ... А гроші на борошно надіслали назад, але мені вдалось роздобути один пуд (більше пуда в одні руки зі складу не дають)»³.

Особливо постраждали у матеріальному плані ті з викладачів, що мали дачі, родинні будинки і т.п. в західних губерніях, що опинились у прифронтовій смузі або й на лінії фронту. Так, професор державного права ККІ Єгізаров (особа досить забезпечена) у листі до Довнар-Запольського від 1 липня 1915 р. (тобто одразу ж після Горлицького прориву) повідомляв, що «справи мого маєтку, що знаходиться у Бессарабській губернії, що межує з театром військових дій, вимагають моєї особистої присутності в економії»⁴. Можливо, що переживання про збитки у власному маєтку вплинули на погіршення стану здоров'я Єгізарова, внаслідок чого він мусив виїхати на лікування і не зміг вступити у виконання обов'язків декана економічного відділення влітку 1915 р.

Ще гіршою була ситуація у випадку із викладачем німецької мови ККІ Р. А. Берзіним: садиба, в яку він вклав «усі свої заощадження, розорена та

---

¹ ІР НБУВ, ф. 194, спр. 56, арк. 1.

² Там само, ф. 46.

³ Там само, ф. 194, спр. 57, арк. 1.

⁴ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, арк. 75.

спалена, знаходиться вона у Кеммерна (в Латвії. – А.Ч.) і через неї проходить бойова лінія»¹. Загалом, подібні ситуації були непоодинокі, особливо ж враховуючи ту обставину, що маєтності більшості викладачів ККІ знаходились саме у західних губерніях.

Таким чином, і допоміжний персонал, і професорсько-викладацька корпорація, і студенти київських вузів, опинились по переїзді до Саратова у зовсім інших умовах. І тут питання було не лише у географічному переміщенні вузу (хоча вже тільки ця обставина, сама по собі, вносила істотні корективи в його життя). Змінилось абсолютно все: можливості для наукової творчості, технічне та методичне оснащення, зрештою – весь спектр матеріального життя, а, відповідно, і психологія та культура загалом. Тож справді можна вести мову про вмирання старої професорської культури, яке доповнювалось і фізичним вмиранням низки яскравих її представників (О. О. Русова, М. Ф. Владимирського-Буданова) і яке невдовзі було також прискорене подіями внутрішньополітичного життя (вбивством більшовиками низки київських професорів у 1918 р., еміграції їх частини і т.п.). У світлі всіх цих фактів здобуває підтвердження висновок радянської історіографії про загальну зміну професорської культури², з єдиним зауваженням – це було трагедією для культури (в її традиційному розумінні) цілої нації. Ті, хто пережив цей злам, мушили зламатись самі, ставши зовсім іншими. А докорінно змінені умови не дозволили відродити професорську культуру у тому вигляді, в якому вона сформувалась і існувала станом на початок ХХ ст.

Тож не дивно, що практично всі представники професорської корпорації висловлювались вкрай негативно про умови, в яких вони опинились на евакуації. Наприклад, один з викладачів Варшавського університету, який 1915 р. був евакуйований до Ростова-на-Дону, так оцінював його становище на новому місці у листі до київського професора Є. В. Спекторського: «Сумне

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 77.

² Кантор В. Русское искусство и «профессорская культура» / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186.

враження виношу зі спостереження за тутешнім краєм: некультурність, грубість та жахлива розпущеність населення. В науковому відношенні суцільна порожнеча: книг немає, бібліотека існує лишень на папері, заняття зі студентами проводити серйозно неможливо. Медичний факультет зовсім не функціонує. Обіцянок місто надавало масу, але цим справа й обмежилась»¹.

Що ж до представників київської університетської корпорації, то їхнє враження від евакуації найкраще підсумував та подав ректор Київського університету М. М. Цитович навесні 1916 р. в інтерв'ю одній із київських газет². У ньому Цитович заявляв, що єдиним позитивним досягненням було збереження безперервності навчального процесу. Все інше – суцільний негатив. «Наукова робота була майже неможлива ... Деякі професори та дуже багато приват-доцентів зовсім не прибули до Саратова. ... Не було необхідних апаратів та навчальних посібників, а ті, котрі були, ніде було розміщувати. Завдяки надзвичайно незручним умовам життя та дорожнечі її чимало студентів не приїхали до Саратова. ... Скінчилось тим, що значна частина наших студентів перевелась до інших університетів»³.

Однак, роблячи відступ, слід зазначити, що в матеріальному становищі ККІ не все було настільки катастрофічно. Зокрема, тривало збільшення бібліотечного фонду також і за рахунок придбання закордонних книг та періодики і що цікаво – навіть німецьких (як це слідує з листування між Яснопольським та Сльозкіним за літо 1916 р.)⁴, що підтверджувало збереження слідуванню принципам науковості у ККІ навіть і за умов анти-німецького психозу у роки війни. У Саратові повноцінно функціонували бібліотека, тематичні кабінети та лабораторії і навіть Музей товарознавства ККІ. Зокрема, останній долучився до науково-просвітньої роботи на новому місці: у ньому в

---

¹ Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира / В. Ульяновський, В. Короткий, О. Скиба. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – С. 132.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40.

³ Там само.

⁴ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 156.

квітні 1916 р. було проведено виставку японських та монгольських колекцій, котру за чотири дні роботи відвідало 600 осіб¹. Окрім цього евакуація низки київських ВНЗ до Саратова «була, можна сказати, дарунком долі»² для цього міста, оскільки це суттєво активізувало процес становлення місцевого університету, який був заснований ще у 1910 р., але тільки з цього періоду почав повноцінну працювати.

Проте ще раз наголосимо, що внаслідок значної вартості перевезень, до Саратова було евакуйоване не все майно інституту. До того ж не все евакуйоване обладнання внаслідок браку площ було розпаковано і залучено до наукової та навчальної справи – зі свідчень смотрителя за 1 березня 1916 р., тобто у переддень повернення інституту до Києва³.

Повертаючись до інтерв'ю М. М. Цитовича на тему перебування Київського університету в евакуації у Саратові, зазначимо, що він наголошував, що у випадку подальшого залишення університету в Саратові він цілковито зникне, оскільки студенти не бажають залишатись у цьому місті ще на рік. До того ж місцевий університет планує розширення, а тому забере ті приміщення, які зараз орендує київський Університет Св. Володимира. Своє інтерв'ю Цитович завершував наступним міркуванням, яке відображало настрої всіх евакуйованих з Києва до Саратова викладачів та студентів: «За таких умов єдине, що нам лишається, клопотатись про повернення до Києва»⁴.

Єдиною реальною перешкодою у цій справі було те, що більшість університетських приміщень у Києві займали військові. З березня 1916 р. почались переговори представників університету з військовими з питання повернення приміщень та дозволу університету на реевакуацію. Переговори полегшилися тим, що в травні – червні 1916 р. на Південно-Західному фронті відбувся загальний контрнаступ (т.зв. Брусиловський прорив), внаслідок якого

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1331, арк. 2, 4.

² Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – С. 6.

³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1331, арк. 13 зв.

⁴ ІР НБУВ, ф. 194, спр. 57, арк. 1.

російським військам вдалось істотно потіснити ворога, а австро-угорські війська зазнали таких втрат, що більше не могли вести самостійних наступальних операцій. Отже, загроза ворожого просування на цьому фронті відпала, а відповідно – зникла загроза Києву. Водночас війська та управлінські структури почали передислоковуватись у західному напрямі, ближче до нової лінії фронту.

Повернення Університету Св. Володимира до Києва стало стимулом клопотатись про аналогічне рішення своєї долі також і іншим евакуйованим київським ВНЗ. Тому й не дивно, що і керівництво ККІ, і його викладачі та інші співробітники, і студенти, прагнули повернутись до Києва. Вперше подібна ідея прозвучала в засіданні Піклувальної ради ККІ 4 квітня 1916 р., на якому було одностайно підтримано клопотання Учбового комітету ККІ про повернення інституту до Києва¹. А з травня-червня 1916 р. в інституті почалась активна підготовка до реевакуації. На це, зокрема, вказує свідчення звітів структурних підрозділів інституту про підготовку майна до можливого повернення до Києва².

М. В. Довнар-Запольський особисто контролював справу реевакуації інституту. У цій справі він їздив до Петрограду, після чого телеграфував до Саратова, що їде у Київ³. Звідти він виїхав до Бердичева, де тоді перебував штаб командувача Південно-Західним фронтом. 11 серпня 1916 р. від делегації ККІ надійшло прохання до головнокомандувача Південно-Західним фронтом щодо реевакуації цього ВНЗ з Саратова до Києва⁴. Дане прохання мотивувалось тим, що у Києві перебував КПІ і повернувся Університет Св. Володимира, а в цих навчальних закладах працювала більшість викладачів ККІ. Тож недоцільним було їх територіальне розділення. Окрім цього, чимало студентів залишаються в Києві або ж працюють у тилкових службах Південно-Західного фронту, а все це також змушує інститут повернутись до Києва, щоб мати

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 16.

² Там само, спр. 1258, т. 2, арк. 108 зв.

³ Там само, спр. 1277, арк. 406-408.

⁴ Там само, арк. 46-46 зв.

належну кількість студентів. В іншому ж випадку інститут не зможе існувати (оскільки як приватний ВНЗ він мав головним джерелом надходження коштів плату за навчання від студентів), а це завдасть шкоди економіці країни, яка саме зараз потребує якомога більше високоякісних фахівців.

Оскільки всі ці мотиви були цілком достовірними і обґрунтованими, то головнокомандувач військами Південно-Західного фронту дав свою згоду на реевакуацію інституту. Довнар-Запольський одразу ж телеграфував до Саратова: «Переведення дозволено складайтесь чекайте документу»¹. Використовуючи ситуацію, Довнар-Запольський, розвиваючи цей успіх, почав клопотатись також про надання інституту засобів для реевакуації (у розмірі до 10000 руб.) та для відновлення матеріальної бази ККІ у Києві².

16 серпня 1916 р. до Саратова надійшла ще одна телеграма, в якій повідомлялось, що «головнокомандувач дозволив повернути з Саратова назад до Києва евакуйований туди Київський комерційний інститут»³. При цьому Довнар-Запольський звернувся до Штабу КВО з проханням аби через військове відомство було виділено 35 залізничних вагонів для повернення інституту до Києва⁴.

Оскільки всі транспортні артерії були зайняті під військові потреби, перевезення такої маси людей і майна, які мав ККІ, за один раз могло перевантажити залізницю й призвести до заторів. Тому реевакуація відбувалась у кілька етапів. Як свідчать документи, 2 вересня 1916 р. з Саратова до Києва «вирушило 2 багажних канцелярії, 40 другого, 38 третього класів», а до Києва вони прибули 4 – 5 вересня⁵. Тобто у першу чергу реевакуювались викладачі та студенти, а також документи (вочевидь, документи, необхідні для ведення

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 408.

² Там само, спр. 1279, арк. 47.

³ Там само, спр. 1277, арк. 414; Там само, спр. 1279, арк. 56-57.

⁴ Там само, арк. 66.

⁵ Там само, спр. 1279, арк. 90-92.

поточних справ)¹, що засвідчує бажання розпочати новий навчальний рік вчасно і в рідних стінах.

У Києві інституту одразу ж довелося відновлювати пошкоджену матеріальну базу. Оскільки приміщення інституту були відведені під потреби військових, то після відновлення навчального процесу у Києві було проведено перевірку стану приміщень. За її результатами було встановлено, що лише необхідні після постою військових косметичні ремонтні роботи оцінюються у 8 тис. руб.². Загальні ж втрати були набагато більшими і так і не були покриті з державних фондів (станом на 1918 р. військовим відомством було асигновано на ремонтні роботи 35 тис. руб., а збитки інституту на той момент оцінювались у 1,5 млн. руб.³). До того ж частина приміщень ККІ так і залишилась у віданні військових.

Та попри всі негаразди і цього разу вдалось зберегти безперервність навчального процесу в ККІ. Так, вже в засіданні Правління інституту 22 серпня 1916 р. було постановлено негайно опублікувати об'яви в 9 газетах про прийом абітурієнтів у Києві⁴. Аби хоч якось підтримати студентів від зубожіння внаслідок посилення економічної кризи в країні та через витрати на реевакуацію, частині з них були надані позички у розмірі від 15 до 50 руб. кожному з визнаних потребуєчими⁵. А для відновлення навчального процесу 9 вересня вдалось домогтись аби військові звільнили частину приміщень інституту⁶.

Таким чином, повернення ККІ до Києва відбулось. З вересня 1916 р. його робота у рідному місті була цілком відновлена, хоча частину приміщень (зайнятих військовими) повернути не вдалось. Період евакуації до Саратова виявився дуже складним. На новому місці доводилось облаштовуватись

---

¹ Повернення архіву ККІ у досить повному складі засвідчується його сучасним станом.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1274, арк. 14-14 зв.

³ Там само, спр. 1277, арк. 201 зв.

⁴ Там само, спр. 1274, арк. 15.

⁵ Там само, спр. 823, арк. 2, 42.

⁶ Там само, спр. 1279, арк. 93.

практично з нуля. Також проблемними питаннями були: чи поїде в евакуацію викладацький склад та студенти і як перевезти до Саратова необхідні елементи матеріальної бази вузу. Проте ці питання були вирішені позитивно. ККІ і на новому місці зміг швидко налагодити повноцінну освітню та наукову діяльність. Практично не відбулось втрат у професорсько-викладацькому складі та було збережено частину студентів. Так само оперативно вдалось відновити роботу інституту і в Києві восени 1916 р. Тобто, не відбулось перерви в роботі інституту, а отже зберігалась безперервність його історичного поступу. Все це засвідчило життєздатність ККІ, а отже – і важливість його роботи для суспільства і країни в цілому.

Однак не можна не визнати і того, що евакуація, як і загалом нові умови життя, зумовлені початком Першої світової війни, докорінно змінили життя як професорсько-викладацького складу, так і студентства. Відбулась криза професорської культури. Посилилась революціонізація студентської маси, а отже і зменшувався потяг останньої до навчання. А погіршення матеріальних умов ускладнило і наукову діяльність його професорсько-викладацьких кадрів та можливості щодо розширення матеріальної бази, необхідної для ведення навчального процесу – тенденції, що стали характерними для всієї освітньої сфери України загалом.

5.3. Відновлення навчального процесу в Києві

Як було з'ясовано у попередній главі, з вересня 1916 р. завершилась реевакуації ККІ до Києва і він відновив роботу у рідному місті. Щоправда, військові й надалі продовжували утримувати частину вузівських приміщень, а ті, що вдалось повернути, мали значні пошкодження. І хоча це ускладнило, але не унеможливило відновлення навчального процесу.

На початку 1916 – 1917 навчального року в інституті нараховувалось 2130 студентів¹. Але повернення до Києва дозволило повернутись до вузу тим студентам, хто не міг виїхати до Саратова та збільшило приток нових абітурієнтів. Тож станом на 1 січня 1917 р. в інституті рахувалось вже 5977 студентів (з них 5701 особа чоловічої статі і 276 – жіночої). Зростанню кількості студентів сприяли й вказівки міністерства щодо збільшення числа випускників «потреба у яких зросте після закінчення війни»².

Отже, протягом першого семестру 1916 – 1917 навчального року загальна чисельність студентів ККІ зростає у понад два рази, що найбільш наочно засвідчило важливість цього вузу, так само як і те, що вступали до нього перш за все вихідці з українських губерній, а також і згубність самої евакуації ККІ, яка й спричинила скорочення чисельності його студентського складу в силу матеріальної складності на переїзд до Саратова для багатьох його студентів або нових абітурієнтів.

У соціальному відношенні студенти ККІ у 1916 – 1917 навчальному році поділялись наступним чином: 560 осіб були вихідцями з дворян та державних службовців, 1200 – з духовенства, 1676 – з міщан, 1537 – з селян, 1004 – з інших станів. У конфесійному відношенні абсолютна більшість студентів інституту були православними (себто переважно українцями, росіянами та білорусами) – 4246 осіб. Решта – католиками (685), юдеями (456), протестантами (203), старообрядцями (26), караїмами (12) та ще 249 осіб представляли інші конфесії³.

У цей навчальний рік студенти ККІ сповна відчули всі мінливості політичної ситуації в Російській імперії. Посилення реакції в урядовій політиці у 1916 р. супроводжувалось черговою хвилею чисток серед студентів. Зокрема в цей час з останнього курсу економічного відділення інституту було виключено Л. Й. Картвелішвілі, якого арештували у зв'язку з приналежністю до

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 91.

² Там само, спр. 1472, арк. 5 зв.

³ Там само, спр. 1426, арк. 76.

РСДРП¹. Так само наприкінці 1916 р. був арештований студент 5-го семестру економічного відділення ККІ К. П. Нарбут². А ще ряд студентів були виключені з інституту у січні 1917 р., оскільки про них подав «неблагоприємні відомості» начальник КВО³. Водночас буквально у переддень революційних подій 1917 р. інститут устиг закінчити І. Е. Бабель (у документах вузівського архіву він іменується Ісаком Маньєвичем Бобелем⁴).

Чимало студентів було призвано на військову службу, що було основним фактором зменшення їх чисельності – до початку 1917 р. на військову службу був призваний 3071 студент⁵. Зокрема, у числі призваних був і студент 1-го курсу комерційно-технічного відділення ККІ І. Н. Дубовий (в майбутньому радянський генерал, репресований 1938 р.)⁶.

Також чимало студентів були відраховані внаслідок невнесення плати за навчання, що було закономірним явищем в умовах наростання економічної кризи. Окрім цього ряд студентів були задіяні у структурах, що працювали на діючу армію і тому отримували тимчасове звільнення від навчання⁷.

У навчальних планах зберігалась розбивка на два семестри, п'ятибальна шкала оцінювання знань під час курсових та випускних іспитів. З метою наближення навчального процесу до реалій тих сфер практичної діяльності, до яких готувались студенти, вони проходили заняття у тематичних кабінетах та лабораторіях і Музеї товарознавства. Зберігалась практика відряджень студентів для виконання курсових та дипломних робіт. Але, як вже зазначалось, географія цих відряджень суттєво звузилась і обмежувалась переважно територією Російської імперії, хоча документально засвідчені відрядження до Японії та Персії. Так, на 1917 р. було намічено відрядження до Японії двох осіб.

---

¹ Нагорна Л. А. Лаврентій Йосипович Картвелішвілі / Л. А. Нагорна. – К.: Політвидав України, 1976. – С. 15.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1533, арк. 1 зв., 6 зв.

³ Там само, арк. 6 зв.

⁴ Там само, спр. 1069, арк. 7 зв.

⁵ Там само, спр. 1472, арк. 11.

⁶ Там само, спр. 1448, арк. 9 зв. - 10.

⁷ Там само, спр. 1533, арк. 5 зв., 21 зв. - 23, 27 зв. - 28.

Зокрема, С. І. Новаківський відряджався на рік до Японії та США, будучи прикріплений до М. В. Довнар-Запольського, К. Г. Воблого та А. І. Ярошевича як наукових керівників¹. А 2 грудня 1916 р. прохання про надання дозволу на відрядження до Персії (за власний кошт) подав студент економічного відділення М. М. Вовк-Вовчок².

Проте і відрядження у межах імперії збагачували випускників досвідом, сприяли отриманню нових знань. До того ж і вони мали широку географію (включаючи як власне українські губернії, так і Москву, Кавказ, Сибір, Приуралля, Далекий Схід, Туркестан та ін.), що дозволяло нагромаджувати у ККІ інформацію з господарського розвитку найрізноманітніших територій (внаслідок створення за результатами таких відряджень дипломних робіт та привезення різноманітних наочних матеріалів).

Певну складність становила матеріальна скрута – зростання цін абсолютно на всі товари та дефіцит багатьох із них ускладнили комплектування лабораторій та й бібліотеки інституту. Окрім того навчальний процес був стиснутий в плані площ аудиторного фонду інституту, оскільки частина приміщень продовжували перебувати у віданні військових. Окрім того складно стало проводити заняття у вечірні години внаслідок перебоїв з освітленням: наприклад, саме цією обставиною професор Фармаківський мотивував неможливість приступити до занять 27 вересня 1916 р.³.

Тривало утворення при ККІ різноманітних курсів. Зокрема, на початку 1917 р. було схвалено пропозицію МТП «про утворення при інституті тимчасових курсів для офіцерів-інвалідів з банківської та страхової справи»⁴.

Було збережено і практично весь професорсько-викладацький склад, за винятком померлих Бажаєва, Русова та Самофалова; а також ряду вибулих викладачів. Тож станом на 25 лютого 1917 р. у ККІ працювали такі професори: Богаєвський, Бубнов, Воблий, Гіляров, Граве, Довнар-Запольський, Іванов,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 2 зв. - 3.

² Там само, спр. 1345, арк. 21-21 зв.

³ Там само, оп. 1, спр. 147, арк. 66.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1472, арк. 1 зв.

Єгіазаров, Єрченко, Катков, Кобецький, Кованько, Новодворський, Ришков, Сілін, Синайський, Сльозкін, Соколов, Сташевський, Фармаківський, Шапошніков, Яснопольський. Викладачі: Абрамович, Барац, Бартерот, Бартоломуччі, Берзін, Ботушан, Ботяновський, Васильєв, Возняковський, Делоне, Занчевський, Зеньківський, Кезма, Ліндемман, Мітіліно, Новицький, Новинський, Озолін, Парменов, Поморжанський, Радзимовський, Синайський-Трофімов, Скоморохов, Тацібано, Ферберн, Фетисов, Чернишов, Ярошевич¹.

При цьому керівництво ККІ вживало всіх можливих за тогочасної ситуації заходів для належної організації наукової діяльності. Задля збереження за ККІ статусу впливового осередку наукових студій та зосередження наукових сил інститут вибивав у влади кошти на відрядження своїх викладачів з науковою метою і часом на досить значні терміни. Приміром, на весь 1916 – 1917 навчальний рік отримав відрядження до Петрограду (зі збереженням окладу) екстраординарний професор ККІ М. Д. Сілін². Продовжувала функціонувати практика підготовки до професорського звання (аспірантура). Зокрема у 1916 – 1917 навчальному році в ККІ професорськими стипендіатами були Мадей, Новаківський та Покуль. Вживались заходи і для збереження власного періодичного друкованого органу «Известий Киевского коммерческого института», для чого 16 березня 1917 р. було обрано нового редактора (М. Д. Сілін³).

Також вживались заходи для залучення до роботи в інституті перспективних викладачів. Так, для викладання японської мови до ККІ було запрошено японця М. Тацібано. При цьому за порадою останнього було вжито заходів для налагодження співпраці ККІ з ВЖК у Токіо, що можна розглядати як зародки міжвузівської співпраці, типової для новітнього періоду історії.

У вересні 1916 р. за пропозицією Д. О. Граве на вакантне місце викладача аналітичної хімії було обрано випускника КШ і викладача цього інституту Е. І. Ліндемана, що (за свідченням В. Г. Шапошнікова) проявив особливі успіхи

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1126, арк. 98-98 зв.

² Там само, оп. 1, спр. 132, арк. 4 зв.

³ Там само, арк. 4 зв.

у дослідженнях з аналітичної хімії, а також є «чудовим викладачем з великим досвідом»¹. Це засвідчувалось його успішною роботою на низці промислових об'єктів у довоєнний період та створенням проекту нафтопереробного заводу; а у роки Першої світової війни він працював на оборону, зокрема розробив проект миловарного заводу з підвищеною продуктивністю, що було реалізовано тощо.

Нажаль у випадку з Ліндеманом повторилась та ж сама ситуація, що й у випадку зі Сташевським. Ліндеман виявив себе у ККІ не з кращої сторони: халатно ставився до своїх обов'язків та фактично перетворив лабораторію загальної та аналітичної хімії у свою власність (перебував там у невстановлені години, здійснював певні махінації при витрачанні асигнувань на лабораторію, самочинно брав літературу і частину із неї так і не повернув). Так само як і у випадку зі Сташевським (який звинувачував у нападках на себе свого вчителя) так само і Ліндеман вважав ініціатором свого уходу з інституту Шапошнікова (про що прямо зазначив у своїй заяві до комісара ККІ 5 травня 1919 р.). У звіті Шапошнікова від 21 січня 1919 р. про акт передання справ від Ліндемана до Ботушана зазначено, що перший виконав передання лабораторії із запізненням і як було виявлено «вів господарство лабораторії без належної акуратності та турботливості і здав книги та справи у дуже занедбаному стані. Окрім того у нього на руках залишились деякі книги лабораторії»². При цьому Шапошніков зазначав, що і в бібліотеку КПІ Ліндеман не здав багатьох отриманих книг. Також Ліндеману ставилось у провину те, що він проводив витрати по лабораторії без погодження із Шапошніковим. У цьому пункті Шапошніков спеціально наголошував, що Ліндеман отримав квитанцію на придбання спирту на суму 920 руб., але його у лабораторії не було виявлено³.

Таким чином, перед нами постає ще один зразок конфлікту вчителів та учнів у вищій школі та науці, що був концентрованим відображенням більш загального конфлікту поколінь і разом із тим цілих епох, що і свідчив про

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 89, арк. 13.

² Там само, арк. 40 зв.

³ Там само.

кардинальну та різку зміну однієї епохи іншою. Оскільки ж представники старої епохи були більш цивілізованими і поміркованими, а нової – агресивними та безкомпромисними, то і зміна ця, закономірно, мала відбутись (і відбулась) радикальним, тобто революційним шляхом. Отже, на прикладі цих зіткнень молодого покоління викладачів і науковців зі старою професурою у стінах ККІ можна прослідкувати кардинальні зміни у новітній історії України – зайве підтвердження того як мікро-історія може допомогти у більш точному та детальному вивченні історії загальної. До того ж зміни на мікро-рівні передують змінам на макрорівні, а тому при вчасному їх виявленні можна спрогнозувати розвиток подій і відповідно вжити заходів для їх зміни чи мінімізації негативних наслідків. Саме тому дослідження мікро-рівня і становлять важливий сегмент історичних студій.

Розглядаючи матеріальний аспект функціонування ККІ можна констатувати суперечливі тенденції. З державної скарбниці ніяких сум на ККІ відпущено не було і головним джерелом прибутку для нього залишалась плата за навчання (за цією статтею надійшло близько 350 тис. руб.). При цьому на стипендії було витрачено близько 12 тис. руб., а основна маса коштів витрачалась на сплату різних податків, оплату викладання, ремонт приміщень та закупівлю нового інвентарю та літератури. Отже, можна вести мову про те, що інститут і надалі залишався приватним ВНЗ.

Попри важку економічну ситуацію його керівництво вживало заходів для зміцнення матеріальної бази ККІ без чого не було можливим повноцінне ведення як навчального процесу, так і наукової діяльності. Зокрема, тривало придбання книг та періодичних видань, включно із закордонними. Закуповувалось обладнання та реактиви для лабораторій. Нарощувались і колекції Музею товарознавства, завідуючим якого був П. Р. Сльозкін. Так, в жовтні 1916 р. було ініційовано отримання зразків бавовни з Хасав-Юртської дослідної бавовняної плантації¹.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1150, арк. 21.

5.4. Київський комерційний інститут під час революційних змін 1917 р.

Наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. в Російській імперії відбулась чергова демократична революція: безкровним шляхом імператора Миколу II вдалось змусити зректися влади і в Росії було проголошено республіку. Влада перейшла до сформованого з представників ліберальних та правих сил Тимчасового уряду. Водночас представники лівих сил (в середовищі яких також не було єдності) утворили власні органи влади на місцях – ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Так у країні сформувалось двовладдя, що вносило плутанину в систему управління та загальний хід життя. В Україні ж до цієї ситуації додалось національне питання, наслідком чого було постання у Києві в березні 1917 р. УЦР, яка стала третьою політичною силою та владним органом. Отже, в Україні політична ситуація характеризувалась ще більшим загостренням.

Особливо відчутно всі ці процеси відобразились на вищій школі – студентство традиційно відзначалось значною політизацією та радикальністю настроїв, а нові умови (що спрощували систему вступу) привели до ВНЗ ще більш революційні елементи. Тож головною складовою вузівського життя стала політична. Як свідчить протокол першого (після повалення монархії) засідання Учбового комітету ККІ присутніх було ознайомлено з телеграмою представника Тимчасового уряду про зміну влади і обрано до Виконавчого комітету міських організацій уповноваженим від інституту Яснопольського та Довнар-Запольського (як його заступника). Було прийнято рішення про відновлення в числі студентів осіб, звільнених «з політичних мотивів» та осіб єврейської національності¹. З питання особливостей поточного моменту було констатовано, що «деякі лекції відбувались при дуже малій кількості студентів, і загалом викладання не налагоджується. Приміщення зайнято студентами для їх організацій. Про правильне викладання не може бути й мови»².

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 19.

² Там само, арк. 17.

Студенти почали брати навчальні заклади під свій контроль, усуваючи старі керівні кадри та призначаючи своїх представників. Це полегшувалось цілковитим сприянням з боку нової влади, яка провела ротацію керівництва учбових округів та міністерств, що мали у своєму підпорядкуванні навчальні заклади. Було відмінено ряд обмежень щодо вступу до вищої школи осіб політично «неблагонадійних», представників переслідуваних релігійних конфесій та упосліджених національностей. Захопили ці процеси і ККІ, що привело до його стін зовсім інший студентський контингент. До того ж приміщення вищих шкіл, розташовані у центральній частині міста та з великими аудиторіями, були особливо придатні для проведення різноманітної політичної агітації, а тому часто займались різноманітними агітаторами навіть без погодження з адміністрацією інституту.

М. В. Довнар-Запольський як представник старої генерації професури не міг сприйняти цих змін, справедливо вбачаючи у них шкоду для справи освіти та елементарний популізм. Однак це стосувалось не повалення монархії – він особисто був автором вітальної телеграми на адресу Тимчасового уряду від ККІ¹. Він не сприйняв популізму, що проявився у діях окремих груп. Так вже на засіданні Учбового комітету ККІ 5 березня 1917 р. він виступив з критикою ідеї допущення представників студентів на засідання цього комітету як некомпетентних у справах управління ВНЗ². А оскільки його думка не була врахована, подав заяву про звільнення і з 20 березня 1917 р. склав обов'язки директора інституту³. З 16 березня 1917 р. засідання Учбового комітету ККІ вже вів П. Р. Сльозкін як в.о. директора інституту, тоді як Довнар-Запольський навіть не значився у числі членів цього керівного органу інституту⁴.

Зазначу, що у цій справі значна «заслуга» належала його колишньому учню Є. Д. Сташевському. Його агітації проти М. В. Довнар-Запольського сприяло те, що всіх осіб, що займали керівні посади «за старого режиму»,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 17.

² Там само, оп. 1, спр. 52, арк. 222-222 зв.

³ Там само, арк. 221.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1472, арк. 21 зв.

сприймали за ворогів. Це все підігрівалось дією у попередні роки обмежень на прийом до ККІ євреїв, хоча це і не було справою Митрофана Вікторовича, а являло наслідок урядового тиску котрому він як міг опирався. Як згадувала у цьому зв'язку Н. Д. Полонська-Василенко, що у той час переїхала до Києва: «З перших часів революції в Комерційному інституті почалась справжня боротьба проти нього: почались мітинги, на яких оголосили його співробітником охоранки ... Довнара не впустили до інституту, не дали права виступити на мітингу. Дійшло до того, що студенти встановили контроль над тими, хто їде до нього, затримували на вулиці, обшукували. Лише таємно до нього приходили знайомі і від них він знав, що робиться в Інституті. Там діяли в дружньому контакті агітатори з єврейського студентства та професор Сташевський»¹.

З протоколу Учбового комітету ККІ від 16 березня 1917 р. також слідує, що «термін служби директора сплив 10 березня»², тобто він був звільнений за формальною процедурою. До того ж у протоколі зазначено, що відбувалось «приватне зібрання професорів на якому обговорювалась його (Довнар-Запольського. – А.Ч.) поведінка», але він не потрапив на нього, оскільки йому «випадково та по невідомій причині» не було доставлено запрошення на це зібрання³. Повідомив про це декан Єрченко. Натомість другий декан Д.О. Граве подав заяву про відставку, вочевидь солідаризуючись з Митрофаном Вікторовичем, але так і залишився на своїй посаді.

Повертаючись до дебатів засідання Учбового комітету ККІ 16 березня 1917 р. зазначу, що професори Шапошніков та Ришков зазначили, що у КПІ питання про участь студентів в управлінні інститутом навіть не підіймалось і аргументом була саме тимчасовість перебування студентів у вузі⁴. Таким чином, вже після усунення Довнар-Запольського від керівництва ККІ з'ясувалось, що його позиція поділялась більшістю професорів інституту.

---

¹ Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 123.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 22.

³ Там само, арк. 21 зв.

⁴ Там само, арк. 34.

Проте згода на допуск студентів була викликана тим, що без цього кроку «навіть чи настане мирний хід справ»¹. Це засвідчило і засідання Погоджувальної комісії на якій студенти заявили, що відновлення занять можливе лише після розгляду їх вимог, котрі зводились до наступного:

- 1) надання приміщень для зібрань і допуск на них сторонніх осіб,
- 2) відновлення звільнених студентів, 3) вимога про відновлення звільнених євреїв, 4) участь студентів у бібліотечній комісії, 5) видача з бібліотеки заборонених для цього книг, 6) передання буфету інститут студентському кооперативу, 9) поглиблення практичних занять, 10) зменшення навантаження на викладача Ярошевича, 11) запросити професорів Косинського, Ейхельмана та Корчак-Чепурковського, 12) звільнення низки працівників інституту (перш за все смотрителя споруд Горбунова «оскільки про засудження його дій щодо політичного надзору за студентами склалось загальне переконання», а також правителя канцелярії Смирнова через те, що «у нього часто виникали непорозуміння зі студентами»²), 13) участь представників студентства у Раді професорів та Правління ККІ³.

Отже відтепер представники студентства брали участь у вирішенні питань як загальноінститутського життя, так і на рівні факультетів: в засіданнях інститутської та факультетських рад відтепер брали участь представники від трьох фракцій – професорів, викладачів та студентів, чим було засвідчено і основні групи у рамках ВНЗ. Особливо ж така практика усталилась у періоди перебування у місті радянської влади.

У відповідь на заяву Довнар-Запольського про складення обов'язків директора МТП рекомендувало Піклувальній раді ККІ обрати нового керівника. Однак це відбулось лише наприкінці 1917 р.: вочевидь в інституті розраховували, що Довнар-Запольський погодиться залишитися. Принаймні до березня 1918 р. до нього неодноразово звертались із проханням читати низку

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 34 зв.

² Там само, арк. 38.

³ Там само, арк. 35-42.

курсів (економічну історію Росію, історію російського державного права та історію цивільного права)¹. Між іншим, схожу ситуацію пережив тоді і Університет Св. Володимира, студентський актив якого не бажав поновлення на посаді ректора М. М. Цитовича. І хоча останнього підтримувала професура, але він зрештою склав свої повноваження і залишив університет².

З 20 березня по 21 грудня 1917 р. виконувачем обов'язків директора інституту до виборів нового директора був П. Р. Сльозкін, як слідує з особової справи останнього³. Водночас з протоколів засідань Учбового комітету слідує, що 12 грудня 1917 р. відбулось обрання нового ректора інституту⁴, яким став К. Г. Воблій. Як свідчить особова справа К. Г. Воблого, що зберігається в архіві інституту, він був ректором ККІ з 1917 по 1919 р.⁵. Саме в період ректорства Воблого ККІ набуває ознак класичного вузу – в офіційних паперах керівник інституту остаточно перейменовується з «директора» на «ректора», відділення реорганізуються на факультети тощо.

При цьому слід наголосити, що керівник ККІ змінювався в цей час залежно від зміни влади в країні в цілому. Так, з приходом більшовиків інститутом керували комісари. З приходом білих – «співчуваючий старим порядкам» професор П. Р. Сльозкін, а одним із деканів став відвертий монархіст Є. Д. Сташевський. Отже, К. Г. Воблій, який керував інститутом в період українських національних урядів, виявляв щонайменше певну лояльність до останніх.

Ще однією новацією зовнішнього характеру стало те, що законом УЦР від 5 грудня 1917 р. усі навчальні заклади було підпорядковано Секретаріату освіти⁶, що було новацією, створивши прецедент на перспективу. До того ж це

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 228, 231-232.

² Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський / В.Ульяновський, В.Короткий, О.Скиба. – К., 2007. – С. 184-186.

³ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 344, арк. 14 зв. - 15.

⁴ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 244.

⁵ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 67, арк. 11 зв.

⁶ Там само, оп. 8, оп. 13, спр. 1 а, арк. 8.

сприяло введенню єдиних стандартів в освітньому просторі, посиленню взаємодії між різними ВНЗ тощо. Таким чином, знову засвідчується висновок про те, що українські національні уряди початку ХХ ст. здійснили вдаль реформування (досвід якого можна використовувати й зараз) в культурно-освітній сфері. Нажаль, в інших сферах ця робота була малоефективну. До того ж і саме законодавство УЦР не було підкріплено механізмом його реалізації, а також УЦР не мала фінансів і тому мало підтримувала систему освіти у матеріальному плані.

Попри триваюче погіршення економічної ситуації інституту вдалось зберегти профільні кабінети, лабораторії, бібліотеку та Музей товарознавства, що дозволяло забезпечувати матеріальну складову навчального процесу та проведення практичних занять. Вдавалось проводити й виплату заробітної плати викладачам та службовцям інституту.

Активізація суспільно-політичного життя та фактичне безвладдя обумовили те, що в приміщеннях інституту проходили найрізноманітніші зібрання. Наприклад, з 16 листопада по 9 грудня 1917 р. в приміщенні ККІ проходило засідання «Узгоджувальної комісії представників професіонального союзу службовців вищих навчальних закладів»¹. Усе це закономірно порушувало звичний хід навчального процесу та негативно позначалось на стані приміщень Київського комерційного інституту.

Аби зберегти належний матеріальний стан інституту адміністрація 9 травня 1917 р. вдалась до підвищення плати за навчання до 125 руб. на економічному та 130 руб. – на комерційно-технічному відділенні. Але внаслідок значної кількості боржників (звільняти яких заборонили представники студентської курії)², це не особливо допомагало і до того ж внаслідок наростання інфляції ледве покривало інфляційний індекс. Тож вже в засіданні Учбового комітету ККІ 9 грудня 1917 р. знов постало питання про підвищення плати за навчання – воно було визнано «необхідним», але було

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1542.

² Там само, спр. 1472, арк. 65 зв.

вирішено підвищувати її поступово¹. Ще одним джерелом поповнення бюджету ККІ було здавання квартир у буд. № 28 по Бібіковському бульвару, де діяв належний інституту готель «Київ»².

Попри докорінні зміни та дестабілізацію в усіх сферах життя керівництво інституту намагалось підтримувати нормальний хід навчального процесу. Його забезпечували наступні професорсько-викладацькі кадри (згідно звіту інституту станом на 1 січня 1918 р.):

1) позаштатні ординарні професори: М. М. Богаєвський (доктор міжнародного права), М. М. Бубнов (доктор загальної історії), К. Г. Воблий (доктор політекономії), О. М. Гіляров (доктор філософії), Д. О. Граве (доктор чистої математики), М. В. Довнар-Запольський (доктор російської історії), С. А. Єгізаров (доктор державного права), І. В. Єгоров (вчений-хімік), П. Ф. Єрченко (інженер-технолог), В.Ф. Іванов, М.М. Катков (доктор римського права), П. М. Ришков, В. І. Синайський (доктор римського права), М. Д. Сілін, П. Р. Сльозкін (вчений-аграрій), П. П. Соколов, В. Г. Шапошніков (вчений-хімік);

2) позаштатні екстраординарні професори М. І. Мітіліно (юрист), В. В. Новодворський (магістр загальної історії), Є. Д. Сташевський (магістр російської історії³), В. В. Фармаківський (інженер-технолог);

3) штатні професори (Л. М. Яснопольський⁴) та викладачі М. М. Фетисов (магістр богослов'я) та А. І. Ярошевич;

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 247 зв. - 248.

² Там само, оп. 10, спр. 50.

³ Як відомо, Є. Д. Сташевський був зарахований до складу ККІ ще у 1908 р. – це слідує з його особової справи з архіву ККІ (Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 354). Тож подібна обставина – зарахування з 1917 р. можливо дозволяє припускати, що у розпал конфлікту з М. В. Довнар-Запольським він залишав ККІ і повернувся на хвилі студентських протестів. Ця гіпотеза підтверджується і згадуванням Полонською-Василенко про те, що Сташевського було звільнено з інституту у січні 1917 р., але він повернувся туди в березні 1917 р. на хвилі революції (Див.: Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 123).

⁴ З 1 серпня 1918 р. він був переведений у розряд позаштатних екстраординарних професорів відповідно до поданої заяви, оскільки був обраний на кафедрі фінансового права Університету Св. Володимира.

4) позаштатні викладачі – фізики М. Б. Делоне (доктор механіки), німецької мови Р. А. Берзін та С. С. Новицький, італійської мови А. І. Бартоломуччі, арифметики М. Т. Синайський-Трофімов, французької мови А. Л. Турньє та Е. А. Леклерк, статистики М. О. Волжин, загального рахівництва І. М. Федорук, комерційної кореспонденції Е. Ю. Поморжанський, східних мов Т. Г. Кезма, земського рахівництва та діловодства О. В. Зеньківський, доцент В. Д. Васильєв, земської та міської страхової справи О. М. Черневич, політекономії М. Г. Новинський;

5) позаштатні викладачі з платою по вільному найму – Ж. Ф. Озолін, Л. Г. Барац, Г. П. Ботяновський, О. М. Волков, Л. А. Кайя, А. О. Возняковський, М. П. Бартерот, С. С. Василяді, А. П. Карлсон, Д. Т. Мілешкін, С. У. Ліповський, О. В. Жидолович, П.-М. О. Ейсмонт, Є. В. Гришкевич-Трохимовський, К. І. Герман (англійської мови), О. О. Скоморохов, Ф. Ф. Мулен (французької мови);

6) штатні лаборанти – М. О. Логінов, М. М. Григор'єв, В. Г. Ботушан, К. І. Сльозкіна;

7) позаштатні лаборанти В. П. Смирнов, В.-Р. С. Коханський, М. М. Орлов;

8) штатні асистенти – Ф. Ф. Бобров, А. М. Дилевська, П. І. Грищинський;

9) позаштатні асистенти – О. В. Радзимовський та І. В. Архангельський;

10) професорські стипендіати – О. Ф. Покуль (прийнятий з 1916 р.), С. І. Новаківський (з 1916 р.), Ч. А. Мадей (з 1916 р.), М. І. Коїлва (з 1917 р.), А. І. Іоваль (з 1917 р.), О. В. Абросімов (з 1917 р.).

Як бачимо, як і у попередні роки, основу професорсько-викладацького складу ККІ становили працівники Київського університету та КПІ. При цьому, з-поміж них і надалі було чимало визначних науковців, і не лише таких, що були пов'язані з економічною сферою знань (К. Г. Воблій, П. Р. Сльозкін) або таких, що презентували науки, дотичні до економіки (Д. О. Граве, М. Б. Делоне, П. Ф. Єрченко), але й особи, що викладали загальні дисципліни (як, приміром, визначний київський вчений-філософ О. М. Гіляров, або історик М. М. Бубнов чи вчені-юристи С. А. Єгіазаров, В. І. Синайський, М. М. Катков та ін.). Отже, професорсько-викладацький склад інституту відзначався високим фаховим рівнем та міг дати студентам досить різнобічну освіту.

Поряд із цим зміна керівництва інституту та кардинальні зміни в житті країни призвели до того, що в інституті ряд професорів почали виступати з критикою прагнення попереднього керівництва дати як загальну, так і спеціальну освіту, мотивуючи це тим, що практика довела неможливість подібного поєднання. Так, проф. Кованько у вересні 1917 р. радив поглибити спеціалізацію і водночас відмовитись від низки загальноосвітніх курсів¹.

Також демократизація умов життя після лютневої революції дозволила керівництву ККІ порушити перед МТП питання про право інституту присуджувати наукові ступені аби таким чином покривати свої потреби у науковцях, що раніше робилось «за рахунок університетів»².

Окрім того, протягом 1917 р. керівництво вимушено було вдатись до підвищення заробітної плати співробітників інституту. Зокрема в засіданні Учбового комітету 9 грудня 1917 р. обговорювалась пропозиція Д. О. Граве та Л. М. Яснопольського щодо «збільшення заробітної плати співробітників інституту»³, а саме її підвищення на 33 % для усіх викладачів та адміністративного персоналу⁴.

Революційні зміни позначились не лише на професорсько-викладацькому складі ККІ, а й на його студентах. Щодо останніх, то на них вплинула як триваюча війна (з усіма її наслідками), так і початок революційних змін. Чимало студентів продовжували перебувати у діючій армії, що перешкоджало завершенню ними навчання. Внаслідок лютневої революції та подальших революційних змін з-поміж вступників практично зникають представники дворянства, при різкому збільшенні частки раніше упосліджених національностей. Зокрема, як свідчать списки першокурсників 1917 – 1918 навчального року, з-поміж них знов суттєво зріс відсоток євреїв. Саме у вересні 1917 р. до ККІ вступив двоюрідний дід В. С. Висоцького Лейб (Леон)

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 897, арк. 10-11.

² Там само, спр. 1472, арк. 148.

³ Там само, арк. 213.

⁴ Там само, арк. 247 зв.

Шліомович Висоцький¹ на стаціонар комерційно-технічного відділення². Хвиля єврейських погромів, що у той період розпочалась у колишній Російській імперії, засвідчується вступом на навчання до ККІ осіб єврейської національності, що походили з Росії, включно з центральними містами (наприклад, студент М. І. Фрумкін походив з Москви³).

Водночас до ККІ переходили на навчання й представники ін. конфесій, що свідчило про набагато спокійнішу ситуацію у Києві та й в Україні загалом, порівняно із ін. регіонами колишньої імперії. Так восени 1917 р. на комерційно-технічне відділення ККІ поступила католичка С.-Я. Бішод (що здобула середню освіту в Москві)⁴, православний росіянин з Петрограду М. Т. Васильєв⁵, православний з Москви В. О. Поздов⁶, католик А. К. Піотровський з Литви⁷ та ін. Певний відсоток нового поповнення студентських лав ККІ становили особи, котрі перейшли з інших вузів, зокрема з Університету Св. Володимира.

Також посилилась тенденція до переваги вихідців з українських (особливо з найближчих, перш за все Чернігівської та Київської) губерній над вихідцями з неукраїнських губерній колишньої Російської імперії. Хоча зберігався притік абітурієнтів і з інших регіонів, у першу чергу з найближчих – Курської, Орловської губерній та Молдавії. Але були поодинокі вихідці з Кавказу⁸ і навіть з більш віддалених регіонів: студентка В. О. Стацевич походила з Тамбовщини, студенти В. М. Розенберг та С. В. Кукс з Іркутську⁹, М. В. Хлинковський та А. Ш. Вишняк – з Чіти¹⁰. До ККІ продовжували вступати й іноземці. Так, на комерційно-технічне відділення поступив підданий

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 360, арк. 3.

² Там само, оп. 8, спр. 1491, арк. 246 зв.

³ Там само, арк. 197 зв.

⁴ Там само, арк. 237 зв.

⁵ Там само, арк. 243 зв.

⁶ Там само, арк. 285 зв.

⁷ Там само, арк. 284 зв.

⁸ Там само, арк. 232 зв.

⁹ Там само, арк. 160 зв., 265 зв.

¹⁰ Там само, арк. 20 зв., 245 зв.

Англій Є. Е. Шарно¹. Цікаво, що у період триваючої війни до ККІ вступила піддана ворожої Австро-Угорщини М. М. Яцкевич². Однак усе це були випадки поодинокі.

Проте загальне ускладнення ситуації в цілому зумовило зменшення притоку абітурієнтів до Київського комерційного інституту. Як наслідок, відбулось зменшення кількості студентів: наприкінці 1917 р. згідно офіційної статистики інституту у ньому навчалось 3235 студентів (з них 118 – вільно-слухачі)³, тоді як у січні 1917 р. – 5977 студентів⁴.

Фактичне скасування вимог до вступників призвело до докорінної зміни настроїв з-поміж нового поповнення його студентських лав – до вищої школи прийшло чимало осіб, що розглядали її не як шлях здобуття освіти, а як канал реалізації своїх амбіцій політичної кар'єри. Тож у ВНЗ такі особи не навчались, а відшліфовували мистецтво агітаційної роботи та здобуття популярності серед мас. Цьому сприяло й те, що від вступників вже не вимагалось свідоцтво про благонадійність, про що керівництво інституту проінформував комісар Тимчасового уряду відношенням № 17407 від 15 березня 1917 р.⁵.

З травня 1917 р. МТП був дозволений вільний перехід вільно-слухачів до розряду дійсних студентів⁶ та постійно поповнювався перелік навчальних закладів, представники яких мали право на вступ до ККІ. Як результат, і попри ускладнення суспільно-політичного життя до інституту станом на вересень 1917 р. поступило 3200 осіб⁷.

Також до інституту повернулось чимало раніше виключених (і не лише за політику) студентів, котрі почали подавати заяви про відновлення (масово) вже у перші дні революції – перша така заява була розглянута Правлінням інституту

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, арк. 365 зв. - 366; Там само, спр. 1494, с. 141.

² Там само, спр. 1491, арк. 220 зв.

³ Там само, спр. 891, арк. 93.

⁴ Там само, спр. 1550, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 1533, арк. 37 зв.

⁶ Там само, спр. 1472, арк. 60 зв.

⁷ Там само, арк. 155.

вже 9 березня 1917 р.¹. З-поміж відновлених в засіданні 18 березня 1917 р. значиться і Л. І. Картвелішвілі «поступив восени 1911, виключений 19.01. 1917 р.»², а в засіданні 13 квітня 1917 р. – К. П. Нарбут³. «Ідейно» близьким до них був і син колишнього ректора інституту В. М. Довнар-Запольський, що вступив на економічний факультет⁴. Однак у графі видачі матрикулів відсутній його підпис⁵, що вказує на те, що він цього документу не отримав, а отже і не приступив до навчання. Тож його вступ до ККІ вочевидь мав суто формальний характер. Це засвідчується і тим, що він не подав про себе жодних даних⁶, хоча й вступив до дійсних слухачів⁷. Навесні 1917 р. навчання у Київському комерційному інституті закінчив І.Тер-Казарянц⁸, в подальшому один з визначних діячів більшовицького руху в Закавказзі.

Водночас внаслідок початку українізації до інституту прийшли й національно свідомі студенти. Так, 31 липня 1917 р. заяву про вступ до інституту (вільно-слухачем на економічне відділення) подав О. П. Довженко⁹. Його зарахування відбулось з 4 вересня 1917 р.¹⁰, а 12 грудня 1917 р. він отримав матрикул за № 1075, а серед студентів ККІ рахувався до 1920 р. Проте судячи з пустого матрикулу активним навчанням він не займався.

Цікавий збіг, але майже водночас із О. П. Довженком до ККІ вступила донька визначного українського письменника М. М. Коцюбинського Оксана Михайлівна. Наприкінці серпня 1917 р. вона подала заяву про вступ на економічне відділення інституту¹¹. Варто зазначити, що у поданій нею копії

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1533, арк. 27 зв.

² Там само, арк. 33 зв.

³ Там само, арк. 41 зв. - 42.

⁴ Там само, спр. 1492, арк. 57 зв.

⁵ Там само, спр. 1532, арк. 55 зв.

⁶ Там само, спр. 1289, арк. 57 зв.

⁷ Там само, спр. 1491, арк. 57 зв.

⁸ Там само, спр. 1069, арк. 1 зв.

⁹ Там само, оп. 5, спр. 2508, арк. 1.

¹⁰ Там само, спр. 1488, арк. 4 зв.

¹¹ Там само, оп. 4, спр. 2674, арк. 1.

атестату про закінчення гімназії значаться самі відмінні оцінки¹. Також у її справі з архіву інституту зберігається копія метричного свідоцтва, що засвідчує дату її народження (28 квітня 1898 р.), а також те, що обряд хрещення відбувся через рік після народження² – явище загалом нетипове і може свідчити або про прохолодне ставлення до Церкви з боку її батьків або ж про її хворобливість. Її вступ до ККІ міг бути наслідком контактів із П. Г. Тичиною, що саме закінчив навчання в інституті і був частим гостем на літературних суботах у помешканні її батька, де вона могла з ним познайомитись ближче і отримати інформацію про ККІ. Це тим більш вірогідно, що через рік до ККІ поступила її рідна сестра.

1917 р. позначився не лише докорінною зміною в усіх сферах життя ККІ. Попри важкі соціально-економічні умови, цей рік став і роком пробудження національної свідомості, відроджувалась українська державотворча традиція.

ККІ стояв на вістрі тогочасного політичного життя, часто виступаючи у ролі місця організації діаметрально протилежних політичних сил. Так, саме у стінах ККІ на початку березня 1917 р. було започатковано справу формування збройних сил відновлюваної української держави. При цьому, оскільки засновники УЦР не розуміли важливості цієї справи і навіть засуджували спроби створити власні збройні сили аби «не скомпрометувати український рух», то група ініціаторів цього процесу опублікувала у київських газетах «Останні новини» та «Київська думка» оголошення, що 6 березня 1917 р. у 10-й аудиторії ККІ відбудеться Українське військове віче. На нього прибуло 211 осіб, що представляли переважно військових київського гарнізону і було вирішено провести Велике віче, за участю делегатів з інших міст³. Велике військове віче відбулось 8 березня, так само у приміщенні ККІ (в його актовій залі) і зібрало до 4 тис. осіб. Головним його наслідком стало започаткування процесу створення українських збройних сил шляхом українізації частин російської армії, у яких більшість становили українці. Для цього на

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр 2674, арк. 2.

² Там само, арк. 6.

³ Див.: Тимченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) / Я. Тимченко. – Кн. II. – К.: Темпора, 2011. – С. 82.

згадуваному вічі було створено Український військовий клуб ім. гетьмана П.Полуботка. Саме ця структура започаткувала створення українських збройних сил навесні 1917 р.

Колишній студент ККІ М. М. Ковалевський став міністром продовольства в Раді Міністрів УНР (січень 1918 р.), а дещо згодом – міністром земельних справ і харчування в Раді Міністрів УНР. Після поразки українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. емігрував і продовжив активну діяльність у справі боротьби за політичну незалежність України за кордоном. Був автором низки цікавих праць з історії національно-визвольної боротьби в Україні першої половини ХХ ст.

Ще один випускник ККІ С. І. Березняк став членом УЦР та був одним із небагатьох українських політичних діячів того часу, що розумів необхідність розбудови національних збройних сил¹. Цікаво, що в період свого навчання у ККІ він потрапив під вплив О. О. Русова і писав дипломну роботу під керівництвом останнього. Тож можна робити висновок, що ККІ виступав своєрідною кузнею кадрів для майбутніх борців за незалежність України і значною мірою цьому сприяла ліберальна політика його керівництва та демократична налаштованість частини професорсько-викладацьких кадрів, які сприяли підвищенню національної самосвідомості й своїх студентів. До подібних студентів тяжили й інші, що вступили до інституту вже в період українських визвольних змагань, зокрема О. П. Довженко та ін.

У цьому контексті доцільно назвати й П. Г. Тичину – визначного українського письменника, поета й суспільного діяча, який у 1913 – 1917 рр. навчався у ККІ. І вочевидь саме роки навчання у його стінах значною мірою посприяли формуванню демократичного світогляду майбутнього визначного діяча української культури. Саме тут він мав отримати й поштовх для пробудження своєї української самосвідомості внаслідок спілкування з національно свідомими викладачами та студентами, яких було особливо багато

---

¹ Білорус М. А. Член Центральної Ради Саватій Березняк / М. А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П.М., 2009.

в стінах ККІ. Тож цілком логічним було те, що з-поміж усіх українських поетів саме він першим відгукнувся на трагічні і водночас героїчні події бою під Крутами віршем «На Аскольдовій могилі поховали їх». Водночас це дає підстави припускати, що з-поміж студентів, що взяли участь у цьому бою проти наступаючих на Київ більшовицьких військ могли бути й студенти ККІ. А отже – ставиться нове завдання для подальших досліджень цієї теми, що додатково доводить нерозривний зв'язок історії цього ВНЗ та держави загалом і невичерпність самої цієї теми наукових досліджень.

Низка викладачів ККІ були залучені до комітетів УЦР з реформування різних сфер економічного життя. Особливу активність виявили С. С. Остапенко та Л. М. Яснопольський. Останній був делегований до Українського земельного комітету при Генеральному секретарстві земельних справ УЦР та взяв участь у розробці аграрного законодавства¹. На зазначений комітет було покладено завдання проведення земельної реформи і йому у відання передавались всі державні та удільні землі, а також він набув статусу касаційної інстанції на рішення місцевих органів влади у земельних питаннях. При цьому слід зазначити, що до складу комітету (відповідно до його статуту) мали включатись провідні фахівці у земельному питанні – до таких було віднесено представників лише трьох українських ВНЗ – КПІ (його сільськогосподарського відділу), Ново-Олександрійського інституту та ККІ², чим також засвідчувалась наукова вага інституту у царині економічних наук. Заступником Л. М. Яснопольського в Українському земельному комітеті при генеральному секретарстві УЦР було обрано А. І. Ярошевича, що теж був визнаним фахівцем у сфері сільського господарства України та викладав у Київському комерційному інституті.

Проте, майже водночас із процесом заснування українських національних збройних сил, що фактично започатковувався у стінах Київського комерційного інституту та включенням до їх лав певної частини його студентів, а викладачів – до розбудови правового поля Української держави; у стінах цього ВНЗ

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 162-164.

² Там само, арк. 164, 166.

набирав силу і прямо протилежний російський шовіністичний рух, що був представлений вихідцями з російського чи зросійщеного дворянства та ін. прибічників «єдиної та неподільної», що належали до студентів ККІ та спрямовувався на заснування військових формувань, що стали базою для Білої гвардії. Зокрема у ККІ проросійські налаштовані студенти у 1918 р. заснували добровольчий батальйон, що підтримав Білий рух.

Брали члени професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту участь і в заходах, що їх організував російський Тимчасовий уряд. Так, 20 квітня 1917 р. на пропозицію міністра торгівлі та промисловості до Петрограду від ККІ був відряджений професор М. Д. Сілін «для участі у виробленні деяких фінансових законопроектів до Установчих зборів»¹ на термін до 1 червня 1917 р. А вже з 1 червня він знов отримав відрядження від Київського комерційного інституту до Петрограду в якості делегата від інституту «на засідання комісії з питань вищої школи»².

Враховуючи ситуацію, пов'язану з продовженням бойових дій, керівництво ККІ прийняло рішення про відкриття при інституту Вищих комерційних курсів для «воїнів-інвалідів»³. Очолити їх було доручено В. Д. Васильєву⁴, а пропрацювали вони близько року. Вже на початку їх діяльності (у лютому 1917 р.) на них навчався 31 слухач. При цьому за освітнім цензом 13 осіб з них мали вищу освіту, 17 – середню, а 1 – домашню. За віком: 10 осіб мали від 19 до 24 років, 15 – від 25 до 39 років, 5 – від 40 до 50 років і 1 – старше 50 років. В національному відношенні 20 були росіянами, 8 – українцями, 1 поляк, 1 латиш і 1 молдаванин⁵.

Також окремі студенти інституту продовжували брати участь в роботі комітетів, що обслуговували діючу армію. А приміром, студент К.Новицький,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 132, арк. 5 зв.

² Там само, арк. 10 зв.

³ Там само, оп. 10, спр. 49.

⁴ Там само, арк. 3.

⁵ Там само, арк. 21.

що вступив до ККІ восени 1916 р., був задіяний у будівництві стратегічної залізниці¹.

Навчальний процес у Київському комерційному інституті не припинявся і попри подальше загострення політичної ситуації, хоча і почався із значним запізненням: з 13 жовтня 1917 р. При цьому, слідуючи усталеній практиці, з нагоди початку занять було проведено богослужіння².

Прийом до студентів відбувався у ККІ і після жовтневих подій у Петрограді³. Загальна ж кількість студентів станом на 1 січня 1918 р. зросла (порівняно із 1 січня 1917 р.) з 5977 до 6542 осіб. Щоправда, 3651 особа зі студентського контингенту ККІ була призвана на військову службу. Тож вже навесні 1918 р. в інституті залишився тільки 2841 студент⁴.

Чимало студентів, навіть і тих, хто щойно вступив до інституту, через загострення внутрішньополітичної ситуації в країні вирішили за краще припинити навчання та поїхати додому, але головне – подалі від Києва, який ставав головним епіцентром цієї боротьби. Наприклад, студент П. Я. Базилевич, який подав документи про вступ до ККІ в серпні 1917 р. вже у грудні того ж року просив про відрахування⁵. Давалась взнаки й фінансова скрута. Окремі студенти переводились в навчальні заклади розташовані ближче до їх рідної домівки. Тож різко скоротилось число абітурієнтів, що були вихідцями з неукраїнських губерній.

Ще однією проблемою, зумовленою загостренням політичної ситуації та економічної кризи, стало посилення криміногенної ситуації. Підтвердженням цього є документально засвідчені випадки нападів як на студентів, так і на викладачів. Тож окремі з них домагались дозволу на носіння зброї. Наприклад, 11 січня 1918 р. дозвіл на носіння револьвера «для самооборони під час

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1533, арк. 91 зв.

² Там само, оп. 1, спр. 149, арк. 73.

³ Там само, оп. 13, спр. 3.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1550, арк. 1.

⁵ Там само, оп. 4, спр. 498.

повернення з вечірніх лекцій»¹ отримав С. А. Єгізаров. Подібні звернення засвідчували легкість отримання зброї у той час, а, відповідно – і загальну ситуацію з безпекою громадян.

Внаслідок наближення фронту на початку 1918 р. до Києва, а потім і у зв'язку із рекрутуванням молоді до лав Червоної армії (3651 особа була призвана на військову службу), а можливо – й репресіями, кількість студентів суттєво зменшилась. Тож вже навесні 1918 р., коли до Києва, після його першого перебування під владою більшовиків, повернулась УЦР, в інституті залишився тільки 2891 студент з 6542, які навчались у ньому станом на січень цього року².

Проте віддані своїй справі викладачі були готові до продовження навчального процесу попри все. Наприклад, 4 березня 1918 р. (тобто другим днем після чергової зміни влади у місті) датована заява Л. М. Яснопольського до декана економічного відділення з приводу того, що він вже п'ятий раз з'являється у визначену розкладом аудиторію для проведення занять, але «застає порожню аудиторію»³. Щоправда низка викладачів залишили інститут в силу різних обставин (як економічного, так і особливо політичного характеру). Так, професор політекономії М. Д. Сілін внаслідок, як він писав «сучасних політичних подій, у круговерть яких я один час був втягнутий», вимушено припинив роботу у ККІ⁴. Проте Сілін дуже прагнув повернутись до викладання та наукової діяльності, у чому виявились справжні пріоритети істинного вченого. Теж саме стосувалось і низки професорів, що активно включились у державне будівництво.

Натомість немає жодної документальної інформації про долю інституту в період першого перебування більшовиків у Києві (26 січня – 1 березня 1918 р.), але як свідчать спогади професорів інших вузів Києва (окремі з яких викладали також і в Комерційному інституті) та узагальнюючі праці, присвячені цьому

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, арк. 91.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 4.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 440, арк. 178.

⁴ Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 132, арк. 115.

періоду історії України, цей час був позначений страшними руйнуваннями та повальними репресіями. Принаймні гетьманська влада в червні 1918 р. спеціально зробила запит до ККІ з проханням вказати розміри збитків від більшовицького погрому січня – лютого 1918 р., аби надати матеріальну компенсацію інституту¹. Для визначення розміру цих збитків ще 17 квітня 1918 р. на засіданні правління ККІ було створено комісію (у складі Каткова, Мітіліно та Синайського) для визначення збитків інституту від користування його приміщеннями військовими².

Отже, перші два навчальні роки, що їх ККІ провів у Києві після повернення з евакуації, були позначені одразу двома російськими революціями та відродженням процесів українського національного державотворення. Закономірно, що ці процеси захопили й цей ВНЗ, який не міг стояти осторонь як в силу помітного місця, яке займала професорсько-викладацька корпорація у суспільно-політичному житті, так і в силу традиційно активної політичної позиції студентства. Нажаль революційні перетворення 1917 р. зумовили набуття ваги у вузівському середовищі популістських елементів, які призвели до розбалансування навчального процесу та започаткували ламку усталеної схеми вузівського життя. Почалась поступова ротація й професорсько-викладацького складу інституту. Все це зумовлювало подальшу кризу професорської культури та системи освіти, а також означало докорінну ломку і зникнення традиційного способу життя всього українського суспільства, що виробився у ХІХ ст.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 21, 58.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 243, арк. 36.

5.5. Київський комерційний інститут у добу Гетьманату: фактори та форми реанімації

На початку березня 1918 р. Київ було звільнено від більшовиків і життя в місті нормалізувалось аж до осені 1918 р.¹. Цей час було використано максимально ефективно для поновлення матеріальної бази вузу і загалом – відновлення його повноцінної роботи.

Одразу ж після повернення української влади до Києва в березні 1918 р. посаду ректора було відновлено і її знов посів К. Г. Воблий, який керував Київським комерційним інститутом до вересня 1919 р.

У період визвольних змагань у ККІ продовжувалась ротація викладацьких кадрів внаслідок докорінного оновлення навчальних планів, що передбачало запровадження нових дисциплін (котрі відповідали запитам часу) та «розширення програм по всім предметам»². До інституту приходили досить знані вчені. Так восени 1918 р. до ККІ поступив відомий український вчений-юрист Б(Ф.). О. Кістяківський. При цьому питання про його залучення до викладання було піднято ще навесні 1918 р. і особливо у цьому прислужився колега Б. О. Кістяківського по Київському університету С. А. Єгіазаров, який водночас працював і у ККІ. Він звернувся зі спеціальним листом до ректора ККІ, у якому рекомендував Кістяківського як знаного науковця³.

Також за рекомендаціями низки викладачів (зокрема і Є. Є. Слуцького)⁴, на роботу до ККІ (викладачем математичної статистики) восени 1918 р. був рекомендований О. М. Андерсон. При цьому, Слуцький, рекомендуючи Андерсона на викладацьку роботу у ККІ, зазначав, що той підготував і

---

¹ Щоправда жоден період у роки визвольних змагань не був цілком спокійним. Так, після відновлення влади УНР у Києві в квітні 1918 р. у місті було вбито викладача ККІ з бухгалтерії І. М. Федорука (Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 398, арк. 51), в липні 1918 р. арештовано лектора французької мови М. П. Бартерота (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 11, арк. 22).

² Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 126, арк. 95.

³ Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 73, арк. 6.

⁴ Там само, спр. 6, арк. 6-6 зв.

дисертацію, але початок війни не дав змоги її завершити. Це ще раз наочно засвідчило як негативно Перша світова війна позначилась на науковому житті. І маститим вченим, і починаючим науковцям доводилось думати у першу чергу про здобуття хліба насущного. Щодо Андерсона, то він тому був віце-директором Департаменту зовнішньої торгівлі Директорії УНР¹.

23 жовтня 1918 р. в засіданні ради економічного факультету ККІ позаштатним викладачем по предмету «діловодство та рахівництво споживчих товариств» був обраний Б. М. Мартос, причому отримав 8 виборчих голосів і 3 невиборчих². Оскільки в цьому ж засіданні факультету балотуванню було піддано ще три особи, у кожній з яких було не більше одного невиборчого голосу, то у випадку із Мартосом можна вбачати прояв політичної антипатії до нього як представника чітко вираженої політичної орієнтації. Цікаво зазначити, що поданий Мартосом *curriculum vitae* на відміну від аналогічних документів інших викладачів був написаний українською мовою³. Однак особова справа Мартоса з архіву ККІ уривається на відповіді Центрального українського кооперативного комітету від 21 грудня 1918 р., що з його боку немає заперечень проти викладання Матроса у ККІ⁴. Тож скоріш за все він так і не приступив до виконання своїх обов'язків унаслідок чергового занурення у політичне життя.

Перманентні зміни влади позначались на викладацькому складі ККІ. Так у липні 1918 р. (коли в Україні перебували німецькі війська) було арештовано викладача ККІ М. П. Бартерота вочевидь лише через те, що він був громадянином воюючої з Німеччиною Франції. Принаймні жодного обвинувачення йому висунуто не було. Тож у жовтні 1918 р. ректор ККІ мусив звертатись до міністра закордонних справ Гетьманату з проханням про його звільнення⁵. Подібні факти разом із тим дозволяють робити висновки і більш широкого характеру: про наростання загальної істерії і психозу у середовищі

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 73, арк. 14.

² Там само, спр. 76, арк. 1.

³ Там само, арк. 2.

⁴ Там само, арк. 8.

⁵ Там само, спр. 11, арк. 22.

німецького командування, що свідчило про наростання проблем на фронтах і неминучість поразки.

Саме в період Гетьманату відбулась суттєва зміна структури вузу – економічне та комерційно-технічне відділення були перетворені на однойменні факультети¹. Деканом економічного факультету був професор Кованько, а комерційно-технічного – професор Сльозкін. Економічний факультет складався з земсько-міського, страхового, педагогічного та банківського відділів; а комерційно-технічний (з осені 1918 р.) – з товарознавчого, кредитного, торговельного та залізнично-експлуатаційного відділень². У квітні 1918 р. почалась робота із запровадження у складі ККІ загальноосвітнього відділу³.

Навчальні програми реформувались відповідно до нових запитів та реалій життя, а також і з метою розширення переліку фахівців, що їх інститут готував для народного господарства країни. Так, у навчальному плані комерційно-технічного факультету на 1918 – 1919 навчальний рік було вказано, що: 1) відділення товарознавства готує «вчених експертів, присяжних оцінщиків, технічних агентів митної служби, технічних службовців із забезпечення армії, завідуючих складами товарів, організаторів виставок», музеїв та ін.; 2) відділення промисловості готує власників підприємств та їх організаторів і завідуючих; 3) відділення торгівлі – власників торгових підприємств, комерційних агентів, торгових представників, організаторів торгових підприємств тощо; 4) відділення залізничної експлуатації – фахівців з різних складових залізничної галузі⁴. При цьому вступники самі обирали відділення, на якому навчатимуться; а особи, що вже вчилися в інституті, отримали право закінчити його за старими програмами.

Загальний термін навчання на обох факультетах продовжував становити чотири роки. Оскільки ж студенти часто розтягували період перебування в інституті або переривали його, то це де-факто спричинило зникнення курсової

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 214, арк. 123.

² Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 30 зв.

³ Там само, оп. 2, спр. 214, арк. 108.

⁴ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 893, арк. 43.

системи. У цьому зв'язку професор Єрченко запропонував таку схему поділу на семестри навчального плану кожного факультету: всі предмети складаються і діляться на чотири – отримана кількість становитиме кількість предметів на одному курсі. Натомість професор Шапошніков запропонував брати за основу фактичне проходження курсів, а не час перебування студента в інституті¹. Остання точка зору взяла гору.

В період Гетьманату збільшилась кількість абітурієнтів. Для цього вживались спеціальні заходи. Наприклад, оскільки тривалі бойові дії призвели до відриву значної частини молоді від можливості здобувати вищу освіту, то керівництво ККІ прийняло рішення надати абітурієнтам, що відбували військову повинність, низку пільг, а саме: прийом поза конкурсом, звільнення від плати за слухання лекцій, пріоритет при призначенні стипендії².

Загалом, внаслідок зваженої політики як тогочасної української влади, так і керівництва самого ККІ, вдалось зберегти цей ВНЗ і збільшити притік абітурієнтів до нього. Восени 1918 р. в інститут було зараховано 1655 осіб, з яких 433 на комерційно-технічний факультет і 1222 – на економічний³. Тобто, як і раніше зберігався більший притік абітурієнтів саме на економічний факультет, що зумовлювалось меншою платою за навчання на ньому, порівняно з комерційно-технічним, а також і кращими були можливості для подальшого працевлаштування. А загалом значний притік абітурієнтів в період, коли політична ситуація в Україні знов почала загострюватись, засвідчував традиційне для тогочасної молоді українських земель прагнення до здобуття вищої освіти (навіть і за умов загальної дестабілізації). Тож і у цей період зберігалась тенденція до зростання з-поміж абітурієнтів вихідців саме з українських земель, зокрема й свідомих українців. Так, у 1918 р. на комерційно-технічний факультет ККІ поступила донька М. М. Коцюбинського – Ірина,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 1 зв. - 2.

² Там само, оп. 13, спр. 1 а, арк. 35.

³ Там само, оп. 8, спр. 1550, арк. 32.

котра закінчила Чернігівську жіночу гімназію¹ і таким чином продовжила освітній шлях своєї сестри Оксани, котра за рік до того поступила на економічний факультет ККІ². Цього року і на той-таки комерційно-технічний факультет ККІ поступив і в подальшому відомий український поет та письменник «Смолич Георгій Корнійович»³. Нажаль інших матеріалів, котрі б висвітлювали його навчання у ККІ не виявлено. Також на комерційно-технічному факультеті ККІ з осені 1918 р. розпочав навчання старший син А. В. Стороженко – Володимир, котрий закінчив київську Олександрівську гімназію⁴. Проте у зв'язку із тим, що напередодні здобуття Києва більшовиками у лютому 1919 р. його батько виїхав із Києва і невдовзі емігрував, то можна припускати, що й його старший син розділив життєвий шлях батька.

Водночас продовжували поступати на навчання до ККІ й представники інших національностей та з ін. регіонів колишньої Російської імперії. Зокрема, у вересні 1918 р. до дійсних слухачів економічного факультету ККІ вступили М.Ароцкер та С. М. Каплан (закінчили Мінську жіночу гімназію)⁵, Б.Арцибашев та В.Баранов (що до того навчались у Петрограді)⁶; В. А. Вейгерт (з Псковського кадетського корпусу)⁷, Я. Н. Вейцман (з Казанського комерційного училища)⁸, М. А. Воловик (з Астраханської жіночої гімназії)⁹, брати Калмановські (випускники Могильовського комерційного училища)¹⁰, З. М. Вигодський (закінчив Мінське реальне училище)¹¹ та ін. У 1918 р. до ККІ поступили й вихідці з малої батьківщини М. В. Довнар-

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1556, арк. 346 зв.

² Там само, оп. 4, спр. 2674.

³ Там само, оп. 8, спр. 1556, арк. 383 зв.

⁴ Там само, арк. 385 зв.

⁵ Там само, арк. 5 зв., 101 зв.

⁶ Там само, арк. 5 зв., 10 зв.

⁷ Там само, арк. 33 зв.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк. 38 зв.

¹⁰ Там само, арк. 100 зв.

¹¹ Там само, арк. 40 зв.

Запольського – білоруського м. Речиця – З. М. Шкловська, М. Н. Найштут, Л. А. Станкевич, Р. І. Темітіна¹.

Вступали до ККІ, щоправда все рідше, і вихідці з більш віддалених регіонів колишньої імперії. Так, Є. І. Грядасова-Босенко (православна, донька купця) до ККІ навчалась в Іркутському інституті², Г. О. Медзмаріашвілі закінчив Кутаїську гімназію³, О. Н. Шор – Бакинську третю гімназію⁴, Л. М. Цейгман та Л.-Г. Цвейгман – Ташкентську гімназію⁵, а Л. А. Могильовський – гімназію м. Харбін⁶.

Траплялись й іноземні піддані, як, приміром, грецький підданий О. С. Дзордзато, що поступив на стаціонар економічного факультету восени 1918 р.⁷, але це був вже одиничний випадок.

Також зростає кількість осіб, що переводились до ККІ з інших вищів (і з неукраїнських земель). Зокрема, С. М. Гусєв перейшов до ККІ з юридичного факультету Петроградського університету⁸, Л. З. Гельфгат – з Ризького політехнічного інституту⁹, І. Х. Ізраїль та Б. Г. Вест – з Московського комерційного інституту¹⁰, С. І. Петров – з Московського університету¹¹. При цьому особливо багато було студентів юридичного факультету Університету Св. Володимира (С. М. Боремович, Б.-Ш. Л. Литвин, М. І. Літінський, В. О. Міхневич, Н. Д. Новофастовський та ін.)¹².

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1556, арк. 274 зв., 362 зв., 385 зв., 388 зв.

² Там само, арк. 62 зв.

³ Там само, арк. 152 зв.

⁴ Там само, арк. 276 зв.

⁵ Там само, арк. 261 зв.

⁶ Там само, арк. 158 зв.

⁷ Там само, арк. 69 зв.

⁸ Там само, арк. 64 зв.

⁹ Там само, арк. 316 зв.

¹⁰ Там само, арк. 93 зв., 312 зв.

¹¹ Там само, арк. 184 зв.

¹² Там само, арк. 18 зв., 139 зв., 140 зв., 157 зв., 171 зв.

Саме у період Гетьманату інститут закінчив і невдовзі визначний радянський партійний та державний діяч К. Я. Бауман, який 22 жовтня 1918 р. отримав посвідчення про проходження курсу навчання у ККІ¹.

Покращення внутрішньополітичної ситуації дозволило відновити фінансування різних аспектів вузівської діяльності. При цьому період Гетьманату був чи не єдиним періодом у роки українських визвольних змагань, коли влада справді матеріально підтримувала навчальні заклади. Так, у травні 1918 р. було вирішене питання про виділення ККІ з державної скарбниці 37712 крб. 35 коп.². У червні 1918 р. Міністерство освіти Української Держави повідомило вуз, що влада вимагає звіту про те, «яке майно і в якій кількості було знищено більшовиками, як військом та червоною гвардією, так і неорганізованими більшовицькими ватагами під час повстання, а потім і війни, що оголошено Україні Російським Урядом», задля компенсації з боку держави завданих різним установам збитків³.

Також влада асигнувала кошти на придбання закордонної періодики, а вуз власним коштом придбав бібліотеку покійного проф. М. В. Самофалова, що складалась з 2400 томів та 4200 брошур⁴. Причому бібліотека ККІ залишалась однією з кращих у місті. Тож не дивно, що влада (вже в особі Директорії УНР) в січні 1919 р. звернулась до керівництва ККІ з проханням посприяти у створенні фондів Національної бібліотеки (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України)⁵.

Закономірно, що зміцнення матеріальної бази дозволило вдатись до відновлення усіх раніше існуючих напрямів діяльності інституту, що не обмежувались сферою освітнього процесу. Зокрема наявні документи, що дозволяють вести мову про збереження принаймні редакції «Известий Киевского коммерческого института». Так, у квітні 1918 р. декан економічного

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1251, арк. 15.

² Там само, оп. 13, спр. 1 а, арк. 18.

³ Там само, арк. 20.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1154, 1155.

⁵ Там само, спр. 1154, арк. 167.

факультету звернувся з поданням до ректора ККІ щодо друку в «Известиях Киевского коммерческого института» дисертації доцента В.Д. Васильєва «Лотерейні займи», а також статті П. Л. Кованько «Землеволодіння російських міст» та професорів Є. Д. Сташевського та С. А. Єгізарова¹. Влітку 1918 р. прохання про друк своєї статті «Сліди поташної промисловості на Правобережній Україні» в «Известиях» подав А. І. Ярошевич². Усі ці подання були задоволені. Проте жодного номера «Известий Киевского коммерческого института» за цей період нами не виявлено.

У період Гетьманату держава асигнувала кошти навіть на поповнення експозиції Музею товарознавства ККІ³. Виділялись кошти і на підвищення заробітної плати викладачам аби покрити інфляційних чинник. Тож восени 1918 р., тобто буквально в останні місяці існування Гетьманату, було прийнято рішення про виплату викладачам «33 % надбавки на дорожнечу»⁴. Таким чином, на прикладі історії ККІ доводиться теза про особливо зважену політику саме гетьманського уряду з-поміж усіх українських національних урядів періоду визвольних змагань 1917 – 1921 рр., зокрема й у справі розвитку вищої освіти.

При цьому влада не втручалась у внутрішнє життя вузу. Її дії мали переважно рекомендаційний характер. Зокрема, рекомендувалось спрощувати процедуру переходу українських громадян на навчання до ККІ з інших вузів⁵, а також дотримуватись закону про мови (викладання та діловодство мало здійснюватись українською мовою).

Загалом, аж до серпня 1918 р., як свідчать бухгалтерські звіти та інформація по господарській частині, інститут мав профіцитний бюджет.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1554, арк. 2, 4, 6.

² Там само, арк. 9.

³ Там само, спр. 1330, арк. 34.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 89, арк. 37 зв.

⁵ Там само, оп. 13, спр. 1 а, арк. 19.

Станом на 1 серпня 1918 р. дохідна частина склала 803015 руб. 66 коп., тоді як видатки – 772572 руб. 11 коп., тобто позитивне сальдо склало 32130 руб.¹.

Покращивши своє становище, ККІ активно включився в життя Української держави. Так, на сьогодні є невідомим той факт, що економічний бік реалізації Брестського мирного договору українського уряду з країнами Четверного блоку розроблявся також і за участю професорів ККІ, зокрема і його колишнім випускником С. С. Остапенко. 6 квітня 1918 р. представників від ККІ навіть спеціально запросили на засідання Малої Ради УНР на якому мали обговорюватись питання товарообміну з Центральними державами². Від ККІ на це засідання були відряджені професори П. Р. Сльозкін та В. Г. Шапошніков³. Делегування саме цих осіб було не випадковим: Сльозкін був визнаним вченим-аграрієм, а Шапошніков – хіміком, спеціалістом в області волокнистих речовин та барвників. Таким чином підтверджується той факт, що Четверний блок особливо цікавився постачанням з України аграрної продукції та певних видів продукції легкої промисловості.

Представники ККІ брали дієву участь і в організації презентації української продукції перед європейськими імпортерами, для чого було запрошено все тих же ж професорів П. Р. Сльозкіна та В. Г. Шапошнікова.

Професор ККІ М. Б. Делоне у червні 1918 р. був делегований від МТП Української Держави на з'їзд з питань перевірочних палаток мір та ваги⁴.

ККІ сприяв створенню Міністерства шляхів Української держави, надавши йому в оренду і частину своїх приміщень у травні 1918 р. Загалом, в цей час площі інституту орендувались численними державними установами, навчальними закладами і навіть Академією Наук⁵. Так, тут проводились заняття для студентів Київського державного університету, а з травня 1918 р. –

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1591, арк. 2 зв.

² Там само, оп. 13, спр. 1 а, арк. 6, 9.

³ Там само, арк. 13.

⁴ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 118, арк. 87.

⁵ Там само, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 185.

Юридичного інституту¹, ректор якого В. І. Синайський був професором ККІ. Зазначу, що як слідує з документів, цей інститут пропрацював в приміщеннях ККІ до вересня 1919 р.². Саме у цей час в приміщеннях ККІ сформувався й ще один вуз – Близькосхідний інститут, котрий очолювали професори ККІ П. М. Богаєвський³ та Є. Д. Сташевський і який «складав, згідно свого статуту, невід'ємну частину інституту»⁴. Проте вже з документу від 24 жовтня 1919 р. Близькосхідний інститут названий колишнім і його новою назвою зазначено «консульський факультет» ККІ⁵.

ККІ виступав і активним учасником процесів реформ у освітній сфері. Зокрема, представники від ККІ брали участь у з'їзді вузів, на якому обговорювались питання новацій в системі освіти відповідно до нових реалій.

Також державні установи звертались з проханням щодо дозволу використовувати лабораторії інституту для своєї безпосередньої діяльності (наприклад Департамент митних зборів Української держави просив дозволити використовувати хімічну лабораторію інституту для перевірки товарів)⁶ тощо.

Однак, стабільність внутрішньополітичної (так само як і зовнішньополітичної) ситуації виявилась оманливою. Восени 1918 р. почався остаточний крах Четверного блоку. Війська країн Антанти перейшли в загальний наступ по всім фронтам і союзники Німеччини один за одним почали капітулювати. Відповідно німці, як головна опора Української держави, своєю поразкою прирікали на втрату влади в Україні й П. Скоропадського. 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський зрікся влади, а до Києва вступили війська Директорії УНР.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 17, 45, 50, 67-67 зв.

² Там само, арк. 185.

³ Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 64.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1635, арк. 87.

⁵ Там само, арк. 89.

⁶ Там само, спр. 1596, арк. 137.

5.6. Київський комерційний інститут наприкінці 1918 – у 1920 рр.: функціонування за різних влад та режимів

5.6.1. Київський комерційний інститут в період Директорії УНР.

Падіння Гетьманату і відновлення УНР у формі Директорії, призвело до поновлення боротьби за владу в Україні та поновило негативні тенденції в соціально-економічній та інших сферах життя, які вдалось почасти подолати в часи Української Держави. Як і завжди, всі ці зміни в історії нашої держави сповна відобразились і на долі її вищої школи, зокрема й на долі Київського комерційного інституту. По-перше, зміна влади обумовила припинення навчального процесу у ККІ. Вже 14 листопада 1918 р. (в день офіційного постановня Директорії УНР) «начальник київського гарнізону визнав за необхідне з метою підтримки суспільного порядку та спокою закрити на нетривалий час усі вищі чоловічі навчальні заклади»¹. При цьому керівництво інституту зобов'язували вжити всіх заходів для недопущення в приміщення та подвір'я інституту студентів. Однак вже 17 грудня 1918 р. міністр народної освіти (вже уряду Директорії УНР) доручив відновити навчання в інституті з 18 грудня², тобто перерва у навчальному процесі склала трохи більше одного місяця. Також під час зміни влади у Києві в грудні 1918 р. 30 студентів інституту були заарештовані військовими, але 25 грудня 1918 р. їх звільнили на прохання керівництва інституту³.

При цьому як і раніше, викладачі Київського комерційного інституту були задіяні у державотворенні. Зокрема, випускник та викладач інституту С. С. Остапенко з кінця 1918 р. був міністром торгівлі та промисловості в уряді Директорії УНР, а на початку 1919 р. став прем'єр-міністром в уряді Директорії УНР. На цій посаді одним з небагатьох українських політиків того часу проводив курс орієнтування на національні інтереси України, а також на

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 123.

² Там само, арк. 96.

³ Там само, арк. 30; Там само, оп. 8, спр. 1550, арк. 31, 33.

інтеграцію України до Європи і безкомпромісну боротьбу з більшовиками. Протидія інших політичних лідерів та зайняття України більшовицькими військами змусили Остапенка піти у відставку.

Директорія УНР підтвердила чинність закону про державну мову, зобов'язавши до цього і керівництво Київського комерційного інституту. Зокрема, в спеціальному листі до ректора інституту від МНО Директорії УНР додавалась копія закону про державну мову аби «надалі не надходили до Міністерства від Вашої Інституції папери, не державною мовою писані, з печатками та на бланках іншої мови»¹². Цей факт знову ж засвідчує переважання в середовищі дореволюційних професорсько-викладацьких кадрів російськомовних осіб, що підтверджується й особовими справами викладачів ККІ, у яких в графі «якою мовою викладає» переважно зазначено російську³.

Проте, вживаючи заходів для українізації системи освіти, Директорія УНР, на відміну від попередньої влади, не могла забезпечити матеріальні потреби вузу. Тож керівництво ККІ за такої ситуації мусило вживати самостійних заходів для підтримки бодай мінімального життєвого рівня своїх співробітників. Для цього у січні 1919 р. було розроблено проект положення про забезпечення особового складу. Ним передбачалось надання співробітникам інституту одноразової допомоги, а також допомоги на випадок смерті чи пенсії⁴. Проте з кінця 1918 р. інститут мав дефіцит бюджету у 76303 руб. і окрім того 45 його кімнат були зайняті військовими, що додатково збільшувало його витрати (оскільки означені структури не сплачували жодної орендної плати)⁵. Значною мірою це було зумовлено й скороченням абітурієнтів (унаслідок призову молоді на військову службу), а отже і

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 94.

² Подібну практику не слід розглядати як затятий опір керівництва ККІ українізації. Елементарний брак паперу змушував використовувати бланки старого зразка, що робилось аж до початку 1920-х років і що було поширеною нормою за тих часів.

³ Див.: Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1; Там само, ф. Р-871, оп. 1.

⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, арк. 5.

⁵ Там само, оп. 8, спр. 1644, арк. 2.

головного джерела доходів, на що вказувало й керівництво ККІ, звертаючись з проханням про субсидію до міністра фінансів Директорії УНР, посилаючись на закон 18 січня 1919 р. про одноразову грошову допомогу держслужбовцям¹.

Однак практично всі новації періоду панування Директорії УНР так і залишились на папері як внаслідок відсутності механізму їх впровадження та відповідних матеріальних ресурсів, так і в силу нетривалості панування Директорії у Києві, який вже 5 лютого 1919 р. знов зайняли більшовики.

Попри відновлення боротьби за владу в Україні і зміну влади у самому Києві наприкінці 1918 р. (коли від Гетьманату влада перейшла до Директорії УНР) та черговий наступ більшовицьких військ, навчальний процес у ККІ тривав, що підтверджується й пізнішими, радянського періоду, звітами по інституту². Тривали факультетські засідання³ на яких обговорювались питання модернізації навчальних планів, оголошувались конкурси на вакантні посади викладачів, асистентів та ін., приймалися рішення щодо присудження дипломів випускникам та аналізувалась діяльність професорських стипендіатів⁴. Оскільки на цих засіданнях професори та викладачі факультетів були присутні майже у повному складі (як видно із документів), то, відповідно, вони проводили й аудиторні заняття, а отже у викладанні зберігалась безперервність.

Проблеми виникали лише з читання окремих дисциплін, по яким були відсутні викладачі (в силу різних причин), а також через «малу чисельність» студентів на окремих спеціальностях, наприклад, по залізничному відділенню.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1644, арк. 2.

² Там само, ф. Р-871, оп. 1, спр. 30, арк. 30.

³ Зазначу, що як слідує з дат їх протоколів у лютому 1919 р. вони відбувались щотижнево. Натомість у березні та квітні 1919 р. відбулось лише по одному засіданню. Проте вже у травні 1919 р. їх регулярність почастишала. Але після 24 червня чергове засідання відбулось лише 4 вересня. Тобто у період від початку наступу військ Денікіна на Київ і здобуття ними міста нормальний рух життя у ККІ було перервано. Таким чином, динаміка проведення факультетських засідань дозволяє відобразити періоди загострення політичної ситуації навколо Києва, та й в Україні загалом.

⁴ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472.

Професорсько-викладацький штат ККІ (за станом на початок 1919 р.) складався з 22 ординарних та екстраординарних професорів, 40 штатних та позаштатних викладачів, 14 лаборантів та асистентів. Також було 5 професорських стипендіатів (аспірантів – вживаючи сучасну термінологію), 45 осіб адміністративного персоналу та 46 службовців¹. Так, в інституті на цей час працювали: О. В. Абросімов (банківська бухгалтерія), С. А. Ананьєв (історія та теорія педагогіки), Л. Г. Барац (викладав техніку банків і біржі та організацію збуту і техніку торгівлі), А.А. Бартоломуччі (італійська мова), Р. А. Берзін (німецька мова), Р. М. Богуславський (комерційна експлуатація, організація залізничних перевезень та зберігання вантажів), В. І. Біловезький (тарифи), В. Г. Ботушан (лаборант по лабораторії загальної та аналітичної хімії), К. Г. Воблий (політекономія), О. М. Волков (економічна географія), О. В. Гадзиновський, К. Е. Гейбель (технічне креслення), К. І. Герман (англійська мова), О. М. Гіляров (філософія), А. М. Гінзбург (історія робітничого руху), М. В. Гороновська (французька мова), Д. О. Граве (вища математика), М. М. Григор'єв (лаборант при лабораторії технічної хімії, викладав залізничне товарознавство), Є. В. Гришкевич-Трохимовський (органічна хімія), С. С. Гуменицький (прикладна механіка), Л. Б. Делоне (лаборант при кафедрі біології), М. Б. Делоне (теоретична механіка та фізика), А. М. Дилевська (лаборант при геологічному кабінеті), В. В. Дубянський (прикладна геологія та землезнавство), І. Д. Жуков (курси буряково-цукровий, віно-курінний, дріжджовий, крохмальний, пивоваріння), С. А. Єгізаров (державне право), І. В. Єгоров (хімічна технологія, неорганічна хімія, загальна хімія), П. Ф. Єрченко (текстильне товарознавство та холодильна справа), П. А. Іванов (вів епізодичний курс «телеграфний та електричний сигнали»), І. В. Іжевський (гірничозаводська справа), А. П. Карлсон (німецька мова), М. М. Катков (торговельне право та вексельні і конкурсні права), Т. Г. Кезма (турецька та арабська мови), Б. О. Кістяківський (адміністративне право), П. Л. Кованько (фінансова наука та економіка промисловості), М. А. Короткевич

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 40.

(залізнична статистика), В. С. Коханський (лаборант при лабораторії волокнистих речовин), А. Г. Крістер (приватне міжнародне право та правознавство), Г. Г. Крістер (спеціальна кореспонденція), С. А. Лісовський (залізнична бухгалтерія та станційне рахівництво), Я. П. Левченко, М. О. Логінов (лаборант при лабораторії загальної та аналітичної хімії), Д. Т. Мілешкін (загальне рахівництво), М. І. Мітіліно (цивільне право), Ф. Ф. Мулен (французька мова), Ю. К. Мулен (французька мова), В. М. Нікольський, М. Г. Новинський (політекономія), Ж. Ф. Озолін (німецька мова), Р. М. Орженцький, М. М. Орлов (лаборант при лабораторії загальної та аналітичної хімії), Н. С. Помазков (фабрично-заводське рахівництво), Е. Ю. Поморжанський (комерційна кореспонденція), М. В. Птуха, О. В. Радзимовський (лаборант при лабораторії органічної хімії), П. І. Рудченко (фінансове законодавство; фінансування іноземних держав; міжнародний товарообмін, митні тарифи, історія торговельних договорів; економічні та міжнародні шляхи обміну), П. М. Ришков (облаштування та експлуатація по службі руху), В. І. Синайський (цивільне право), О. О. Скоморохов (електротехніка), Є.Є. Слущкий, К.І. Сльозкіна (лаборант при кафедрі сільськогосподарського товарознавства), П.Р. Сльозкін (сільськогосподарське товарознавство), М. Т. Синайський-Трофимов (комерційні обрахунки), В. П. Смирнов (лаборант при кафедрі гірничої справи), О.М. Соколов (кераміка), П. П. Соколов (енциклопедія права), М. О. Соф'їн (торговельне право), М. З. Стоянович (німецька кореспонденція), О. В. Сперанський (фізична хімія), Є. Д. Сташевський (історія торгівлі), С. П. Тартаковський (лаборант при фізичній лабораторії), В. Г. Шапошніков (заводська механіка; методи випробування товарів; хімічне товарознавство), П. О. Ейсмонт (вагонне та паровозне господарство), В. В. Фармаківський (облаштування та експлуатація по службі шляхів), М. М. Фетисов (історія релігій), А. І. Ярошевич (статистика)¹.

Отже, на основі переліку професорсько-викладацьких кадрів ККІ за 1919 р., при його порівнянні з аналогічним списком за попередній період

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 73, арк. 1-1 зв.

існування інституту, можна констатувати, що в ньому й надалі працювало чимало старих викладачів, хоча й відбулась певна ротація кадрів та з'явилися нові предмети викладання.

Тривала робота аспірантури (підготовка до професорського звання за тогочасною термінологією). При цьому з-поміж осіб, що у 1919 р. приготувались до професорського звання при ККІ значилась і особа жіночої статі (В. З. Богаєвська), що засвідчує прогресивність цього ВНЗ у гендерному питанні.

Станом 1 січня 1919 р. в Київському комерційному інституті навчалось 5315 осіб¹ (за даними радянського періоду – 4000²). З них 2751 особа чоловічої статі і 689 – жіночої. Подальше зростання відсотку осіб чоловічої статі з-поміж студентів в умовах тривалих бойових дій може вказувати також і на прагнення частини з них уникнути призову на військову службу через вступ до вищих навчальних закладів.

Чисельність православних істотно зменшилась (з 4246 у 1917 р. до 1434 на початку 1919 р.). Чисельність представників інших конфесій також скоротилась: католиків з 685 до 195, протестантів з 203 до 36, старообрядців з 26 до 14, караїмів з 12 до 3³. Натомість зросла кількість юдеїв (з 456 до 1561), що становили до 47 % всіх студентів і таким чином вони перетворились на найбільшу групу.

Така тенденція (істотне збільшення частки євреїв з-поміж студентства) за умови переходу влади в Україні до Директорії УНР дозволяє спростувати тезу про нібито наявну в її політиці антисемітську складову.

Цікаво, що навіть за цього нетривалого періоду робились спроби для закордонних відряджень студентів. У цьому відношенні показовим є приклад М. Д. Орлова, що перед вступом до Київського комерційного інституту навчався у Лазаревському інституті у професора А. Ю. Кримського. Спираючись на досвід спілкування з останнім Орлов прагнув отримати

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 91.

² Там само, ф. Р-871, оп. 1, спр. 30, арк. 38.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 96.

відрядження до Туреччини, про що подав заяву 31 грудня 1918 р.¹ і отримав 13 січня 1919 р. посвідчення від інституту, з якого слідує, що маршрут його відрядження включав Константинополь, Смірну, Бейрут, Хайфу та Яффу, а саме відрядження передбачало «вивчення ринків російських товарів та конкуренції з іншими товарами» на турецькому ринку і вивчення турецької мови².

5.6.2. Інститут в період другого перебування у Києві більшовиків (лютий – серпень 1919 р.). Після другого приходу більшовиків до Києва (лютий 1919 р.) керівництво Київським комерційним інститутом було передано комісару³, а ректор зберігав формальні повноваження. Так само посади деканів факультетів були замінені на голів президій. Щоправда на ці посади були переобрані діючи до того декани. Водночас до складу самих президій факультетів потрапили й представники студентів. Окрім цього рішенням радянської влади у вузах були створені науково-навчальні ради та господарські комітети, що започаткувало обростання вищих навчальних закладів невластивими їм господарськими функціями.

У навчальну програму було запроваджено низку нових курсів політичного спрямування. Наприклад, О. Г. Шліхтер мав читати у Київському комерційному інституті курс «Політика радянської влади в продовольчому питанні»⁴, вочевидь для переконання у доцільності політики воєнного комунізму, що в той час активно проводилась радянською владою в Україні і викликала опір населення. Зазначу, що це був один з визначних більшовицьких діячів того часу. Закономірно, що призначаючи до ККІ таких високо-посадовців радянська влада тим самим засвідчувала визнання тієї непересічної ролі, яку відігравав ККІ у підготовці професійних економістів.

Проте запроваджуючи нові, «ідейно правильні» дисципліни, влада вдавалась до виключення з програми викладання інших. Так, 5 квітня 1919 р. у

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1622, арк. 1-2.

² Там само, арк. 5, 6.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 1, спр. 30, арк. 34.

⁴ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1072, арк. 36-37.

Київському комерційному інституті було отримано циркуляр, в якому керівництво інституту повідомлялось, що: «Читання лекцій з богослов'я, церковного права, римського права, догми римського права та адміністративного права вважати за необов'язкові»¹. Цим циркуляром також скасовувалась заборгованість студентів у платі за навчання, що була наявна станом на березень 1919 р.

Керівництво ККІ, аби зберегти у штаті інституту викладачів ліквідованих предметів, запроваджувало для них нові дисципліни. Так, викладач богослов'я Фетисов з квітня 1919 р. почав вести курс «економічна доктрина раннього середньовіччя»², що фактично означав подання все тієї ж християнської доктрини, котра визначала й економічну думку у період Середньовіччя. Останнє засвідчувалось і пояснювальною запискою самого Фетисова до ректора Київського комерційного інституту з роз'ясненням змісту пропонованого курсу: «У цьому курсі я маю прочитати Платонівський та давньохристиянський комунізм та господарсько-етичні концепції отців Церкви»³.

З-поміж нововведень радянської влади у сфері освіти, що суттєво позначились на становищі ВНЗ, варто також назвати декрет про скасування плати за навчання у вищій школі (з 1 березня 1919 р.), що зробило можливим потрапляння до неї всіх бажаючих здобувати вищу освіту. Проте це позбавило ВНЗ головного за тогочасної ситуації джерела надходжень фінансів (особливо ж враховуючи неспроможність радянської влади у той час здійснювати її повноцінне фінансування).

Було суттєво полегшено вимоги до абітурієнтів: віковий ценз для вступників знижувався до 16 років і від них вимагалось лише пред'явлення документів, що засвідчують особу вступника та його вік і натомість

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 105.

² Там само, оп. 1, спр. 149, арк. 77.

³ Там само, арк. 79.

«заборонялось вимагати дипломи та будь-які посвідчення»¹. Зрозуміло яким чином ці новації впливали на процес оновлення студентського контингенту.

Також постановою наркома освіти у правах зі студентами стаціонару зрівнювались вільно-слухачі, що закономірно зменшувало притік на денну форму навчання, а отже понижувало загальний рівень підготовки студентів. До управління науково-викладацькою та освітньою діяльністю допускались представники студентства у кількості, що дорівнювала кількості професорів, представлених у факультетських рада².

Щоправда і цього разу більшовицька присутність позначилась значною плутаниною у сфері інституційного оформлення освітнього простору. Наприклад, радянська влада, вдаючись до суто популістських заходів, проголосила вільний доступ до вузів всім бажаючим без будь-яких іспитів та освітнього цензу. Проте зіткнувшись із суцільним хаосом Комісаріат народної освіти УСРР мусив звернутись до всіх ВНЗ зі спеціальним листом, в якому рекомендував утриматись від виконання цього рішення до подальших роз'яснень³.

Негативні наслідки для роботи ККІ, як і решти вузів, мала постанова №21 наркома освіти «Про мілітаризацію установ», відповідно до якої всі навчальні заклади з 21 липня 1919 р. переводились на воєнний режим – студентам та співробітникам ВНЗ заборонялось залишати місто та жорстко регламентувався час їх перебування у вузі⁴.

Для оптимізації наукової роботи при ВНЗ створювались Наукові ради, першим головою якої у Київському комерційному інституті став всевітньовідомий вчений-філософ О. М. Гіляров⁵. При цьому з протоколів відомо про окремі напрями наукової роботи в інституті у цей період. Зокрема, в засіданні Наукової ради інституту 26 квітня 1919 р. Сташевський повідомив

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 183, оп. 1, спр. 3449, арк. 4.

² Там само, арк. 7 зв., 8.

³ Там само, ф. 153, оп. 13, спр. 1 а, арк. 104.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1608, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 1609, арк. 1.

про роботу з дослідження «селянського питання у Південно-Західному Краї у XVIII – XIX ст.», К. Г. Воблий – про роботи з економічної географії України, П. Л. Кованько – про вивчення місцевих фінансів, І. В. Єгоров – про дослідження хімічної промисловості України й Росії¹.

Значного удару по професорсько-викладацьким кадрам продовжувала завдавати перманентна зміна політичної ситуації, що доповнювалась наростаючою економічною кризою і породжувала загальну нестабільність та погіршення усіх сфер життя. Зокрема, значного удару, окрім політичних чисток та розправ, завдавало пониження життєвого рівня та хвилі різних епідемій. Так, значну частину 1919 р. був неспроможним приступити до своїх викладацьких обов'язків професор П. Ф. Єрченко, що переніс черевний тиф²; на болотну лихоманку перехворів професор М. Д. Сілін і т.д. Загалом, станом на 1 квітня 1919 р. викладацький склад ККІ складався з 22 професорів, 40 викладачів, 14 лаборантів і асистентів³. Не додало позитиву й рішення радянської влади про відміну усіх вчених ступенів та звань і запровадження для всіх працюючих у вищій школі «єдиного звання викладача»⁴ та цілковите підпорядкування ВНЗ спеціально призначеним до них комісарам.

Внаслідок політизації системи освіти особливе сприяння з боку радянської влади у штатах ВНЗ почали отримувати особи допоміжного персоналу⁵ і натомість значно погіршилось матеріальне становище професури. Так навесні 1919 р. керівництво ККІ вимушено було вдатись до екстраординарної міри – заморозити зростання заробітної плати професорів.

Однак у ККІ і надалі залишились працювати перш за все такі визначні науковці як К. Г. Воблий, Д. О. Граве, М. Б. Делоне, П. Р. Сльозкін та інші і водночас з'явилися нові, такі як колишній ректор КПП І.Д. Жуков, починаючий вчений-демограф М. В. Птуха (обраний професором по кафедрі статистики 30

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1609, арк. 1 зв.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 129, арк. 145.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1550, арк. 40.

⁴ Там само, спр. 1471, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 6, арк. 20.

липня 1919 р.)¹, визначний вчений-економіст Р. М. Орженцький, визначний вчений-геолог В. В. Дубянський та ін. Продовжував працювати у ККІ і визначний вчений економіст та математик Є. Є. Слущкий. Тож ККІ і надалі залишався головним центром зосередження кращих кадрів вчених-економістів.

Працювало тут і чимало вчених, що презентували найкращі кадри у інших галузях наукових знань, а саме визначний вітчизняний вчений-юрист, засновник концепції правової держави в Україні, активний дослідник пам'яток права та визначний вітчизняний фахівець у галузі теорії та методології права Б. О. Кістяківський; вже згадуваний всесвітньо відомий вчений-філософ О. М. Гіляров та ін.

Подібні тенденції за тогочасної надзвичайно складної соціально-економічної та політичної ситуації були зумовлені лише одним фактом – перетворенням ККІ ще до Першої світової війни у провідний центр економічної науки та освіти у Російській імперії (та знаний і за її межами), який інституту вдалось зберегти і в період кардинальних перемін, що їх зазнала Україна у 1917 – 1921 рр. У ньому продовжували зосереджуватись солідні науково-педагогічні кадри. До того ж їм гуртом було й легше виживати та й зберігалась можливість для обміну ідеями, досвідом, літературним фондом, зрештою просто легше було пережити тогочасні потрясіння у колі однодумців та людей близького рівня й поглядів.

Чергове встановлення радянської влади позначилось проектами реорганізації навчального процесу.

Зокрема, у травні 1919 р. було прийнято ряд цікавих рішень, котрі відображають проекти реформування навчального процесу, що виходили від самих викладачів та студентів. По-перше, пропонувалось продовжити тривалість навчального року і проводити літню екзаменаційну сесію не в травні, а з 1 по 15 липня.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 293, арк. 7.

По-друге, запровадити літній семестр з перервою між семестрами не більш ніж на три тижні¹. Цікаво, що на запровадженні літнього семестру наполягали саме представники від студентства, які окрім цього наполягали і на зменшенні перерви між весняним і літнім семестрами. Однак наближення бойових дій до Києва знов внесло свої корективи у навчальний процес. Літній семестр вочевидь організувати не вдалось, а натомість у червні 1919 р. почалась повальна мобілізація, що змусило приймати спеціальні постанови щодо звільнення від мобілізації бодай членів президій². Заняття були перервані і їх відновлення відбулось лише близько 10 вересня 1919 р.

5.6.3. Становище інституту в період денікінської окупації. Захоплення Києва військами А. І. Денікіна (31 серпня 1919 р.), який прагнув відновити дореволюційні порядки, вкотре позначилось і на долі Київського комерційного інституту, хоча перебування білих у місті виявилось так само нетривалим (до 16 грудня 1919 р.). Перш за все вкотре зміна влади у місті та країні загалом супроводжувалась зміною керівництва інституту, що мало місце і в решті вищих навчальних закладів. Раніше ряд дослідників припускали, що в період денікінської окупації Києва ректором ККІ було обрано Є. Д. Сташевського³. Останнє, вочевидь, мотивувалось його монархічними симпатіями. Однак документи з архіву Київського комерційного інституту доводять, що в цей час ректором Київського комерційного інституту знову був П. Р. Сльозкін.

Другий період ректорства П. Р. Сльозкіна засвідчується і статистичною довідкою про інститут радянського періоду (1922 р.), в якій, зокрема, зазначено, що внаслідок обрання К. Г. Воблого членом УАН він відмовився від посади ректора⁴. Цей факт підтверджує і лист Воблого до Сльозкіна від 10 вересня 1919 р. у якому він просить Петра Родіоновича прийняти обов'язки ректора,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 293, арк. 14 зв.

² Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 22.

³ *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920* / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – С. 140-191.

⁴ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 1, спр. 30, арк. 34.

оскільки обрання членом ВУАН не передбачає обіймання інших посад, окрім викладацької¹. Тож ректором ККІ 26 вересня 1919 р. було обрано Сльозкіна², а з 10 по 26 вересня 1919 р. він був виконуючим обов'язки ректора інституту.

Так само і документи з особової справи Сташевського з архіву ККІ засвідчують, що у березні 1919 р. він працював на посаді професора по кафедрі економічної історії ККІ і водночас був ректором Близькосхідного інституту – ця інформація засвідчується документально³ і є справді новим фрагментом у біографії цієї особи. Також документально засвідченим є факт обрання Сташевського деканом комерційно-технічного факультету ККІ «в засіданні Ради професорів від 30 вересня цього року» (обраний дев'ятьма голосами проти одного)⁴. Аналогічно й у виписці, наданій Правлінням КІНГ Сташевському в 1929 р. зазначено, що він працював в інституті з 29 листопада 1908 р. по грудень 1919 р., читаючи курси історії господарського ладу Західної Європи та економічної історії Росії (тобто перехопив курс, який початково читав в інституті Довнар-Запольський і який був започаткований та розроблений останнім і саме передання читання цього курсу від Довнар-Запольського до Сташевського особливо вразило Митрофана Вікторовича і змусило остаточно залишити інститут у 1918 р.).

Як писав у цьому зв'язку Довнар-Запольський до тодішнього ректора ККІ Воблого на початку 1918 р.: «Курс економічної історії Росії ... в аналогічних навчальних закладах не читають ... Я мав би підстави вважати, що як сама ідея курсу, так і його програма, а рівно ж і видання, мені здається, є моєю невід'ємною власністю, оскільки я читав ще не вповні надруковану мною книгу ... Я вважав би, що жоден поважаючий себе вчений не забажав так би мовити вкрасти у мене цей курс і навряд чи став його читати, оскільки для виконання

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 67, арк. 190.

² Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 34.

³ Там само, оп. 2, спр. 354, арк. 91.

⁴ Там само, арк. 100.

⁵ Під час виборів у раді факультету були висунуті наступні кандидати на посаду декана – Сташевський (8 голосів), Граве (1 голос), Єрченко (1 голос), Катков (1 голос) (Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 24 зв.).

цього знадобилась спеціальна б багаторічна підготовка»¹. Натомість в засіданні Ради професорів ККІ від 16 лютого 1918 р. читання курсу економічної історії Росії було передано Сташевському, а 2 липня 1918 р. йому ж було доручено й ведення «семінару з економічного вивчення України»².

Отже, Є. Д. Сташевський не полишив своїх нападок на колишнього вчителя, намагаючись у будь-який спосіб вижити М. В. Довнар-Запольського із заснованого ним навчального закладу.

Таким чином, на основі вивчення масиву документації з архіву ККІ вдалось відновити як справжню зміну його ректорського корпусу, так і уточнити ряд деталей з біографії та психологічного портрету низки його працівників, продовжити реконструкцію завершальної стадії конфлікту Довнар-Запольський – Сташевський, що свого часу мав значний резонанс.

Денікінська влада, так само як і більшовики, надавала великої ролі політичній пропаганді. Тому вже 13 вересня 1919 р. Київське відділення Відділу пропаганди Особливої наради при Головнокомандувачі збройними силами Півдня Росії звернулось до керівництва ККІ з проханням виділити приміщення для проведення своїх курсів: «Двох або трьох аудиторій, бажано 15, 16 та 20 (отже, були добре обізнані з тим, що для них буде найкращим. – А.Ч.) для вечірніх занять на курсах»³.

Іншим проявом політизації життя інституту стало особливе сприяння «студентам-державникам» – так іменувались студенти, що притримувались правих політичних поглядів та підтримали денікінську владу. Зокрема, цим студентам було продовжено термін здачі курсових іспитів.

Натомість, так само як і більшовики, білі не опікувались нагальними питаннями життя інституту. Тож матеріальне становище ККІ різко погіршилось, особливо ж внаслідок боїв за Київ наприкінці літа 1919 р. Не вистачало коштів на найнеобхідніші речі. Повністю припинилось придбання

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 231 зв.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 354, арк. 76, 85.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1596, арк. 197.

літератури для інститутської бібліотеки. З 1919 р. також припинилось (на 33-му номері) видання «Известий Киевского коммерческого института» (останнім редактором був К. Г. Воблий), яке так і не відновилося¹.

Також, використовуючи прихід білогвардійців, професори та інші співробітники інституту, що не сприймали радянської влади, почали залишати Київ і виїздити подалі, аби згодом перебраться за кордон. Так, вже у жовтні 1919 р. викладач математичної статистики О. М. Андерсон повідомив керівництво ККІ, що виїздить до Ростова², звідки він вже не повернувся. Коли ж почався відступ Білої армії, то втеча набула масового характеру.

Однак і за нових умов керівництво ККІ намагалось зберегти нормальний хід життя в інституті. Вже на першому ж (після встановлення контролю над містом денікінцями) засіданні факультетських рад (4 вересня 1919 р.) було прийнято рішення «продовжити семестр з початку наступного тижня»³. А з метою створення можливостей для студентів четвертого курсу вчасно закінчити навчання були скореговані навчальні плани. Окремі студенти навіть намагались продовжувати практику закордонних відряджень. Так, 4 вересня 1919 р. випускник інституту Е. Камінський подав прохання про відрядження до Японії⁴.

З 29 вересня по 15 жовтня було призначено проведення курсових екзаменів. Пізніше вони були продовжені до 1 листопада. Окрім цього було підтверджено правило, згідно з яким «студенти мають екзаменуватись у тих професорів та викладачів, які відповідний предмет читають»⁵.

Екзамени приймались у письмовій формі на листах, що підписувались особисто деканом або секретарем факультету. Для їх проведення створювались екзаменаційні комісії у складі професорів та асистентів, що викладали

---

¹ Номери «Известий» за 1916 – 1919 рр. поки що не виявлені, а тому окремі дослідники вважають що вони припинили виходити ще у 1916 р.

² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 6, арк. 21.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 22 зв.

⁴ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1622, арк. 9.

⁵ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 27.

відповідну дисципліну. На пропозицію професора Синайського було вирішено провести реформу курсових іспитів «в інтересах підняття освітнього рівня студентства»¹. Зокрема передбачалось відводити не більше одного року на написання і захист диплому, з проведенням захисту по письмовій (тобто власне дипломній роботі) та усній (вміння її презентувати з боку студента) частинам. Таким чином, можна було отримати реальну картину про вміння студента написати диплом та вміння його захистити. При цьому в останньому випадку перевірявся і факт самостійності виконання диплому. Отже вже тоді було розроблено найбільш оптимальну форму захисту дипломної роботи, що з успіхом застосовується й понині.

Для студентів першого курсу, згідно постанови Правління Київського комерційного інституту, заняття починались з 1 листопада². Також передбачалось поновити роботу в лабораторіях та профільних кабінетах, якщо виявиться достатня кількість студентів. Оскільки по хімічній та технічній лабораторії необхідна кількість заяв була подана, то їх було відкрито з 1 листопада.

Створювались нові кафедри: прикладної геології, машинознавства та ін. Для цього тривало запрошення нових викладачів, зокрема у вересні 1919 р. економічний факультет запросив для викладання у Київському комерційному інституті знаного вченого-економіста Р. М. Орженцького³. Вживались заходи для проведення у першу чергу тих пропущених курсів, що мали бути зараховані особам, котрі випускались з Київського комерційного інституту навесні 1920 р.

Аби зекономити обмежені кошти в засіданні Правління Київського комерційного інституту 10 вересня 1919 р. було прийнято рішення про тимчасову відмову від викладання іноземних мов та звільнено усіх лекторів

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 28.

² Там само, арк. 25.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1614, арк. 22.

іноземних мов¹. Щоправда, як слідує з особових справ викладачів іноземних мов інституту, вони вже з кінця листопада 1919 р. знов рахувались як діючі співробітники². Також було прийнято рішення про переміщення аудиторних занять з вечірніх на денні години³ аби зекономити на освітленні аудиторій та зменшити загрозу нападів на студентів та співробітників інституту.

Задля відшукання коштів посилювався контроль за своєчасністю внесення плати за навчання студентами та квартплати з приміщень, що їх здавав інститут. Було проведено перевірку і встановлено, що плата за оренду аудиторій має бути збільшена у 5 разів, а також слід впорядкувати процедуру здавання аудиторій в оренду⁴.

Значний хаос в фінансовий стан інституту вносила й дестабілізація на ринку самої України, що виявилась в одночасному обігу на ньому найрізноманітніших грошових знаків, що полегшувало підробку. Яскравим свідченням цьому є подання касира інституту в Правління ККІ щодо списання «анульованих радянських грошових знаків на 22181 рубль ... Крім того 190 рублів прийняті касиром українськими карбованцями, котрі визнані банком фальшивими»⁵.

5.6.4. Комерційний інститут у грудні 1919 – на початку травня 1920 р.

16 грудня 1919 р. до Києва втретє вступили більшовики. Наближення театру бойових дій до міста і процес зміни влади засвідчується черговою перервою в проведенні факультетських засідань у Київському комерційному інституті. Після їх досить регулярного ведення в інституті впродовж вересня – листопада настає тривала перерва: після засідання 20 листопада чергове відбулось лише у грудні 1919 р. і вже за нових керівників, як свідчать їх протоколи⁶.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 38, арк. 12.

² Там само, арк. 13, 14.

³ Там само, спр. 6, арк. 23.

⁴ Там само, оп. 8, спр. 1635, арк. 83.

⁵ Там само, арк. 84.

⁶ Там само, арк. 34 зв., 36.

Після чергового встановлення радянської влади у Києві відновилось активне втручання держави у справи Київського комерційного інституту. Так, вже через 10 днів після відновлення радянської влади в Києві, було створено спеціальний керівний орган для управління ККІ – об'єднане зібрання президій факультетських рад, яке очолив Р. М. Орженцький. Така структура зберігалась до початку травня 1920 р.

Щоправда, у пізніших звітах зазначено, що обов'язки ректора у грудні 1919 – січні 1920 р. виконував також В. В. Дубянський¹. Інформація про цей факт засвідчується і його особовою справою з архіву цього вузу, в якій зазначено, що з 24 січня 1920 р. він виконував обов'язки ректора ККІ, а вже у документі за 29 березня 1920 р. він значиться заступником ректора ККІ². Швидке залишення цієї керівної посади з боку Дубянського зумовлювалось обставинами особистісного характеру: листом від 25 березня 1920 р. до Мітіліно Дубянський просить його вступити в обов'язки ректора, оскільки сам не може їх виконувати через хворобу³. Таким чином, у проміжку між 25 і 29 березня 1920 р. він склав із себе обов'язки ректора Київського комерційного інституту. Окрім того в засіданні Ради комерційно-технічного факультету від 5 січня 1920 р. Дубянського було обрано деканом цього факультету⁴, а тому він не міг бути водночас і повноцінним ректором, а лише виконуючим обов'язки аби уникнути суміщення в одному вищому навчальному закладі двох керівних посад.

Отже, вузом у цей час керував Р. М. Орженцький. Як згадував М. В. Птуха, Р. М. Орженцький доклав значних зусиль аби продовжувати навчальний процес у ККІ в надзвичайно важких умовах зими 1919 – 1920 рр.: «Зима, страшенно холодно... Героїчними засобами купують щоденно по оберемку дров і потроху топлять професорську, де в куточку коло грубки

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 30, арк. 34.

² Там само, оп. 2, спр. 115, арк. 22-22 зв.

³ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 115, арк. 26-26 зв.

⁴ Там само, спр. 1472, арк. 38 зв.

сидить ректор в пальті, частенько увесь синій від холоду, приймає студентів, службовців, організовує справу навчання, працює для інституту»¹.

Надзвичайно складне матеріальне становище, у якому в цей час опинився інститут, засвідчувалось й офіційними документами. Так, з протоколу засідань комерційно-технічного факультету ККІ слідувало, що внаслідок «паливної кризи» неможливо було організувати практичні заняття в лабораторіях «внаслідок замерзання води та реактивів і неможливості торкатись до приборів»².

Загалом, кінець 1919 – початок 1920 р. був чи не найтяжчим періодом для всієї системи освіти. Систематична невивплата заробітної плати і наростаюче відставання її розміру від прожиткового мінімуму унаслідок галопуючої інфляції. На додачу інститут позбувся ключового джерела надходжень у вигляді плати за навчання.

Значною мірою завдяки зусиллям тогочасних керівників ККІ вдалось зберегти професорсько-викладацький склад інституту та значну частину студентського контингенту, а отже – забезпечити безперервність функціонування самого ККІ.

Станом на березень 1920 р. в штаті ККІ були: професор М. В. Птуха, викладачі О. М. Волков та Є.Є. Слуцький; лектори Р. А. Берзін, В. Є. Ботушан, К. І. Герман, М. М. Григор'єв, Ю. К. Мулен; асистенти А. Н. Аплевська та О. В. Радзимовський.

Окрім штатних співробітників ККІ, як і раніше значною мірою забезпечував навчальний процес за рахунок сумісників. Так, позаштатними викладачами у ньому в 1919 – 1920 рр. працювали: М. С. Балабаєв, Л. Г. Барац, П. Височанський, В. А. Галевич, А. М. Гінзбург, М. Б. Делоне, К. К. Загорський, Б. О. Кістяківський, М. А. Короткевич, В. В. Міяковський, Д. Т. Мілешкін, Р. М. Орженцький, Е. Ю. Поморжанський, М. Т. Синайський-Трофімов, З. Н. Сташевич, Тихомиров, В. В. Фінн, Я. В. Шотлендер³.

---

¹ Птуха М. Академік Роман Михайлович Орженцький / М. Птуха // Записки соціально-економічного відділу УАН. – 1926. – Т. II-III. – С. 3.

² Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 68.

³ Там само, ф. 153, оп. 11, спр. 2, арк. 1-4.

Загалом, станом на початок 1920 р. в ККІ працювало 15 професорів, 3 доценти та 53 викладачі. Отже загальна кількість професорсько-викладацького складу становила 71 особу, тобто майже ж стільки скільки і в попередні роки. Окрім того, в інституті нараховувалось 4 професорські стипендіати (що засвідчувало збереження й практики самостійної підготовки науково-педагогічних кадрів), а також працювало 66 осіб адміністративно-технічного персоналу.

Інститут поповнювався новими викладацькими кадрами. Зокрема, обговорювалось питання про працю у ККІ А. Ю. Кримського, для ведення курсу української мови одногосно було обрано В. В. Міяковського – визначного українського вченого-архівіста та літературознавця¹. У лютому 1920 р. до ККІ на викладацьку роботу повернувся і відомий вчений-юрист О. О. Ейхельман², але вже за кілька місяців він залишив інститут і виїхав на еміграцію. Зазначимо, що він став одним із перших викладачів Української сільськогосподарської академії у Подебрадах (Чехословаччина), що стала першим українським ВНЗ економічного профілю на еміграції. Тож можна проводити певні паралелі та вести мову про взаємозв'язок ККІ та Української сільськогосподарської академії у плані спадковості традицій, оскільки Ейхельман був не єдиним зі співробітників ККІ, що викладали у економічних ВНЗ за кордоном.

При цьому попри вкрай складну політичну та економічну ситуацію не припинялась наукова робота представників професорсько-викладацького складу ККІ, визнанням високого рівня якої було й обрання низки його представників до числа академіків ВУАН. Тривали наукові відрядження викладачів. Наприклад, у квітні 1920 р. О. М. Волков був відряджений до Москви³.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1614, арк. 37, 39.

² Там само, оп. 1, спр. 167.

³ Там само, оп. 8, спр. 1635, арк. 6.

Студентський контингент Київського комерційного інституту станом на початок 1920 р., склав 5612 осіб, з яких 3872 особи навчались на економічному факультеті і 1740 – на господарсько-технічному (колишній комерційно-технічний, що змінив свою назву саме у цей час).

Попри певне зміцнення радянської влади в Україні на початку 1920 р. не припинявся різного роду тиск на студентство. Так, в засіданні ради комерційно-технічного факультету 4 березня 1920 р. студенти звернулись із заявою з проханням захистити їх від випадків, коли їх затримували на вулицях і направляли на тиллові роботи¹.

Щодо організації навчального процесу, то він був відновлений вже у лютому 1920 р. Також, «в інтересах студентів заняття переважно зосереджуються у вечірні години від 5 до 10 годин вечора»², оскільки основна маса студентів була вимушена працювати аби підтримати свій життєвий рівень і що диктували й умови «воєнного комунізму».

Погіршення економічної ситуації зумовило зрив ведення низки навчальних курсів, оскільки викладачі відмовлялись їх читати у зв'язку із невивплатою їм жалування. Тож окремі навчальні дисципліни рішенням керівництва інституту переносились на наступні семестри.

Та завдяки вище зазначеній політиці керівництва Київського комерційного інституту, спрямованій на збереження викладацьких штатів та матеріальної бази інституту, навчальний процес в основному вдалось вести і далі. Так, з березня 1920 р. у ККІ відновлюється викладання іноземних мов. Хоча політичні обставини диктували свої зміни. Так, згідно урядового розпорядження, було відмінено державні іспити, що закономірно спрощувало здобуття вищої освіти, але негативним чином позначалось на рівні випускників, якими відтепер ставали всі, хто вступив до інституту.

Також на Об'єднаній президії факультетів ККІ у лютому 1920 р. було прийнято рішення «про скасування поділу інституту на факультети та поділом

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 167, арк. 45 зв.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 43 зв.

всього інститутського викладання на ряд циклів, котрі б керувались загальноінститутською радою»¹. У відповідь на таку ініціативу факультети виступили з критикою, наполягаючи на збереженні поділу на факультети. Так, представники комерційно-технічного факультету пояснювали своє рішення тим, що відділення цього факультету тісно пов'язані між собою, створюючи своєрідну єдність і водночас кардинально різняться від спеціальностей економічного факультету, а тому не можуть бути об'єднані². При цьому представники комерційно-технічного факультету вважали за можливе аби факультет у майбутньому ввійшов до складу «одиниці більш високого порядку – Інституту народного господарства в майбутній єдиній вищій державній школі м. Києва»³ – так уперше з'явилась майбутня назва Київського комерційного інституту, що він її носитиме впродовж 1920 – 1930 та 1960 – 1992 рр.

Про наближення перейменування ККІ на КІНГ свідчать і протоколи факультетських засідань за весну 1920 р. При цьому планована зміна назви інституту означала його цілковиту реорганізацію – паралельно мали змінитись назви факультетів та їх структура, навчальні плани тощо. Так, на комерційно-технічному факультеті кількість відділень скорочувалась з чотирьох до трьох (технологічний, торгово-промисловий, залізнично-експлуатаційний). Особливий акцент робився на підготовці фахівців для залізниці, що підтверджує стан особливої її руйнації і як результат – особливо гостру потребу у фахівцях для її відновлення і налагодження належної роботи. При цьому скорочувався навіть термін навчання на відповідному відділенні – з чотирьох до трьох років.

З-поміж явно волюнтаристських наказів влади щодо змін у навчальному процесі був наказ про прискорений випуск інженерів (відповідно до постанови РНК від 24 березня 1920 р. та ВЦВК від 27 березня 1920 р.), що закономірно понижувало їх професійний рівень. При цьому і весь навчальний семестр

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 44 зв.

² Там само.

³ Там само.

підлягав скороченню – мав завершуватись не пізніше 1 травня, а з 5 по 20 травня мала відбутись екзаменаційна сесія¹. З метою полегшення студентам підготовки до іспитів, їм було полегшено роботу з книжковим фондом інститутської бібліотеки відповідними постановами факультетських зборів².

Повертаючись до теми перейменування Київського комерційного інституту, треба зазначити, що пропонувалось і його перейменування на Київський економічний інститут, але комерційно-технічний факультет відкинув цю пропозицію: «Не наполягаючи на тому, що нинішня назва інституту цілком охоплює сутність наукових дисциплін, що у ньому викладаються ... і найменування «Економічний» не в більшій мірі задовольняє вище зазначеній вимозі»³.

Також 4 березня 1920 р. було прийнято рішення про об'єднання всіх технічних вищих навчальних закладів Києва (до яких було віднесено Київський політехнічний інститут та Київський комерційний інститут) в один – Інститут народного господарства⁴. Однак ліквідувавши одну систему, не було створено нової, що зумовлювалось черговою втратою більшовиками влади у Києві, внаслідок чого їм не вдалось наповнити змістом ідею об'єднання різних технічних ВНЗ міста.

5.6.5. Завершення реорганізації Київського комерційного інституту (травень – липень 1920 р.). Чергова зміна влади (здобуття Києва військами Директорії УНР та Польщі) на початку травня 1920 р. вплинула на всі сфери життя, зокрема і на долю Київського комерційного інституту. Враховуючи складність ситуації і припинення функціонування керівних органів, заснованих більшовиками, 13 травня 1920 р. в приміщенні інституту відбулась спільна нарада викладачів та студентів для вирішення питання тимчасового управління інститутом. На ній було анульовано попереднє розпорядження радянської влади про об'єднання Київського комерційного інституту з Київським

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 49.

² Там само.

³ Там само, арк. 45.

⁴ Там само, спр. 243, арк. 6.

політехнічним інститутом та прийнято рішення про створення тимчасового органу для управління інститутом – Президію у складі п'ятьох осіб: по одному представнику від викладачів кожного факультету, та по одному – від студентів кожного факультету, плюс голова. На роль останнього було запропоновано трьох осіб – керівника Київського комерційного інституту за радянської влади професора Р. М. Орженцького та деканів двох факультетів інституту М. І. Мітіліно та В. В. Дубянського. При цьому Орженцький зняв свою кандидатуру і в ході голосування Мітіліно набрав 18 голосів «за», а Дубянський набрав 23 голоси «за» і був обраний головою президії ККІ¹. Тож саме він був керівником ККІ у цей нетривалий період².

Щоправда в засіданні Правління Київського комерційного інституту 28 травня 1920 р. було заслухано прохання Дубянського щодо покладення обов'язків керівника інституту на Мітіліно у зв'язку із хворобою³. Зазначу, що на цьому засіданні Правління було задоволено подання смотрителя Музею товарознавства щодо відведення приміщення під музей, а також подання міністра культів І. І. Огієнко щодо направлення йому усіх видань інституту, та встановлено тарифи для оренди приміщень інституту (для культурно-просвітницьких закладів оренда малої аудиторії становила 150 руб. і 50 руб. за прислугу, великої – 450 і 150 руб. відповідно, за актову залу – 700 та 300 руб., а для сторонніх осіб плата збільшувалась у півтора рази)⁴.

У цей період було відновлено традиційну вузівську структуру, плату за навчання (500 руб. за семестр) та змінено умови вступу до вузу. При цьому обговорювалось питання чи можна приймати оплату за навчання у валюті⁵, що засвідчило різноманітність грошових одиниць, що на той час перебували на українському ринку, а рівно ж і недовіру то тодішніх інфляційних радзнаків.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 243, арк. 6-6 зв.

² Там само, спр. 115; Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.

³ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1635, арк. 13 зв.

⁴ Там само, арк. 13 зв. - 14 зв.

⁵ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 52 зв.

На факультетських радах у середині травня навіть встигли прийняти рішення щодо завершення весняного семестру 1 червня і часові рамки літнього семестру (з 15 липня по 1 жовтня)¹. Також обговорювалась зміна розкладу. При цьому було повернуто у навчальні плани правові дисципліни. До 12 червня було завершено екзаменаційну сесію.

Показово, що на викладацьку роботу до ККІ у цей нетривалий період повалення радянської влади повернулись окремі викладачі, що працювали в інституті в дореволюційний період, зокрема викладач бухгалтерії М. Д. Плєскачевський². Водночас унаслідок «катастрофічного фінансового становища» інститут був вимушений відмовитись від оплати праці викладачів-сумісників, котрі не виконали своїх обов'язків³.

Також було затверджено пропозицію щодо ремонту приміщень на 3-му та 4-му поверхах головного корпусу. Джерелами фінансування виступала відновлена плата за навчання та тарифи на оренду приміщень інституту⁴. Однак і на цьому етапі фінансове становище інституту було вкрай скрутним. Це засвідчується пропозицією керівництва інституту до адміністративного персоналу піти у неоплачувану відпустку «у зв'язку із наявним важким фінансовим становищем інституту» аж до нормалізації ситуації⁵.

В засіданні економічного факультету 18 травня 1920 р. було прийнято рішення про приєднання до ККІ Близькосхідного інституту «в якості відділення економічного факультету»⁶. Оскільки ж на ньому було створено консульсько-торгове відділення, то це за умов ліквідації юридичних факультетів у вищій школі дозволило зберегти частину викладачів-юристів.

Після відновлення радянської влади була відновлена попередня система управління ККІ: президія та факультетські ради, в котрих були представлені

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 50.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1614, арк. 44 зв.

³ Там само, арк. 43 зв.

⁴ Там само, спр. 1635, арк. 14 - 14 зв.

⁵ Там само, арк. 15 зв.

⁶ Там само, спр. 1614, арк. 42.

делегати від трьох курій – професорської, викладацької та студентської. Знову почалось зменшення кількості правових дисциплін. А враховуючи попередні політичні зміни, було прийнято рішення щодо випуску студентів навіть у разі непроходження ними окремих дисциплін¹. Скасовувались курсові роботи і натомість усталювалась практика захисту дипломної роботи після завершення навчання.

З 1 по 10 липня тривав прийом абітурієнтів, а з 15 липня почався новий навчальний рік. Критеріями, що вимагались від абітурієнтів було визначено: «вміння ясно, дохідливо та грамотно викладати свої думки усно та письмово мовою викладання, б) знання однієї з нових мов, достатнє для перекладу хоча б нескладних статей з хрестоматії, в) знання загальноосвітніх предметів в обсязі не менше семи колишніх жіночих класів гімназії, г) знання математики в обсязі не менше семи класів колишніх чоловічих гімназій»².

Студенти ж старших курсів мали до 1 вересня пройти перереєстрацію із записом на відповідний цикл того або іншого факультету інституту. Також було постановлено, що «всі лекції та практичні заняття мають відбуватися після 5 годин дня»³.

Певна спадковість із попереднім періодом виявилась у збереженні викладацьких кадрів і навіть викладачів-сумісників. Спадковість із попереднім періодом в історії ККІ, що засвідчувала намагання зберігати традиції і на цьому етапі його історії, виявилась і в збереженні практики закордонних відряджень його викладачів, перш за все до Німеччини. Так, в засіданні ради комерційно-технічного факультету було підтримано прохання комерційного інженера М. І. Ландау про його «відрядження до Німеччини та Австро-Угорщини для вивчення цукрової промисловості»⁴. Тривав прийом на роботу до ККІ визначних науковців, причому опозиційних до офіційної влади. Так, в засіданні економічного факультету ККІ 15 серпня 1920 р. професором по кафедрі

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1635, арк. 53.

² Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 56.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 54.

загального вчення про право для ведення курсів «загальне вчення про право» та «українознавство» було обрано М. П. Василенко¹.

Однак більшовики, взявши курс на докорінну зміну всіх сфер життя, відновили курс і на реформу освітньої сфери. І тепер цей процес став незворотнім, оскільки їхня влада міцно утвердилась. Саме впродовж 1920 р. завершилась і реорганізація Київського комерційного інституту.

По-перше, з 15 червня 1920 р. було оголошено про відновлення усіх розпоряджень радянської влади. Також у черговий раз було змінено керівництво інститутом – з 21 червня 1920 р. ректором (за відмовою Р. М. Орженцького, котрому 15 червня було запропоновано очолити інститут²) став М. І. Мітіліно³. Це був останній із ректорів цього навчального закладу, що прийшов до нього у дореволюційний період як сформований науковець і працював разом із М. В. Довнар-Запольським. Беручи до уваги те, що М. І. Мітіліно був за освітою і науковими інтересами юристом, то вочевидь саме це значною мірою спричинилось до зміцнення з-поміж предметів викладання юридичних дисциплін, а згодом призвело і до утворення в рамках інституту юридичного факультету, який фактично увібрив розформований юридичний факультет Київського університету та Юридичний інститут.

Також відбулась ротація деканів. Виконуючим обов'язки декана комерційно-технічного факультету з 4 червня 1920 р. був М. М. Григор'єв, який в інституті викладав курс «методи випробування товарів та фальсифікація їх»⁴. Проте вже з 12 червня 1920 р. «в.о.» декана знов значився Дубянський (з липня 1920 р. – декан)⁵.

По-друге, і найголовніше – ККІ був остаточно одержавлений та підпорядкований Народному комісаріату освіти УСРР. Ще на початку березня 1920 р. ККІ, як зазначалось вище, був об'єднаний з КПІ в Київський інститут

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 243, арк. 52.

² Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1635, арк. 20.

³ Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.

⁴ Там само, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 53.

⁵ Там само, арк. 63.

народного господарства¹. Однак судячи з усього це об'єднання мало формальний характер і не було життєздатним. Територіальна розпорошеність корпусів ККІ та КПІ ускладнювали процес управління, а різноспрямована спеціалізація (та й історія утворення та роботи) обох цих вузів закономірно передбачала і їх роздільне функціонування. Тож після відновлення радянської влади вона не стала знов об'єднувати ці ВНЗ, які відокремились у травні 1920 р. До того ж попервах зберігалась і дореволюційна назва інституту.

У серпні 1920 р. у складі ККІ фігурували, окрім комерційно-технічного, соціально-економічний та залізнично-експлуатаційний факультети. Також йдучи назустріч урядовим директивам у ККІ, першому з-поміж вітчизняних економічних ВНЗ, було засновано кафедру економічної географії України. Для її заміщення було запрошено колишнього викладача ККІ «виконуючого обов'язки доцента Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету С.С. Остапенка»². Викладання ж загальної географії України з антропогеографією українською мовою було доручено професору В. В. Дубянському.

В засіданні Господарського комітету ККІ 2 липня 1920 р. було піднято питання «про відновлення діяльності «Известий» з резолюцією – «передати на обговорення об'єднаній президії»³, але доля питання невідома. До того ж матеріальний стан інституту і в цей час був доволі складним. Свідченням цьому було створення у липні 1920 р. спеціального загону для заготівлі палива⁴, а також звернення до створеної при Київському університеті Комісії з надання допомоги та порятунку наукових сил від голодної смерті для придбання продовольства⁵. Також, як слідує з протоколів Господарського комітету увесь будинок № 28 був перетворений на «квартирний корпус»⁶, що зумовлювалось

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 52.

² Там само, арк. 64.

³ Там само. ф. 153, оп. 8, спр. 1635, арк. 22 зв.

⁴ Там само, арк. 32 зв.

⁵ Там само, арк. 20 зв.

⁶ Там само, арк. 42 зв.

потребою в отриманні коштів, одним із джерел яких було отримання плати від здавання в оренду квартир.

У липні 1920 р. ККІ був перейменований в Київський інститут соціально-економічних наук¹ (фігурував також і під назвою Соціально-економічний інститут²). А з 24 вересня 1920 р. (наказом № 128) знов в Київський інститут народного господарства³ – відтепер вона зберігалась до вересня 1930 р. До кінця 1920 р. свої назви змінили й факультети ККІ – економічний – на соціально-економічний, комерційно-технічний – на господарсько-технічний. Були змінені навіть назви кваліфікацій, що їх здобували випускники інституту.

І це була не лише зміна вивіски. Змінилась структура навчальних програм. Кардинально почав оновлюватись професорсько-викладацький склад⁴. В умовах зміни влади протягом останніх років відбувалась постійна ротація кадрів, інститут залишило чимало професорів та викладачів. Докорінно змінювався контингент студентів: внаслідок т.зв. академперевірок було виключено чимало студентів як таких, що не відповідали класовому принципу і загальна кількість студентів у 1921 р. зменшилась порівняно з 1920 р. майже на половину⁵.

Сам термін навчання було скорочено з чотирьох до трьох років⁶ з розбивкою навчального року на три триместри. Причому у зв'язку із «паливною кризою» у грудні – січні аудиторні заняття практично не велись.

Загалом, змінилась державна політика щодо навчальних закладів та й самі умови життя як в інституті, так і в країні в цілому. З кінця 1920 р. посилюється українізація навчального процесу: пропозицією народного комісара освіти вимагалось «скоріше запровадити викладання українознавства та української мови на усіх факультетах»⁷. Водночас зростає політична пропаганда.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 243, арк. 52.

² Там само, спр. 1472, арк. 58.

³ Там само, оп. 1, спр. 30, арк. 34 зв.

⁴ Там само, спр. 30.

⁵ Там само, арк. 38.

⁶ Там само, оп. 2, спр. 1472, арк. 62 зв.

⁷ Там само, арк. 66.

Вводяться кардинально відмінні від попередніх навчальні дисципліни (історія соціалізму та соціальних вчень, радянська конституція і практика радянської влади тощо¹). Відбуваються й інші зміни в усіх сферах життя інституту.

Відповідно, можемо вести мову про завершення одного періоду в історії цього ВНЗ (коли він фігурував під назвою Київські вищі комерційні курси / Київський комерційний інститут) і початок нового, що має становити окрему тему дослідження.

Отже, роблячи підсумки періоду функціонування ККІ у 1914 – 1920 рр. можемо беззаперечно стверджувати його цілковиту залежність від змін у загальному історичному поступі України і водночас задіяності у цих процесах студентів, випускників та представників професорсько-викладацького складу ККІ. При цьому історія ККІ цього періоду чітко розподіляється на підперіоди, що залежали від зміни політичної ситуації, маючи свою специфіку.

Життєздатність і важливість вузу була засвідчена не лише участю його викладачів, студентів та випускників у суспільно-політичному житті Києва і України загалом, але й самим фактом збереження цього вузу та майже безперервним його функціонуванням за умови Першої світової війни, доповненої змінною політичною ситуацією часів українських визвольних змагань. Окрім того, і в цей період тривало збільшення студентського контингенту та оновлення викладацького складу ККІ. В окремі періоди ККІ працював особливо активно і у науково-педагогічній сфері і у справі розбудови української державності. Особливо продуктивним у цьому зв'язку був період Гетьманату, коли ККІ спричинився до розробки економічної політики Української Держави та творення низки міністерств. Однак внаслідок докорінної зміни політичної ситуації у 1920 р. відбулось і докорінне переформатування його функціонування, що дозволяє завершувати історію Київського комерційного інституту цим роком.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 1472, арк. 67.

ВИСНОВКИ

Детальне і всебічне вивчення історії виникнення та інституційного становлення Київського комерційного інституту, а також його функціонування за умов перманентної зміни соціально-економічної та політичної ситуації, що у досліджуваній період була позначена не просто змінами, а докорінною перебудовою усього спектру сфер життя, дозволило здійснити чи не перше концептуальне осмислення цієї теми і створити так само першу комплексну реконструкцію усіх вимірів функціонування Київського комерційного інституту від моменту його утворення до реорганізації в Київський інститут народного господарства у 1920 р. При цьому подібна реконструкція була здійснена шляхом поєднання мікро – та макро-історичних підходів, що зробило отримані висновки та узагальнення важливими як для вичерпного розкриття теми нашого дослідження, так і для доповнення загального контексту історії України перших десятиліть ХХ ст.

Основні результати дисертаційного дослідження, теоретичні узагальнення представлені в дисертації крізь призму концептуального переосмислення проблеми, з урахуванням ступеня її вивчення та з усвідомленням об'єктивної зумовленості аналізованих процесів.

– Аналіз основних напрямів, концепцій та ідей історіографії показав, що при очевидній важливості та унікальності Київського комерційного інституту (як першого вітчизняного вищого навчального закладу економічного профілю, в якому навчались представники обох статей, були особливо демократичні умови для вступу і т.п., серед викладачів і студентів було чимало визначних особистостей), він був практично обійдений увагою вітчизняних науковців, ставши своєрідною «terra incognita». Щоправда інформація про Київський комерційний інститут популяризувалась через його періодичний друкований орган «Известия Киевского коммерческого института». Проте з 1930-х рр. пам'ять про нього штучно витравлювалась, наслідком чого стало хибне уявлення про те, що він виник вже за радянської доби, – аж у 1934 р. Така

ситуація зберігалась до 1960-х рр. Попри відновлення історичної справедливості у 1990-ті рр. і надалі були наявні лише епізодичні і надзвичайно стислі згадки про Київський комерційний інститут в історіографії. Вихід в останні десятиліття кількох праць, приурочених до ювілеїв цього вищого навчального закладу, мало виправив ситуацію, оскільки історія Київського комерційного інституту у них має фрагментарний характер. Ця ситуація обумовлена тим, що вивчення історії цього вищого навчального закладу, як і інших вузів, має винятково внутрішньокорпоративний характер. Оскільки ж вищий навчальний заклад економічного профілю не передбачає наявності фахової історичної школи, то, закономірно, він і не мав тих кадрів, які б могли провести ґрунтовну її реконструкцію в рамках історичної науки.

Опрацювання джерельної бази показало, що на противагу до незначної історіографії теми, джерельна база з історії Київського комерційного інституту позначена охопленням всіх аспектів його функціонування. При цьому виявлені та введені до наукового обігу джерела становлять важливість як для детальної реконструкції усіх складових історії цього навчального закладу, так і для поповнення (і навіть переосмислення) низки подій і процесів з історії України перших десятиліть ХХ ст. Тобто, виявлені та актуалізовані джерела поєднують інформацію з мікро - та макроісторії.

Використана джерельна база є достатньою для вирішення поставлених завдань;

– З'ясовано, що ідея заснування у Києві вищого навчального закладу економічного профілю виникла у 1880-х рр. в середовищі місцевих підприємців, але протидія влади не дозволила реалізувати цей задум. Такий вуз (під назвою Київські вищі комерційні курси, що де-факто являли початковий етап історії Київського комерційного інституту) вдалось заснувати лише влітку 1906 р. У 1908 р. Київські вищі комерційні курси були реорганізовані в Київський комерційний інститут. Проте ще з 1907 р. їх документація виходила під грифом «Київський комерційний інститут», їх директор став директором Київського комерційного інституту, куди перейшли також всі викладачі Курсів

та студенти. Ці та ін. факти дозволяють розглядати і час існування Київських вищих комерційних курсів як початковий етап і складову історії власне Київського комерційного інституту.

Доводиться, що важлива роль у справі утворення Київського комерційного інституту належала професорській корпорації Університету Св. Володимира та почасти КПІ, котрі «рекрутували» зі свого середовища практично увесь професорсько-викладацький склад Київського комерційного інституту (саме з цих двох київських вузів походили всі професори та до 70 % інших викладацьких кадрів Комерційного інституту, усі його ректори – чотири з них працювали в Університеті Св. Володимира і один – у КПІ);

– Виявлено, що в процесі інституційного становлення Київського комерційного інституту (реорганізації Київських вищих комерційних курсів в Комерційний інститут, надання останньому статуту 1912 р., що прирівняв його до державних вищих навчальних закладів) найбільш наочно проявився особистісний фактор. Фактично у цій справі проявився психологічний «портрет» низки викладачів інституту. Зокрема було доповнено фактичним матеріалом обставини «справи Сташевського». Оскільки остання (як і ряд інших) була пов'язана у своєму перебігу зі зміною суспільно-політичної ситуації у країні, то крізь призму цих «малих історій» знову ж таки вдалось поєднати мікро - і макроісторію.

З'ясовується, що М. В. Довнар-Запольський відіграв визначальну роль у справі виникнення та розвитку Київського комерційного інституту;

– Встановлено, що через історію Київського комерційного інституту, а саме роль київської професури у його заснуванні та діях його професорсько-викладацьких кадрів, можна поглибити дискурс теми професорської культури. Зокрема, було підтверджено усвідомлення професорами себе як окремої мікро-соціальної групи, корпорації зі своїм стилем життя, «кодексом честі» тощо. Доводиться, що сформована у ХІХ ст. професорська культура в умовах Першої світової війни та подальшої революції зазнала кризи та докорінної зміни, котра була наочним і концентрованим вираженням тих катаклізмів, які пережило ціле

українське суспільство у перші десятиліття ХХ ст., що зрештою спричинились до зміни його аксеологічних установок;

– Здійснено цілісну реконструкцію процесу інституційного становлення Київського комерційного інституту та засвідчується, що він відбувався у цілковитій відповідності із загальним напрямом розвитку інтелектуальної, економічної та соціально-політичної сфер життя України досліджуваного періоду і при цьому дозволяє поповнити інформацію про усі ці сфери;

– Проведений системний аналіз змін у студентському контингенті Київського комерційного інституту дозволив отримати збірний «портрет» студентства цього інституту, прослідкувавши його еволюцію впродовж усього досліджуваного періоду. На основі цього також виявлено міру сприйняття суспільством економічної освіти (а отже й діяльності). Спираючись на дослідження студентства Комерційного інституту, підтверджується давня назрілість ідеї заснування вищого навчального закладу економічного профілю, проявом чого було стабільно стрімке збільшення кількості вступників до нього. Також доводиться особливий демократизм керівництва Київського комерційного інституту у політиці щодо студентства: це був перший вищий навчальний заклад, що на рівних правах приймав на навчання представників обох статей (при цьому представниці жіночої статі склали майже 50 % першого набору студентів). Різноманітним був студентський контингент у етно-конфесійному вираженні: до 1912 р. майже 50 % студентів були представниками єврейського етносу, потім почали переважати «православні» (до яких зараховували як росіян, так і українців, білорусів та ряд ін. етносів), постійно зростала частка поляків та представників кавказьких етносів серед студентів інституту. У віковому відношенні більшість студентів мали близько 20 років (хоча були й особи віком понад 40 років). Найменшим з-поміж усіх київських вищих навчальних закладів був відсоток дворян серед його студентів і водночас понад 2/3 були вихідцями з міщан, купців і селян. Це додатково демократизувало «портрет» студента Київського комерційного інституту. Останнє засвідчувалось і тим, що з-поміж студентів інституту було чимало

опозиційних до влади осіб. Цілком закономірним наслідком демократичної політики керівництва інституту щодо студентів (і її підтвердженням) стало те, що кількість його студентів зростала найбільшими з-поміж усіх київських вузів темпами: з 1906 по 1919 р. вона збільшилась у понад 20 раз і досягла 5315 осіб;

– З'ясовано зміст та характер навчального процесу у Київському комерційному інституті, порядок складання випускних іспитів, налагодження практики закордонних відряджень студентів тощо, що досліджувались у хронологічній ретроспективі та ув'язувались із впливом на них змін у політичній та соціально-економічній сферах життя українського суспільства перших десятиліть ХХ ст. У цій площині засвідчується постійне підвищення рівня та якості освіти в інституті. Це виразилось в удосконаленні навчальних планів, поглибленні спеціалізації та створенні нових підвідділів, запровадженні стипендій для кращих студентів (попри приватний статус інституту) та практики закордонних відряджень студентів, посиленні вимог до дипломних робіт, створенні аспірантури тощо. Зростанню рівня та якості освіти у Київському комерційному інституті сприяла політика залучення до викладання у ньому кращих фахівців Києва і навіть інших міст. Наприклад, Л. М. Яснопольський та О. О. Русов були запрошені з Петербургу і завдяки переходу на роботу до цього вищого навчального закладу змогли повернутись до України і таким чином включились у контекст поступу вітчизняної науки та суспільного життя;

– Встановлено які студентські організації діяли у Київському комерційному інституті. Проаналізовані їх статутні положення, напрями діяльності та акцентовано увагу на найбільш значних (Українська студентська громада, Союз академістів та ін.). Це дозволило дослідити процес розвитку самоорганізації у студентському середовищі, стрімке зростання політизації молоді та її активне включення у суспільно-політичне життя. Наслідком цього стала тенденція до залишення серед студентських організацій головно політичних. З'ясовується, що представники молоді стояли на вістрі тогочасних суспільно-політичних процесів і історія Комерційного інституту наочно

доводить цей постулат. Зокрема, чимало членів Української студентської громади Київського комерційного інституту згодом стали активними учасниками процесу української державотворення у 1917 – 1921 рр., а М. М. Ковалевський продовжив справу боротьби за незалежність України на еміграції;

– Доводиться, що зміни влади в Україні протягом 1917 – 1920 рр. негайно позначались на становищі Київського комерційного інституту. Це виявилось у ротації керівництва інституту при кожній зміні влади у Києві і засвідчує важливість посади керівника знаного вищого навчального закладу. Також встановлюється, що зміни політичних режимів позначились і на викладацькому складі загалом. Наприклад, з приходом більшовиків частина викладачів залишила інститут і натомість з'являлись нові, з приходом денікінців зробив стрімку кар'єру монархічно налаштований Є. Д. Сташевський. Відповідно, через зміни у кар'єрному рості того або іншого викладача за різних режимів можна робити опосередковані висновки щодо його політичних симпатій. Аналогічно вплинули зміни влади і на збірний «портрет» студентства інституту та його чисельність: відбулось стрімке зростання представників упосліджених (в дореволюційний період) етносів, зменшувався відсоток вихідців з віддалених регіонів колишньої Російської імперії при зростанні серед абітурієнтів представників українських губерній, відбувались різкі коливання загальної чисельності студентства, що як і викладацький корпус інституту, зазнавало усіх впливів, які справляли на ціле суспільство тогочасні соціально-економічні та політичні трансформації.

Отже, підводячи загальні підсумки вивчення історії Київського комерційного інституту, можемо констатувати, що вона була справді незаслужено обійдена увагою зі сторони вітчизняної історичної науки. Ця ситуація була задана радянською політичною системою, яка спотворила історію цього вищого навчального закладу задля приписування собі справи його започаткування і замовчування імен багатьох визначних діячів українського суспільно-політичного життя, котрі були пов'язані із Київським комерційним

інститутом. Почасти це було й наслідком відсутності власної потужної історичної школи у стінах цього вузу.

Натомість наявна фундаментальна джерельна база дозволила вичерпно реконструювати усі складові історії Київського комерційного інституту. Проведене на її основі детальне дослідження історії цього вузу (що включає викладацький штат, студентство, зміст навчального процесу та його матеріальне забезпечення, які вивчались у хронологічній ретроспективі) доводить, що цей навчальний заклад становить унікальний об'єкт вивчення, який дозволяє поєднати мікро – та макроісторичний дискурси, додавши «плоті й крові» знаковим подіям в історії України перших десятиліть ХХ ст., жодна з яких не проминула повз Київський комерційний інститут: в одних із них представники його студентства, випускники або ж викладачі були активними дієвими особами, в інших – об'єктом впливу соціокультурних, економічних та політичних змін, на які був вельми багатим цей період. Так само своєрідний симбіоз мікро – та макроісторичних вимірів історичних студій становлять виявлені матеріали щодо низки визначних осіб, котрі були пов'язані із Київським комерційним інститутом навчанням або працею. Зрештою, увесь процес започаткування та еволюції Київського комерційного інституту був невід'ємною складовою інтелектуальної, економічної та соціально-політичної історії України перших десятиліть ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІСТА КИЄВА

Ф. 16. Киевский университет святого Владимира

Оп. 311. Рада Університету

1. Спр. 178. Дело об учреждении при университете Киевского общества исторических древностей и литературы и об уставе этого общества, о наименовании этого общества в Общество Нестора Летописца, 35 арк.

Оп. 333. Рада Університету

2. Спр. 183. Дело Совета Императорского Университета Св. Владимира относительно оставления окончившего Университет Довнар-Запольского профессорским стипендиатом, 23 арк.

Оп. 340. Рада Університету

3. Спр. 107. Дело Совета Императорского Университета Св. Владимира о перемещении приват-доцента Московского университета Довнар-Запольского тем же званием в Университет Св. Владимира, 12 арк.

4. Спр. 148. Дело Совета Императорского Университета Св. Владимира о защите г. Довнар-Запольским диссертации на получение степени магистра русской истории и о возведении его в звание и.д. экстраординарного профессора, 29 арк.

Оп. 346. Рада Університету

5. Спр. 38. Дело Совета Императорского Университета Св. Владимира об утверждении г. Довнар-Запольского и Ардашева в звании ординарных профессоров, арк. 1-5.

Оп. 354. Совет Университета Св. Владимира (1915 г.)

6. Спр. 99. Об эвакуации Университета Св. Владимира в Саратов, 157 арк.

7. Спр. 101. Об исключении подданных воюющих с Россией держав из союзов и обществ и из числа почетных членов Университета, 16 арк.

Оп. 355. Совет Университета Св. Владимира

8. Спр. 10. Циркуляры и др. распоряжения, 117 арк.

9. Спр. 63. О предоставлении трем факультетам Университета, эвакуированным в Саратов, функций Совета, 4 арк.

10. Спр. 84. Об устройстве лекций по вопросам военного займа, 6 арк.

11. Спр. 92. О назначении Граве на должность декана Киевского коммерческого института, 3 арк.

12. Спр. 106. О производстве 2 % вычета из содержания профессоров Университета на нужды войны, 6 арк.

13. Спр. 111. Дело Совета Университета Св. Владимира с отчетом Университета за 1915 г., 23 арк.

*Оп. 450. Опись делам Канцелярии Правления Университета Св.
Владимира*

14. Спр. 169. О выдаче предложений на билеты для переезда в Саратов.

15. Спр. 171. О расходах университета по обстоятельствам военного времени.

Оп. 451. Киевский университет. Правление

16. Спр. 17. Переписка Правления Киевского университета по разным вопросам.

Оп. 465. Рада Університету

17. Спр. 199. Распоряжение Министра народного Просвещения о прекращении занятий в университете в связи с протестом студентов против введения нового университетского устава 1884 г., 1 арк.

18. Спр. 320. Протоколы заседаний Совета (4 февраля – 31 декабря 1905 г., 219 арк.

19. Спр. 333. Копия телеграммы председателя совета академического порядка студентов Л. Щеглова Столыпину о закрытии университета в связи с забастовкой студентов 18 октября 1907 г. и воззвания Совета к профессорам и студентам о прекращении забастовки, 3 арк.

20. Спр. 1164. Список профессоров и преподавателей факультета с указанием их изданных работ в 1909 г., 8 арк.

21. Спр. 2253. Протоколы заседаний Правления Университета Св. Владимира за 1899 г., 676 арк.

Оп. 469. Рада Університету

22. Спр. 186. О запрещении в университете чтения публичных лекций и временном закрытии университета в связи с участием студентов в революционном движении, 7 арк.

Ф. 18. Личные дела преподавателей КПИ

Оп. 2. Особові справи викладачів (1898 – 1919 рр.)

23. Спр. 84. Ермаков В.П., 92 арк.

24. Спр. 92. Дело о службе профессора И.Д. Жукова, 409 арк.

25. Спр. 241. Слезкин Петр Радионович, 150 арк.

Ф. 90. Київське жіноче училище для приходящих дівчат (1859 – 1860 рр.), Київська фундуклеївська жіноча гімназія (1860 – 1919 рр.)

Оп. 1. Циркуляри управляючого Київським учбовим округом. ... Особові справи викладачів

26. Спр. 1306. Дело о преподавателе истории М. В. Довнар-Запольском, 13 арк.

Ф. 94. Київське перше комерційне училище

Оп. 1. Особові справи учнів

27. Спр. 2647. Дело о чествовании памяти Н.В. Гоголя, 11 арк.

28. Спр. 2657. Дело о предоставлении помещения в Киевском 1-м Коммерческом Училище для вечерних курсов для служащих на Юго-Западных железных дорогах, 9 арк.

29. Спр. 2849. Переписка Киевского первого коммерческого училища с разными лицами и учреждениями, 14 арк.

30. Спр. 3450. Нежинское коммерческое училище, 12 арк.

Оп. 4. Про відкриття Київського комерційного училища. Протокол засідання господарського комітету та педагогічної ради. Формулярні списки викладачів

31. Спр. 1. Дело об учреждении Киевского коммерческого училища, 119 арк.

32. Спр. 2. Переписка председателя попечительского совета с городским головой по вопросу отвода земли под постройку здания училища, 16 арк.

33. Спр. 4. Протоколы заседаний Попечительского Совета Киевского коммерческого училища. 1896 г., 29 арк.

34. Спр. 6. Циркуляры департамента торговли и мануфактур. 1896 – 1909 гг., 125 арк.

35. Спр. 8. Данные об исключенных из учебных заведений, 40 арк.

36. Спр. 40. Дело переписки с попечительским советом о допущении к преподаванию политической экономии П. Л. Кованько, 11 арк.

37. Спр. 42. Дело об учреждении стипендии имени В. И. Ковалевского, 8 арк.

38. Спр. 47. Дело о учреждении стипендии имени Николая Васильевича Самофалофа, 6 арк.

39. Спр. 66. Протоколы заседаний попечительского совета Киевского коммерческого училища за 1906 г., 29 арк.

40. Спр. 69. Дело об отпуске денег на содержание училища из сумм Киевского купеческого общества, 82 арк.

41. Спр. 132. Дело о служебной деятельности преподавателя черчения Петра Феофановича Ерченко, 18 арк.

42. Спр. 137. Дело о служебной деятельности преподавателя Киевского коммерческого училища Кистяковского, 37 арк.

43. Спр. 165. Дело о служебной деятельности преподавателя коммерческой географии Алексея Федоровича Фортунатова, 14 арк.

Оп. 5. Звіти про діяльність училища. Історія заснування училища. Списки учнів (1880 – 1920 рр.)

44. Спр. 6. Дело Киевского 1-го коммерческого училища. Списки учащихся, 31 арк.

45. Спр. 7 а. Списки учащихся. 1902 – 1903 гг., 10 арк.

46. Спр. 19. Протоколы заседания Попечительского Совета училища о повышении платы за учение. 10 декабря 1917 г., 1 арк.

47. Спр. 26. Отчет Комитета общества распространения коммерческого образования в Киеве (за 1911 – 1912 гг.), 18 арк.

48. Спр. 31. Очерк об основании 1-го коммерческого училища, 18 арк.

49. Спр. 36. Учебный план (недельный) по предметам и классам. 1915 г., 2 арк.

50. Спр. 58. Список учащихся, принятых в 1919 – 1920 учебном году, 32 арк.

51. Спр. 65. Протокол совещания директоров и представителей от преподавателей коммерческих училищ в связи с восстановлением власти генерал-губернатора, 2 арк.

52. Спр. 66. Циркуляры губернского отделения народного образования об организации социально-экономических школ, 2 арк.

Ф. 153. Київський Комерційний інститут

Оп. 1. Личные дела преподавателей. Дела служащих. Дела членов ссудно-сберегательной кассы

53. Спр. 1. Дело преподавателя В. И. Аристовского, 8 арк.

54. Спр. 2. Дело сверхштатного ассистента И.В. Архангельского, 45 арк.

55. Спр. 3. Дело профессора П. Н. Ардашева, 9 арк.

56. Спр. 4. Дело Анцыферова А. Н., 25 арк.

57. Спр. 5. Дело преподавателя Бориса Ефремовича Антика, 3 арк.

58. Спр. 6. Дело преподавателя математической статистики Оскара Николаевича Андерсона, 21 арк.

59. Спр. 7. Дело преподавателя приват-доцента С. А. Ананьева, 20 арк.

60. Спр. 8. Дело преподавателя П. А. Ананьева, 12 арк.

61. Спр. 9. Дело преподавателя А. В. Абросимова, 12 арк.

62. Спр. 10. Дело сверхштатного преподавателя А. В. Абрамова, 41 арк.

63. Спр. 11. М. П. Бартерота, 32 арк.

64. Спр. 12. Барановский, 3 арк.

65. Спр. 13. Дело сверхштатного ординарного профессора Владимира Гавриловича Бажаева, 68 арк.

66. Спр. 14. Дело сверхштатного ординарного профессора Николая Михайловича Бубнова, 42 арк.

67. Спр. 15. Дело сверхштатного преподавателя Роберта Ансовича Берзина, 90 арк.

68. Спр. 16. Сверхштатного преподавателя Григория Петровича Ботяновского, 49 арк.

69. Спр. 17. Дело Богоявленского Леонтия Афанасьевича, 2 арк.

70. Спр. 18. Дело Александра Александровича Богомольца, 16 арк.

71. Спр. 19. Личное дело сверхштатного ординарного профессора Петра Михайловича Богаевского, 71 арк.

72. Спр. 20. Дело ассистента при кафедре товароведения волокнистых веществ Флавиана Флавиановича Боброва, 67 арк.

73. Спр. 21. Приват-доцента Григория Алексеевича Вацуру, 26 арк.

74. Спр. 22. Дело преподавателя Васильева-Яковлева, 4 арк.

75. Спр. 23. Александра Михайловича Волкова, 23 арк.

76. Спр. 24. Преподавателя Стилиана Степановича Василиади, 20 арк.

77. Спр. 25. Преподавателя Вейспала, 5 арк.

78. Спр. 26. Бориса Борисовича Веселовского, 14 арк.

79. Спр. 27. Сверхштатного преподавателя Антона Александровича Возняковского, 48 арк.

80. Спр. 28. Дело преподавательницы Анны Андреевны Визителли, 3 арк.

81. Спр. 30. Васильев Николай Никифорович, 30 арк.

82. Спр. 31. Преподавателя Казимира Львовича Влодека, 19 арк.

83. Спр. 32. Воблый Борис Иванович, 12 арк.

84. Спр. 33. Преподавателя Николая Николаевича Володкевича, 14 арк.

85. Спр. 34. Сверхштатного преподавателя Николая Александровича Волжина, 62 арк.

86. Спр. 35. Сергей Иванович Горбунов, 12 арк.

87. Спр. 36. Штатный преподаватель Александр Александрович Голгофский, 72 арк.

88. Спр. 37. Профессора Андрея Михайловича Гневушева, 8 арк.
89. Спр. 38. Преподавательницы английского языка Екатерины Ивановны Герман, 15 арк.
90. Спр. 39. Преподавателя Александра Соломоновича Гольденвейзера, 12 арк.
91. Спр. 40. Гутников Петр Алексеевич, 1 арк.
92. Спр. 41. Николая Дмитриевича Гратинского, 1 арк.
93. Спр. 42. Сверхштатного преподавателя Эдуарда Александровича Габермана, 41 арк.
94. Спр. 43. Штатного ассистента Петра Иустиновича Грищинского, 70 арк.
95. Спр. 44. Эмиля Мечиславовича Гаевского, 6 арк.
96. Спр. 45. Ганфман Максим И., 7 арк.
97. Спр. 46. Льва Николаевича Делоне, 9 арк.
98. Спр. 47. Георгия Фомича Дея, 3 арк.
99. Спр. 48. Преподавателя французского языка Жозефа Фридериковича Де-Багара, 10 арк.
100. Спр. 49. Преподавателя Ивана Ивановича Дамберга, 6 арк.
101. Спр. 50. Преподавателя Григория Владимировича Дайна, 8 арк.
102. Спр. 51. О преподавателе Киевского коммерческого института профессоре Киевского политехнического института Константине Григорьевиче Дементьеве, 20 арк.
103. Спр. 52. Дело Киевского коммерческого института и.о. директора сверхштатного ординарного профессора Митрофана Викторовича Довнар-Запольского, 236 арк.
104. Спр. 53. Николая Карповича Дживилегова, 9 арк.
105. Спр. 54. Сверхштатного преподавателя Казимира Григорьевича Дорошевского, 53 арк.
106. Спр. 55. Антонины Николаевны Дилевской, 42 арк.
107. Спр. 56. Преподавателя по найму Ивана Викторовича Дусана, 13 арк.

108. Спр. 57. Преподавателя Марка Петровича Дукельского, 16 арк.
109. Спр. 58. Преподаватель из платы по найму французского языка Шарль Иванович Дюбрей, 13 арк.
110. Спр. 59. Преподавателя А. И. Дуруза, 1 арк.
111. Спр. 60. Сверхштатного преподавателя вагонного хозяйства Александра Викентьевича Жидоловича, 22 арк.
112. Спр. 61. Преподавателя по найму Ивана Михайловича Занчевского, 36 арк.
113. Спр. 63. Вячеслава Рафаиловича Заленского, 16 арк.
114. Спр. 64. Занковский Анатолий Николаевич, 22 арк.
115. Спр. 65. Сверхштатного ординарного профессора Вячеслава Федоровича Иванова, 45 арк.
116. Спр. 66. Преподавательницы по найму Алисы Петровны Карлсон, 35 арк.
117. Спр. 67. Дело сверхштатного преподавателя Людвиг Августовича Кайя, 40 арк.
118. Спр. 68. Григория Алексеевича Котляревского, 13 арк.
119. Спр. 69. Штатного преподавателя Николая Иосифовича Конрада, 69 арк.
120. Спр. 71. Исполняющего обязанности штатного экстраординарного профессора Иосифа Ромуальдовича Кобецкого, 140 арк.
121. Спр. 72. Профессорского стипендиата А. И. Коваля, 7 арк.
122. Спр. 73. Дело профессора по кафедре административного права Богдана Александровича Кисяковского, 19 арк.
123. Спр. 74. Дело преподавателя Владимира Исидоровича Калиновича, 4 арк.
124. Спр. 76. Дело преподавателя делопроизводства и счетоводства Бориса Николаевича Мартоса, 8 арк.
125. Спр. 77. Дело профессорского стипендиата Н. М. Мильшина, 5 арк.

126. Спр. 78. Дело преподавательницы английского языка Гильды Михайловны Мотлер, 2 арк.
127. Спр. 79. Дело Федора Федоровича Мулена, 7 арк.
128. Спр. 80. Дело Мареса, 4 арк.
129. Спр. 81. Мациевич К. А., преподаватель сельскохозяйственной экономики с политикой, 6 арк.
130. Спр. 82. Дело временного преподавателя Дмитрия Тихоновича Милешкина, 79 арк.
131. Спр. 83. Дело преподавательницы французского языка Киевского коммерческого института Юлии-Иоганновны Каспаровны Мулен, 8 арк.
132. Спр. 84. Профессорского стипендиата А. Ч. Мадея, 53 арк.
133. Спр. 85. Дело преподавателя Николая Владиславовича Лозинского, 54 арк.
134. Спр. 86. Дело преподавательницы стенографии Евгении Людвиговны Липченко, 1 арк.
135. Спр. 87. Альфонса Ильича Липеца, 6 арк.
136. Спр. 88. Сверхштатного преподавателя станционного счетоводства С. У. Линовского, 13 арк.
137. Спр. 89. Дело Эдуарда Ивановича Линдемана, 47 арк.
138. Спр. 90. Преподавателя Григория Львовича Ливова, 7 арк.
139. Спр. 91. Дело профессора Иосифа Андреевича Лециуса, 10 арк.
140. Спр. 92. Сверхштатного преподавателя Эдгара Антоновича Леклерка, 50 арк.
141. Спр. 93. Левицкого Владимира Севериновича, 18 арк.
142. Спр. 94. Исаака Ильича Левина, 55 арк.
143. Спр. 95. Преподавателя курса эксплуатации железных дорог Гаврила Алексеевича Невежина, 8 арк.
144. Спр. 96. Нариманбеков Амир-бек, 1 арк.
145. Спр. 97. О преподавателе К. Нордстреме, 2 арк.

146. Спр. 98. Сверхштатного преподавателя Сократа Семеновича Новицкого, 68 арк.
147. Спр. 99. Профессорский стипендиат Станислав Иосифович Новаковский, 85 арк.
148. Спр. 100. Николая Степановича Новикова, 22 арк.
149. Спр. 101. Накаяма Ицудо, 6 арк.
150. Спр. 102. Преподавателя из платы по вольному найму по предмету «практика земских касс мелкого кредита» Нила Николаевича Орлова, 18 арк.
151. Спр. 103. Сверхштатного преподавателя Жанно Фритцевича Озолина, 40 арк.
152. Спр. 104. Дело профессора И. Х. Озерова, 27 арк.
153. Спр. 105. Дело приват-доцента Алексея Филипповича Одарченко, 4 арк.
154. Спр. 106. Преподавателя Николая Ивановича Петрова, 4 арк.
155. Спр. 107. Петров Аркадий Николаевич, 24 арк.
156. Спр. 108. Профессорского стипендиата Алексея Федоровича Покуля, 19 арк.
157. Спр. 109. Юрия Григорьевича Половникова, 4 арк.
158. Спр. 110. Сверхштатного преподавателя Эдуарда Юлиановича Поморжанского, 65 арк.
159. Спр. 111. Хранителя Музея товароведения Николая Семеновича Помозкова, 56 арк.
160. Спр. 112. Сверхштатного ординарного профессора Константина Андриановича Пуриевича, 83 арк.
161. Спр. 113. Преподавателя присяжного-поверенного Николая Демьяновича Пухтинского, 9 арк.
162. Спр. 114. Дело сверхштатного преподавателя Ивана Степановича Парменова, 29 арк.
163. Спр. 115. Дело сверхштатного преподавателя уголовного права Николая Николаевича Паше-Озерского, 136 арк.

164. Спр. 116. Сверхштатного ординарного профессора Павла Никифоровича Рышкова, 95 арк.

165. Спр. 117. Преподавательницы Софии Федоровны Русовой, 8 арк.

166. Спр. 118. Дело сверхштатного преподавателя Александра Александровича Русова, 106 арк.

167. Спр. 119. Петра Ивановича Рудченко, 26 арк.

168. Спр. 120. Преподавателя Карла Петровича Рудина, 6 арк.

169. Спр. 121. Риссера Е. И., 5 арк.

170. Спр. 122. Юбилей заслуженного профессора Реформаторского, 3 арк.

171. Спр. 123. Преподавателя из платы по вольному найму по предмету «техника оценки пожарных убытков», 14 арк.

172. Спр. 124. Григория Феофановича Стефановича, 59 арк.

173. Спр. 125. Сверхштатного преподавателя Николая Николаевича Старжинского, 26 арк.

174. Спр. 126. Александра Васильевича Сперанского, 23 арк.

175. Спр. 127. Сергея Ивановича Солнцева, 30 арк.

176. Спр. 128. Александра Николаевича Соловьева, 21 арк.

177. Спр. 129. Александра Дмитриевича Солухи, 30 арк.

178. Спр. 130. Василия Васильевича Самсонова, 11 арк.

179. Спр. 132. Дело штатного экстраординарного профессора Николая Дмитриевича Силина, 116 арк.

180. Спр. 133. Профессора Михаила Николаевича Соболева, 28 арк.

181. Спр. 134. Павла Алексеевича Серебрякова, 8 арк.

182. Спр. 135. Преподавательницы Веры Ивановны Сулиной, 6 арк.

183. Спр. 136. Тырмоса В. А. Преподавателя биржевого дела, 5 арк.

184. Спр. 137. Сверхштатного преподавателя Анжела Лукьяновича Турнье, 97 арк.

185. Спр. 138. Преподавателя стенографии Всеволода Константиновича Трутова, 3 арк.

186. Спр. 139. Дело преподавательницы стенографии Евгении Константиновны Трутовой, 5 арк.
187. Спр. 140. Преподавателя Тотомианца Вахана Фомича, 22 арк.
188. Спр. 141. О профессоре института Павле Васильевиче Тихомирове, 13 арк.
189. Спр. 142. Преподавателя японского языка М. М. Тачибано, 24 арк.
190. Спр. 143. Преподавателя Владимира Николаевича Твердохлебова, 2 арк.
191. Спр. 144. Преподавателя Валентина Алексеевича Танаевского, 13 арк.
192. Спр. 145. Накао Такеноучи, 12 арк.
193. Спр. 146. Профессора Всеволода Аристарховича Удинцева, 7 арк.
194. Спр. 147. Сверхштатного экстраординарного профессора Владимира Владимировича Фармаковского, 70 арк.
195. Спр. 148. Сверхштатного преподавателя Луизы Ивановны Ферберн, 39 арк.
196. Спр. 149. Штатного преподавателя Николая Николаевича Фетисова, 88 арк.
197. Спр. 150. Фидлер Маркел Антонович, 28 арк.
198. Спр. 152. Преподавательницы Станиславы Людвиговны Хоржельской, 29 арк.
199. Спр. 153. Преподавателя Ивана Михайловича Хижнякова, 10 арк.
200. Спр. 154. Дело преподавателя Виктора Альфонсовича Ховасса, 9 арк.
201. Спр. 155. Дело профессора Николая Мартиановича Цытовича, 14 арк.
202. Спр. 156. Сверхштатного преподавателя Александра Николаевича Черневича, 34 арк.
203. Спр. 157. Ивана Григорьевича Черныша, 25 арк.
204. Спр. 159. Дело преподавателя Павла Павловича Чубинского, инженера путей сообщения, 9 арк.

205. Спр. 160. О командировке в Ферганскую область преподавателя института Андрея Александровича Шовена, 1 арк.
206. Спр. 161. Александра Андреевича Шахта, 11 арк.
207. Спр. 162. Преподавателя Эрнеста Шведе, 7 арк.
208. Спр. 163. Дело преподавателя Михаила Николаевича Шмухлера, 1 арк.
209. Спр. 164. Дело Виктора Морицовича Штейна, преподавателя по предмету банки, кредит, деньги, 13 арк.
210. Спр. 165. Сверхштатного преподавателя Андрея Александровича Шовена, 36 арк.
211. Спр. 166. Дело сверхштатного преподавателя техники эксплуатации Павла Максимилиана Александровича Ейсмонта, 10 арк.
212. Спр. 167. Дело профессора Оттона Оттоновича Эйхельмана, 2 арк.
213. Спр. 168. Василия Полиеновича Юрьева, 14 арк.
214. Спр. 169. Дело преподавателя Роберта Робертовича Якобовского, 18 арк.
215. Спр. 372. Дело члена Попечительного Совета Киевского коммерческого института Николая Мартиниановича Цытовича, 14 арк.
216. Спр. 421. Музей товароведения. Книга жертвователей, 20 арк.

*Оп. 2. Список студентов, которые прослушали полный курс
Киевского коммерческого института (1912 – 1919 гг.)*

217. Спр. 10. Баранов М. П., 4 арк.
218. Спр. 13. Беляев Г. З., 78 арк.
219. Спр. 14. Беляев Н. П., 102 арк.
220. Спр. 24. Боярский Я. С., 29 арк.
221. Спр. 41. Волк Я. М., 94 арк.
222. Спр. 56. Голубович И. Л., 68 арк.
223. Спр. 74. Драгоманов С. М. 91 арк.
224. Спр. 80. Заблоцкий В. В.

- 225. Спр. 87. Зимин В. Г.
- 226. Спр. 89. Иванов Е. К.
- 227. Спр. 106. Кисилевич В. Д.
- 228. Спр. 109. Кобрин И. М.-Г.
- 229. Спр. 114. Крылов Н. В., 82 арк.
- 230. Спр. 181. Понятовский В. В., 78 арк.
- 231. Спр. 182. Рапопорт Э. А., 88 арк.
- 232. Спр. 220. Харченко А. Н., 86 арк.
- 233. Спр. 260. Яхонтов И. А., 73 арк.

*Оп. 3. Алфавит дел, находящихся в архиве,
выбывших из института слушателей (1909 – 1911 гг.)*

- 234. Спр. 2. Дело Абакулова Александра Викторовича, 11 арк.
- 235. Спр. 14. Авакянц А. А., 7 арк.
- 236. Спр. 15. Авакянц А. Д., 8 арк.
- 237. Спр. 16. Авакянц К. О., 16 арк.
- 238. Спр. 129. Ашкенази А. М., 11 арк.
- 239. Спр. 130. Ашкенази И. Ф.-Ф., 8 арк.
- 240. Спр. 158. Базилевич В. И., 12 арк.
- 241. Спр. 302. Богуславская М. И., 13 арк.
- 242. Спр. 309. Богоявленский Н. С., 28 арк.
- 243. Спр. 395. Бунин И. И., 11 арк.
- 244. Спр. 532. Василенко А. Ф., 13 арк.
- 245. Спр. 609. Вознесенский А. М., 13 арк.
- 246. Спр. 610. Вознесенский И. И., 6 арк.
- 247. Спр. 611. Вознесенский С., 2 арк.
- 248. Спр. 669. Ветров А. С., 13 арк.
- 249. Спр. 670. Ветров Н. М., 16 арк.
- 250. Спр. 675. Вечерко Г. В., 37 арк.
- 251. Спр. 979. Грыздубов Д. И., 8 арк.

252. Спр. 1050. Горовиц Ш. Ш., 8 арк.
253. Спр. 1080. Дашкевич П. В., 15 арк.
254. Спр. 1081. Дашкевич В. В., 4 арк.
255. Спр. 1087. Девдоркани П. Н., 11 арк.
256. Спр. 1146. Докучаев Н. С., 2 арк.
257. Спр. 1573. Квитницкий П. В., 22 арк.
258. Спр. 1739. Косенко Б. П., 1 арк.
259. Спр. 1740. Косенко М. П., 5 арк.
260. Спр. 1769. Коцюбинский А. А., 2 арк.
261. Спр. 1884. фон Кнингаузен Ф. Э., 16 арк.
262. Спр. 1934. Ладыга А. Г., 11 арк.
263. Спр. 1950. Ландау Г. С., 8 арк.
264. Спр. 2000. Левитский Б. Г., 11 арк.
265. Спр. 2136. Людкевич Е. П., 6 арк.
266. Спр. 2308. Мендельсон А. Ш., 19 арк.
267. Спр. 2336. Мирза-Багирбен Ага Бек, 12 арк.
268. Спр. 2337. Матковский И. Д., 9 арк.
269. Спр. 2338. Мезерницкий П. И. 4 арк.
270. Спр. 2509. Нестеров П. П. 16 арк.
271. Спр. 2603. Островитянов К. В., 35 арк.
272. Спр. 2618. Павлов И. А., 5 арк.
273. Спр. 2619. Павловский Н., 8 арк.
274. Спр. 2620. Павловский И., 5 арк.
275. Спр. 2723. Погорелов Ф. И., 7 арк.
276. Спр. 2724. Подберезин Г. М., 8 арк.
277. Спр. 2725. Поддубный П. Е., 7 арк.
278. Спр. 2749. Полонский К. К., 4 арк.
279. Спр. 2750. Польшинский Е. Ф., 11 арк.
280. Спр. 2751. Поляков Я. А., 5 арк.
281. Спр. 2798. Прейс И. Р., 2 арк.

282. Спр. 2799. Преображенский С. Л., 1 арк.
283. Спр. 2800. Пржедмейская Несса, 17 арк.
284. Спр. 2801. Прибыш М. П., 17 арк.
285. Спр. 2802. Притыкина Р. М., 3 арк.
286. Спр. 2803. Преображенский П. П., 17 арк.
287. Спр. 2811. Проценко И. Л., 3 арк.
288. Спр. 2812. Проценко В. К., 9 арк.
289. Спр. 2813. Прусовский Г. И., 3 арк.
290. Спр. 3112. Сабуров А. Д., 19 арк.
291. Спр. 3113. Савастьянов Е. П., 35 арк.
292. Спр. 3114. Савченко Н. Н., 11 арк.
293. Спр. 3115. Савчук К. В., 6 арк.
294. Спр. 3514. Тырановец В. Г., 21 арк.
295. Спр. 3515. Тырановец П. Г. 4 арк.
296. Спр. 3516. Тычинин М. Г., 4 арк.
297. Спр. 3837. Чебан В. Ф., 6 арк.
298. Спр. 3838. Чеботарев Н. И., 8 арк.
299. Спр. 3839. Чеглыков И. М., 3 арк.
300. Спр. 3887. Чуйко В. Д., 4 арк.
301. Спр. 3888. Чуханов Г. Н., 11 арк.
302. Спр. 3889. Чхаидзе М. С., 10 арк.
303. Спр. 4185. Юнаков В. С., 31 арк.
304. Спр. 4196. Яковлев А. Г., 14 арк.
305. Спр. 4197. Яковлев Г. Я., 13 арк.
306. Спр. 4198. Яковлев И. Б., 3 арк.
307. Спр. 4199. Яковлев Г. Я., 8 арк.
308. Спр. 4200. Яковлев П. А., 9 арк.
309. Спр. 4201. Якубович Я.И., 7 арк.

Оп. 4. Списки студентів інституту (1914 – 1920 рр.)

310. Спр. 64. Астафьев А. П., 24 арк.
311. Спр. 167. Архангельский Н. Д., 14 арк.
312. Спр. 248. Бажанов А. Г., 11 арк.
313. Спр. 287. Бородин И. Д., 18 арк.
314. Спр. 312. Бережной Д. А., 10 арк.
315. Спр. 344. Береговой И. Г., 6 арк.
316. Спр. 352. Богданов Н. Н., 10 арк.
317. Спр. 353. Боголюбов Б. В., 12 арк.
318. Спр. 376. Баранов И. М., 21 арк.
319. Спр. 459. Будник Д. И., 3 арк.
320. Спр. 498. Базилевич П. Я., 6 арк.
321. Спр. 528. Бачинская А. Г., 11 арк.
322. Спр. 680. Будник С.-Л. А.-Б., 15 арк.
323. Спр. 757. Вавилов В. А., 8 арк.
324. Спр. 776. Виноградов Н. Н., 8 арк.
325. Спр. 780. Владимирова В. М., 13 арк.
326. Спр. 781. Вознесенский В. В., 10 арк.
327. Спр. 1860. Жданов В. М., 5 арк.
328. Спр. 1898. Жданов М. И., 18 арк.
329. Спр. 2199. Калашников Ф. Г., 7 арк.
330. Спр. 2200. Калашников А. А., 10 арк.
331. Спр. 2416. Копылов Е. Ф., 19 арк.
332. Спр. 2599. Катаев А. Ф., 31 арк.
333. Спр. 2674. Коцюбинская К. М., 7 арк.
334. Спр. 2948. Лебедев М. А., 3 арк.
335. Спр. 2949. Лебедев С. А., 17 арк.
336. Спр. 2968. Лотоцкий Е. И., 3 арк.
337. Спр. 2977. Любченко А. И., 17 арк.
338. Спр. 3269. Мальцев И. П., 10 арк.

339. Спр. 3689. Нестеров И. И., 7 арк.
340. Спр. 3704. Нестеров Н. Д., 2 арк.
341. Спр. 3909. Оболенский М. Г., 7 арк.
342. Спр. 4015. Пахомов К. Ф., 12 арк.

Оп. 5. Реестр студентов, которые выбыли из бывшего

Киевского коммерческого института и КИНГ по разным причинам

343. Спр. 197. Андрузский Георгий Александрович, 24 арк.
344. Спр. 205. Антонович Франц-Адольфович, 32 арк.
345. Спр. 323. Базилевич Виктор Иванович, 14 арк.
346. Спр. 324. Базилевич Гаврил Тимофеевич, 32 арк.
347. Спр. 325. Базилевич Иван Яковлевич, 16 арк.
348. Спр. 720. Богаевский Павел Яковлевич, 24 арк.
349. Спр. 721. Богаевский Владимир Иванович, 6 арк.
350. Спр. 763. Бойченко Михаил Михайлович, 15 арк.
351. Спр. 1211. Веретенников Николай Александрович, 11 арк.
352. Спр. 1501. Ворошилов П. М.
353. Спр. 1996. Высоцкий Леон Соломонович, 5 арк.
354. Спр. 419. Деревянко Евгений Павлович, 39 арк.
355. Спр. 2508. Довженко Александр Петрович, 18 арк.
356. Спр. 2510. Довнар-Запольский Всеволод Митрофанович, 2 арк.
357. Спр. 3763. Ковалив Лев Борисович, 19 арк.
358. Спр. 4436. Кутепов Александр Иванович, 9 арк.
359. Спр. 4437. Кутепов Валерий Георгиевич, 11 арк.
360. Спр. 4438. Кутепов Михаил Константинович, 19 арк.
361. Спр. 4439. Кутепов Сергей Константинович, 16 арк.
362. Спр. 5010. Ляпунов Михаил Михайлович, 19 арк.
363. Спр. 5985. Павленко Иван Антонович, 23 арк.
364. Спр. 6143. Переверзев Александр Григорович, 21 арк.
365. Спр. 6144. Переверзев Константин Андреевич, 23 арк.

366. Спр. 6145. Переверзев Николай Сергеевич, 27 арк.
367. Спр. 6349. Подмогильный Петр Терентиевич, 25 арк.
368. Спр. 6392. Полежаев Владимир Васильевич, 24 арк.
369. Спр. 7032. Рыльский Николай Александрович, 14 арк.
370. Спр. 7033. Рымаренко Петр Михайлович, 30 арк.
371. Спр. 7309. Сикорский Станислав Тимофеевич, 30 арк.
372. Спр. 8080. Тычинин Павел Григорьевич, 20 арк.

*Оп. 6. Дела выбивших из Киевского коммерческого института
слушателей. 1912 – 1913 гг.*

373. Спр. 31. Андриевский Дамиан Карпович, 27 арк.
374. Спр. 32. Андриевский Станислав Андреевич, 11 арк.
375. Спр. 50. Архангельская Мария Федоровна, 27 арк.
376. Спр. 75. Архангельский Николай Федорович, 24 арк.
377. Спр. 80. Базилевич Василий Иоаннович, 16 арк.
378. Спр. 95. Береговой Василий Яковлевич, 30 арк.
379. Спр. 116. Бородин Борис Викторович, 42 арк.
380. Спр. 117. Бородин Сергей Викторович, 37 арк.
381. Спр. 118. Бородин Николай Александрович, 15 арк.
382. Спр. 218. Василенко Иван Федорович, 20 арк.
383. Спр. 220. Вознесенский Александр Николаевич, 24 арк.
384. Спр. 221. Вознесенский Виктор Михайлович, 11 арк.
385. Спр. 252. Войцеховский Станислав Станиславович, 14 арк.
386. Спр. 313. Горохов Иван Петрович, 44 арк.
387. Спр. 360. Гржибковская Мария-Тереза Антоновна, 15 арк.
388. Спр. 399. Дроздович Максимилиан Нарцизович, 19 арк.
389. Спр. 496. Запольский Владимир Фаддеевич, 6 арк.
390. Спр. 555. Каминский Горгоний Яковлевич, 27 арк.
391. Спр. 556. Каминский Григорий Федорович, 9 арк.
392. Спр. 573. Квятковский Алексей Федорович, 20 арк.

393. Спр. 595. Ковалевская Нина Иосифовна, 14 арк.
394. Спр. 596. Ковалевский Николай Николаевич, 37 арк.
395. Спр. 601. Козлов Семен Алексеевич, 11 арк.
396. Спр. 628. Королев Николай Иванович, 12 арк.
397. Спр. 659. Ксенофонтов Вениамин Васильевич, 20 арк.
398. Спр. 663. Кудрявцев Николай Семенович, 23 арк.
399. Спр. 693. Крыжановский Михаил Парфентиевич, 10 арк.
400. Спр. 773. Лебедев Борис Автономович, 23 арк.
401. Спр. 775. Лебедев Иван Митрофанович, 38 арк.
402. Спр. 776. Лебедев Иван Григорович, 14 арк.
403. Спр. 809. Лотоцкий Виктор Николаевич, 36 арк.
404. Спр. 835. Левицкий Виталий Дмитриевич, 55 арк.
405. Спр. 840. Миллер Александр Оттонович, 63 арк.
406. Спр. 861. Мейер Вера Христиановна, 19 арк.
407. Спр. 876. Наумов Иван Сергеевич, 23 арк.
408. Спр. 897. Немчинов Иван Павлович, 17 арк.
409. Спр. 930. Огородников Алексей Иванович, 13 арк.
410. Спр. 971. Переверзев Александр Владимирович, 22 арк.
411. Спр. 1043. Падалка Евгений Павлович, 24 арк.
412. Спр. 1098. Рейнеке Бруно Константинович, 13 арк.
413. Спр. 1101. Родзевич Франц-Карл-Владимирович, 17 арк.
414. Спр. 1134. Романович-Славатинский Михаил Платонович, 30 арк.
415. Спр. 1164. Сванадзе Пармен Ефимович, 28 арк.
416. Спр. 1166. Свидзинский Владимир Ефимович, 44 арк.
417. Спр. 1223. Сташевский Иосиф Иосифович, 34 арк.
418. Спр. 1273. Сизионенко Александр Захарьевич, 36 арк.
419. Спр. 1300. Тарновский Александр Васильевич, 13 арк.
420. Спр. 1302. Фон-Таубе Иосиф Карлович, барон, 14 арк.
421. Спр. 1334. фон-Тирбах Иван Александрович, 66 арк.
422. Спр. 1423. Чарнецкий Эдуард Людвигович, 46 арк.

423. Спр. 1436. Черняховская Мария Васильевна, 14 арк.
424. Спр. 1463. Шарапов Александр Николаевич.
425. Спр. 1473. Шеховцов Сергей Николаевич, 15 арк.
426. Спр. 1476. Шиманский Игорь Владимирович, 23 арк.
427. Спр. 1492. Шульгин Василий Семенович, 14 арк.
428. Спр. 1517. Юденич Григорий Александрович, 35 арк.
429. Спр. 1554. Янсон Сигизмунд Сигизмундович.

*Оп. 7. Список студентов, которые закончили полный курс Киевского
коммерческого института и получили дипломы. 1912 – 1919 гг.*

430. Спр. 48. Андреев Н. Г., 84 арк.
431. Спр. 73. Баженов В. В., 76 арк.
432. Спр. 81. Барановский Яков Исаевич, 80 арк.
433. Спр. 83. Брауде Эйдля Хаимовна, 86 арк.
434. Спр. 90. Бас Нина Берковна, 63 с.
435. Спр. 134. Барац И. М.
436. Спр. 139. Бершадская А. С., 107 арк.
437. Спр. 193. Брауде Иосиф Моисеевич, 60 арк.
438. Спр. 205. Волховитинов Г. Е., 65 арк.
439. Спр. 323. Величковский Николай Иванович, 107 арк.
440. Спр. 340. Вышегородский Валентин Владимирович, 98 арк.
441. Спр. 357. Высоцкий В. Ш., 103 арк.
442. Спр. 360. Высоцкий Леон (Лейба) Соломонович (Шлемович), 72 арк.
443. Спр. 381. Вовк В. М.
444. Спр. 402. Воскресенский Константин Александрович, 82 арк.
445. Спр. 411. Высоцкий В.В., 96 арк.
446. Спр. 419. Гинзбург Юдель Ехыель Лейбович, 90 арк.
447. Спр. 491. Гордон Абрам-Ицко Леизерович, 136 арк.
448. Спр. 670. Добровольский Адам Францишек Геллодорович, 81 арк.
449. Спр. 686. Демченко Ипатий Григорьевич, 97 арк.

450. Спр. 699. Егоров Д. И.
451. Спр. 806. Иофе Евсей Залман Беркович, 82 арк.
452. Спр. 816. Иваницкий Владимир Алексеевич.
453. Спр. 890. Клименко И. А.
454. Спр. 893. Ковалевский Н. Я.
455. Спр. 936. Королева Ольга Васильевна, 106 арк.
456. Спр. 941. Коцюбинский А. А., 7 арк.
457. Спр. 982. Кашскар Ш.-Л.
458. Спр. 1029. Кириченко Григорий Иванович, 89 арк.
459. Спр. 1057. Левченко Евгений Андреевич, 110 арк.
460. Спр. 1137. Ландау Моисей Иосиф-Иоудинович, 94 арк.
461. Спр. 1232. Меркулов Николай Иванович, арк. 1–25.
462. Спр. 1326. Мирза-Авакянц Евгения Ивановна, 61 арк.
463. Спр. 1374. Новаковский.
464. Спр. 1493. Пахомов И. К.
465. Спр. 1790. Сташевский Иван Поликарпович, 96 арк.
466. Спр. 1918. Таубе Янкель Менделеев, 138 арк.
467. Спр. 1941. Тичинская Е. Р., 96 арк.
468. Спр. 1945. Тичинин А. П.
469. Спр. 1958. Ульчиев Г. К., 90 арк.
470. Спр. 1985. Фрадкин Ицко-Файбиш Хаимов, 102 арк.
471. Спр. 1986. Френкель Меер Лейбович, 99 арк.
472. Спр. 2054. Христенко Василий Карпович, 62 арк.
473. Спр. 2323. Ясинский Николай Тихонович, 84 арк.
474. Спр. 2334. Яновский Адольф Абрамович, 82 арк.
475. Спр. 2354. Яновский Гирич Озерович, 113 арк.
476. Спр. 2373. Еллинский В. Е., 68 арк.

Оп. 8. Циркулярні Учбового комітету Міністерства торгівлі та промисловості. Протоколи засідання учбового комітету. Списки слухачів (посвідчення Бабеля), викладачів та службовців інституту. Статуті різних гуртків та земляцтв. Фінансові звіти (1905 – 1920 рр.)

477. Спр. 1. Циркулярные распоряжения министерства торговли и промышленности с 1905 г. по 13 октября 1907 г., 262 арк.

478. Спр. 2. Протоколы заседаний Совета и учебного комитета Высших коммерческих курсов и Киевского коммерческого института, 57 арк.

479. Спр. 3. Протоколы заседаний Совета Киевского коммерческого института с сентября 1908 г. по декабрь 1911 г., 77 арк.

480. Спр. 4. Копии протоколов заседаний Совета и учебного комитета института, отчет о деятельности музея товароведения при Институте; список членов общества попечения о высшем коммерческом образовании, 26 арк.

481. Спр. 5. Устав Музыкального вокально-литературно-драматического кружка при Институте; прошения правления кружка и переписка с киевским губернатором о разрешении кружку устраивать собрания, занятия и вечера, 23 арк.

482. Спр. 6. Устав кружка «Зеленая звезда» студентов-эсперантистов Института; прошения о разрешении кружку устраивать собрания и занятия; список членов правления кружка, 7 арк.

483. Спр. 7. Устав «группы великороссов» при Институте и прошение слушателей об его утверждении, 10 арк.

484. Спр. 8. Копия устава «Украинского кружка» при Институте и прошение слушателей об его утверждении; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении кружку устраивать собрания, вечера, лекции и спектакли; списки членов правления кружка, 48 арк.

485. Спр. 10. Устав Прибалтийского землячества при институте; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать вечера, собрания и спектакли, списки членов правления землячества, 105 арк.

486. Спр. 12. Циркулярные постановления учебного комитета; переписка директора с почетным попечителем института Бобринским об утверждении устава Института, с Министерством торговли и промышленности об участии Института в экспедиции по изучению русских торговых сношений с Востоком, 125 арк.

487. Спр. 13. Протоколы заседаний учебного комитета; списки слушателей, поступивших в Институт в 1908 – 1909 гг., 46 арк.

488. Спр. 14. Отчет Музея товароведения, 94 арк.

489. Спр. 17. Книга регистрации документов слушателей, поступивших в институт в 1907 – 1908 гг., 233 арк.

490. Спр. 37. Списки слушателей, освобожденных от взносов платы за обучение в 1908 – 1912 гг. и получивших ссуду, 81 арк.

491. Спр. 41. Прошения лиц о предоставлении мест и об определении и увольнении служащих канцелярии, 85 арк.

492. Спр. 43. Копии устава, отчета, докладные записки и список членов общества попечения о высшем коммерческом образовании в г. Киеве; устав Киевского общества содействия распространению коммерческих знаний, 34 арк.

493. Спр. 46. Об участии института в сельскохозяйственной выставке в г. Екатеринославле, об организации выставок Музея товароведения при институте, 62 арк.

494. Спр. 48. Устав общества любителей социальных знаний при институте и переписка с учебным отделом министерства торговли и промышленности об его утверждении. Список членов общества, 37 арк.

495. Спр. 49. Устав Северо-западного землячества при институте; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера и спектакли; списки членов правления и отчет кассы землячества, 52 арк.

496. Спр. 52. Устав Екатеринославского землячества при институте; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении

землячеству устраивать собрания, лекции, вечера и спектакли; списки членов правления и отчет кассы землячества, 68 арк.

497. Спр. 53. Устав Кавказского землячества при институте; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера и собрания, 56 арк.

498. Спр. 54. Об утверждении устава Костромского землячества при институте и о выборах членов правления землячества, 7 арк.

499. Спр. 55. Прогшения правления Черниговского землячества при институте о разрешении собраний землячества, 10 арк.

500. Спр. 57. Устав французского литературного кружка студентов института, 1 арк.

501. Спр. 60. Прогшения слушателей института о разрешении организации статистического кружка и проведении собраний, 6 арк.

502. Спр. 63. Программы предметов, представленные в учебный комитет профессорами и преподавателями Института, 50 арк.

503. Спр. 65. Планы преподавания и расписания лекций на 1909 - 1915 гг., 49 арк.

504. Спр. 71. Книга регистрации документов слушателей, поступивших в институт в 1909, 1910, 1911 гг., 195 арк.

505. Спр. 77. Расписание экзаменов и зачетов в Институте на 1909 – 1913 гг., 77 арк.

506. Спр. 115. Финансовый отчет института за 1908 – 1909 учебный год, 7 арк.

507. Спр. 118. Списки слушателей, не уплативших за обучение и исключенных из института в 1909 – 1910, 1910 – 1911 учебных годах, 27 арк.

508. Спр. 125. Редакция «Известий К.К.И.», 66 арк.

509. Спр. 126. Доклад директора о принятии институтом кассы высших коммерческих курсов, 2 арк.

510. Спр. 128. Копия циркуляра Министерства торговли и промышленности 14 августа 1910 г., 1 арк.

511. Спр. 129. Докладная записка об истории развития коммерческого образования в России и деятельности коммерческих институтов в гг. Москве и Киеве; проект положения об институте, 172 арк.

512. Спр. 131. Повестки о заседаниях общества попечения о высшем коммерческом образовании, совета и учебного комитета с перечнем рассматриваемых вопросов; списки профессоров и преподавателей института, 330 арк.

513. Спр. 134. Уставы землячеств и научных кружков при Институте, 90 арк.

514. Спр. 136. Прошение правления Донского землячества, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера и спектакли; списки членов землячества, нуждающихся в пособии, 34 арк.

515. Спр. 138. Прошения правления Курского землячества, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера, спектакли, 18 арк.

516. Спр. 140. Устав Новозыбковского землячества при институте и прошение слушателей о его утверждении; списки членов правления землячества, 20 арк.

517. Спр. 141. Прошения правления Орловского землячества, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера, спектакли, 36 арк.

518. Спр. 143. Копия устава Самарского землячества при институте и прошения слушателей об его утверждении. Переписка с киевским губернатором и удостоверения о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера, спектакли. Список действительных членов землячества и членов правления, 60 арк.

519. Спр. 144. Копия устава Смоленского землячества при институте; прошение правления землячества, удостоверения и переписка с киевским

губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, лекции, вечера и спектакли, 41 арк.

520. Спр. 145. Устав Юго-Западного землячества и прошение слушателей об его утверждении, 3 арк.

521. Спр. 146. Устав кружка киевлян при институте и прошения слушателей об его утверждении; прошения правления кружка, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении кружку устраивать собрания, лекции, вечера, спектакли; списки членов правления и отчет о деятельности кружка, 111 арк.

522. Спр. 148. Устав кружка по изучению философии и прошения слушателей об его утверждении, 14 арк.

523. Спр. 154. Приложения к протоколам учебного комитета за 1910 и 1911 учебный год, 146 арк.

524. Спр. 155. Протокол заседаний коммерческо-технического отделения института, 108 арк.

525. Спр. 156. Протоколы заседаний экономического отделения института, 174 арк.

526. Спр. 158. Докладная записка преподавателя Русова о статьях и работах, печатанных в журнале института «Известия»; об организации практических занятий по статистике, 4 арк.

527. Спр. 161. Отчет о деятельности музея товароведения при институте; список лиц и учреждений, предоставивших коллекции для музея; программы практических занятий, 142 арк.

528. Спр. 164. Докладная записка комиссии по организации кабинета торговлеведения; список книг и трудов, выделенных из фундаментальной библиотеки для кабинета, 14 арк.

529. Спр. 170. Прошение слушателя коммерческого отделения о разрешении экскурсии слушателей в г. Владимир, 1 арк.

530. Спр. 171. Прошение слушателей и преподавателей о разрешении экскурсий слушателей на Волгу под руководством проф. В. А. Косинского, 6 арк.

531. Спр. 179. Прошение правления Северо-Западного землячества о разрешении экскурсии слушателей в г. Минск, список экскурсантов, 3 арк.

532. Спр. 185. Прошение правления Донского землячества о разрешении экскурсии слушателей в гг. Ростов и Таганрог; список экскурсантов, 10 арк.

533. Спр. 186. Прошение слушателей института и преподавателя Якововского о разрешении экскурсии членам Самарского землячества в г. Самару, список экскурсантов, 11 арк.

534. Спр. 199. Правила выпускных испытаний, о стипендиях, музея товароведения и проч., 18 арк.

535. Спр. 203. Новейшая история Западной Европы (протоколы курсовых испытаний по новейшей истории Западной Европы), 104 арк.

536. Спр. 208. Протоколы экзаменов по прикладной экономии и введения в экономическую статистику Воблого и Косинского, 5 арк.

537. Спр. 209. Протоколы экзаменов по сельскохозяйственной экономии профессора Бажаева, 4 арк.

538. Спр. 282. Смета института на 1910/11 учебный год, отчеты института за 1909/10, 1910/11 учебные годы, 83 арк.

539. Спр. 314. Переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности и воинскими присутствиями о предоставлении слушателям отсрочки по отбыванию воинской повинности, 181 арк.

540. Спр. 315. Списки и биографические сведения о личном составе института, представленные в учебный отдел Министерства торговли и промышленности, 129 арк.

541. Спр. 316. Список лиц личного состава, имеющих право быть избранными присяжными заседателями по г. Киеву, 121 арк.

542. Спр. 319. Об утверждении устава Союза академистов Киевского коммерческого института, 47 арк.

543. Спр. 320. Протоколы заседаний правления об утверждении уставов землячеств; списки студенческих организаций и землячеств, состоящих при институте, 37 арк.

544. Спр. 321. Уставы Кременчугского, Тамбовского, Закавказского, Симбирского, Северо-Западного и Роменского землячеств слушателей института и прошения об их утверждении, 24 арк.

545. Спр. 322. Устав Северо-Кавказского землячества при институте; переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, вечера и спектакли; полугодовой отчет кассы и списки членов правления землячества, 44 арк.

546. Спр. 323. Проект устава Сибирского землячества слушателей института; прошения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, вечера и спектакли; отчет кассы и списки правления землячества (1911 – 1914 гг.), 63 арк.

547. Спр. 331. Дело по объявлениям и повесткам, 185 арк.

548. Спр. 332. Планы преподавания и расписания лекций, экзаменов и практических занятий на 1911 – 1912 учебный год, 57 арк.

549. Спр. 342. Протоколы заседаний комиссии по организации командировок слушателей за границу с учебной целью, 21 арк.

550. Спр. 353. Прогшения и удостоверения о командировках слушателей экономического отделения Драгоманова и Красицкой в Швейцарию. Реферат Красицкой «О кооперативном движении в Швейцарии», 16 арк.

551. Спр. 355. Прогшения и удостоверения об организации экскурсии слушателей института в г. Витебск. Списки экскурсантов, 10 арк.

552. Спр. 409. Матрикулы и зачетные свидетельства слушателей института, 124 арк.

553. Спр. 416. О приобретении коллекций и оборудования для музея товароведения, 334 арк.

554. Спр. 434. Копия договора Комитета общества попечения о высшем коммерческом образовании в г. Киеве с подрядчиком Колмановским о постройке новых зданий коммерческого института, 117 арк.

555. Спр. 437. Рапорты и переписка с архитектором В.А. Обремским о постройке зданий института, 31 арк.

556. Спр. 455. Ведомость о количестве больных студентов за 1910-11 учебный год и переписка с врачом института о приобретении стерилизатора, 9 арк.

557. Спр. 464. Устав института, переписка с Учебным отделом Министерства торговли и промышленности об утверждении устава, о правилах приема в действ. слушатели института, 119 арк.

558. Спр. 467. Выписка из протоколов заседаний Попечительного совета института и переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности о передачи институту имущества, принадлежащего обществу попечения о высшем коммерческом образовании; в связи с его ликвидацией, 19 арк.

559. Спр. 473. Устав Владимирского землячества при институте. Библиотечный устав и список книг, имеющихся в библиотеке землячества. Списки членов правления и лиц, подавших прошения о ссуде. Прощения, удостоверения и переписка с киевским губернатором о разрешении землячеству устраивать собрания, вечера и спектакли, 42 арк.

560. Спр. 477. Прощение слушателей об утверждении устава Симбирского землячества при институте. Список нуждающихся, 4 арк.

561. Спр. 478. Устав Тамбовского землячества при институте, 6 арк.

562. Спр. 479. Прощение правления Уральского землячества слушателей института об утверждении изменений и дополнений в уставе. Переписка с киевским губернатором о разрешении устройства собраний, вечеров, лекций и концертов. Список членов управления землячества, 18 арк.

563. Спр. 480. Устав Эллинского (греческого) землячества при институте и прошение слушателей об его утверждении, 6 арк.

564. Спр. 482. Прошение слушателей и удостоверение об утверждении устава научного кружка студентов из Грузии; прошения основателей кружка о разрешении устраивать лекции, концерты и спектакли, 23 арк.

565. Спр. 483. Устав научного кружка студентов-осетин при институте и прошение слушателей об его утверждении; список членов кружка, 6 арк.

566. Спр. 496. Протоколы заседаний и отчеты о деятельности комиссии по пересмотру преподавания в институте. Программы и планы преподавания. Правила о выпускных испытаниях, 168 арк.

567. Спр. 498. Программы по предметам, читаемым в институте, 132 арк.

568. Спр. 511. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Остапенко С. С. за границу, 7 арк.

569. Спр. 538. По утверждению правил о приеме в Киевский коммерческий институт, 15 арк.

570. Спр. 546. Списки слушателей 1909 г. поступления, за 1912 – 1916 гг., 114 арк.

571. Спр. 600. Список лиц, окончивших полный курс наук и выбывших из института до окончания курса, 39 арк.

572. Спр. 601. Протоколы заседаний правления института за 1912 г., 231 арк.

573. Спр. 602. Протоколы заседаний правления института за 1912 г., 16 арк.

574. Спр. 607. Финансовый отчет института за 1911 – 1912 учебный год, 14 арк.

575. Спр. 609. Акт о сдаче движимого имущества и капиталов директором института попечительному совету. Сведения о состоянии движимого имущества учебно-вспомогательных учреждений института, 50 арк.

576. Спр. 612. Протоколы комиссии по приему зданий, выстроенных подрядчиком Колмачевским; отчет строительной комиссии о постройке новых зданий в усадьбе института, 26 арк.

577. Спр. 619. Протоколы Правления о выдаче ссуд в 1912 – 1913 уч. г. Списки слушателей, получивших ссуды, с отметкой об успеваемости, 85 арк.

578. Спр. 649. Списки и ведомости на выдачу жалованья и наградных служащим института, 39 арк.

579. Спр. 653. Проект устава института; переписка с Учебным отделом Министерства торговли и промышленности об изменении 62 статьи устава, 17 арк.

580. Спр. 654. Копия протокола заседаний общества попечения о высшем коммерческом образовании о закрытии общества и передаче имущества институту; повестки о заседании попечительного совета с перечнем рассматриваемых вопросов; список членов попечительного совета, 24 арк.

581. Спр. 659. Переписка с управляющим учебным отделом Министерства торговли промышленности о передаче институту имущества общества попечения о высшем коммерческом образовании; об утверждении постановлений попечительного совета института о размере вознаграждений профессорско-преподавательского состава; об учреждении при институте стипендии в честь 300-летия дома Романовых; списки членов попечительного совета, 80 арк.

582. Спр. 660. Докладные записки, представленные директором в попечительный совет института об утверждении стипендий слушателям, об увеличении жалованья профессору Кобецкому и др., 15 арк.

583. Спр. 665. Об утверждении устава общества «экономистов» при Киевском коммерческом институте, 71 арк.

584. Спр. 666. Письма и телеграмма от организационного бюро съезда по холодильному делу в Тифлисе о командировании на съезд представителей от института, 13 арк.

585. Спр. 667. Об участии института в Киевском земском съезде по пожарно-страховому делу в г. Киеве, 16 арк.

586. Спр. 669. Дело Киевского коммерческого института по переписке с съездом представителей промышленности и торговли юга России, 3 арк.

587. Спр. 670. Переписка с Бюро по созыву Всероссийского сельскохозяйственного съезда в г. Киеве, 17 арк.

588. Спр. 671. Переписка с Киевским обществом сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности о командировании от института представителя на заседание общества для решения вопроса об учреждении музея, 4 арк.

589. Спр. 672. По участию института в выставке Приамурского края в г. Хабаровск, 2 арк.

590. Спр. 675. Протоколы учебного комитета Киевского коммерческого института 1913 – 1914 учебный год, 78 арк.

591. Спр. 676. Копии протоколов учебного комитета за 1912 – 13 уч. г., 32 арк.

592. Спр. 681. Протоколы заседаний коммерческо-технического отделения, 36 арк.

593. Спр. 686. Разные дела и заявления частных лиц, 43 арк.

594. Спр. 687. Докладная записка и план издания научно-справочной книги «Вся Япония», 18 арк.

595. Спр. 694. Вырезки из газет «Киевская мысль», «Русское слово» и «Киевлянин» о забастовке студентов института, 108 арк.

596. Спр. 696. Прошения слушателей о командировке их за границу летом 1913 г., 76 арк.

597. Спр. 700. Дело Киевского коммерческого института о командировании слушателя 8 семестра экономического отделения Святозара Михайловича Драгоманова в Гент, 10 арк.

598. Спр. 702. Прошение и удостоверение о командировке действительного слушателя 8 семестра экономического отделения Григория Михайловича Словачевского в Германию, 49 арк.

599. Спр. 703. Прошение, докладная записка и удостоверение о командировке вольнослушателя экономического отделения Григория Кельмановича Букшпана в Сев. Германию, Бельгию и Южн. Францию, 2 арк.

600. Спр. 704. Прошение, докладная записка и удостоверение о командировке вольнослушателя экономического отделения, 21 арк.

601. Спр. 705. Прошение, докладная записка и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Михайлова в Кельн и Лион, 10 арк.

602. Спр. 706. Прошение, рекомендательные письма и удостоверения вольнослушателя экономического отделения Самуила Яковлевича Лайнера в Монголию, 33 арк.

603. Спр. 707. Прошение, удостоверение и отчет вольнослушателя экономического отделения, 14 арк.

604. Спр. 708. Прошение, рекомендательные письма и удостоверения вольнослушателя экономического отделения Эммануила Ноиховича Пышнова в г. Париж, 26 арк.

605. Спр. 709. Прошение и удостоверение о командировке действительного слушателя 8 семестра экономического отделения Жака Яковлевича Кассиса в Северную Персию, 7 арк.

606. Спр. 710. О командировании вольнослушателя 3 сем. экономического отд. А.-Г. Д. Лурия в США, 4 арк.

607. Спр. 711. О командировании вольнослушателя 4 сем. эк. отд. Р. Н. Кацнельсона в Сирию и Палестину, 6 арк.

608. Спр. 712. Дело о командировании действительного слушателя 8 семестра экономического отделения С. И. Новаковского в Японию, 46 арк.

609. Спр. 713. О командировании Ф. Х. Задорожного на Кавказ, 1 арк.

610. Спр. 714. О командировании действ. слушателя 7 сем. экон. отд. Б. Н. Варыпаева в г. Хабаровск, 3 арк.

611. Спр. 716. О командировании вольнослушателя 6 сем. эк. отд. Л. И. Троцкого в ферганскую долину, 2 арк.

612. Спр. 717. Свидетельства о политической проверке лиц, выданные для предъявления в институт при поступлении, 101 арк.

613. Спр. 719. Список действительных слушателей и вольнослушателей II-го и III-го семестров 1913 г., 311 арк.

614. Спр. 728. Выписки из протоколов заседаний правления о перечислениях в действительные слушатели лиц, состоящих условно действительными слушателями и вольнослушателями, 31 арк.

615. Спр. 809. Протоколы и отчеты об экзаменах испытательной комиссии института; статистические сведения и списки лиц, сдавших экзамены и получивших дипломы, 203 арк.

616. Спр. 813. Дело по выдаче удостоверений слушателям Института для вступления в члены Киевского студенческого вегетарианского общества, 2 арк.

617. Спр. 823. Копии протоколов заседаний правления, списки студентов за 1913 – 1916 гг., 157 арк.

618. Спр. 837. Циркуляры директора Института; докладная записка директора и прошения преподавателей о выдаче пособия на командировки за границу; выписка из протокола заседания комиссии по заграничным командировкам; правила пользования кабинетами при Институте; заметки к постройке здания музея товароведения; правила о приеме в институт лиц иностранного подданства; воззвание общества помощи пострадавшим в войне солдатам и их семьям; списки слушателей, подавших прошения в общество вспомоществования о выдаче ссуды для уплаты за обучение, 227 арк.

619. Спр. 838. Сравнительная ведомость роста ассигнований на учебно-вспомогательные учреждения института с 1906 по 1913 г., 4 арк.

620. Спр. 840. Протокол заседаний строительной комиссии, 39 арк.

621. Спр. 841. Протокол заседаний строительной комиссии Киевского коммерческого института, 86 арк.

622. Спр. 843. Протокол заседаний попечительного совета; доклад директора, переписка с учебным отделом Министерства торговли промышленности. О приобретении институтом усадьбы Корчак-Новицкого по Бибииковскому бульвару № 28, 54 арк.

623. Спр. 866. Статистические сведения о личном составе института; списки и сведения о служащих института, представленных к наградам, 151 арк.

624. Спр. 877. Приходно-расходная книга ссудо-сберегательной кассы института, 79 арк.

625. Спр. 878. Повестки о заседании попечительного совета с перечнем рассматриваемых вопросов, 7 арк.

626. Спр. 881. Дело Киевского коммерческого института с уставами землячеств и кружков, 56 арк.

627. Спр. 883. Проект устава Рязанского землячества и прошение слушателей института об его утверждении, 9 арк.

628. Спр. 884. Сведения о личном составе института и список членов общества экономистов, представленные в Учебный отдел Министерства торговли и промышленности; отчет комитета общества вспомоществования недостаточным студентам за 1913 – 1914 годы, 68 арк.

629. Спр. 891. Сведения о состоянии учебного заведения и количестве учащихся в 1912 – 1915 гг., 98 арк.

630. Спр. 892. Схемы преподавания в Институте за 1913 – 1914, 1914 – 1915, 1916 – 1917 учебные годы, 33 арк.

631. Спр. 893. Программа курсов, читаемых в институте, 124 арк.

632. Спр. 897. О реформе преподавания и реорганизации коммерческо-технического отделения, 21 арк.

633. Спр. 899. Об организации при институте страховых, бухгалтерских и счетоводных курсов, 32 арк.

634. Спр. 910. Список коллекций, поступивших в музей товароведения с Киевской всероссийской выставки; инвентарные описи кабинетов и лабораторий института, 26 арк.

635. Спр. 912. Переписка с начальником Киевского военно-окружного интендантского управления об организации при институте краткосрочных курсов по военно-интендантскому делу, 2 арк.

636. Спр. 917. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Маркова Д. П. в Германию, 3 арк.

637. Спр. 918. Прошения, удостоверения и переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности о командировке слушателя Варзина А. А. в Германию, 9 арк.

638. Спр. 919. Прошение и удостоверения о командировке слушателя экономического отделения Фергардта В. С. в Германии, 11 арк.

639. Спр. 920. Прошение, докладная записка и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Лепарского А. Н. в Германию, 5 арк.

640. Спр. 922. Прошение и удостоверения о командировке вольнослушателя экономического отделения Марголина С. А. в Германию, 3 арк.

641. Спр. 923. Прошение, докладная записка и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Ортенберга Х. Я. в Голландию и Германию, 17 арк.

642. Спр. 924. Прошение и удостоверения о командировке слушателя экономического отделения Мадея Г. А. в Италию, 26 арк.

643. Спр. 925. Прошения, рекомендательные письма и удостоверения о командировке слушателя экономического отделения Артамонова А. В. в Китай, 9 арк.

644. Спр. 926. Прошения, рекомендательные письма и удостоверения о командировке слушателя экономического отделения Козловского Н. М. в Китай, 12 арк.

645. Спр. 927. Прошение, докладная записка, удостоверение о командировке слушателя коммерческо-технического отделения Квашинского А. А. в Манчжурию, список предметов, намеченных для приобретения в Манчжурии и Китае для коллекции, 15 арк.

646. Спр. 928. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Громаковского Г. в Португалию, 3 арк.

647. Спр. 929. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Рисаксенского А. А. в Швейцарию, 6 арк.

648. Спр. 931. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Кагана М. О. в Японию, 4 арк.

649. Спр. 932. Прошение, рекомендательные письма и удостоверения о командировке слушателя экономического факультета Клетного А. Л. в Японию, 35 арк.

650. Спр. 933. Удостоверения и рекомендательные письма о командировке слушателя экономического отделения Новаковского С. И. в Японию, 20 арк.

651. Спр. 934. Прошение, рекомендательные письма и удостоверения о командировке слушателя экономического отделения А. Л. Клетного в Японию, 20 арк.

652. Спр. 935. Прошения слушателей, которым отказано в командировках за границу в 1914 г., 48 арк.

653. Спр. 936. Прошение, рекомендательные письма и удостоверения о командировке вольнослушателя коммерческо-технического отделения Китайгородского в Дмитриевский уезд Московской губернии, 24 арк.

654. Спр. 937. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Задорожного Ф. Х. на Кавказ, 4 арк.

655. Спр. 938. Переписка с киевским губернатором о разрешении экскурсии слушателей в село Будаевку, Киевской губернии, 2 арк.

656. Спр. 967. Сведения о количестве слушателей в институте по вероисповеданию, 36 арк.

657. Спр. 979. Сведения о количестве слушателей в 1914 – 1915 гг. по вероисповеданию; списки вольнослушателей переведенных в действительные, 16 арк.

658. Спр. 986. Списки слушателей института, 22 арк.

659. Спр. 1066. Списки лиц, прослушавших полный курс наук в институте в 1914 – 1915 учебном году, 55 арк.

660. Спр. 1069. Списки слушателей, окончивших институт в 1914 – 1919 гг., 54 арк.

661. Спр. 1072. Списки слушателей, получивших зачетные свидетельства в 1914 – 1919 гг., 200 арк.

662. Спр. 1084. Протокол заседания строительной комиссии института; сметы на 1914 – 1915 учебный год, 45 арк.

663. Спр. 1086. Протоколы заседаний строительной комиссии института; о закладке нового здания института; списки общества содействия распространению коммерческих знаний и личного состава института, 10 арк.

664. Спр. 1087. Протоколы заседаний строительной комиссии; проект и копии ведомости изменения проекта расширения зданий института; сведения и кубатура новых зданий, построенных в 1914 г., 147 арк.

665. Спр. 1089. Сметы на постройку новых зданий коммерческого института, 107 арк.

666. Спр. 1091. Переписка с подрядчиками и сметные расценки, предоставленные ими на постройку зданий, вместе с заявлениями о желании взять на себя подряд, 85 арк.

667. Спр. 1092. Переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности о залоге недвижимого имущества Института в Киевском земельном банке, 14 арк.

668. Спр. 1117. Заявления, рекомендательные письма и автобиографии лиц, поступивших на службу в институт, 15 арк.

669. Спр. 1124. Ведомость на выдачу жалованья и наградных служащим отеля «Киев», принадлежащего коммерческому институту, 39 арк.

670. Спр. 1126. Списки личного состава Института, 133 арк.

671. Спр. 1128. Текущая переписка за 1915 и 1916 гг., 230 арк.

672. Спр. 1129. Протоколы заседаний и списки членов попечительного совета; переписка с Министерством торговли и промышленности о назначении пособия семье умершего профессора Русова и о предоставлении отпусков профессорам для окончания научных работ, 38 арк.

673. Спр. 1150. О сборе коллекций для музея товароведения, 30 арк.

674. Спр. 1151. Описи коллекций, поступивших в институт в 1916 г., 85 арк.

675. Спр. 1154. Отчет по фундаментальной библиотеке за 1914 – 1915 гг. Список лиц и учреждений, пожертвовавших книги в библиотеку института в 1914 – 1915 гг.; переписка с Самофаловой о приобретении Институтом библиотеки покойного профессора Самофалова, 173 арк.

676. Спр. 1155. Выписка из протокола заседания правления и переписка с женой умершего профессора Самофалова о приобретении институтом его библиотеки, 43 арк.

677. Спр. 1161. Прошения, удостоверения, предварительный план работы командировки слушателя экономического отделения Винограда А.-Г. Л. в Англию, 7 арк.

678. Спр. 1162. О командировке вольнослушателя 7 семестра коммерческого отделения Германа Вольфовича Франка в Англию, предварительная программа работы, 12 арк.

679. Спр. 1164. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Мадея Г. Д. в Румынию, Болгарию, Италию и Францию, 7 арк.

680. Спр. 1165. Прошение, рекомендательные письма и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Золотавина в Пермскую губернию, 7 арк.

681. Спр. 1166. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Кагана М.-М. Е. в Японию, 9 арк.

682. Спр. 1167. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Рудьева В. М. в распоряжение Бессарабской казенной палаты, 5 арк.

683. Спр. 1168. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Покуля на Кавказ; предварительный план работы в командировке, 9 арк.

684. Спр. 1169. Прошение и предварительный план работы в командировке слушателя экономического отделения Месяца С. И. на Северный Кавказ, 7 арк.

685. Спр. 1170. О командировании д. сл. 4 сем. эк. отд. Бориса Гремяченского в Кубанскую область, 19 арк.

686. Спр. 1171. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Приймака Г. В. на станции Лиски и Грязи и г. Тамбов, 3 арк.

687. Спр. 1172. Прошение, удостоверение и переписка с московским губернатором о командировке слушателя коммерческо-технического отделения Китайгородского А. Э. в Московскую губернию, 9 арк.

688. Спр. 1173. Прошение, удостоверение и переписка с петроградским градоначальником о командировании слушателя экономического отделения Шнейдера в Петроград, 11 арк.

689. Спр. 1174. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Ситницкого Я. К. в Приамурский край, 11 арк.

690. Спр. 1175. Прошение и удостоверение о командировке слушателя экономического отделения Иванова И. П. в Западную Сибирь, 5 арк.

691. Спр. 1177. Прошение, удостоверение и переписка с самаркандским губернатором о командировке слушателя экономического отделения Гордеева Г. С. в Туркестан, 20 арк.

692. Спр. 1178. Заявление ассистента Грищинского и переписка с владельцем фирмы А. Э. Адельгейм о разрешении экскурсии слушателей института на месторождение каолина в Бердичевский уезд Киевской губ., 4 арк.

693. Спр. 1250. Выписки из протоколов заседания правления, списки лиц, прослушавших курсов наук института, 66 арк.

694. Спр. 1251. Списки слушателей, прослушавших курс наук в институте, 120 арк.

695. Спр. 1258, том 2. Протоколы Правления Киевского коммерческого института, 152 арк.

696. Спр. 1274. Смета на исправление повреждений вызванных пожаром в помещении Института; переписка со страховым обществом о возмещении убытков от пожара и перестраховке зданий Института, 24 арк.

697. Спр. 1277. Списки профессоров, преподавателей и служащих Института и их семей желающих эвакуироваться с Институтом в г. Саратов; переписка с главнокомандующим Юго-Западного фронта о порядке эвакуации Института, списки личного состава Института реэвакуированных в г. Киев, 445 арк.

698. Спр. 1279. Копия протокола заседания учебного комитета; брошюра «Законов и распоряжений по обстоятельствам военного времени»; переписка с главнокомандующим армиями юго-западного фронта о реэвакуации Института в г. Киев. Списки реэвакуированных профессоров и преподавателей Института, 107 арк.

699. Спр. 1289. Списки слушателей, внесших плату за обучение в 1915/16 учебном году, 71 арк.

700. Спр. 1299. Описание и образец нагрудного знака для окончивших Институт. Образец форменной одежды и нагрудного знака для воспитанников учебных заведений министерства финансов, 10 арк.

701. Спр. 1300. Заявления служащих о грубом обращении студентов со служебным персоналом института, 4 арк.

702. Спр. 1304. Списки профессорско-преподавательского состава института, 49 арк.

703. Спр. 1307. Списки служащих Киевского коммерческого института за 1915 г., 11 арк.

704. Спр. 1314. Дело Киевского коммерческого института об открытии при институте студенческих научных кружков, 15 арк.

705. Спр. 1322. Объявление о конкурсе на замещение в Институте вакансий кафедры высших финансовых вычислений, 14 арк.

706. Спр. 1324. Протоколы заседаний комиссии по замещению кафедры финансовых вычислений, 14 арк.

707. Спр. 1325. Сведения о деятельности института и вспомогательных учреждений, собранные для юбилейного сборника десятилетнего существования института, 328 арк.

708. Спр. 1326. Обращение юбилейной комиссии к бывшим слушателям Института о присылке материалов для исторического очерка десятилетнего существования Института; копия отчета общества попечения о высшем коммерческом образовании за 1-й год существования 1909 – 1910; снимок членов общества, 24 арк.

709. Спр. 1327. Положение об Институте; переписка с профессорами о пересылке ученых трудов; с лицами окончившими Институт, 76 арк.

710. Спр. 1328. Сведения об ученых трудах, изданных профессорами Института в 1916 – 1917 учебном году; списки профессоров, преподавателей, лаборантов и ассистентов Института, 17 арк.

711. Спр. 1330. Отчеты о деятельности музея товароведения и кабинета торговлеведения за 1914 – 1915 учебный год, 40 арк.

712. Спр. 1331. Об устройстве восточной выставки при музее товароведения, 4 арк.

713. Спр. 1345. Протокол заседания комиссии по командировкам слушателей Института по России и за границу; списки и отчеты получивших назначение в командировку (1915 – 1916 гг.), 22 арк.

714. Спр. 1353. Прошение слушателя коммерческо-технического отделения Брика о командировке его в Донецкий каменноугольный район, 1 арк.

715. Спр. 1424. Протоколы и копии протоколов заседаний правления, акты и переписка со строительной конторой подрядчика Гинсбурга Л. Б. о ремонте помещений Института, 43 арк.

716. Спр. 1426. Список студентов, получивших аванс на заграничные командировки. Список служащих Института, получивших взыскания, 84 арк.

717. Спр. 1428. Списки слушателей, получивших ссуды по постановлению правления, 51 арк.

718. Спр. 1436. Список студентов 3-го курса 1913 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 38 арк.

719. Спр. 1437. Список студентов 3-го курса призываемых на военную службу, 35 арк.

720. Спр. 1438. Список студентов 1-го и 2-го курса 1914, 1915 годов поступления, подлежащих призыву на военную службу, 22 арк.

721. Спр. 1439. Список студентов 2-го курса 1914 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 44 арк.

722. Спр. 1440. Список студентов 2-го курса 1914 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 24 арк.

723. Спр. 1441. Список студентов 2-го курса 1914 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 28 арк.

724. Спр. 1442. Список студентов 2-го курса 1914 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 26 арк.

725. Спр. 1443. Список студентов 1-го курса 1915 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 35 арк.

726. Спр. 1444. Список студентов 1-го курса (1915 г. поступления) подлежащих призыву на военную службу, 17 арк.

727. Спр. 1445. Список студентов 1-го курса 1915 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 27 арк.

728. Спр. 1446. Список студентов 1-го курса 1915 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 38 арк.

729. Спр. 1447. Список студентов 1-го курса 1915 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 33 арк.

730. Спр. 1448. Список студентов 1-го курса 1916 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 42 арк.

731. Спр. 1449. Список студентов 1-го курса 1916 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 36 арк.

732. Спр. 1450. Список студентов 1-го курса 1916 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 44 арк.

733. Спр. 1451. Список студентов 1-го курса 1916 г. поступления, подлежащих призыву на военную службу, 20 арк.

734. Спр. 1453. Дополнительные списки студентов, подлежащих призыву на военную службу, 75 арк.

735. Спр. 1471. Декреты, приказы, постановления комиссариата народного просвещения; о сокращении срока обучения в высших и средних учебных заведениях, 18 арк.

736. Спр. 1472. Протоколы заседаний совета института за 1917 г., 249 арк.

737. Спр. 1484. Собрание узаконений и распоряжений правительства и правил о приеме в Институт, 20 арк.

738. Спр. 1488. Списки слушателей, поступивших в институт в осеннем семестре 1917 – 1918 учебного года; перечень документов, сданных в институт при поступлении, 178 арк.

739. Спр. 1490. Списки слушателей, поступивших в институт в осеннем семестре 1917 – 1918 учебного года; перечень документов, сданных в институт при поступлении, 179 арк.

740. Спр. 1491. Списки действительных слушателей и вольнослушателей 1-го осеннего семестра 1917 – 1918 учебного года экономического и коммерческо-технического факультета, 312 арк.

741. Спр. 1492. Списки действительных слушателей и вольнослушателей 1-го осеннего семестра 1917 – 1918 учебного года экономического отделения, 234 арк.

742. Спр. 1493. Список слушателей коммерческо-технического факультета осеннего семестра 1917 – 1918 учебного года, 165 арк.

743. Спр. 1494. Список слушателей коммерческо-технического факультета 1-го семестра 1917 – 1918 учебного года, 150 арк.

744. Спр. 1498. Протоколы Испытательной Комиссии весенней сессии 1917 г. (апрель-май) по коммерческо-техническому отделению, 51 арк.

745. Спр. 1532. Списки слушателей экономического отделения, получивших матрикулы в 1917 – 1919 гг., 227 арк.

746. Спр. 1533. Протоколы заседаний правления за 1917 г., 98 арк.

747. Спр. 1542. Переписка служебного персонала и служащих, 138 арк.

748. Спр. 1544. Списки личного состава института и сведения об их имущественном положении для обложения государственным подоходным налогом, 155 арк.

749. Спр. 1545. Списки профессоров и преподавателей экономического отделения, 224 арк.

750. Спр. 1546. Протоколы заседаний попечительного совета института (1918 – 1919 гг.), 10 арк.

751. Спр. 1549. Инструкции, положения, планы работы Украинского выставочного комитета; письмо товарища председателя комитета об участии института в работе съезда и организации украинских выставок, 20 арк.

752. Спр. 1550. Сведения, представленные в Министерство о личном составе слушателей (Копия приказа Совета комиссаров Народного комиссариата просвещения. Докладная записка правления института о деятельности института за 14 лет и о личном составе института), 81 арк.

753. Спр. 1552. Протокол заседаний комиссии по пересмотру учебного плана Института, 20 арк.

754. Спр. 1554. Рапорты декана экономического отделения о разрешении печатать в «Известиях» института статьи и работы профессоров, 12 арк.

755. Спр. 1556. Списки действительных студентов и вольнослушателей экономического и коммерческо-технического факультетов 1-го осеннего семестра 1918 – 1919 учебного года, 414 арк.

756. Спр. 1557. Учебный комитет. Списки действительных студентов и вольнослушателей Института 1918 – 1919 учебного года, 395 арк.

757. Спр. 1559. Списки слушателей, поступивших в Институт в 1918 г., 77 арк.

758. Спр. 1591. Отчет института по хозяйственной части за 1917 – 1918 учебный год, 20 арк.

759. Спр. 1595. Журнал заседаний киевской городской думы, представления к докладу в правление и совет; прошения, договоры и отчеты о сдаче аудиторий института учебным заведениям, учреждениям, организациям, союзам и партиям для собраний и лекций; копии протоколов комиссии по обеспечению топливом высших учебных заведений, 319 арк.

760. Спр. 1596. Дело Смотрителя зданий и по хозяйственной части, 209 арк.

761. Спр. 1608. Копии циркуляров и постановлений Совета комиссаров высших учебных заведений г. Киева, 6 арк.

762. Спр. 1609. Протоколы заседаний научного совета института, 3 арк.

763. Спр. 1614. Протоколы заседаний совета экономического факультета, 61 арк.

764. Спр. 1617. Коммерческо-техническое отделение, Учебный комитет. Повестки и объявления о назначении коммерческо-технического отделения заседаний с перечнем рассматриваемых вопросов, списки профессоров и преподавателей института, 73 арк.

765. Спр. 1618. Отчет коммерческо-технического факультета за 1918 – 1919, 1919 – 1920 учебные годы, 13 арк.

766. Спр. 1622. Дело о командировке в Турцию студента 4 семестра Николая Дмитриевича Орлова и Скловского М. У. в Вену, Э. С. Каминского – в Японию, 9 арк.

767. Спр. 1623. Списки студентов, поступивших в институт в осеннем полугодии 1919 г.; перечень документов, сданных в институт при поступлении, 208 арк.

768. Спр. 1635. Протоколы заседаний правления за 1919 г., 166 арк.

769. Спр. 1644. Копия закона украинского националистического правительства «Директории» от 18 января 1919 г. о выдаче единовременного

пособия служащим государственных учреждений и переписка с министерством финансов по этому вопросу, 18 арк.

770. Спр. 1654. Настольный реестр весеннего приема 1920 г. и осеннего приема 1920 г., 244 арк.

771. Спр. 1655. Списки студентов, поступивших в институт в осеннем полугодии 1920 г., перечень сданных при поступлении в институт документов. Т. II, 243 арк.

Оп. 9, ч. I. Матрикулы студентов

772. Спр. 28. Матрикул. Амосов Б. М., 3 арк.

773. Спр. 31. Матрикул. Андреевский М. И., 10 арк.

774. Спр. 32. Матрикул. Андрушкова Н. Ф., 3 арк.

775. Спр. 90. Матрикул. Белопольская-Берлинберг Т. Ф., 5 арк.

776. Спр. 186. Матрикул. Вербицкая А. В., 19 арк.

777. Спр. 208. Матрикул. Власенко И. П., 14 арк.

778. Спр. 211. Матрикул. Власенко Н. И., 14 арк.

779. Спр. 234. Матрикул. Волобуев П. И., 36 арк.

780. Спр. 241. Матрикул. Выгодский З. М.

781. Спр. 307. Курсовое сочинение студента 8 сем. Минца, 20 арк.

782. Спр. 474. Матрикул. Каганович Юдка-Шая Гиршев, 13 арк.

783. Спр. 496. Матрикул. Кардаш А. Б., 11 арк.

784. Спр. 500. Матрикул. Карпенко А. П., 2 арк.

785. Спр. 529. Матрикул. Кириченко А. Д., 2 арк.

786. Спр. 578. Матрикул. Кондратюк Е. Д., 3 арк.

787. Спр. 640. Матрикул. Кричевская Л. Н., 3 арк.

788. Спр. 658. Матрикул. Крылова Е. К., 3 арк.

789. Спр. 659. Матрикул. Крылов Н. Г., 3 арк.

790. Спр. 963. Матрикул. Перевозчиков С. М., 4 арк.

791. Спр. 1299. Матрикул. Тарнопольский М. Н., 3 арк.

792. Спр. 1346. Матрикул. Украинцева В. С., 3 арк.

793. Спр. 1364. Матрикул. Федченко-Шевченко Д. Н., 3 арк.
794. Спр. 1402. Матрикул. Хруцкий С. А., 3 арк.
795. Спр. 1460. Матрикул. Шварц А. П., 10 арк.
796. Спр. 1715. Матрикул. Тичино С. Л., 4 арк.
797. Спр. 1771. Матрикул. Де-Коннор, 5 арк.
798. Спр. 1773. Матрикул. Каган Д. Ш., 7 арк.
799. Спр. 1805. Матрикул. Лахинский К. К., 3 арк.
800. Спр. 1806. Зачётная книжка. Лимар С. М., 6 арк.
801. Спр. 1807. Малецкий Н. Г., 14 арк.
802. Спр. 1808. Зачетная книжка студентки Мягковой Татьяны Ивановны (дубликат), 19 арк.

Оп. 9, ч. II. Курсовые работы студентов (1912 – 1919 гг.)

803. Спр. 147. Курсовая работа по статистике В. Е. Еллинского, 17 арк.
804. Спр. 239. Курсовое сочинение «Методы испытания молока и молочных продуктов» студентки Киевского коммерческого института коммерческо-технологического отделения Нины Кравченко, 8 арк.
805. Спр. 240. Коцюбинский А. А. Курсовое сочинение слушателя 8-го семестра экономического отделения «Закон 12 марта 1914 г. о раздельном жительстве супругов», 16 арк.
806. Спр. 273. Лебедев С. Студент Киевского коммерческого института экономического факультета 11-го семестра. Курсовая работа, 15 арк.
807. Спр. 426. Курсовая работа студента экономического факультета В. В. Соколовского «Экономическое положение Поморья по наказам 1767 г.», 15 арк.
808. Спр. 462. Курсовая работа студента 7 семестра экономического отделения С.К. Томашевского, 12 арк.

*Оп. 10. Списки студентів, особового складу інституту.
Протоколи іспитів. Заснування курсів для офіцерів-інвалідів.
Фінансовий звіт. (1908 – 1920 рр.)*

809. Спр. 1. Списки студентов 1908 – 1911 гг., 191 арк.
810. Спр. 2. Отношение городской управы об отводе участка земли для Института; проект положения об обеспечении личного состава. Заявление директора в Совет, 6 арк.
811. Спр. 3. Протоколы экзаменов (октябрь 1910 – май 1916 г.), 14 арк.
812. Спр. 10. Отчеты о деятельности Института за 1912 – 1913 г. Списки личного состава 1912 – 1913 гг., 84 арк.
813. Спр. 11. Отчет о командировках слушателей по России и за границу. Списки профессорско-преподавательского состава за 1912 – 1913 и 1913 – 1914 учебные годы, 12 арк.
814. Спр. 13. Перечень коммерческих учебных заведений в России. Списки профессорско-преподавательского состава Института за 1908 – 1914 гг., 48 арк.
815. Спр. 18. Учебные программы и планы. 1915 г., 13 арк.
816. Спр. 27. Списки преподавателей, служащих и студентов, 73 арк.
817. Спр. 30. Удостоверения и списки студентов за 1919 – 1920 г., 43 арк.
818. Спр. 49. Ходатайство капитана Шмидта о зачислении его на курсы. Отчет о деятельности первых высших коммерческих курсов для увечных воинов за 1917 – 1918 учебный год, 57 арк.
819. Спр. 50. Дело о сдаче дома Института в аренду гражданину Батманову, 108 арк.

Оп. 11. Списки викладачів. Матрикули студентів (1920 р.)

820. Спр. 2. Списки преподавателей Института за 1920 г., 2 арк.
821. Спр. 72. Диплом об окончании Института Нестеренко А. В., 2 арк.
822. Спр. 73. Списки личного состава Института за 1919 г., 3 арк.
823. Спр. 74. Личное дело студента Титаренко А. А., 4 арк.

Оп. 12. Личные дела студентов

824. Спр. 12. Беляев М. А., 3 арк.
 825. Спр. 45. Бережная Е. И., 10 арк.
 826. Спр. 53. Барон Ш. Х., 3 арк.
 827. Спр. 168. Каменецкий П. М., 28 арк.
 828. Спр. 247. Мещеряков А. В., 38 арк.
 829. Спр. 272. Ремез Б. Я., 3 арк.
 830. Спр. 290. Сангурский Модест Феодосьевич, 1 арк.
 831. Спр. 300. Суковкин М. М., 4 арк.
 832. Спр. 377. Фовицкий А. А., 1 арк.
 833. Спр. 420. Черный-Швец М. А., 9 арк.
 834. Спр. 465. Юшкевич Дмитрий Антонович, 3 арк.
 835. Спр. 528. Крылов Г. В., 2 арк.

Оп. 13. Циркуляри Міністерства народної освіти. Виписки із протоколів засідань педагогічної ради. Екзаменаційні листи студентів (1914 – 1921 рр.)

836. Спр. 1 а. Циркуляры министерства народного просвещения так называемой Украинской народной республики. Выписки из протокола заседаний «Малой Рады», 137 арк.
 837. Спр. 3. Фатов П. И., 1 арк.

Оп. 14. Экзаменационные листы

838. Спр. 64. Антонович Ф., 7 арк.
 839. Спр. 119. Базилевич И., 12 арк.
 840. Спр. 196. Бауман К. Я., 2 арк.
 841. Спр. 544. Баженов Г. А., 5 арк.
 842. Спр. 587. Волобуев П. И., 2 арк.
 843. Спр. 636. Власенко И. Ф., 5 арк.
 844. Спр. 1054. Горовиц Э., 5 арк.
 845. Спр. 1263. Дараган Н. Е., 19 арк.

846. Спр. 1271. Дебогорий-Мокриевич Л. И., 3 арк.
847. Спр. 1389. Дмовский Е., 1 арк.
848. Спр. 1560. Ерченко Е. Г., 1 арк.
849. Спр. 2229. Кириченко В. М., 2 арк.
850. Спр. 2431. Косач Н. Г., 4 арк.

Ф. 163. Київська міська управа (1870 – 1919 рр.)

Оп. 37. Киевская городская управа (мобилизационное отделение)

851. Спр. 6. Дело об отводе помещения женской гимназии по ул. Терещенковской 3-й школе прапорщиков, 243 арк.
852. Спр. 7. Дело об отводе здания Киевской духовной академии на Подоле 4-й школе прапорщиков, 118 арк.
853. Спр. 8. Дело об отводе помещения духовного училища на Подоле 5-й школе прапорщиков, 179 арк.
854. Спр. 10. Постановление управы и переписка с тыловым эвакупунктом и врачебно-наблюдательным отделом об отводе помещения для военных целей, 867 арк.

Оп. 41 Будівельне управління

855. Спр. 152. Дело о выдаче разрешения купцу Снежко на перестройку флигеля по Бибииковскому бульвару, 10 арк.
856. Спр. 1713. О выдаче разрешения наследникам Снежко на перестройку двухэтажного дома по улице Нестеровской, 12 арк.
857. Спр. 2790. О разрешении Белогорскому возобновления 3-го этажа и крыши после пожара, 6 арк.

**Ф. 173. Київське комерційне училище товариства розповсюдження у
м. Києві середньої комерційної освіти**

Оп. 1. Таємні циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості.

Особові справи педагогічного персоналу 1907 – 1920 рр.

858. Спр. 813. Дело о службе преподавателя русского языка Ивана Ивановича Огиенко, 13 арк.

859. Спр. 867. Секретные циркуляры министерства торговли и промышленности, 1 арк.

860. Спр. 921. Устав коммерческого училища общества распространения в г. Киеве среднего коммерческого образования с совместным обучением, 12 арк.

861. Спр. 979. Отчет общества распространения среднего коммерческого образования в г. Киеве за 1911 – 1912 г., 8 арк.

Ф. 183. Київське 2-ге комерційне училище

Оп. 1. Циркуляры учебного отдела Министерства торговли и промышленности. Алфавитный список учащихся и их личные дела.

Экзаменационные книги. Письменные работы учеников. Отчеты канцелярии.

Списки медперсонала и служащих. Ведомости про заработную плату.

Про строительство нового помещения для гимназии

862. Спр. 2900. Список личного состава преподавательского персонала 1904 – 1905 гг., 49 арк.

863. Спр. 3402. Устав Второго киевского коммерческого училища и поправки к нему, 17 арк.

864. Спр. 3449. Циркуляры Центральной Рады и Временного правительства за 1917 – 1918 гг., 11 арк.

**Ф. 192. Київське комерційне училище першого товариства
викладачів**

Оп. 1. Справи викладачів

865. Спр. 9. Статистические сведения о состоянии училища 1908 – 1914 года, 1 арк.

866. Спр. 88. Сведения о количестве учащихся в 1914 – 15 и 16 учеб. годах, 45 арк.

**Ф. 227. Київське товариство сприяння розповсюдженню
комерційних знань**

Оп. 1. Список членів товариства 1910 – 1916 рр.

867. Спр. 1. Протоколы общих собраний и отчеты Общества попечения о высшем коммерческом образовании в г. Киеве и общества содействия распространения коммерческих знаний за 1910 – 16 гг. Проект устава низших технических курсов при обществе содействия распространению коммерческих знаний, 81 арк.

868. Спр. 2. Устав и списки членов общества, 44 арк.

869. Спр. 3. Переписка с разными лицами о принятии в члены общества, 35 арк.

870. Спр. 5. Копии извещений, посланные лицам об избрании в члены комитета общества, 21 арк.

**Ф. 228. Товариство піклування про вищу комерційну освіту
в м. Києві**

Оп. 1. Список членів Товариства (Русов, Довнар-Запольський)

871. Спр. 1. Протокол общего собрания Общества попечения о высшем коммерческом образовании в г. Киеве, 20 арк.

Ф. 229. Высшие коммерческие курсы Министерства торговли и промышленности

Оп. 1. Циркуляры Министерства торговли та промисловості. Відомості про Курси, склад Ради та викладачів (Г. Афанасьєв та Воблий, О. Гуляєв, М. Довнар-Запольський, В. Ковалевський, І. Лучицький, О. Одарченко та ін.).

Звіт про діяльність Курсів. Заяви про вступ на Курси. Учебні програми.

Списки слухачів

872. Спр. 1. Циркуляры Министерства торговли и промышленности. Проект устава Киевского коммерческого института. Сведения о курсах, 70 арк.

873. Спр. 2. Смета курсов на 1906 – 1907 учебный год, 3 арк.

874. Спр. 3. Краткий отчет о составе курсов в 1906 – 1907 г. Обзор преподавания, 76 арк.

875. Спр. 4. Прошения о приеме в действительные и вольные слушатели курсов, 212 арк.

876. Спр. 5. Прошения слушателей о возврате документов и внесении платы за обучение, 66 арк.

877. Спр. 6. Прошения о зачислении, 240 арк.

878. Спр. 7. Перечень дел и книг канцелярии Курсов, 3 арк.

879. Спр. 8. Условия приема учащихся, обозрение преподавания, расписание лекций на курсах, 19 арк.

880. Спр. 9. Списки слушателей I семестра 1906 – 1907 г., 14 арк.

881. Спр. 10. Прошения слушателей о продлении срока сдачи экзаменов, выдаче отпускных билетов и удостоверений, 15 арк.

882. Спр. 11. Прошения слушателей курсов об отсрочке внесения платы за обучение, 29 арк.

883. Спр. 12. Материалы к отчету за 1907 – 1908 год, 31 арк.

884. Спр. 13. Сведения о слушателях, желающих посещать курсы лекций, 58 арк.

885. Спр. 14. Сведения о сторонних слушателях курсов лекций, 41 арк.

886. Спр. 15. Обзорение и программы преподавания; списки слушателей, изучающих английский язык, 50 арк.

887. Спр. 16. Списки и прошения слушателей об освобождении от взноса платы за обучение, 178 арк.

888. Спр. 17. Списки и прошения слушателей о переносе зачетов и экзаменов на другие сроки, 55 арк.

889. Спр. 18. Списки слушателей, переписка о приеме на курсы 6 сентября 1907 г. (о сторонних слушателях Высших коммерческих курсов за 1-й семестр 1907 – 1908 академ. года), 93 арк.

890. Спр. 19. Краткий отчет о составе Высших коммерческих курсов в 1906 – 1907 году, 79 арк.

891. Спр. 20. Сметы и отчеты о приходе и расходе денег за 1906 – 1907 и 1907 – 1908 учебные годы, 38 арк.

892. Спр. 21. Требовательные ведомости на выдачу жалования преподавателям за 1906 – 1908 учебный год, 275 арк.

893. Спр. 22. Списки слушателей курсов за 1906 – 1907 и 1907 – 1908 учебные годы, 13 арк.

894. Спр. 23. Прощения слушателей о предоставлении отсрочки по отбыванию воинской повинности за 1907 г., 41 арк.

Ф. 244. Київські Вищі жіночі курси

Оп. 1, ч. I. Проект тимчасового положення про жіночі курси. Список особового складу та складу слухачів із зазначення віросповідання, освіти та соціального стану. Списки слухачів юридичного відділення, історико-філологічного, педагогічного. Листування. Протоколи засідання правління. Накази. Декрети. Доповідна записка директора курсів Реформатського про стан діяльності курсів. Бухгалтерія (1878 – 1921 рр.)

895. Спр. 1. Протоколы заседаний Педагогического совета, 19 арк.

896. Спр. 3. Протоколы заседаний Педагогического совета, 40 арк.

897. Спр. 7. Протоколы заседаний Педагогического Совета курсов за 1906 – 1907 гг., 14 арк.

898. Спр. 20. Переписка Попечителя киевского учебного округа с учредительным комитетом об открытии и организации Высших Женских курсов в городе Киеве, 243 арк.

899. Спр. 25, книга № 1. Постановления заседаний Правления К.В.Ж.К. 1906 – начало 1909 г., 51 арк.

900. Спр. 280. Киевские высшие женские курсы. Бухгалтерия. Требовательные ведомости на выдачу жалованья личному составу курсов. 1906 – 1907 гг., 223 документи.

901. Спр. 282. Главная книга высших Женских Курсов в Киеве, начатая 1 июня 1906 года, 62 арк.

902. Спр. 283. Главная книга высших Женских Курсов в Киеве. Год второй, 61 арк.

Оп. 17. Циркулярні та розпорядження Управління Київського учбового округу. Протоколи засідань Піклувальної комісії та педагогічної ради. Положення про курси. Списки та особові справи службовців та слухачів різних відділів. Статистичні відомості про національний та соціальний склад слухачів. Списки професорсько-викладацького складу курсів (1878 – 1920 рр.)

903. Спр. 5. Сообщения Попечителя Киевского учебного округа об утверждении профессоров и преподавателей курсов, 8 арк.

904. Спр. 26. Статистические сведения о социальном и национальном составе слушательниц, профессоров и преподавателей курсов.

905. Спр. 62. Опись подлинных документов слушательниц германско-романского отделения, поступивших в 1906 – 1915 гг., 20 арк.

906. Спр. 71. Объяснительная записка об открытии и временном закрытии курсов, 4 арк.

907. Спр. 72. Сообщения о созыве заседаний Совета курсов с указанием повестки дня за 1907 – 1908 гг. и материалы к заседаниям, 125 арк.

908. Спр. 82. Список слушательниц, допущенных к экзаменам, 6 арк.

909. Спр. 87. Список профессоров за 1907 г., 2 арк.

Ф. Р-871. Киевский институт народного хозяйства

Оп. 1. Правление

910. Спр. 30. Отчет о деятельности Института за 1922 г., 111 арк.

911. Спр. 92. Отчет о деятельности Института за 2-й триместр 1924 – 1925 учебного года, 83 арк.

912. Спр. 141. Списки научных работ преподавателей института в 1925 г., 7 арк.

913. Спр. 149. Положение Наркомпроса УССР о порядке замещения должностей руководителей и преподавателей в учреждениях просвещения УССР. Выписки из протоколов заседания правления, 11 арк.

914. Спр. 182. Краткая историческая справка об организации Института, 3 арк.

915. Спр. 235. Статистические сведения о составе студентов Института, 28 арк.

916. Спр. 450. Историческая справка об организации и деятельности музея товароведения, 11 арк.

917. Спр. 517. Учебно-контрольные карточки студентов, 105 арк.

Оп. 2. Личные дела преподавателей, сотрудников и студенческие матрикулы

918. Спр. 67. Справа профессора К. Г. Воблого, 253 арк.

919. Спр. 84. Дело сверхштатного ординарного профессора А. Н. Гилярова, 53 арк.

920. Спр. 92. Дело Граве Д. А., 116 арк.

921. Спр. 104. Справа викладача Гольдгубера Лев Давидович, 4 арк.

922. Спр. 115. Дело преподавателя из платы по найму по предмету прикладной геологии Виктора Викторовича Дубянского, 69 арк.
923. Спр. 118. Дело профессора Н. Б. Делоне, 137 арк.
924. Спр. 126. Дело сверхштатного ординарного профессора Соломона Адамовича Егиазарова, 103 арк.
925. Спр. 129. Дело П. Ф. Ерченко, 210 арк.
926. Спр. 130. Зимелев Владимир Борисович, 16 арк.
927. Спр. 132. Справа викладача Сергія Дмитровича Золотарьова, 34 арк.
928. Спр. 160. Дело сверхштатного ординарного профессора М. М. Каткова, 76 арк.
929. Спр. 169. Дело преподавателя А. В. Корчак-Чепурковского, 41 арк.
930. Спр. 172. Дело преподавателя Евгения Эдуардовича Кристер, 50 арк.
931. Спр. 204. Дело ректора О. О. Карпеко, 81 арк.
932. Спр. 208. Кристер Л. Е., 145 арк.
933. Спр. 212. Дело преподавателя В. А. Кордта, 58 арк.
934. Спр. 214. Профессора Петра Леонидовича Кованька, 223 арк.
935. Спр. 226. Дело преподавателя Я. П. Левченко, 36 арк.
936. Спр. 243. Дело профессора Митилино Михаила Ивановича, 273 арк.
937. Спр. 267. Дело сверхштатного экстраординарного профессора Витольда Владиславовича Новодворского, 99 арк.
938. Спр. 270. Новинский М. Г., 138 арк.
939. Спр. 276. Профессора статистики и политической экономии Романа Михайловича Орженцкого, 11 арк.
940. Спр. 293. Дело профессора статистики Михаила Васильевича Птухи, 86 арк.
941. Спр. 295. Дело профессора Е. О. Патона, 18 арк.
942. Спр. 296. Справа навчителя С. В. Певницького, 7 арк.
943. Спр. 302. Дело преподавателя бухгалтерии М. Д. Плескачевского, 64 арк.
944. Спр. 340. Дело профессора Павла Петровича Смирнова, 3 арк.

945. Спр. 344. Дело профессора Слезкина П. Р., 222 арк.
946. Спр. 354. Дело Евгения Дмитриевича Сташевского, 112 арк.
947. Спр. 356. Дело преподавателя Е. Е. Слуцкого, 106 арк.
948. Спр. 364. Дело сверхштатного экстраординарного профессора П. П. Соколова, 73 арк.
949. Спр. 367. Дело сверхштатного преподавателя Н. Т. Синайского-Трофимова, 109 арк.
950. Спр. 381. Терпило, 1 арк.
951. Спр. 398. Дело сверхштатного преподавателя И. М. Федорука, 55 арк.
952. Спр. 435. Дело штатного преподавателя Андрея Ивановича Ярошевича, 57 арк.
953. Спр. 440. Яснопольский Л. Н. 264 арк.
954. Спр. 512. Дело служителя Д. К. Гринчика, 28 арк.
955. Спр. 673. Дело служителя С. А. Мартынюка и служителя Н. Мартынюк, 43 арк.
956. Спр. 804. Дело служителя С. Ф. Смирнова, 15 арк.
957. Спр. 1356. Яснопольский Л. И., 5 арк.
958. Спр. 1466. Расчетная книжка Слезкин П. Р., 33 арк.
959. Спр. 1472. Протоколы заседаний коммерческо-технического факультета (1918 – 1923 гг.), 100 арк.

Оп. 3. Инвентарная опись

960. Спр. 1. Списки студентов за 1919 – 1921 гг., 67 арк.
961. Спр. 6. Личные карточки студентов за 1912 – 1923 гг., 186 арк.
962. Спр. 7. Личные карточки студентов за 1914 – 1920 гг., 117 арк.
963. Спр. 23. Постановление СНК УССР и переписка с Укрглавпрофобром о введении платы за обучение в высших учебных заведениях за 1922 г., 21 арк.
964. Спр. 29. Правила о порядке и условиях приема в Институт, 8 арк.

965. Спр. 131. Протоколы заседаний комиссии и юбилейного комитета по проведению 25 летнего юбилея Института, 8 арк.

Оп. 9. Личные дела студентов

966. Спр. 60. «Каменноугольная промышленность в России». Сочинение студ. И. Брауде, 14 арк.

967. Спр. 146. Взаимоотношение церкви и государства в России. Дипломное сочинение по истории русского права О. Ващенко-Захарченко, 26 арк.

Оп. 11. Списки справ студентів, що скінчили повний курс Київського інституту народного господарства. 1922 р.

968. Спр. 111. Корчак-Чепурковский Ю. А., 20 арк.

969. Спр. 1216. Пустоход П. И., 38 арк.

Оп. 13. Справи студентів, що скінчили повний курс КІНГУ, але постійних свідоцтв не одержали

970. Спр. 187. Лукьянов А. Г., 44 арк.

Оп. 19. Опись документальных материалов постоянного хождения

971. Спр. 9. Отчет о работе института, 143 арк.

972. Спр. 20. Отчет о работе финансово-экономического института за 1947 – 1948 учебный год, 118 арк.

973. Спр. 105. Переписка с министерством высшего и среднего специального образования СССР, УССР и др. по учебно-методическим вопросам за 1960 г., 124 арк.

974. Спр. 133. Докладные записки, справки и переписка с ЦК КПУ, Киевским обкомом партии, МВССО СССР и УССР о состоянии внедрения экономических исследований по институту, об организации редакционно-издательского отдела и другим вопросам, 172 арк.

Оп. 21 А. Протоколи і стенограми засідань ученої ради. Плани роботи ученої ради. Плани проведення конкурсів на заміщення вакантних посад.

Автореферати, рецензії та інші документи із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів. (1944 – 1963 рр.)

975. Спр. 2. Протоколи засідань ученого Совета інститута за 1945 г., 75 арк.

**ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМ. В.І. ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

Ф. II. Історичні матеріали

976. Спр. 506. Програма по курсу земского дела А. Русова, 2 арк.

977 – 978. Спр. 587 – 588. Заметки Русова А. в Учебный комитет Киевского коммерческого института, 7 арк.

979. Спр. 589. Обращение А. Русова к декану Киевского коммерческого института относительно зачисления практических работ по статистике в качестве курсовых, 4 арк.

980. Спр. 590. Обращение А. Русова в Комиссию, назначенную для составления правил ведения практических занятий по статистике, 4 арк.

981. Спр. 591. Папери і замітки О. Русова за 1909 – 1914 рр., 26 арк.

Ф. III. Листування

982 – 984. Спр. 14729 – 14731. Дашкевич Н. П. Лучицкому И. В. Письма, 3 арк.

985 – 1071. Спр. 19915 – 20001. Дашкевич Н. П. – Флоринскому Т. Д. Письма, 174 арк.

1072. Спр. 48745. Дашкевич Н. П. – Иконникову В. С. Письмо, 2 арк.

Ф. XX. Граве Д.А.

1073. Спр. 198. Сообщение неперменного секретаря РАН – Д. А. Граве об избрании его в члены-корреспонденты, 1 арк.

Ф. 46. Архив В. С. Иконникова

1074. Спр. 10. Заключение о возможности чтения лекций по философии в Университете Св. Владимира магистрами Духовной академии, 4 арк.

1075. Спр. 27. [Иконников В. С.] История университетов Московского, Петербургского, Казанского, Киевского, Харьковского, 24 арк.

1076. Спр. 28. [Иконников В. С.] К вопросу об учреждении общественного музея в Киеве, 4 арк.

1077. Спр. 36. [Иконников В. С.] Мнение мое по вопросу о введении телесного наказания в средних учебных заведениях, 2 арк.

1078. Спр. 71. [Иконников В. С.] Русские университеты в связи с ходом общественного образования, 37 арк.

1079. Спр. 77. Тетрадь с наклеенными вырезками из газет и заметками В. С. Иконникова, 92 арк.

1080. Спр. 78. Записная книжка с вырезками из газет и другими заметками, 80 арк.

1081. Спр. 80. Приветственный адрес Университета св. Владимира Иконникову В. С. в связи с 40-летием его редакторской деятельности, 2 арк.

1082. Спр. 86. [Иконников В. С.] В постоянную комиссию для пособия нуждающимся ученым, литераторам и публицистам при Императорской АН в Петербурге. Письмо, 1 арк.

1083. Спр. 90. [Иконников В. С.] – [] В. В. Письмо по поводу предстоящего замещения приват-доцентом Университета Св. Владимира Голубовском вакантной кафедры в Варшавском университете, 2 арк.

1084. Спр. 149. Постоянная комиссия для пособия нуждающимся ученым, литераторам и публицистам – Иконникову В. С. Письмо оп поводу его ходатайства о дочери профессора Шидловского, 2 арк.

1085. Спр. 306. Слушательницы ВЖК в Киеве – Иконникову В. С. заведующему курсами благодарственное письмо в связи с окончанием курсов, 2 арк.

1086. Спр. 337. Слушательницы ВЖК в Киеве – в педагогический совет курсов благодарственное письмо в связи с окончанием курсов, 2 арк.

1087 – 1089. Спр. 343 – 345. Иконников В. С. – Родзевич А. Л. Письма, 1866 г., 1 арк., 4 арк., 2 арк.

1090 – 1104. Спр. 346 – 360. Иконников В. С. – Родзевич А. Л. Письма, 1867 г., 4 арк., 3 арк., 3 арк., 4 арк., 2 арк., 2 арк., 2 арк., 2 арк., 2 арк., 4 арк., 5 арк., 4 арк., 7 арк., 2 арк.

1105 – 1132. Спр. 486 – 513. Соболевский А. И. – Иконникову В. С. Письма. 1882 – 1922 гг., 49 арк.

1133. Спр. 538. Титов А. А. – Иконникову В. С. Письмо 19 марта 1905 г., 2 арк.

1134. Спр. 543. Францев В. А. – Иконникову В. С. Письмо 18 июля 1923 г., 2 арк.

1135. Спр. 575. Герье В. И. – Шиллеру Н. Н. Письмо, 2 арк.

1136. Спр. 620. [Иконникова А. Л.] [Записи о жизни и работе В. С. Иконникова] без начала, с пропусками в тексте, 82 арк.

Ф. 65. Архів М.П. Дашкевича

1137. Спр. 202. Общество вспомоществования студентам, 1 арк.

1138. Спр. 203. Полтавская губернская ученая архивная комиссия Дашкевичу Н. П. Уведомление об избрании его почетным членом комиссии, 1 арк.

1139. Спр. 222. Ардашев П. Н. Дашкевичу Н. П. Письмо, 1 арк.
1140. Спр. 229. Довнар-Запольский М. В. Дашкевичу Н. П. Письмо, 2 арк.
1141. Спр. 230. Иконников В.С. Дашкевичу Н.П. Письмо – конфиденциальное, 1 арк.
1142. Спр. 235. Лучицкий И. В. Дашкевичу Н. П. Письмо, 2 арк.

Ф. 66. Архив Лучицкого И. В.

1143. Спр. 45. Лучицкий И. В. Особое мнение по вопросу приглашения для чтения обязательных лекций по русской истории магистранта Довнар-Запольского. 1901 г., 5 арк.
1144. Спр. 246. Киевская губернская по делам о выборах в Государственную Думу Комиссия Лучицкому И. В. Объявление решения Комиссии об исправлении его отчества в избирательном списке с Васильвич на Васильевич, 1 арк.
1145. Спр. 254. Лучицкий И. В. [Стенограмма выступления в заседании Государственной думы по вопросу об устройстве украинских школ и судов], 5 арк.
1146. Спр. 326. Лучицкий И. В. – [] Николаю Андреевичу. Ходатайство, 2 арк.
1147. Спр. 357. Доверенность Лучицкому И. В. жене Лучицкой М. В. о данных полномочиях на ведение имущественных дел, деловой корреспонденции, 2 арк.
1148. Спр. 412. Материалы, относящиеся к участию Лучицкого в комиссии по упразднению чиншевого права, 20 арк.
1149. Спр. 527. Антонович В. И. Завещание имущества мужу Антоновичу В.Б., 1 арк.
1150. Спр. 529. Материалы судебного дела по иску Лучицкого к журналисту Савенко А.И., 6 арк.

Ф. 167. Архів П.М. Ардашева

1151. Спр. 2. Субстанция и научный прогноз, 28 авт. стр.
1152. Спр. 3. Протокол совещания профессоров 16 – 18 декабря 1910 г.
Приложение: проект автономного самоуправления университетов, 2 арк.
- 1153 – 1163. Спр. 8 – 18. Клуб русских националистов в Киеве (воззвания, обращение к императору, резолюция, переписка с другими союзами), 1905 – 1912 гг., 11 од. зберіг.
1164. Спр. 22. Имущественно-хозяйственные бумаги, 12 арк.
1165. Спр. 24. Ардашев П. Н. Киевскому коммерческому институту. Письмо-заявление о выбытии из членов Совета института 25 апреля 1909 г., 1 арк.
1166. Спр. 30. Киевский коммерческий институт Ардашеву П. Н. Письмо, 1 арк.
- 1167 – 1179. Спр. 31 – 43. Клуб русских националистов Ардашеву П. Н. Письма об избрании членом Комитета в лекционную комиссию, приглашения на заседания и др., 13 од. зберіг.
1180. Спр. 50. Общество содействия академической жизни учащихся в высших мужских учебных заведениях города Киева – Ардашеву П. Н. Уведомление, 1 арк.
1181. Спр. 51. Правление Общества друзей мира – Ардашеву П. Н. Письмо, 1 арк.
1182. Спр. 59. Ардашев П. Н. Чернову В. Е. Письмо, 4 арк.
1183. Спр. 74. Никифоров Н. И. Ардашеву П. Н. Письмо, 2 арк.
- 1184 – 1185. Спр. 98 – 99. Савенко А. И. Чернову В. Е. Письма, 2 од. зберіг., 3 арк.
1186. Спр. 101. Уведомление директора Киевского коммерческого института П. Н. Ардашеву об утверждении его преподавателем института, 1 арк.

Ф. 194. Голубев С. Т.

1187. Спр. 6. Аккерманский отдел Союза русского народа - Голубеву С. Т. Письмо, 3 арк.

1188. Спр. 25. Голубев С. Т. Отдельное мнение по поводу введения временных правил в КДА от 30.11. 1905 г., 7 арк.

1189. Спр. 26. Отдельное мнение о кандидатах, рекомендованных на кафедру, 5 арк.

1190. Спр. 29. Голубев С. Т. Выступление при обсуждении кандидатур на кафедру истории Киевского университета», (чернетка).

1191. Спр. 30. Голубев С. Т. Замечание по постановке преподавания в университетах, 4 арк.

1192. Спр. 33. КДА – Голубеву С. Т. Письмо об условиях учебных занятий в 1915 – 1916 гг., 2 арк.

1193. Спр. 34. Киевские ВЖК в Саратове – Голубеву С. Т. Извещение о заседании факультета и экзаменах, 1 арк.

1194 – 1197. Спр. 40 – 43. Белокуров С. – Голубеву С. Т. Письма из Москвы в Киев. 1910 – 1914 гг., 7 арк.

1198. Спр. 53. [Голубев] А. С. – Голубеву С. Т. Письмо из Казани в Саратов, 1 арк.

1199. Спр. 54. [Голубев] Т. С. – Голубеву С. Т. Письмо из Казани в Саратов, 1 арк.

1200. Спр. 55. [Голубева] Е. С. – Голубеву С. Т. Письмо из Казани в Саратов, 1 арк.

1201 – 1202. Спр. 56 – 57. [Голубев] Е. Ф. – Голубеву С. Т. Письма из Казани в Саратов, 2 арк.

1203. Спр. 58. [Голубева] Л. С. – Голубеву С. Т. Письмо из Казани в Саратов, 1 арк.

1204. Спр. 66. Левицкий В. – Голубеву С. Т. Письмо, 2 арк.

1205 – 1206. Спр. 76 – 77. Тарасевич М. – [Голубеву С. Т.] Письма, 3 арк.

1207. Спр. 81. Щербак С. Д. – [Голубеву] С.Т. Письмо из Москвы, 1 арк.

1208. Спр. 82. Юденич В. – [Голубеву] С. Т. Письмо, 2 арк.

1209. Спр. 85. [] – [Голубеву] С. Т. Письмо, 2 арк.

1210. Спр. 100. Малышевский И. И., Розов А. В КДА. Особое мнение о назначении на вакантную кафедру русской гражданской истории Голубева С. Т. с присвоением ему звания экстраординарного профессора, 2 арк.

1211 – 1212. Спр. 101 – 102. Голубев С. Т. Особые мнения при выборах кандидатов на преподавательские должности КДА, 2 од. зберіг.

Ф. 210. Гиляров Алексей Никитич

1213. Спр. 2. Гиляров А. Н. Философия в ее сущности, значении и истории, (разрозненные листы).

1214. Спр. 7. [Гиляров А. Н.] О политиках, поэтах, риториках и софистах. (Материалы к лекциям), 42 арк.

1215. Спр. 11. [Гиляров А. Н.] Психология (экзаменационные требования), 4 арк.

1216. Спр. 12. [Гиляров А. Н.] Учение софистов (Материалы к лекциям по философии), 21 арк.

Ф. 219. Архів Т. Д. Флорінського

1217. Спр. 1. Поздравительные телеграммы в адрес Флоринского Т. Д. в связи с 25-летним юбилеем его научной деятельности, 18 документів, 18 арк.

1218. Спр. 2. Болгарские учащиеся в г. Киеве – Флоринскому Т. Д. Адрес в связи с 25-летием его научной деятельности, 2 арк.

1219. Спр. 3. Изборник Киевский, посвященный 25-летию научной деятельности Флоринского Т. Д., 352 с.

1220. Спр. 4. Студенты историко-филологического факультета Университета Св. Владимира – Флоринскому Т. Д. Адрес в честь 25-летия научной деятельности, 2 арк.

1221. Спр. 5. Студенты славянского кружка – Флоринскому Т. Д. Адрес в честь 25-летия научной деятельности, 2 арк.

1222 – 1226. Спр. 7 – 11. Киевское женское коммерческое училище П. Д. Новицкой – Флоринскому Т. Д. Адреса по поводу ухода с поста директора, 5 од. зберіг.

1227. Спр. 12. Стихи, в адрес Флоринского Т. Д., написанные ученицами пригготовительного класса Киевского коммерческого училища П. Д. Новицкой, 2 арк.

1228. Спр. 15. Ардашев П. Н. – Флоринскому Т. Д. Письмо-жалоба на притеснения по службе, 9 арк.

1229. Спр. 17. Бережков М. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1230. Спр. 19. Каманин И. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1231. Спр. 21. Корольков И. Н. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1232. Спр. 22. Пальмов Н. Н. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1233. Спр. 24. Стельмашенко М. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1234. Спр. 27. Цитович – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1235. Спр. 28. Яворский Ю. – Флоринскому Т. Д. Письмо, 2 арк.

1236. Спр. 30. Болгарское землячество в Киеве – Флоринскому Т. Д. Поздравительный адрес в связи с 35-летием ученой деятельности, 1 арк.

1237. Спр. 37. Адрес Киевского коммерческого института в честь 200-летия рождения Ломоносова М. В., направленный Академии Наук [1911 г. Копия], 1 арк.

Ф. 225. Архів М. І. Петрова

1238. Справа 51. Петров Н. И. Домашнее духовное завещание, 2 арк.

Ф. 240. Карпеко Александр Данилович

1239. Спр. 1. Карпеко А. Д., поручик. Послужной список, 4 арк.
1240. Спр. 2. Документы А. Д. Карпеко, 10 арк.
1241. Спр. 5. Заведующий эвакуационной частью штаба Киевской крепости, киевский комендант – Карпеко А. Д. Предписания, 2 арк.
1242. Спр. 8. Билет Киевского коммерческого института для входа А. Д. Карпеко, 1 документ.
1243. Спр. 9. Показная задача на наступление роты, 2 арк.
1244. Спр. 16. Карпеко Александр и Николай. Дневник, 2 зошити.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ
У М. КИЄВІ

Ф. 262. Личный фонд профессора Довнар-Запольского М. В.
(1881 – 1918)

Он. 1

1245. Спр. 1. Рукопись автобиографии Довнар-Запольского с перечнем его научных работ, 2 арк.
1246. Спр. 2. Краткая биография Довнар-Запольского М. В. с указанием его научных работ, 2 арк.
1247. Спр. 3. Список научных работ Довнар-Запольского, изданных с 1906 – 1913 гг., 1 арк.
1248. Спр. 4. Записная книжка, 132 арк.
1249. Спр. 13. Свидетельство о награждении Довнар-Запольского М. В. Серебряной медалью за педагогическую деятельность, 1 арк.

1250. Спр. 19. Извещение учебного отдела Министерства торговли и промышленности об участии Довнар-Запольского М. В. в совещании по выработке законопроекта о высшем коммерческом образовании в России, 1 арк.

1251. Спр. 23. Уведомление Министерства народного просвещения, Главного управления военно-учебных заведений и др. о рекомендации книги Довнар-Запольского М. В. «Русская история в очерках и статьях» для фундаментальных библиотек средних, военных и др. учебных заведений, 2 арк.

1252. Спр. 24. Извещение учебного отдела Министерства торговли и промышленности о рекомендации для старших классов средних учебных заведений торгово-промышленного ведомства книги Довнар-Запольского «Русская история в очерках и статьях», 1 арк.

1253. Спр. 37. Организация московских ремесленников в XVII в., 186 арк.

1254. Спр. 39. Торговля и промышленность Москвы XVI – XVII вв., 54 арк.

1255 – 1256. Спр. 47 – 48. О сборе мыта в княжестве Литовском в XIV – XVI вв., 94, 312 арк.

1257. Спр. 55. Очерки экономического строя древней Руси, 57 арк.

1258. Спр. 98. Схема и содержание материалов к магистерской диссертации «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, арк. 1-102.

1259. Спр. 172. Письма Довнар-Запольскому М. В., 11 арк.

1260. Спр. 181. Письма от разных лиц. Письмо Довнар-Запольскому М. В. от Дашкевича Н.П., арк. 6-7.

1261. Спр. 191. Журнал «Наш друг», издаваемый под ред. Довнар-Запольского в Киеве. 1910 г., 19 арк.

1262. Спр. 197. Работа Циканова Иоакима, студента 10 семестра экономического отделения Киевского коммерческого института «Город Тверь в начале XVII в.», 12 арк.

1263. Спр. 205. Фотографические снимки, открытки, 8 арк.

Ф. 274. Киевское городское жандармское управление*Оп. 1. Секретная часть*

1264. Спр. 3853. Дознание по обвинению студентов Гейда Ф. Н., Носика А. В. и других лиц в принадлежности к Александровскому землячеству при Киевском коммерческом институте, 26 арк.

1265. Спр. 3854. Переписка Киевского городского жандармского управления с Киевским Губернатором и директором Киевского коммерческого института о разрешении посещать лекции студенту Солдатову Н. В., 3 арк.

Оп. 4. Секретная часть

1266. Спр. 72. О настроении среди воспитанников ВУЗов, 24 арк.

1267. Спр. 78, т. 4. Переписка с Киевским Губернатором, Киевским городским жандармским управлением и другими учреждениями об однодневной забастовке студентов Киевского коммерческого института 20 марта 1913 г. в связи с закрытием Петербургской военно-медицинской академии, 88 арк.

1268. Спр. 85. Переписка Киевского охранного отделения с киевским полицмейстером о присылке Уставов Прибалтийского и Северо-Западного землячеств при Киевском коммерческом институте, 12 арк.

1269. Спр. 366. Переписка Киевского городского жандармского управления с Департаментом полиции о сборе сведений о деятельности «Экономической комиссии» при Киевском коммерческом институте, 21 арк.

1270. Спр. 463. Переписка Киевского городского жандармского управления с губернатором о революционных настроениях в народе, 308 арк.

1271. Спр. 520. Переписка по наблюдению за Киевским коммерческим институтом, 3 арк.

Ф. 275. Киевское охранное отделение*Он. 1*

1272. Спр. 72. Переписка по наблюдения за Киевским коммерческим институтом, 64 арк.

Он. 2

1273. Спр. 53. Циркуляр департамента полиции о формах и методах работы охранных отделений и жандармских управлений: о пленарных заседаниях РСДРП, происходивших в Париже 15.01 – 02.02. 1910 и образовании новых групп «отзовистов», «ультиматистов» и ликвидаторов: об организации М. Горьким на о. Капри партшколы, 267 арк.

Ф. 385. Жандармское управление г. Одессы*Он. 2*

1274. Спр. 100. Донесения приставов полицейских участков г. Одессы о прибывших на жительство под надзором полиции в г. Одессу студентов ККИ, 161 арк.

1275. Спр. 101. Донесения приставов полицейских участков г. Одессы о прибывших на жительство под надзором полиции в г. Одессу студентов ККИ, 360 арк.

**Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського
генерал-губернатора**

Оп. 1. Діловодство

1276. Спр. 123. По ходатайству профессора Университета Довнар-Запольского в разрешении ему учредить Киевские высшие коммерческие курсы, 7 арк.

Оп. 538. Перше відділення, другий стіл

1277. Спр. 207. Положение о частных женских общеобразовательных курсах, учрежденных в Киеве профессором М.В. Довнар-Запольским, на основании Высочайшего соизволения 3-го дня 1905 г., 185 арк.

Оп. 658. Друге діловодство

1278. Спр. 176. Дело по ходатайству жены Статского Советника Аделаиды Жекулиной о разрешении ей открыть одногодичные вечерние общеобразовательные курсы для женщин, окончивших средние учебные заведения, а также по ходатайству проф. М.В. Довнар-Запольского о разрешении открыть двух или трехгодичные курсы по наукам историко-филологическим, 27 арк.

Оп. 661. Друге діловодство

1279. Спр. 2. Временное положение о справочном отделе при Совете по делам местного хозяйства, 321 арк.

1280. Спр. 273. Сведения о наличии и времени основания Общества вспомоществования недостаточным ученикам ККИ, 501 арк.

Оп. 709. Четверте діловодство

1281. Спр. 481. Дело по ходатайству Совета ККИ о предоставлении слушателям института отсрочки воинской повинности до конца образования, 234 арк.

Публікації джерел

Збірники документів і матеріалів

1282. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.

1283. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Прайм, 2001. – 697 с.

1284. Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. – К., 1914. – 40 с.

1285. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.

1286. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – 453 с.

1287. Киевский университет. Документы и материалы. 1834 – 1984 / Ред. коллегия М.У. Белый (предс.), Л. В. Губерский, Я. С. Калакура, Н. Е. Кучеренко и др. – К.: Вища школа, 1984. – 190 с.

1288. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1904 – 1905 учебный год // Университетские известия. – К., 1904. – № 9. – Ч. I. II. – С. 1-133.

1289. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1905 – 1906 учеб. год // Университетские известия. – К., 1905. – № 8. – Ч. I. – С. 1-137.

1290. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1906 – 1907 учебный год // Университетские известия. – К., 1906. – № 10. – Ч. I. – С. 1-125.

1291. Обозрение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира в осеннем полугодии 1907 – 1908 учебного года // Университетские известия. – К., 1907. – № 10. – Ч. I. – С. 1-117.

1292. Обозрение преподавания в Киевском коммерческом институте на 1907-8 академический год. – К.: Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 1907. – 19 с.

1293. Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института с 2 ноября 1908 г. по 1 марта 1910 г. – К.: Типолитография А. О. Штерензона, 1910. – 11 с.

1294. Положение о Высших Женских Курсах, учрежденных в г. Киеве. – К.: В университетской тип., 1881. – 10 с. + III с.

Мемуари та щоденники

1295. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Львів, 1913. – Ч. 2. – 406 с.

1296. Грушевський М. С. Щоденник (1886 – 1894 рр.) / М.С. Грушевський. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 261 с.

1297. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.

1298. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

1299. Островитянов К. В. Думи о прошлом. Из истории первой русской революции, большевистского подполья и октябрьских боев против контрреволюции в Москве / К. В. Островитянов. – М.: Наука, 1967. – 315 с.

1300. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – Вип. 1-4. – С. 119-128.

1301. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). У 2-х т. – Т. 1. – К.: Темпора, 2004. – 428 с.

Публікації в пресі

1302. Бондар Т. Д. Київський комерційний / Т. Д. Бондар // Радянський економіст. – 1989. – № 30 (786).

1303. Бондар Т. Д. Як народжувався інститут. До питання про історію КІНГУ / Т. Д. Бондар // Радянський економіст. – 1989. – Травень-вересень.

1304. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1908. – 19 октября (№ 290). – С. 3.

1305. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1908. – 19 октября (№ 290). – С. 3.

1306. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1909. – 14 февраля 1909 г. (№ 45). – С. 3.

1307. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 4 января (№ 4). – С. 3.

1308. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 18 января (№ 14). – С. 3.

1309. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 28 января (№ 28). – С. 2.

1310. В коммерческом институте // Киевская мысль. – 1909. – 14 февраля (№ 45). – С. 3.

1311. Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 11 августа (№ 191). – С. 1.

1312. Высшие курсы // Киевские отголоски жизни. – 1906. – 1 сентября (№ 212). – С. 1.

1313. К введению устава в коммерческом институте // Киевская мысль. – 1913. – 9 января (№ 9). – С. 3.

1314. К делам коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 13 января (№ 13). – С. 3.

1315. Лекции на высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 10 сентября (№ 228). – С. 3.

1316. На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 21 января (№ 5). – С. 3.
1317. На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 19 февраля (№ 34). – С. 3.
1318. На высших коммерческих курсах // Киевская мысль. – 1907. – 24 августа (№ 212). – С. 3.
1319. На высших коммерческих курсах (Коммерческий институт) // Киевская мысль. – 1907. – 2 ноября (№ 280). – С. 3.
1320. Неутверждение профессоров коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 20 января (№ 20). – С. 3.
1321. Общество экономистов // Киевская мысль. – 1909. – 25 февраля (№ 56). – С. 4.
1322. Утверждение профессоров коммерческого института // Киевская мысль. – 1913. – 21 января (№ 21). – С. 3.

ЛІТЕРАТУРА

Довідники, енциклопедії, словники

1323. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. О. Ю. Шмидт. – М.: АО «Советская энциклопедия», 1930. – Т. 20. – С. 524.
1324. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – Т. 7. – 608 с.
1325. Історія України: А – Я : енциклопедичний довідник / Упорядкув. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Генеза, 2008. – 1520 с.
1326. Киев: энциклопедический справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. – С. 124, 307.

1327. Малая советская энциклопедия. – Т. 2. – М.: АО «Советская энциклопедия», 1929. – С. 755.

1328. Милюков П. Н. Университеты в России / П. Н. Милюков // Энциклопедический словарь Ф. Р. Брокгауза – И. А. Эфрона. – Т. 68. – СПб., 1902. – С. 788-800.

1329. Михаил Васильевич Птуха. 1884 – 1961. Библиографический указатель. – К.: Изд. АН УССР, 1963. – С. 27-38.

1330. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.

1331. Українська радянська енциклопедія. – К.: АН УРСР, 1961. – Т. 6. – С. 356.

1332. Український радянський енциклопедичний словник. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – Т. 1. – 752 с.

1333. Украинская советская энциклопедия. – К.: Главная редакция УСЭ, 1980. – Т. 3. – С. 251.

1334. Энциклопедический словарь (издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон). – СПб.: Типо-литография И. А. Ефрона, 1895. – Т. XV А. – С. 861-863.

1335. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – М. (Б. Г.). – Т. 24. – С. 2–3.

1336. Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 2008. – Т. 1. – С. 1042-1045.

Монографії, статті, брошури

1337. Академія пам'яті проф. В. Б. Антоновича. Доповіді та матеріали / Ред. О. І. Божко. – К.: Інститут української археографії АН України, КДУ ім. Т. Шевченка. – 1994. – 269 с.

1338. Акуліч У. Система економічних поглядів М. Довнар-Запольського / У. Акуліч // Шостя Міжнародня Доунараускія читанні. – Гомель, 2008. – С. 108-113.

1339. Андрусишин Б. І. Політика Директорії Української Національної Республіки щодо Церкви (листопад 1918 – 1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право: матеріали міжнар. наук. конф., 22-23 квітня 2010 р. – К., 2010. – С. 29-32.

1340. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 193 с.

1341. Антонов А. Л., Парамонов А. Ф., Маслійчук В. Л. История Харьковского городского самоуправления 1654 – 1917 гг. / А. Л. Антонов, А. Ф. Парамонов, В. Л. Маслійчук. – Харьков, 2004. – 191 с.

1342. Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

1343. Антонюк С. Н. Академік Орженцький Р. М. – представник Київської економічної школи / С. Н. Антонюк // Вчені записки. Спеціальний випуск. – 2006. – С. 41–47.

1344. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; Пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.

1345. Башлер Ж. Нарис загальної історії / Ж. Башлер; Пер. з фр. Є.Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 392 с.

1346. Багатопартійна Українська держава на поч. ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В. С. Журавський. – К., 1992. – 96 с.

1347. Бакинський період в творчестві М. В. Довнар-Запольського / Под ред. В. М. Лебедевой. – Гомель: ЦИИР, 2007. – 151 с.

1348. Білорус М. А. Член Центральної Ради Саватій Березняк: в 2 ч. / М. А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П.М., 2009. – Ч. 1. – 64 с.

1349. Білорус М. Член Української Центральної Ради Леонард Борковський (8 липня 1895 – 26 січня 1918) / М. А. Білорус // Зона. Громадський та літературний часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. – 2007. – № 12. – С. 139-148.

1350. Бовкун І. К., Куриленко Т. В., Павловська Н. Є. Ректори КНЕУ (1906 – 2006) / І. К. Бовкун, Т. В. Куриленко, Н. Є. Павловська // Вчені записки. Спеціальний випуск. – К., 2006. – С. 4-7.

1351. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К.: Академія, 2006. – 688 с.

1352. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.

1353. Бусленко Л. М. В. Довнар-Запольський як історик України / Л. М. Бусленко. – К., 2007. – 104 с.

1354. Верба І., Карпусь Д. Київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського / Ігор Верба, Дмитро Карпусь. – К.: Центра пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 148 с.

1355. Вергунов В. А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862 – 1927) / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2007. – 180 с.

1356. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії; Про історичне мислення / Войцех Вжосек; пер. з польськ. В.Сагана, В.Склокіна, С.Серякова. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.

1357. Відроджений заново: юридичний факультет КНЕУ / За заг. ред. В. Ф. Опришка. – К.: Оріони, 2003. – 240 с.

1358. Вірник Д. Ф. Нариси з історії економічної думки України / Д. Ф. Вірник. – К., 1956. – 387 с.

1359. Воблый К. Г. Земельный вопрос в программах различных партий: Трудовики (народные социалисты). Социалисты революционеры. Социал-демократы. Партия народной свободы. Союз частных земельных собственников / К. Г. Воблый. – К.: [б. и.], 1917. – 30 с.

1360. Вульф Е.Р. Європа і народи без історії / Ерік Вульф; пер. з англ. І. Пошивайла. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.

1361. Галактионов А. А. Русская социология XI – XX вв. / А. А. Галактионов. – СПб.: Лань, 2002. – 411 с.
1362. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4. Extramuros: город, общество, государство. – М.: Наука, 2000. – 354 с.
1363. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі; пер. з італ. М. Прокопович. – К.: Основи, 2005. – 350 с.
1364. Грицак Я. Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак – К.: Генеза, 1996. – 356 с.
1365. Гурбова Л. М. В. Довнар-Запольский и Крым / Л. Гурбова // Трєція міжнародня доунараускія читанні. – Мінск, 2002. – С. 16-18.
1366. Даденков М. Ф. Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К.-Х.: Радянська школа, 1947. – С. 213-270.
1367. Даследчык гысторыі трох народау: М. В. Доунар-Запольскы: Зборні навуковых артыкулау і дакументау / Пад рэд. В. М. Лебедзевай. – Гомель – Рэчыца: ГДУ ымя Ф. Скарыны, 2000. – 293 с.
1368. Довнар-Запольский М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск: Беларусь, 2003. – 680 с.
1369. Довнар-Запольский М. В. Новый тип высшего образования / М. В. Довнар-Запольский // Речь, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23-мая 1907 г. – К., 1907. – С. 21-25.
1370. Донецький державний університет економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. – 136 с.
1371. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Мюнхен, 1966. – Репринт. вид. – Т. 2. – К.: Глобус, 1992. – С. 268-328.
1372. Дружинин Н. М. Социально-экономическая история России: избр. тр. / Н. М. Дружинин; отв. ред. С. С. Дмитриев. – М.: Наука, 1987. – 421 с.
1373. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер. А. Б. Гофман. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
1374. Ермашкевич Г. И. Экономическая история зарубежных стран и России / Г. И. Ермашкевич. – Минск: ТетраСистемс, 2005. – 304 с.

1375. Журба О. І. Київська археографічна комісія (1893 – 1921). Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 185 с.

1376. Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.

1377. Записка о Киевском Коммерческом институте. – К., 1910. – 62 с.

1378. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.

1379. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.

1380. Иванов А. Е. Профессорско-преподавательский корпус высшей школы России конца XIX – начала XX в.: общественно-политический облик / А. Е. Иванов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 60-76.

1381. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М.: Росспэн, 1999. – 394 с.

1382. Иванов В. М. Історія держави і права України / В. М. Иванов. – К.: МАУП, 2002. – Ч. 1. – 264 с.

1383. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1909 г. – Кн. 1. – 28 + 51 + 132 с.

1384. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1909 г. – Кн. 2. – 38 + 80 с.

1385. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1910. – Кн. III. – 7 + 156 с.

1386. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1910 г. – Кн. IV. – 56 + 80 + 35 с.

1387. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1910 г. – Кн. V. – 36 + 28 + 60 + 11 + 29 + 15 с.

1388. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1910 г. – Кн. VI. – 12 + 65 + 64 с.

1389. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911. – Кн. VII. – 80 + 120 с.
1390. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911 г. – Кн. VIII. – 234 с.
1391. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911 г. – Кн. IX. – 240 с.
1392. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911 г. – Кн. X. – 204 + 18 с.
1393. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911 г. – Кн. XI. – 67 + 176 + 64 с.
1394. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1911 г. – Кн. XII. – 194 + 8 + 46 с.
1395. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XIII. – 129 + 80 + 48 + 8 с.
1396. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XIV. – 240 + 39 с.
1397. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XV. – 96 + 108 с.
1398. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XVI. – 208 + 88 с.
1399. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XVII. – 20 + 23 + 115 + 4с.
1400. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1912. – Кн. XVIII. – 23 + 256 + 2 с.
1401. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1913. – Кн. XIX. – 36 + 80 + 113 с.
1402. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1913. – Кн. XX. – 146 + 16 с.
1403. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXI. – 9 + 11 + 32 + 118 с.

1404. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXII. – 50 + 46 + 191 с.
1405. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXIII. – 6 + 64 + 41 + 104 с.
1406. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXIV. – 3 + 128 + 96 с.
1407. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXV. – 19 + 95 + 190 с.
1408. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1914. – Кн. XXVI. – 96 + 177 с.
1409. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1915. – Кн. XXVII. – 257 с.
1410. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1915. – Кн. XXVIII. – 10 + 72 + 72 с.
1411. Известия Киевского Коммерческого Института. – К., 1915. – Кн. XXIX. – 5 + 96 + 69 + 28 + 154 с.
1412. Извлечения о составе и деятельности Общества // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. I. – С. 2-26. – Отд. 2. – С. 1-261.
1413. Іконников Володимир. Історичні портрети / Упоряд. В.Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – 428 с.
1414. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х.: Изд-во Сага, 2007. – 45, 168, 390, XII с.
1415. Історія держави і права України / А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
1416. Історія економіки та економічної думки / Авт. кол.: С. В. Степаненко, В. М. Фещенко, С. Н. Антонюк, Н. О. Тимочко та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 664 с.
1417. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 575 с.

1418. История Киева. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Т. 1. – С. 590.
1419. История Киева. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – 463 с.
1420. Історія Київського університету (1834 – 1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.
1421. История Московского университета / М. Н. Тихомиров (ответственный редактор). – Т. 1. – М.: Издательство Московского университета, 1955. – 561 с.
1422. Історія Одеського університету (1865 – 2000) / Л. О. Ануфрієв [та ін.]; голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с.
1423. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. – Т. 1. – К.: Україна, 1995. – 350 с.
1424. Історія Української РСР. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 81-95, 250-261, 350-357, 478-480.
1425. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – 356 с.
1426. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
1427. Йорн Рюзен. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзерн; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
1428. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – С. 25-28.
1429. Кантор В. Русское искусство и «профессорская культура» / В. Кантор // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155-186.
1430. Карпусь Д. «Справа Сташевського» та її місце в історії київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського / Д. Карпусь // Семья міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 59-64.
1431. Київський інститут народного господарства ім. Д. С. Коротченка 1912 – 1972 рр. (до 60-річчя з дня створення інституту) – К., 1972. – 23 с.

1432. Киштымів А. В пошуках «історико-економічного закону»: о работі М. В. Довнар-Запольского «Что сделано в науке для хозяйственного изучения России» / А. Л. Киштымів // Шостыя Міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2008. – С. 114-124.

1433. Киштымів А. «Народное хозяйство Белоруссии. 1861 – 1914 гг.» М. В. Довнар-Запольского: новое прочтение и запоздалая рецензия / А. Л. Киштымів // Четвертые международные Довнаровские чтения. – Гомель, 2004. – Ч. 1. – С. 186-201.

1434. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.

1435. Козлов Д. Характеристика мирового рынка (1914 – 1922) в трудах М. В. Довнар-Запольского / Д. Козлов // Трэція міжнародныя доунараускія читанні. – Мінск, 2002. – С. 208-214.

1436. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрямки діяльності (1872 – 1931 рр.) / М. П. Колесник // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 50-56.

1437. Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.

1438. Коммерческое образование во Франции. – СПб.: В. Киршбаума, 1895. – 63 с.

1439. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон; пер. з англ. С.Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

1440. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. / Л. Я. Корнійчук. – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – 253 с.

1441. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І. С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

1442. Коцур А. П., Мандрик М. В. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кін. XVIII – поч. XX ст. / А. П. Коцур, М. В. Мандрик. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 203 с.

1443. КПІ. Перше століття: історичний огляд / Авт.-упоряд.: В. І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – 384 с.

1444. Купченко В. Архивные документы о гимназических годах М. В. Довнар-Запольского в фондах Государственного архива г. Киева / В. Купченко // Чацвертыя міжнародныя доунараускія читанні. – Гомель, 2004. – Ч. 1. – С. 22-27.

1445. Лебедева В. Юнацкія гады М.В. Доунар-Запольскага / В. Лебедева // Трэція міжнародныя доунараускія читанні. – Мінск, 2002. – С. 7-15.

1446. Лебедева В. П., Узбек Е. А., Дзюбенко Н. А. «Мы есть. Мы были. Будем мы». «Греческая операция» НКВД в Харькове / В. П. Лебедева, Е. А. Узбек, Н. А. Дзюбенко. – Харьков: Тимченко А. Н., 2009. – 672 с.

1447. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.

1448. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К.: Знання-Прес, 2002. – 669 с.

1449. Литвин В. М. Передмова // Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд, 2007. – С. 3.

1450. Личный состав Исторического Общества Нестора-летописца // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. I. – С. 28-32.

1451. Ліс А. С. Мітрафан Віктаравіч Доунар-Запольскі: жыцце у навуцы / А. С. Ліс // Даследчкі гісторыі трох народаў: М. В. Доунар-Запольскі (зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). – Гомель – Рэчыца, 2000. – С. 7-16.

1452. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э. Л. Лортикян. – Х., 1995. – 192 с.

1453. Луценко Є. М. Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст. / Є. М. Луценко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 16. – 1990. – С. 78-84.

1454. Луценко Є. Джерельна база дослідження життя та творчості М. В. Довнар-Запольського / Є. Луценко // Український біографічний словник: історія, проблематика створення: Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 1997. – С. 76-77.

1455. Любарт М. К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века / М. К. Любарт. – М.: Наука, 2005. – 296 с.

1456. Мадей Ч. А. Высшие коммерческие школы в Италии / Ч. А. Мадей. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1917. – 53 с.

1457. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 878 с.

1458. Малаков Д. В. Архітектор Городецький / Д. В. Малаков. – К.: Кий, 1999. – 240 с.

1459. Маритен Ж. Философ в мире / Ж. Маритен; пер. с фр. – М.: Высшая школа, 1994. – 192 с.

1460. Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / І. Б. Матяш. – К., 2001. – 228 с.

1461. Матяш І. К вопросу о концепции научной биографии М. В. Довнар-Запольского / И. Б. Матяш // Чацвертыя міжнародныя доунараускія читанні. – Гомель, 2004. – С. 5-17.

1462. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

1463. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб.: АТ «Наука», 1999. – 547 с.

1464. Мицик Ю. А. Історія України / Ю. А. Мицик. – Ч. 2. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 130 с.

1465. Михальченко С. И. М. В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель / С. И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 162-170.

1466. Михальченко С. И. Киевская школа. Очерки об историках / С. И. Михальченко. – Брянск: Издательство Брянского педагогического института, 1994. – 76 с.

1467. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии / С. И. Михальченко / С. И. Михальченко. – М.-Брянск, 1997. – С. 146-154.

1468. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906 – 1930 рр.) / Л. В. Міхневич; за заг. ред. І.Б. Усенка. – К.: КНЕУ, 2011. – 286 с.

1469. Нагорна Л. А. Лаврентій Йосифович Картвелішвілі / Л. А. Нагорна. – К.: Політвидав України, 1976. – 167 с.

1470. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – 208 с.

1471. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 368 с.

1472. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К., 1918. – Репринт. вид. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.

1473. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.

1474. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К.: Основи, 2000. – 328 с.

1475. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадівському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

1476. Парієнко Г. К. Одеський державний економічний університет. Історія. Ректори / За заг. ред. М. І. Зверкова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 160 с.

1477. Полянская Л. И. Документы к истории высшего образования в России / Л. И. Полянская // Исторический архив. – 1958.– № 1. – С. 222-227.

1478. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 533 с.

1479. Предложения и проекты П. А. Валуге по вопросам внутренней политики // Исторический архив. – 1958. – № 1. – С. 138-153.

1480. Про А. Двенадцать уроков по истории / А. Про; пер. с фр. Р. В. Ткаченко. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 336 с.

1481. Прошлое крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2003. – 268 с.

1482. Птуха М. Академік Роман Михайлович Орженцький / М. Птуха // Записки соціально-економічного відділу УАН. – 1926. – Т. II-III. – С. 1-19.

1483. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3-22.

1484. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табунська та ін. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.

1485. Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого / Л. П. Репина. – М.: РОССПЭН, 2002. – 352 с.

1486. Ровнер О. С. Костянтин Григорович Воблий. – К.: Наукова думка, 1968. – 78 с.

1487. Россия на рубеже XIX – XX веков: материалы научных чтений. – М.: РОССПЭН, 1999. – 352 с.

1488. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво«Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.

1489. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16.

1490. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3-16.

1491. Сарбей В. І. Національне відродження України / В. Г. Сарбей // Україна крізь віки. – Т. 9. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

1492. Сватиков С. Г. Опальные профессора 80 гг. / С. Г. Сватиков // Голос минувшего. – 1917. – № 2. – С. 5-78.

1493. Серга Ж. Документи М. В. Довнар-Запольського в фондах Державного архіву міста Києва / Ж. Серга // Шостыя Міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2008. – С. 13-19.

1494. Сидорова Л. А. Школы в исторической науке России // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С. 200-203.

1495. Слущкий Є. Є. Теорія граничної корисності / Упоряд. В. М. Фещенко, Т. В. Куриленко. – К.: КНЕУ, 2006. – 528 с.

3.1496. Соломонов В. А. Императорский Николаевский Саратовский университет: история открытия и становления. 1909 – 1917 / В. А. Соломонов. – Саратов, 1999. – 223 с.

1497. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е. В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. – 104 с.

1498. Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.

1499. Стебницький П. Вибрані твори / Петро Стебницький; Упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

1500. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття): Монографія / С. П. Стельмах. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 378 с.

1501. Сторічний поступ (1906 – 2006) / Ред. колегія А. Ф. Павленко, М. І. Вакуленко, А. М. Колот, Т. Є. Оболенська, В. С. Савчук, А. І. Смилов, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 2006. – 272 с.

1502. Таран Л. В. Французька, російська й українська історіографія (70-і рр. XIX – поч. XX ст.): Монографія / Л. В. Таран. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 247 с.

1503. Тимченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) / Я. Тимченко. – Кн. II. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

1504. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1996. – 607 с.

1505. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К.: «К.І.С.», 2012. – 400 с.

1506. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2000. – 296 с.

1507. Ульяновський В. Справа кафедри історії України в Університеті / В. І. Ульяновський // Трєція міжнародныя доунараускія читанні. – Мінск, 2002. – С. 27-62.

1508. Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський : Монографія / В. Ульяновський, В. Короткий, О. Скиба. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 311 с.

1509. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.

1510. Урбанский В. М. Дмитрий Граве и его время / В. М. Урбанский. – К.: Наукова думка, 1999. – 270 с.

1511. Федосов В. В. Проблемы экономической истории в монографии М. В. Довнар-Запольского «История Белоруссии» / В. В. Федосов // Чацвертыя міжнародныя доунараускія читанні. – Гомель, 2004. – Ч. 1. – С. 201-208.

1512. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев,

В. Ю. Іваненко, В.І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Вступ. стаття В. І. Іваненко; Наук. ред.: С.І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – 540 с.

1513. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. – Т. 2 / Уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – 550 с.

1514. Черняхівський Г. І. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість / Г. І. Черняхівський. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 417 с.

1515. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1908. – Кн. 20. – Вып. III. – С. 43.

1516. Чуткий А. І. Архів Київського комерційного інституту як важливий корпус документів з історії України початку ХХ ст. / А. І. Чуткий // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 4. – С. 85-91.

1517. Чуткий А. І. Викладацькі кадри та склад студентства Вищих комерційних курсів у Києві (1906 – 1908 рр.) / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 63. – С. 218-229.

1518. Дзед Уладзіміра Высоцкагага – студэнт Кіеускага камерцыйнага інстытута / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2013. – № 7 (168). – С. 25-32.

1519. Чуткий А. І. До сторіччя першого економічного вузу України / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 37. – С. 246-256.

1520. Чуткий А. І. М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Историчний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84-92.

1521. Чуткий А. І. Заснування Київських вищих комерційних курсів / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 143-149.

1522. Чуткий А. І. Зміна традиції у системі вищої освіти України в першій третині ХХ ст. крізь призму біографії однієї особи / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2010. – № 1-3. – С. 263-275.

1523. Чуткий А. І. Зміни в студентському складі вузів Наддніпрянщини в роки українських визвольних змагань: досвід Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. – С. 238-247.

1524. Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35-45.

1525. Чуткий А. І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 65. – С. 126-138.

1526. Чуткий А. І. Історія Київського комерційного інституту як важлива складова вивчення історії регіонів та загальної історії України перших десятиліть ХХ ст. / А. І. Чуткий // Гілея. – 2013. – Вип. 74 (№ 7). – С. 154-157.

1527. Чуткий А. І. Історія становлення економічної освіти у Києві в контексті соціально-економічної та інтелектуальної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / А. І. Чуткий // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 10-17.

1528. Чуткий А. І. Історія України / А. І. Чуткий. – Кн. 1. Давня та Нова історія України. Навчальний посібник. – Ніжин: Вид-во НДУ; Міланік, 2007. – 311 с.

1529. Чуткий А. І. «Забуте» століття: ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці та освіті (з'ясування проблеми) / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 36. – С. 266-273.

1530. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128-135.

1531. Чуткий А. Київський комерційний інститут: історія заснування / А. І. Чуткий // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 131-136.

1532. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906 – 1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – 524 с.

1533. Чуткий А. І. Київський університет у 1914 – 1916 рр.: забута історія першої евакуації / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 71-81.

1534. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: історія евакуації до Саратова та повернення до Києва / А. І. Чуткий // Шостя міжнародня Дунараускія читанні. – Гомель, 2008. – Ч. 1. – С. 46-59.

1535. Чуткий А. Микола Дашкевич (1852 – 1908) / А. І. Чуткий. – К.: Темпора, 2008. – 528 с.

1536. Чуткий А. І. Між офіціозом і модерном: досвід вищої освіти в Україні у XIX – на початку XX ст. для її сучасного розвитку / А. І. Чуткий // Досвід організації та активізації навчального процесу на основі впровадження інноваційних технологій: Зб. Матеріалів наук.-метод. конф. 5-8 лютого 2008 р. – У 2 т. – К.: КНЕУ, 2008. – Т. 1. – С. 279-281.

1537. Чуткий А. І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Україні эканамічнай ВНУ / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2013. – № 4 (165). – С. 14-26.

1538. Чуткий А. І. Музейна справа в Київському національному економічному університеті: історія, сучасний стан і перспективи / А. І. Чуткий // Матеріали 2-го Круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України». – К., 2007. – С. 77-79.

1539. Чуткий А. І. Невідомий ректор: реконструкція біографії О. О. Карпеки / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся – Ніжин, 2009. – Вип. 49. – С. 44-55.

1540. Чуткий А. І. Повсякденність у вузівському середовищі Києва кінця XIX – початку XX ст.: визначення вимірів / А. І. Чуткий // Наукові записки з української історії. – Переяслав, 2011. – Вип. 27. – С. 83-89.

1541. Чуткий А. І. Питання зміни професорської культури в Києві на початку XX ст.: «справа Є. Д. Сташевського» та припинення М. В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті / А. І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 49 (№ 7). – С. 77-83.

1542. Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 38-43.

1543. Чуткий А. Проблема «національного» в житті і творчості Миколи Дашкевича / А. Чуткий // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – 2000. – Вип. 4. – С. 219-245.

1544. Чуткий А. І. Професура Університету Св. Володимира: нова мікро-соціальна група другої половини XIX – початку XX ст. / А. І. Чуткий // Часопис української історії. – 2004. – Вип. 1. – С. 9-13.

1545. Чуткий А. І. Професорська корпорація Університету Св. Володимира як окрема мікро-соціальна група / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2005. – Вип. 29. – С. 216-220.

1546. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87-92.

1547. Чуткий А. І. Професорсько-викладацький склад Київського комерційного інституту: статистика, тенденції змін, визначні персоналії / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 70. – С. 181-190.

1548. Чуткий А. І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 119-129.

1549. Чуткий А. І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні / А. І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 40-46.

1550. Чуткий А. И. Студенческие землячества Киевского коммерческого института / А. И. Чуткий // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. – Брянск: Ладомир, 2013. – Вып. 15. – С. 102-120.

1551. Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908 – 1914 рр.) / А. І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2008. – Т. 8. – С. 122-128.

1552. Чуткий А. І. Університет Св. Володимира та Київський комерційний інститут: сприяння в становленні та оцінка співпраці / А. І. Чуткий // Часопис української історії. – 2012. – Вип. 22. – С. 13-18.

1553. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. / В. С. Шандра. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

1554. Щербак Н. О. Зміни у правовому статусі євреїв у період реформування Російської імперії у другій половині ХІХ ст. / Н. О. Щербак // Актуальні питання реформування правової системи України. Збірник наукових статей. – Луцьк, 2011. – С. 66-70.

1555. Щербак Н. Колоніальна політика російського царизму щодо української культури (друга пол. ХІХ ст.) / Н. Щербак // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 р.: Доповіді та матеріали. – К., 1999. – 294 с.

1556. Щербак Н. О. Проблеми освіти та виховання в політичних дискусіях початку ХХ ст. / Н. О. Щербак // Українознавчий альманах. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 63-66.

1557. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – 230 с.

1558. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть ХІХ в. / Г. И. Щетинина. – М.: Наука, 1987. – 238 с.

1559. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с.

1560. Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 3. – С. 25-33.

1561. Шляхом до національного економічного ... / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакуленко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – 160 с.

1562. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки мифологии мировой истории / О. Шпенглер; пер. с нем., вступ.ст. и прим. К. А. Свасьян. – Т. 1. – М.: Мысль, 1998. – 663 с.

1563. Эвенчик С. Л. Высшие женские курсы в Москве / С. Л. Эвенчик // Опыт подготовки педагогических кадров в дореволюционной России и в СССР: Сб. статей. – М., 1972. – С. 4-99.

1564. Юридичний факультет КНЕУ – 15 років після відродження / В. Ф. Опришко (кер. авт. кол.), О. І. Ющик, Л. О. Савенкова та ін. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2008. – 368 с.

1565. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х.: Издательство Сага, 2007. – 15, VIII, 378 с.

1566. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

1567. Яковлев В. П. Самодержавие и российские университеты в годы реакции (1907 – 1911) / В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1972. – № 8. – С. 42-48.

1568. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Умови прийому учнів на Київські вищі комерційні курси (1906 р.)¹

«Высшие Коммерческие курсы в Киеве

Условия приема учащихся

Прием учащихся производится два раза в год: в начале осеннего и весеннего полугодий*).

В действительные слушатели принимаются лица обоего пола, окончившие учебные заведения не ниже среднего. Вольнослушатели могут быть принимаемы лица и не удовлетворяющие означенному цензу. При приеме таких лиц преимущество отдается служащим в торгово-промышленных учреждениях. Под вольнослушателями понимаются такие учащиеся, которые избираются, как и слушатели, какой-нибудь полный цикл наук для получения свидетельства о происхождении курса наук и получают матрикул курсов.

Прошения о приеме на Высшие Коммерческие Курсы подаются на имя директора с приложением: 1) метрического свидетельства; 2) свидетельства о звании; 3) свидетельства об образовании и 4) от лиц, вступающих, как в действительные слушатели, так и в вольнослушатели желательно также получить удостоверение о занимаемой ими должности в торгово-промышленном учреждении, если они состояли или состоят на службе.

Сверх действительных слушателей и вольнослушателей к слушанию отдельных предметов могут быть допускаемы посторонние слушатели. При поступлении они не обязаны представлять своих документов и им предлагается лишь занести сведения о своем образовательном цензе на особом бланке. Администрация Курсов не выдает никаких удостоверений таким сторонним слушателям об их принадлежности к составу учащихся на Курсах, эти

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

слушатели не подвергаются экзаменам и не получают свидетельств и дипломов об изученных ими науках.

Плата за право слушания лекций:

1) Слушатели и вольнослушатели (имматрикулированные) платят за избранный цикл наук 40 руб. и за новые языки по 5 руб. за каждый язык в семестр; 2) за практические занятия в лабораториях общей химии 4 руб. 3) Обе категории вышеназванных слушателей платят за необязательные дополнительные курсы по 1 руб. в полугодовой час и 4) Вольнослушатели (сторонние) за каждый отдельный предмет по 5 руб. в полугодовой час, а за бухгалтерию, коммерческую корреспонденцию или за практические занятия в лабораториях по 10 руб. за час.

Помещение курсов на Рогнединской № 1, Канцелярия открыта ежедневно от 3 до 5 часов дня.

---

*) Преподавание на Высших Коммерческих Курсах расположено применительно к семестровой системе, чем дается поступающим в январе возможность приступить к изучению предметов». (арк. 1).

Додаток Б

Статут Українського гуртка при Київському комерційному інституті (1908 р.)¹

«Устав Украинского Кружка при К.К.И.

1. Кружок имеет целью научное исследование социально-экономического состояния Украины, изучение ее истории, этнографии и т.д.

2. С этой целью кружок будет устраивать чтение рефератов, литературные вечера или утра с разрешения администрации Института.

3. Членами кружка могут быть слушатели и слушательницы Киевского коммерческого института, сочувствующие целям кружка.

4. Прием в члены кружка производится по рекомендации двух членов.

5. Средства кружка образуются из: 1 – пожертвований, 2 – членских взносов, 3 – сборов от концертов, литературных вечеров, чтений и спектаклей, какие могут быть устраиваемые кружком.

6. Денежными тратами кружка распоряжается общее собрание членов или комитет в тех границах, какие определило ему общее собрание, или на основании постановлений последнего.

7. Каждый член кружка должен вносить ежемесячно членский взнос по своему желанию и состоянию, но не менее как 20 коп.

Примечание. Члены, которые не будут платить обязательных членских взносов в продолжении 2-х месяцев, считаются выбывшими из Кружка по своему желанию, но могут быть обратно приняты после уплаты причитающихся с них взносов.

8. Всеми делами Кружка заведуют: 1. Общее собрание. 2. Комитет («Рада»).

9. Общее собрание созывается или комитетом, или (арк. 45) же по желанию не менее как четверти членов кружка.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 45-46.

10. Общее собрание считается законченным, когда на нем будет не меньше $\frac{1}{2}$ всех членов кружка. Общее собрание выбирает каждый раз председателя и секретаря из присутствующих членов. Общее собрание открывает председатель, секретарь или казначей комитета.

Примечание: если на общее собрание не явится $\frac{1}{2}$ всех членов кружка, то другое общее собрание должно быть не раньше, как через 2 дня и считается действительным при всяком числе членов.

11. Общее собрание выбирает комитет из 7-ми членов (председатель, секретарь, казначей и 4 члена); кроме того, трех кандидатов для замещения выбывших до срока членов комитета. Все дела на общих собраниях решаются обыкновенно большинством голосов присутствующих на собрании членов.

12. Решение вопроса об изменении устава Кружка, займе денег, выборах комитета, требует не менее $\frac{1}{2}$ голосов общего собрания и присутствия на них не менее $\frac{1}{2}$ всех членов Кружка.

13. Комитет Кружка состоит из Председателя, секретаря, казначея, 4-х членов и выбирается на общем собрании на один семестр. Кроме того, на общем собрании выбирается 3 кандидата в члены комитета для замены тех членов, которые выбудут из состава комитета до срока.

14. Заседания комитета созываются председателем, секретарем, казначеем по собственному почину или требованию не менее как двух членов Комитета. Собрания считаются действительными тогда, когда на них присутствует не менее 4-х членов (**арк. 45 зв.**) Комитета.

15. На общих собраниях комитет должен давать отчеты о своей деятельности, каковая вообще должна быть в границах директив общего собрания, или на основании постановлений общих собраний.

16. Комитет ведает всеми делами кружка и является во всех случаях его представителем в сношениях с администрацией Ин-та, так и со студенческими организациями, имеющимися в Ин-те. Комитет созывает общие собрания и должен по этому поводу проделать все формальности, какие требуются по закону. Комитет должен за два дня извещать всех членов о дне, часе и месте

общих собраний – с обозначением всех вопросов, какие будут разбираться на общих собраниях. Комитет обязан устраивать лекции, чтение рефератов и т.д. и изыскивать средства для выписки и покупки нужной литературы. Комитет имеет право кооптировать новых членов, организовывать всякие комиссии, если встретится в этом надобность.

13.Ш. 1908 г. (подпись секретаря комитета)» (арк. 46).

Додаток В

Статут Київського комерційного інституту (1908 р.)¹

«На подлинном написано «Утверждаю.

Мая 12 дня 1908 года. Министр Торговли и
Промышленности *И. Шипов.*»

Верно:

Управляющий Учебным Отделом *А. Лагорио.*

УСТАВ

Киевского Коммерческого Института.

I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ.

1. Киевский Коммерческий Институт принадлежит к разряду высших учебных заведений и имеет целью давать высшее коммерческое и экономическое образование.

2. Институт состоит в ведении Министерства торговли и промышленности, по Учебному Отделу.

3. Институт имеет печать с обозначением своего наименования.

II. УЧЕБНАЯ ЧАСТЬ.

4. В институте преподаются:

а) экономические науки: политическая экономия (теория, история и прикладные части), наука о финансах, статистика, экономическая география, история экономического строя;

б) юридические науки: энциклопедия юридических и государственных наук, государственное право, гражданское право, торговое право с включением морского, вексельное право, международное право;

в) физико-математические науки: химия, математика и физика; **(арк. 18)**

г) коммерческие предметы и товароведение: товароведение с общей технологией, специальные курсы товароведения, общее счетоводство,

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 654, арк. 18-23 зв.

счетоводство торговое, банковское, заводское, коммерческая корреспонденция, коммерческие вычисления, политическая арифметика, коммерция;

д) Педагогика;

е) Новые языки;

5. Кроме вышепоименованных предметов, в институте могут быть преподаваемы, с разрешения министра торговли и промышленности, и другие специальные предметы.

6. Независимо от постоянных курсов по означенным в ст. 4 и 5 предметам, советом, с разрешения министра торговли и промышленности, могут приглашаться специалисты для прочтения временных курсов.

7. В учебный курс института входят, по подлежащим предметам, сверх слушания лекций, обязательные практические занятия.

8. Институт должен быть снабжен всеми необходимыми учебными пособиями и учебно-вспомогательными учреждениями.

9. Преподаваемые в институте предметы группируются, по постановлению совета и с утверждения министра торговли и промышленности, в особые отделения и под-отделения. Учащимся в институте предоставляется избирать отделение и под-отделение по их желанию.

10. Продолжительность обучения в институте устанавливается в 4 года, с разделением на 8 полугодий. В исключительных случаях, для наиболее способных и успевающих, срок этот может быть сокращаем (**арк. 18 зв.**), по постановлению совета института, на один год.

11. Распределение времени по предметам программы преподавания, равно как правила внутреннего распорядка и производства приема и испытаний слушателей, вырабатываются учебным комитетом и через совет института и представляются на утверждение министра торговли и промышленности.

III. ОБ УЧАЩИХСЯ.

12. В слушатели института принимаются лица обоего пола, имеющие свидетельство об окончании курса в учебном заведении не ниже среднего.

Примечание 1. Лицам с высшим образованием могут быть засчитываемы те предметы, которые ими были выслушаны в том высшем учебном заведении, в котором они обучались ранее, и таким путем время их обязательного пребывания в институте может быть сокращенно.

Примечание 2. К посещению лекций и занятий по отдельным предметам могут быть допускаемы учебным комитетом сторонние посетители.

13. Прошение о приеме, в институт подаются на имя директора. К прошению прилагаются свидетельства: 1) метрическое о рождении, 2) о благонадежности, 3) о звании и 4) о полученном образовании.

14. Прием учащихся производится один раз в год – перед началом осеннего полугодия.

Примечание. При введении расположения предметов преподавания по семестрам, прием учащихся может быть производим два раза в год, перед началом осеннего и весеннего полугодия.

15. Для слушателей обязательно изучение предметов избранного ими отделения и под-отделения.

16. Плата за учение определяется советом института, с утверждения министра торговли и промышленности (**арк. 19**), плата за учение вносится по полугодиям вперед и ни в каком случае не возвращается.

17. В состав испытательных комиссий для окончательных экзаменов, кроме директора и преподавателей, входят: 1) представители Министерства торговли и промышленности, если министр признает нужным их назначить, и 2) члены по избранию совета из его состава или из лиц, известных своими познаниями.

Примечание. За экзамены в испытательной комиссии с учащихся может быть взимаема особая плата, устанавливаемая советом института.

18. По успешном выдержании всех как переводных, так и окончательных испытаний, слушатели получают диплом об окончании института по соответственному отделению и под-отделению.

Примечание. Слушатели, готовящиеся к педагогической деятельности для получения свидетельства на право преподавания специальных предметов в коммерческих учебных заведениях, могут подвергаться испытаниям в испытательной комиссии Учебного отдела Министерства торговли и промышленности.

19. Сторонние посетители также могут подвергаться испытаниям из пройденных предметов. В удостоверение обнаруженных ими познаний им выдается свидетельство.

20. Дипломы и свидетельства выдаются за подписью директора института, секретаря учебного комитета, членов испытательной комиссии и секретаря комиссии. Форма дипломов и свидетельств должна быть представляема на утверждение Министра торговли и промышленности.

21. Для слушателей института могут быть учреждаемы стипендии на условиях, указанных учредителями или выработанных советом института. Условия эти не должны противоречить уставу института. Правила (**арк. 19 зв.**) о стипендиях представляются на утверждение министра торговли и промышленности.

22. Учащиеся в институте, находясь в здании оно, подчиняются правилам, определяемым советом института.

IV. СОВЕТ ИНСТИТУТА.

23. Общее заведывание институтом вверяется совету института.

24. Совет института, под председательством директора института, состоит: из почетных членов института, членов учебного комитета, представителей от учреждений, субсидирующих институт, и из почетных попечителей.

Примечание. Обязанности секретаря совета исполняет секретарь учебного комитета.

25. Решению совета института подлежат следующие дела:

- 1) избрание директора института,
- 2) установление отделений и под-отделений института,

3) определение платы за право учения и за экзамены в испытательной комиссии,

4) избрание почетных членов института,

5) избрание в члены учебного комитета лиц, не обладающих высшими учеными степенями, но заслуживающих такового избрания своими учеными трудами, по предложению учебного комитета,

6) избрание почетных попечителей, по предложению правления,

7) утверждение условий образования стипендий,

8) рассмотрение и утверждение ежегодных смет по всем статьям содержания института, **(арк. 20)**

9) рассмотрение и утверждение ежегодных отчетов по учебной и хозяйственной частям,

10) вообще дела, превышающие компетенцию правления и учебного комитета, или вносимые этими учреждениями в совет по их постановлению.

Примечание. Постановления по пп. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10 представляются министру торговли и промышленности.

26. Лица, проявившие выдающуюся деятельность в области науки, отечественной промышленности или коммерческого образования, могут быть избираемы советом в почетные члены института.

27. В совете все дела решаются простым большинством голосов; в случае равенства голосов, голос председателя дает перевес. Заседания совета действительны при одной трети его членов, за исключением выбора директора, когда требуется две трети для первого заседания, и одна треть, если первое заседание не состоится.

Примечание. Выборы, обозначенные в п.п. 1, 4, 5 и 6 § 26 производятся закрытой баллотировкой.

V. УЧЕБНЫЙ КОМИТЕТ И ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА.

28. Директор института избирается советом института из числа членов учебного комитета. Об избранном кандидате представляется на утверждение министра торговли и промышленности.

29. Главная обязанность директора состоит в надзоре за ходом преподавания, за порядком во вверенном ему учебном заведении и за точным исполнением всех положений этого устава, распоряжений Министерства торговли и промышленности, относящихся к институту, и постановлений совета института и учебного комитета. **(арк. 20 зв.)**

30. На директора института возлагается:

- 1) председательствование в совете и учебном комитете.
- 2) определение и увольнение служащих в канцелярии и низших служителей,
- 3) составление, при содействии преподавателей, отчетов о состоянии учебной части,
- 4) сношение по делам института с разными лицами и учреждениями,
- 5) составление проекта общей сметы и представление ее на утверждение правления института,
- 6) представление в Учебный Отдел о допущении к исполнению обязанностей преподавателей и других должностных лиц, избираемых учебным комитетом.

31. По званию председателя совета и учебного комитета, директор определяет время заседаний, предлагает совету и комитету на рассмотрение свои предположения по учебной части, соблюдает очередь при рассмотрении вопросов, вносимых другими членами, направляет прения, следить за правильностью и порядком заседаний и объявляет постановления совета и комитета.

32. Учебный комитет института состоит: 1) из преподавателей института состоящих и состоявших профессорами высших учебных заведений, или имеющих высшие ученые степени и изъявивших письменно согласие войти в состав учебного комитета; 2) из председателя и двух членов правления, по избрании последнего.

Примечание 1. В члены учебного комитета могут быть избираемы, по предложению учебного комитета, советом и лица (при условии их на то

согласия), не имеющие высших ученых степеней, но известные своею преподавательскою деятельностью. (**арк. 21**)

Примечание 2. Прочие преподаватели приглашаются в заседание учебного комитета с правом голоса по предмету их специальности.

33. Ведение протоколов учебного комитета возлагается на секретаря, избираемого комитетом из своей среды.

34. К обязанностям учебного комитета относятся:

- 1) прием слушателей в институт и постановление об их увольнении,
- 2) обсуждение успехов слушателей,
- 3) составление программ предметов преподавания,
- 4) составление правил внутреннего распорядка,
- 5) определение сроков и правил испытаний,
- 6) присуждение дипломов и свидетельств окончившим курс учения,
- 7) рассмотрение годичных отчетов по учебной части,
- 8) избрание преподавателей на открывающиеся вакансии,
- 9) избрание секретаря учебного комитета,
- 10) назначение тем для сочинений, рефератов, практических занятий и обсуждение результатов практических работ учащихся,
- 11) рассмотрение сочинений, печатаемых на средства института,
- 12) составление правил для пользования библиотекой, коллекциями и другими учебно-вспомогательными учреждениями института,
- 13) общее заведывание учебно-вспомогательными учреждениями института,
- 14) вообще все дела, касающиеся учебной части.

35. Комитет собирается в течении учебного времени, по мере надобности. Заседания назначаются (**арк. 21 зв.**) директором, по его усмотрению или по письменному заявлению не менее трех членов комитета. Заседания считаются состоявшимися при половине наличных в городе членов.

36. Дела решаются в комитете по большинству голосов; в случае равенства голосов, голос председателя даст перевес.

Примечание. В комитет могут быть приглашаемы директором и посторонние лица, с правом совещательного голоса.

37. Преподаватели новых языков составляют, под председательством директора, особое совещание, рассматривающее все вопросы по преподаванию сих предметов.

Учебный комитет определяет, какие из решений этого совещания требуют его утверждения.

VI. ПРЕПОДАВАТЕЛИ ИНСТИТУТА.

38. В состав преподавателей института избираются учебным комитетом лица, имеющие право преподавания в высших учебных заведениях, или известные своею ученой и преподавательской деятельностью. По предметам, по которым не имеется кафедр в высших учебных заведениях, избираются лица, имеющие право преподавать соответственные предметы на экономическом отделении С.-Петербургского политехнического института. Избранные преподаватели допускаются к исполнению своих обязанностей с разрешения министра торговли и промышленности.

39. В помощь преподавателям физики, химии и товароведения, для производства опытов и работ могут быть назначаемы, по избранию учебного комитета и с разрешения учебного отдела, лаборанты из лиц, получивших соответствующее образование. **(арк. 22)**

40. Заведывание учебно-вспомогательными учреждениями возлагается учебным комитетом на преподавателей подлежащих предметов.

41. Преподавателями иностранных языков, стенографии, черчения и других практических знаний избираются лица, имеющие право на преподавание в высшем или среднем учебных заведениях Министерства народного просвещения.

VII. ПРАВЛЕНИЕ.

42. Правление состоит:

а) из представителей учреждений, субсидирующих институт, по одному представителю от каждого;

- б) из почетных попечителей;
- в) из директора института и двух преподавателей, избираемых учебным комитетом;

43. Правление из своей среды избирает на три года должностных лиц: председателя, казначея и секретаря.

Председатель правления утверждается министром торговли и промышленности.

44. Члены правления, по выбору от учреждений и от учебного комитета, избираются на три года.

45. На обязанности председателя правления лежит:

- а) назначение заседаний правления и председательствование в них;
- б) сношения с подлежащими лицами и учреждениями по делам правления.

Примечание. Во время отсутствия или болезни председателя его во всех случаях заменяет один из членов.

46. Лица, оказавшие институту особые услуги, могут быть представляемы правлением в совет института к избранию в почетные попечители института.

Почетные попечители состоят членами правления. **(арк. 22 зв.)**

47. На обязанности правления лежит:

1) заключение всякого рода контрактов на поставку необходимых для содержания института предметов, на исполнение различных работ в помещении института и т. п.

2) обеспечение удобных для института помещений,

3) расходование сумм на содержание института,

4) проверка сумм по приходу и расходу и засвидетельствование действительного производства работ по институту и поступления приобретаемых предметов,

5) составление ежегодных смет и отчетов по содержанию института для представления в совет института,

6) избрание двух членов из своей среды для присутствия в заседаниях учебного комитета с правом голоса,

7) избрание представителей в испытательную комиссию.

48. Правление, в составе не менее трех членов, собирается по мере надобности, но не менее одного раза в месяц, кроме летних вакансий.

49. Вопросы в правлении решаются большинством голосов; в случае равенства голосов, голос председателя дает перевес.

50. Председатель и члены правления имеют право посещать институт и присутствовать при занятиях и экзаменах.

VIII. СРЕДСТВА ИНСТИТУТА.

51. Институт содержится:

- 1) на средства членов совета института, **(арк. 23)**
- 2) на плату от учащихся,
- 3) на пожертвование и другие денежные поступления.

Подписал: Управляющий Учебным Отделом *А. Лагорио*.

Скрепил: Начальник Отделения *Б. Аглаимов*.

Верно:

Начальник Отделения *Б. Аглаимов*.

Сверял:

Столоначальник *Пыпин*». **(арк. 23 зв.)**.

Додаток Г

Правила щодо випускних іспитів студентів Київського комерційного інституту (1910 р.)¹

«ПРАВИЛА О ВЫПУСКНЫХ ИСПЫТАНИЯХ СЛУШАТЕЛЕЙ КИЕВСКОГО КОММЕРЧЕСКОГО ИНСТИТУТА.

I. О составе комиссии.

1. Для производства окончательных испытаний, прослушавшим курс учения в Коммерческом Институте составляется особая испытательная комиссия (§ 17 устава Киевского Коммерческого Института), в которую входят: а) Директор Института; б) 5 членов, по избранию Совета Института, из его состава, или из лиц, известных своими познаниями; в) депутаты, по назначению Министра Торговли и Промышленности.

Примечание. Состав членов, избираемых Советом, каждый раз сообщается Министру Торговли и Промышленности.

2. Председатель испытательной комиссии каждый раз избирается Советом из числа членов комиссии.

Примечание. Секретарь комиссии (§ 20 устава) приглашается Председателем из числа ее членов.

3. Сверх названных членов, для экзаменов по предметам, по которым не имеется специалистов в составе комиссии, председателем ее приглашаются для производства экзаменов преподаватели соответствующих предметов (§ 17 устава).

4. Для экзаменов по предметам подотделений, могут быть приглашаемы Советом в состав комиссии представители тех ведомств и учреждений, которые предоставляют окончившим или оканчивающим слушателям Института право прохождения известного практического стажа в своих учреждениях.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 69-70.

5. В комиссии все вопросы решаются большинством голосов. Голос председателя, в случае равенства голосов, дает перевес.

6. По окончании испытаний председатель комиссии немедленно представляет отчет о производстве испытаний в Учебный Отдел Министерства Торговли и Промышленности.

II. О предметах испытаний и о способах производства их.

7. Предметы, из которых производятся испытания, разделяются на: а) предметы общего курса обоих отделений; б) предметы, исключительно относящиеся к коммерческому или экономическому отделению; в) предметы подотделений.

8. Упомянутые в ст. 7 предметы суть следующие:

А. – Предметы общие для обоих отделений:

- а) прикладная экономия,
- б) экономическая география,
- в) торговое право.

Б. Предметы коммерческого отделения:

- а) коммерческие вычисления (специальные отделы)
- б) товароведение (специальные подотделы)
- в) счетоведение (общее и специальное).

В. Предметы Экономического отделения:

- а) городское и земское дело с оценочной статистикой.
- б) счетоведение.

Г. Предметы подотделений.

1. По железнодорожному подотделению: а) техническая эксплуатация по службам: пути и сооружений, движения, под(арк. 69)вижного состава и тяги; б) телеграфия и сигнализация; в/ железнодорожное товароведение со статистикой; г) железнодорожное счетоводство и делопроизводство; д) железнодорожные право и экономия.

2. По страховому подотделению: а) страховое право; б) экономика и статистика страхования; в) техника страховых оценок.

3. По оценочно-податному подотделению: а) специальные отделы финансового права; б) местное самоуправление, городское и земское дело с оценочной статистикой (для коммерческого отделения), в) теория и техника мелкого кредита.

4. По банковому подотделению: а) банковая бухгалтерия, техника банкового и биржевого дела, б) коммерческая корреспонденция на русском и иностранных языках, в) специальный курс политической экономии по банкам.

9. Познания по всем предметам оцениваются пятибалльной системой. Познания в новых языках характеризуются особыми зачислениями по достигнутым учащимися успехам в устной речи, письменном изложении и коммерческой корреспонденции.

10. К испытаниям в Комиссии допускаются учащиеся, удовлетворяющие следующим условиям: 1) прослушавшие полный курс избранного ими отделения; 2) успешно выдержавшие установленные курсовые испытания и получившие зачеты по практическим занятиям; 3) Представившие удостоверение о зачете курсового сочинения по одному из предметов, преподаваемых в Коммерческом Институте.

11. Желаящие подвергнуться испытанию, подают о том прошение на имя председателя комиссии, с приложением краткого свидетельства о прохождении курса учения.

12. Принимая в соображение: достоинство сочинения, результаты испытаний, а равно и успешность занятий во время прохождения курса учения в Институте, комиссия удостоивает учащихся дипломами первой или второй степеней. Дипломами первой степени комиссией могут быть удостоиваемы только те из учащихся, которые из всех выдержанных в комиссии испытаниях имеют в среднем выводе не ниже «4», а из курсовых испытаний в среднем не ниже «3» с половиной» (§ 18 устава). Сверх того, для получения диплома первой степени необходимо предоставление особого дипломного сочинения. С разрешения комиссии дипломное сочинение может быть предоставлено в течении шестимесячного срока по окончании испытаний.

Примечание. Дипломы выдаются за подписью директора Института, секретаря Учебного Комитета, членов испытательной комиссии и секретаря комиссии, по форме, утвержденной Министром Торговли и Промышленности (§ 20 устава).

13. Учащиеся, прослушавшие все предметы избранного ими подотделения, допускаются к испытаниям из этих предметов, лишь после успешного окончания испытаний из предметов отделения. К экзаменам из предметов подотделения учащиеся могут приступить и в одну из следующих сессий испытательной комиссии, по получении ими диплома об окончании отделения.

14. В удостоверении знаний по предметам подотделений выдержавшие соответственные испытания получают особое свидетельство, с аттестацией об успешно пройденном ими практическом стаже, если таковой требуется планом избранного ими подотделения.

Примечание. Свидетельства выдаются за подписью Директора Института, Секретаря Учебного Комитета, Членов Испытательной Комиссии и секретаря комиссии, по форме утвержденной Министром Торговли и Промышленности (§ 20 устава).

15. Согласно постановлению Совета и с утверждения Учебного Отдела, теоретические науки каждого подотделения могут быть дополняемы практическим стажем. Сообразно требованиям буду(арк. 69 зв.)щей практической деятельности, к которой готовит подотделение, практический стаж может быть отбываем или до окончания прохождения курса подотделения и экзаменов в комиссии, или по выдержании таковых. Во втором случае свидетельство выдается испытательной комиссией с указанием результатов испытаний из теоретических предметов и с указанием на тот практический стаж, который должен быть выполнен учащимся. По удостоверении же об успешном прохождении практических занятий на службе, окончившим подотделение, Советом Института в свидетельство окончившего заносятся сведения о выполнении ими требований практической деятельности.

16. Удостоенные диплома второго разряда могут, по истечении года, ходатайствовать перед Учебным Комитетом о допущении к испытаниям для получения первого разряда.

III. О плате за испытания.

17. Желающие подвергнуться экзаменам в испытательной комиссии, при прошении о том на имя председателя, вносят плату в размере 20 рублей за экзамены из курса пройденного ими отделения (примечание к § 18 устава).»
(арк. 70).

Додаток Д

Статут Київського комерційного інституту (1912 р.)¹

«УСТАВ

Київського комерческого інститута.

I. ОБЩИЕ ПОСТАНОВЛЕНИЯ.

1. Киевский коммерческий институт есть высшее учебное заведение.

Примечание. Подробный устав института утверждается министром торговли и промышленности.

(Ст. 1 ВИСОЧАЙШЕ утвержденного 3 июня 1912 года Положения о Киевском коммерческом институте).

2. Институт состоит из двух отделений экономического и коммерческо-технического, разделяющихся на подотделы, специальные предметы коих устанавливаются учебными планами, составляемыми и утверждаемыми в порядке, указанном в пункте 5 части 111 статьи 53 и в пункте 12 части 2 ст. 56.

(Ст. 2 Положения.) (арк. 54)

3. Институт состоит в ведении Министерства торговли и промышленности, по Учебному отделу.

(Ст. 3 Положения).

4. Учебный курс на каждом из отделений продолжается четыре года, с разделением на восемь семестров.

(Ст. 4 Положения).

Примечание 1. Студентам представляется слушать сверх предметов своего отделения один или несколько предметов других отделений и держать по выслушанным курсам соответственное испытание в полном объеме преподаваемого предмета или специального курса, в чем могут быть им выдаваемы особые свидетельства.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 464, арк. 54-82 зв.

Примечание 2. Сроки начала и конца учебных заведений в каждом полугодии, а также и время экзаменных испытаний, определяются каждый год Учебным отделом Министерства торговли и промышленности, по представлении учебного комитета института.

5. Средства института составляют: 1) доходы от принадлежащих институту имуществ; 2) получаемая со слушателей плата за лекции и практические занятия; 3) средства, жертвуемые на нужды института Киевским обществом содействия распространению коммерческих знаний (**арк. 54 зв.**) или другими учреждениями и лицами; 4) сбор за выдаваемые институтом дипломы и свидетельства; 5) доход от продажи изделий и за исполнение работ учебно-вспомогательными учреждениями института, и 6) другие поступления.

(Ст. 5 Положения).

6. Средства института (ст. 5), составляя особенность института, могут быть расходуемы исключительно на его нужды.

(Ст. 6 Положения).

7. Институту представляется приобретать, отчуждать и закладывать движимое и недвижимое имущество, вступать в обязательства и искать и отвечать на суде, вообще институт пользуется правами юридического лица.

Примечание. Приобретение, отчуждение и залог недвижимого имущества может последовать не иначе как с разрешения министра торговли и промышленности.

(Ст. 7 Положения с примечанием).

II. УЧЕБНАЯ ЧАСТЬ.

8. В институте преподаются:

1. На экономическом отделении:

Богословие, история хозяйственного быта (**арк. 55**) и экономических учений, теория политической экономии, экономическая политика, наука о финансах, экономическая география, статистика, общая теория права, государственное право, административное право, международное право, гражданское право, торговое право, гражданское и торговое судопроизводство,

уголовное право и процесс, история, счетоведение (бухгалтерия), высшая математика, финансовые вычисления, товароведение с технологией, иностранные языки.

В развитие и дополнение означенных предметов и в зависимости от разделения предметов преподавания на подотделы, на экономическом отделении преподаются специальные курсы по экономическим наукам (кредит и денежное обращение, биржа, банки, страховая экономия и др.), специальные курсы по различным отделам торгового права (морское, страховое, банковое право и др.), специальные курсы по изучению различных сторон торгово-промышленной деятельности (страховое дело, банковое дело, коммерческая корреспонденция, оценочное дело, транспортное дело, тарифное дело, железнодорожное дело, организация торговых и промышленных предприятий и другие курсы), дополнительные курсы по педагогике с ее историей и другим педагогическим предметам, по психологии и введению в философию, по местному хозяйству и самоуправлению, по фабричному законодательству, по общему землеведению, (**арк. 55 зв.**) физике, химии, этнографии, и проч.

2. На отделении коммерческо-техническом:

Богословие, высшая математика, физика, механика с машиноведением, химия неорганическая и органическая, общая ботаника, товароведение, технология, общая теория права, государственное право, гражданское и торговое право, история экономических учений, теория политической экономии, статистика, экономическая география, счетоведение (бухгалтерия), финансовые вычисления, иностранные языки.

В развитие и дополнение означенных предметов и в зависимости от разделения предметов преподавания на подотделы, на коммерческо-техническом отделении преподаются дополнительные и специальные курсы по различным отделам естествознания и техники, стоящим в связи с изучением предметов торгово-промышленного оборота, по кристаллографии, и минералогии, зоологии, физиологии человека и гигиене, физиологии растений и бактериологии, технической микологии, практической геологии с

горнозаводским делом, электротехнике, черчению, устройству паровых котлов и организации средств предупреждения несчастий на фабриках и заводах, организации промышленных предприятий, транспорту и хранению товаров, консервированию пищевых веществ, а также по различным отделам экономических и юридических (**арк. 56**) наук, педагогике с ее историей, и другим педагогическим предметам, по общему землеведению и проч.

Преподавание на обоих отделениях сопровождается обязательными упражнениями и практическими занятиями в учебно-вспомогательных учреждениях.

(Ст. 8 Положения).

9. При институте состоят следующие учебно-вспомогательные учреждения: библиотека общая и библиотека семинариев по отдельным предметам; лаборатории: общей и аналитической химии и по товароведению; музей товароведения и кабинеты: по физике, по счетоведению, по экономическим и юридическим наукам, а также по всем предметам основного и прикладного естествознания, преподаваемым в институте.

Заведывание учебно-вспомогательными учреждениями, кроме общей библиотеки, возлагается на профессоров, доцентов и преподавателей подлежащих предметов. При этих учреждениях состоят лаборанты и ассистенты, при библиотеке – библиотекарь, а при музее товароведения – хранитель музея.

(Ст. 9 Положения).

10. На обоих отделениях института учреждаются кафедры двенадцати профессоров ординарных и восьми экстраординарных, а именно: (**арк. 56 зв.**) политической экономии – три, статистики и экономической географии – два, финансового права – одна, государственного права – одна, административного права – одна, гражданского и торгового права – три, высших финансовых вычислений – одна, математики – одна, физики – одна, химии – одна, общей биологии – одна, товароведения и технологии – три и практической геологии с горнозаводским делом – одна.

Преподавание прочих предметов, входящих в состав учебных курсов, а также временное преподавание по предметам, по которым учреждены кафедры и руководство практическими упражнениями и занятиями слушателей по этим предметам поручается сверхштатным профессорам, а также штатным и сверхштатным доцентам и преподавателям. Для преподавания богословия полагается особый преподаватель.

(Ст. 10 Положения).

11. Независимо от постоянных курсов по означенным в статье 8 предметам, институт может приглашать известных специалистов для прочтения временных курсов по отдельным вопросам.

(Ст. 11 Положения).

III. ЛИЧНЫЙ СОСТАВ ИНСТИТУТА.

12. Профессоры института как штатные, так и сверхштатные, избираются учебным комитетом: (**арк. 57**) 1) по предметам, для которых имеются ученые университетские степени: ординарные – из лиц, имеющих степень доктора, а экстраординарные – из лиц, имеющих степень магистра по соответственному разряду наук, и 2) по специальным предметам, для которых не имеется ученых университетских степеней – из лиц, приобретших звание адъюнкта, присужденное одним из российских высших специальных учебных заведений по соответственному разряду наук. Доценты избираются учебным комитетом из лиц, выдержавших экзамен на вышеозначенную степень или звание. Сверхштатные профессора института избираются также из лиц занимающих должность профессора, а сверхштатные доценты из лиц, занимающих должность доцента или имеющих звание приват-доцента.

Преподаватель богословия назначается, по представлению учебного комитета, министром торговли и промышленности, по соглашению с епархиальным начальством.

(Ст. 12 Положения).

13. Для получения звания адъюнкта Киевского коммерческого института по высшим финансовым вычислениям (на отделении экономическом) и по

товароведению (на отделении коммерческо-техническом) требуется: 1) окончание курса наук в одном из высших учебных заведений (**арк. 57 зв.**) империи соответствующей специальности; 2) выдержание испытаний на соответственном отделении института из избранного отдела наук по установленной учебным комитетом института и утвержденной министром торговли и промышленности программе, применительно к испытаниям на степень магистра; 3) представление ученой работы (диссертации) по избранной специальности и публичная ее защита, и 4) прочтение пробных лекций; одной на тему, продолженную собранием отделения, и другой на тему, избранную испытуемым. Исполнивший удовлетворительно означенные требования удостоивается, по присуждению собрания отделения и с утверждения учебного комитета института, звания адъюнкта Киевского коммерческого института.

(Ст. 13 Положения).

14. Штатные профессора и штатные доценты обязаны употреблять на преподавание в институте время, применительно к семичасовой норме.

(Ст. 14 Положения).

15. Преподаватели избираются учебным комитетом из лиц, получивших диплом по соответственной специальности в одном из российских высших учебных заведений.

Научный ценз преподавателей иностранных языков, счетоведения, рисования, черчения и стенографии устанавливается учебным комитетом (**арк. 58**) института.

(Ст. 15 Положения).

16. Все профессора и доценты, как штатные, так и сверхштатные, а равно штатные преподаватели, утверждаются в должности министром торговли и промышленности. Преподаватели, не зачисляемые в штат, приглашаются к преподаванию из платы по найму, с разрешения Учебного отдела Министерства торговли и промышленности.

Если в течении одного года преподавания по какому либо из основных предметов не будет обеспечено учебным комитетом института, то министру

торговли и промышленности предоставляется назначить для преподавания такого предмета профессора, доцента или преподавателя, по собственному усмотрению, из лиц удовлетворяющих требованиям, указанным в статьях 12 и 15.

Примечание. Лица, избранные в преподаватели института как штатные, так и сверхштатные, могут быть допущены к временному исполнению своих обязанностей, с разрешения Учебного отдела Министерства торговли и промышленности, и до утверждения их в должностях.

(Ст. 16 Положения с примечанием).

17. Для пополнения преподавательского состава предоставляется иметь стипендиатов (**арк. 58 зв.**). Стипендиаты обязаны подготавливать себя к преподавательской деятельности по избранной ими специальности; они состоят под особым руководством профессора и отдают ежегодно отчет отделению в своих занятиях; в случае неуспешности занятий, отделение представляет о прекращении стипендий и ранее назначенного срока. Стипендиаты подчиняются институтскому начальству и несут, по его поручению, такие второстепенные обязанности по учебной части, которые соответствуют избранной ими специальности и могут способствовать успешной их подготовке.

(Ст. 17 Положения).

18. По приобретению стипендиатами ученого звания адъюнкта, в случае поступления на учебную службу, время, проведенное ими в качестве стипендиатов, может быть засчитано им в действительную учебную службу, по выслуге срока, равного тому времени, которое принимается к зачету.

(Ст. 17 Положения).

19. В помощь преподавательскому составу и для ведения практических занятий с учащимися назначаются ассистенты и лаборанты, в числе, определенном в штате института, а также хранитель музея. Ассистенты и лаборанты избираются на два года собраниями отделений, а хранитель музея на тот же срок учебным (**арк. 59**) комитетом, как лиц, окончивших высшее

учебное заведение в империи. По истечении двух лет, переизбрание их производится без определения срока. Ассистенты, лаборанты и хранитель музея утверждаются в должности Учебным отделом Министерства торговли и промышленности.

(Ст. 18 Положения).

20. Штатным профессорам, доцентам, ассистентам, лаборантам, преподавателям и хранителю музея присваивается содержание по штату. Сверхштатные профессора, доценты, ассистенты и лаборанты, а равно и преподаватели, получают вознаграждение в размерах, устанавливаемых попечительным советом института и утверждаемых министром торговли и промышленности, таким же порядком назначается вознаграждение, вместо содержания, профессорам, прослужившим тридцать и более лет и остающимся на службе в институте.

Преподаватели могут быть зачисляемы на государственную службу, если имеют в институте не менее восьми часов занятий в неделю, а по специальным предметам – не менее шести часов.

Примечание: По истечении 25 лет учебной службы, профессор может быть оставлен, по представлению учебного комитета и с разрешения министра торговли и промышленности еще на год. Такое же разрешение требуется каждый раз и для продолжения службы на следующие годы.

(Ст. 19 Положения). (арк. 59 зв.)

21. При институте состоят: правитель дела, смотритель зданий, врач, бухгалтер и библиотекарь.

(Ст. 20 Положения).

22. Оклады содержания штатных служащих могут быть повышаемы попечительным советом против размеров, установленных в штате, если по состоянию средств института это оказалось бы возможным, но назначенные на сем основании дополнительные оклады штатным служащим не принимаются в расчет при определении размеров пенсии.

(Ст. 21 Положения).

IV. ПОРЯДОК ЗАМЕЩЕНИЯ КАФЕДР.

23. При открытии вакансии профессора учебный комитет института представляет о том министру торговли и промышленности и вместе с тем объявляет о вакантной кафедре во всеобщее сведение, дабы желающие явиться кандидатами на нее могли заявить о том учебному комитету и представить как ученые свои труды, так и удостоверение о правах на занятие кафедры. Срок для таких заявлений полагается двухмесячный со времени объявления об открывшейся вакансии.

24. Учебный комитет, обсудив все мнения отделения о достоинствах всех подавших заявления подвергает их закрытому баллотированию и затем о всех кандидатах, получивших большинство (**арк. 60**) голосов, с приложением документов их, переданных из отделения, а равно и мнений отдельных членов учебного комитета, если таковые были заявлены до баллотирования, представляет на усмотрение министра торговли и промышленности.

25. Если собрание отделений представит в учебный комитет о желательности заместить кафедру путем рекомендации, то, с согласия учебного комитета, отделению может быть представлено войти в учебный комитет с ходатайством о замещении кафедры всем либо из лиц удовлетворяющих требованиям устава и известных своими трудами и преподавательской деятельностью. В этом случае учебный комитет, не приступая к конкурсу, подвергает баллотированию кандидата, представленного отделением. Об утверждении избранного кандидата представляется в обычном порядке министру торговли и промышленности.

V. СЛУШАТЕЛИ ИНСТИТУТА.

26. В число действительных слушателей института могут быть принимаемы лица, имеющие свидетельство об окончании курса наук в коммерческих и реальных училищах с дополнительным при них классом, гимназиях и других средних учебных заведениях, курс (**арк. 60 зв.**) коих признан министром торговли и промышленности, по соглашению с подлежащими ведомствами, достаточным для поступления в институт. В число

действительных слушательниц института могут быть принимаемы лица, имеющие образовательный ценз не ниже того, который требуется от зачисляемых в действительные слушатели. Список женских учебных заведений, аттестаты коих дают право на поступление в институт, утверждаются Министром Торговли и Промышленности, по соглашению с подлежащими ведомствами. Прием действительных слушателей и слушательниц может происходить перед началом каждого учебного полугодия.

(Ст. 22 Положения).

Примечание. Лица, иудейского исповедания принимаются в институт с таким расчетом, чтобы число лиц иудейского исповедания не превысило 5 % общего числа учащихся.

27. К слушанию отдельных лекций и к занятиям по отдельным предметам могут быть допускаемы, если окажется достаточно свободного места в помещениях института, посторонние лица обоего пола в качестве вольнослушателей и вольнослушательниц. Вольнослушатели и вольнослушательницы должны иметь аттестаты или свидетельства, указанные в предыдущей (26) (**арк. 61**) статье; в случае же, если они таковых документов не имеют, то могут быть принимаемы в институт лишь по отдельным, каждый раз, ходатайствам учебного комитета института перед Учебным отделом Министерства торговли и промышленности.

(Ст. 23 Положения).

28. Условия приема в действительные слушатели и слушательницы, а также в вольнослушатели и вольнослушательницы, число принимаемых ежегодно учащихся и срок пребывания их в институте устанавливаются в особых правилах, вырабатываемых учебным комитетом института и утверждаемых министром торговли и промышленности.

(Ст. 24 Положения).

29. Слушатели вносят плату в пользу института за каждое полугодие вперед: за первое полугодие плата вносится в сентябре и за второе – в январе. Внесенная плата ни в каком случае не возвращается.

Размер платы устанавливается попечительным советом, по представлению учебного комитета и утверждается министром торговли и промышленности.

От платы за слушание лекций никто из слушателей не может быть освобожден. (**арк. 61 зв.**)

По взносе установленной полугодовой платы и по представлении всех необходимых документов, слушателям выдается на полугодие билет на право посещения института.

30. Институт предоставляет принятым в число слушателей все зависящие от него способы к наилучшему усвоению преподаваемых в институте наук; никаких других обязательств по отношению к слушателям на институте не лежит.

31. При участии в учебных занятиях слушатели подчиняются правилам, устанавливаемым учебным комитетом института. Они могут пользоваться помещением института только для учебных целей.

32. В случае несоблюдения слушателем института установленного в институте порядка или нарушения правил и неподчинение данным ему по сему поводу деканом указаниям, слушатель подлежит ответственности перед директором и правлением. При повторении того же нарушения после напоминания со стороны директора, а в случаях особо важных нарушений и без такового напоминания, виновный лишается права посещения института.

В случае нарушения слушателями порядка в институте и неповиновения распоряжениям учебного начальства, директор, при безуспешности (**арк. 62**) сделанного внушения, требует немедленного содействия местной администрации для восстановления порядка и удаления виновных и неповинующихся из зданий института.

Слушатели как в стенах института, так и вне стен оно, за деяния, связанные с нарушением действующих узаконенных и административных распоряжений, подлежат ответственности на общем основании.

33. Слушателям предоставляется образовывать с подлежащего разрешения организации на основании правил 4 марта 1906 года. Уставы таких организаций могут быть утверждаемы и учебным комитетом института на основаниях, определяемых министром торговли и промышленности.

Все означенные организации как учреждаемые в общем порядке, так и учебным комитетом института, не могут иметь своих собраний в стенах учебного заведения и проявляют свою деятельность лишь вне его.

В свободное от учебных занятий время в помещениях института могут быть допускаемы с разрешения директора лишь собрания научных кружков под ответственным руководством профессоров и доцентов.

34. Число принимаемых в институт учащихся ежегодно устанавливается учебным комитетом (**арк. 62 зв.**) института, по соображению с правилами приема слушателей, наличным составом учебного персонала, наличием учебных пособий и размерами помещений, и через попечительный совет представляется на утверждение министра торговли и промышленности.

35. Действительные слушатели института пользуются, по отбыванию воинской повинности, правом отсрочки до окончания образования на равных с обучающимися в других высших учебных заведениях основаниях.

(Ст. 26 Положения).

36. Действительные слушатели и слушательницы последнего курса, выполнившие все требуемые учебным планом работы, подвергаются установленным, с утверждения министра торговли и промышленности, испытаниям в особых комиссиях отделений, под представительством декана отделения, при участии особых лиц, если министр признает нужным назначить. Успешно выдержавшие испытания удостоиваются: 1) по экономическому отделению: отличнейшие – звание кандидата экономических наук первого разряда, прочие – звания кандидата экономических наук второго разряда и 2) по коммерческо-техническому отделению: отличнейшие – звания коммерческого инженера первого разряда, а прочие звания коммерческого инженера второго разряда.

(Ст. 27 Положения). (**арк. 63**)

37. Лица мужского пола, окончившие курс наук в институте с означенными в предыдущей (36) статье званиями и не имеющие по происхождению прав высшего состояния, получают звания личного почетного гражданства, без изымания установленной за грамоту пошлины. Министру торговли и промышленности предоставляется ходатайствовать о даровании званий потомственного почетного гражданства тем из вышеуказанных лиц, которые представят достоверные доказательства того, что они успешно занимали не менее десяти лет соответственные должности в торгово-промышленных предприятиях.

(Ст. 28 Положения).

38. Лица, окончившие курс наук в институте в означенными в статье 36 званиями и удостоверяющие установленным Министерством торговли и промышленности условиям относительно практической их подготовки, имеют право на занятие соответственных должностей штатных преподавателей и преподавательниц специальных учебных заведений ведомства Министерства торговли и промышленности.

(Ст. 29 Положения).

39. Лица мужского пола, окончившие курс наук в институте с означенными в статье 36 званиями, пользуются, относительно отбывания воинской повинности, правами, определенными в уставе об этой повинности для лиц, окончивших (**арк. 63 зв.**) курс в высших учебных заведениях.

(Ст. 30 Положения).

40. Лицам, удостоенным означенным в статье 36 званий, присваивается право носить установленный для них знак особого образца.

(Ст. 31 Положения).

VI. УПРАВЛЕНИЕ ИНСТИТУТОМ.

41. Управление институтом возлагается на попечительный совет, директора, учебный комитет, правление и собрания отделений.

(Ст. 32 Положения).

42. Попечительный совет образуется из членов избираемых комитетом Киевского общества содействия распространению коммерческих знаний на четыре года, директора института, деканов отделений и двух членов, избираемых учебным комитетом института на четыре года из своей среды. Число членов попечительного совета определяется перед каждым сроком избрания особым распоряжением министра торговли и промышленности, которому предоставляется также назначать в состав совета, сверх указанных в сей статье лиц одного члена по своему усмотрению.

(Ст. 33 Положения). (арк. 64)

43. Председатель, лицо, его заменяющее, казначей и секретарь попечительного совета избираются сим советом на четыре года из своей среды.

(Ст. 34 Положения).

44. Председатель попечительного совета утверждается в должности **ВЫСОЧАЙШИМ** приказом, по представлению министра торговли и промышленности, а члены попечительного совета министром торговли и промышленности.

(Ст. 35 Положения).

45. Председатель попечительного совета наблюдает за правильным ведением хозяйственной части института. С этой целью он следит за исполнением хозяйственных постановлений попечительного совета и правильным расходом сумм, отпускаемых на содержание института.

Председатель назначает заседания попечительного совета и наблюдает за своевременностью и точностью исполнения его постановлений.

Председатель утверждает избранными правлением кандидатов на должности смотрителя зданий, врача и бухгалтера.

(Ст. 36 Положения).

46. Председатель и члены попечительного (арк. 64 зв.) совета пользуются зауряд присвоенными их должностям правами государственной службы, кроме прав на пенсию. Они могут быть представляемы к **ВЫСОЧАЙШИМ** наградам.

(Ст. 37 Положения).

47. Ведению попечительного совета подлежат:

I. Дела, предоставленные его окончательному решению: 1) общее наблюдение за правильным поступлением и расходованием денежных средств института, согласно сметным предположениям, и определение сверхсметных отпусков; 2) рассмотрение постановлений учебного комитета по делам, связанным с назначением средств; 3) наблюдение за употреблением, согласно назначению, сумм, жертвуемых общественными учреждениями и частными лицами; 4) принятие пожертвований в пользу института 5) изыскание средств для развития учебно-вспомогательных учреждений института; 6) избрание их своей среды на четыре года одного из члена для присутствия в заседаниях учебного комитета и одного члена в состав правления института, и 7) учреждение, в развитие своей деятельности, особых комиссий.

II. Дела, представляемые попечительным советом на утверждение министра торговли и промышленности: 1) постановление о приобретении, отчуждении или залоге недвижимого имущества; 2) установление, по представлению учебного комитета, числа лиц, принимаемых в (арк. 65) состав учащихся института, и размера платы за лекции и практические занятия; 3) рассмотрение предположения учебного комитета об учреждении ученых обществ при институте; 4) представление годового отчета по хозяйственной части; 5) избрание, в соединенном с учебным комитетом заседании директора института; 6) избрание, в соединенном с учебным комитетом заседании, почетных членов института, и 7) установление размеров вознаграждения сверхштатным профессорам, доцентам, ассистентам, лаборантам и преподавателям, а также профессорам, прослужившим тридцать и более лет и остающимися на службе в институте.

(Ст. 38 Положения).

48. Директор института избирается на четыре года, из числа профессоров института, в соединенном заседании попечительного совета и учебного комитета, под председательством председателя попечительного совета.

Директор института утверждается в должности ВЫСОЧАЙШИМ приказом, по представлению министра торговли и промышленности.

(Ст. 39 Положения).

49. На директора возлагается ближайшее заведение институтом и наблюдение за порядком и правильным ходом дела в институте. В этих целях директор должен (**арк. 65 зв.**) следить, чтобы все служащие в институте и исполняли свои обязанности, и чтобы преподавание в институте шло правильно и в надлежащей полноте.

Директор утверждает избранных правлением кандидатов на должности правителя дел и библиотекаря.

Директор дает отпуска в учебное время служащим по учебной части в институте на срок не более восьми дней. Об отпусках служащих, по учебной на более продолжительное время директор входит с представлениями к министру торговли и промышленности. Прочим служащим директор разрешает отпуска своей властью.

В случаях важных и не терпящих отлагательства директора принимает все нужные меры, хотя бы они и превышали предоставленные ему права, с доведением о них немедленно до сведения попечительного совета и учебного комитета и с донесением о каждом таком случае министру торговли и промышленности.

Директор назначает заседание учебного комитета и председательствует в них. Он наблюдает за своевременностью и точностью исполнения постановлений комитета.

(Ст. 40 Положения).

50. В случае отсутствия или болезни директора (**арк. 66**) его замещает один из деканов по старшинству службы, а в случае отсутствия или болезни деканов – один из членов учебного комитета, по избранию сего комитета и с утверждения министра торговли и промышленности.

(Ст. 41. Положения).

51. Общее заведывание учебной частью в институте вверяется учебному комитету, а подготовительная и исполнительная работы по учебной части – собранием отделений.

(Ст. 42 Положения).

52. Учебный Комитет института состоит из всех профессоров, как штатных, так и сверхштатных, председателя попечительного совета и одного члена, избираемого попечительным советом из своей среды. Председательство в учебном комитете возлагается на директора института.

(Ст. 43. Положения).

53. Ведению учебного комитета подлежат:

I. Дела, предоставленные его окончательному разрешению:

- 1) постановления об увольнении учащихся; 2) утверждение правил для производства переходных испытаний; 3) утверждение в присужденном собраниями отделений звании адъюнкта коммерческого института;
- 4) утвер(арк. 66 зв.)ждение заведующих учебно-вспомогательными учреждениями; 5) избрание из своей среды двух членов в попечительный совет;
- 6) утверждение лиц, избираемых отделениями для приготовления к профессорскому званию; 7) возложение временного преподавания по вакантной кафедре на одного из наличных профессоров доцентов или преподавателей;
- 8) избрание членов библиотечной и других комиссий по заведыванию учебно-вспомогательными учреждениями; 9) установление научного ценза преподавателей иностранных языков, счетоведения, рисования, черчения и стенографии; 10) присуждение дипломов окончившим курс и свидетельств лицам выдержавшим окончательные испытания в институте, и 11) составление правил для пользования библиотекой, учебными коллекциями и прочими учебно-вспомогательными учреждениями, а равно установление порядка пополнения библиотеки, учебных коллекций и учебных пособий.

II. Дела, представляемые учебным комитетом на разрешения попечительного совета: 1) рассмотрение сметных предположений и годового

отчета по хозяйственной части; 2) дела, касающиеся учебной части и требующие расходов, не предусмотренных сметой, и 3) определение числа стипендий для лиц, оставляемых при институте для приготовления к профессорскому званию. (**арк. 67**)

III. Дела, представляемые учебным комитетом на утверждение министра торговли и промышленности: 1) определение условий приема учащихся; 2) избрание временного заместителя директора, на случай отсутствия директора и деканов; 3) избрание профессоров, как штатных, так и сверхштатных, и прочих лиц учебного персонала; 4) избрание из своей среды на четыре года секретаря учебного комитета; 5) установление учебных планов отделений и подотделов и определение наибольшего срока пребывания учащихся на отделении; 6) установление правил и программ окончательных испытаний; 7) установление программ испытаний для соискания звания адъюнкта института, применительно к испытаниям на степень министра; 8) доклады об избранных собраниями отделений деканах; 9) представление годового отчета по учебной части, и 10) представление заключений по всем вопросам, по которым министр торговли и промышленности признает нужным иметь мнение учебного комитета института.

IV. Дела, представляемые учебным комитетом на утверждение министра торговли и промышленности через попечительный совет; 1) представление предположений о числе учащихся, принимаемым в институт, и о размере платы за лекции и практические занятия; 2) предположения об утверждении новых кафедр, о замене (**арк. 67 зв.**) одной кафедры другую и о соединении и разделении кафедр; 3) учреждение сверхштатных должностей профессоров, доцентов, ассистентов и лаборантов; 4) избрание, в соединенном с попечительным советом заседании, директора института; 5) избрание, в соединенном с попечительным советом заседании, почетных членов института; 6) предположение об учреждении ученых обществ при институте; 7) предположения об ученых командировках профессоров, доцентов и

преподавателей института, и 8) определение условий допуска к окончательным испытаниям в институте посторонних лиц.

(Ст. 44 Положения).

54. Правление состоит, под председательством директора, из председателя попечительного совета, казначея, одного члена попечительного совета, по его избранию, деканов отделений, секретаря учебного комитета и правителя дел.

Ведению правления подлежит: 1) ближайшее заведение хозяйственной частью института, расходование сумм, отпущенных по смете, производство сверхсметных расходов и приобретение предметов, необходимых для учебно-вспомогательных учреждений; 2) прием учащихся, на основании установленных правил; 3) избрание кандидатов на должности смотрителя зданий, врача и бухгалтера и представления их на **(арк. 68)** утверждение председателя попечительного совета; 4) установление для означенных в предыдущем (3) пункте лиц инструкций, определяющих их деятельность; 5) избрание кандидатов на должности правителя дела и библиотекаря и представление их на утверждение директора; 6) назначение размера вознаграждения служащим в канцелярии; 7) составление сметных предложений и годовых отчетов по их хозяйственной части; 8) наблюдение за сохранностью и исправностью имущества института, а также за правильным ведением инвентарей; 9) назначение средств на печатание ученых сочинений, по представлению собраний отделений и 10) предварительное рассмотрение и подготовка дел, передаваемых дел этой цели правлению попечительным советом и учебным комитетом.

(Ст. 45 Положения).

55. Собрания отделений образуются из всех профессоров и штатных доцентов отделения, под председательством деканов. Сверх сего, в собрании отделения участвуют, с правом решающего голоса, сверхштатные доценты и преподаватели по вопросам, касающимся преподаваемых ими предметов.

(Ст. 46. Положения).

56. Ведению собраний отделений подлежат:

I. Дела, предоставленные их окончатель(арк. 68 зв.)ному решению:

1) назначение и производство испытаний учащимся; 2) рассмотрение ученых сочинений, предложенных к изданию институтом, и 3) избрание секретаря отделений из числа членов отделения на три года.

II. Дела, представляемые собранием отделения учебному комитету:

1) постановления о присуждении дипломов окончившим институт и свидетелем лицам, выдержавшим окончательные испытания в институте; 2) допущение к соисканию звания адъюнкта института и присуждение означенного звания; 3) избрание лиц, оставляемых при институте для подготовки к профессорскому званию; 4) избрание заведующих учебно-вспомогательными учреждениями; 5) составление годового отчета по учебной части отделения; 6) ходатайства об учреждении новых кафедр; о замене одной кафедры другою и о соединении и разделении кафедр; 7) установление условий ежегодного приема на отделения и определение числа принимаемых; 8) составление правил и программ окончательных испытаний; 9) составление правил о порядке, который должен быть соблюдаем в учебно-вспомогательных учреждениях, а также о пополнении библиотеки, учебных коллекций и учебных пособий и о пользовании ими; 10) избрание кандидатов на должности профессоров и деканов, доцентов, преподавателей и прочих лиц учебного персонала; 11) предположе(арк. 69)ния об учебных командировках, и 12) составление учебных планов отделения и подотделов и определение наибольшего срока пребывания учащихся на отделении.

III. Дела, препровождаемые собранием отделения в правление института:

1) предположения о напечатании ученых сочинений на счет института; 2) предположения о расходовании сумм, отпущенных на отделение по смете; 3) предположения о сверхсметных расходах; 4) заявления о подлежащих приобретению предметах, необходимых для учебно-вспомогательных учреждений и 5) проект ежегодной смете по отделению.

(Ст. 47 Положения).

57. Декан избирается на четыре года подлежащим отделением из числа профессоров отделения и утверждается в должности министром торговли и промышленности. Выборы производятся в присутствии учебного комитета.

(Ст. 48 Положения).

58. Председатель попечительного совета и директор института имеют право принимать участие в собраниях отделений и комиссиях, собираемых учебным комитетом или отделениями. **(69 зв.)**

VII. ПОРЯДОК ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В СОБРАНИЯХ ОТДЕЛЕНИЙ И УЧЕБНОМ КОМИТЕТЕ.

59. Члены учебного комитета и отделений обязаны присутствовать в заседаниях сих установлений; в случае невозможности к тому, они должны известить председателя о причинах своего отсутствия, о чем вносится в протокол заседания.

60. Не явившиеся в заседание члены лишаются права голоса по делам, решенным в этом заседании.

61. О заседаниях отделений и учебного комитета составляются протоколы, которые подписываются, после заслушания оных всеми членами, присутствовавшими в заседаниях.

62. Для действительности постановлений собраний отделений или учебного комитета необходимо присутствие в заседаниях не менее двух третей всего состава собрания отделения или учебного комитета, не считая лиц, находящихся в отпусках или командировках.

63. В каждом заседании могут быть решаемы только те дела, которые назначены к слушанию в оном. **(арк. 70)**

64. Членам собраний отделений и учебного комитета предоставляется делать предложение и возбуждать вопросы по предметам, относящимся к учебному делу. Эти предложения и вопросы представляются заблаговременно письменно, за подписью не менее двух членов, декану или директору которые вносят их на обсуждение в заседании отделения или учебного комитета.

65. Все дела решаются простым большинством голосом присутствующих; при разделении голосов поровну, голос председателя дает перевес. В случае несогласия члена собрания с мнением большинства, он имеет право изложить свое мнение для занесения в протокол заседания и, если постановление собрания представляется в комитете или высшему начальству, просит о приложении его мнения к представлению. Закрытая подача голосов (баллотировка) применяется только при выборах должностных лиц и почетных членов института.

VIII. ПРАВА И ПРЕИМУЩЕСТВА ИНСТИТУТА.

66. Институту предоставляется: 1) иметь печать с изображением государственного герба и с надписью: «Киевский коммерческий институт»; 2) выписывать из-за границы беспошлинно ученые и учебные пособия и учебные предме(арк. 70 зв.)ты, соответственные преподаваемым наукам, образцы товаров, а также машины и инструменты для оборудования учебно-вспомогательных учреждений, под условием непосредственной выписки этих вещей начальством института и с соблюдением правил, изложенных в статьях 754 и 755 устава таможенного (Св. зак. т. VI. изд. 1910 г.); 3) беспошлинно приобретать и получать имущества, необходимые для выполнения учебных целей; 4) пересылать пакеты, посылки и тюки весом до полпуда в одном отправлении без платежа весовых денег; 5) приобретать для института за границей книги, рукописи и повременные издания без рассмотрения их комитетом иностранной цензуры; 6) выдавать удостоверения на льготный для учащихся в институте проезд по казенным железным дорогам; 7) издавать периодические труды ученого содержания; 8) присуждать медали и премии учащимся за научные работы; 9) устраивать испытательные станции для выполнения работ по предложениям общественных учреждений и частных лиц; 10) устраивать публичные выставки образцовых работ и образцов товаров, и 11) учреждать при институте ученые общества.

(Ст. 50 Положения).

67. Институту представляется избирать почетных членов из лиц, проявивших выдаю(арк. 71)щуюся деятельность в области науки, отечественной торговли и промышленности или коммерческого образования.

IX. ПРАВА СЛУЖАЩИХ В ИНСТИТУТЕ.

68. Профессоры института относительно получаемых из государственного казначейства пенсий и единовременных пособий пользуются следующими правами: 1) полная пенсия по выслуге двадцати пяти лет и половинная пенсия по выслуге двадцати лет назначается: для ординарных профессоров – из оклада в две тысячи четыреста рублей и для экстраординарных профессоров – из оклада в одну тысячу шестьсот рублей; 2) после тридцати лет учебной службы ординарные профессора получают пенсию в три тысячи рублей и экстраординарные профессора в две тысячи рублей; 3) если профессор, по выслуге двадцати пяти лет, остается на службе в институте, то пенсии, сверх жалования, не получает но вознаграждение, назначенное ему по истечении тридцати лет его учебной службы, производится независимо от выслуженной им пенсии; 4) находясь на службе вне института, в случае когда действующими узаконениями допускается совмещение пенсий и жалования, выслуживший двадцать пять лет профессор получает пенсию, сверх жалования, в размере половины выслуженного им (арк. 71 зв.) пенсионного оклада; 5) единовременные пособия для лиц, не выслуживших срок пенсий, назначаются на основании действующих постановлений, по размеру полного оклада содержания профессора, и 6) пенсионный оклад профессора, выслужившего тридцать лет, не увеличивается последующею, сверх тридцати лет, службою.

Примечание: Сверхштатные профессора и штатные доценты не имеют прав на пенсию.

(Ст. 52 Положение с примечаниями).

69. Избрание профессора института на должность директора института не изменяет присвоенных ему по должности профессора прав на пенсию и единовременные пособия.

(Ст. 53. Положения).

70. Профессоры института, выходящие в отставку по совершению расстроенному на службе здоровью или неизлечимой болезни, получают пенсию: 1) ординарные профессора, прослужившие от 10 до 20 лет – одну треть, а от двадцати до двадцати пяти лет – две трети, из оклада в три тысячи рублей; экстраординарные профессора получают те же доли за те же сроки из оклада в две тысячи рублей и 2) прослужившие двадцать пять лет и более – ординарные профессора – в размере трех тысяч рублей, а экстраординарные про(арк. 72)фессора – в размере двух тысяч рублей.

(Ст. 54. Положения).

71. Профессора института, одержимые тяжкими и неизлечимыми болезнями, которые лишают их не только возможности продолжать службу, но и обходиться без постоянного постороннего ухода, получают при отставке пенсию: ординарные профессора, прослужившие от пяти до десяти лет – одну треть, прослужившие от десяти до двадцати лет – две трети, и прослужившие более двадцати лет – полный оклад, из оклада в три тысячи рублей; экстраординарные профессора получают те же доли за те же сроки из оклада в две тысячи рублей.

(Ст. 55 Положения).

72. Преподаватель богословия при выходе в отставку по выслуге при институте двадцати пяти лет, получает пенсию в размере одной тысячи рублей, по выслуге двадцати – половину этой суммы, а по выслуге тридцати и более лет – в размере одной тысячи двухсот рублей в год. Пенсия эта самому преподавателю, а также причитающаяся по закону часть пенсии его семейству производится независимо от того призрения, которым означенные лица могут пользоваться по духовному ведомству.

(Ст. 56 Положения). (арк. 72 зв.)

73. Доценты, лаборанты, ассистенты, преподаватели и хранитель музея института пользуются относительно пенсий и единовременных пособий правами лиц, состоящих на учебной службе Министерства Народного

Просвещения. При этом пенсии им назначаются: по выслуге двадцати пяти лет – в размере семисот пятидесяти рублей, а по выслуге тридцати и более лет – в размере девятисот рублей. Означенные в сей статье лица, в случае оставления их на службе по выслуге двадцати пяти лет, получают, сверх содержания, одну третью часть пенсии и затем установленными прибавками к пенсионному окладу (Св. зак. т. III, уст. пенс., изд. 1896 г., ст. 322) не пользуются.

Оклады сии назначаются лишь тем из означенных в сей статье лиц, кои, состоя на действительной в институте службе в течении последних перед выслугой пенсии пяти лет, получали от института не меньшее, против означенных окладов, вознаграждение; лицам, этому требованию не удовлетворяющим, в пенсию должна быть назначаемая только половина означенного выше оклада пенсии.

(Ст. 57 Положения).

74. Пенсии семействам умерших пенсионеров назначаются на основании действующих постановлений, по размеру пенсионного оклада умершего.

(Ст. 58 Положения). (арк. 82)

75. Предусмотренные в статьях 68, 70–74 права на пенсии из государственного казначейства профессоров, преподавателя богословия, доцентов, лаборантов, ассистентов, преподавателей и хранителя музея института предоставляются этим лицам лишь при условии вычетов из их содержания, на общем основании в доход казны на составление пенсионного капитала, причем вычеты эти производятся на их содержание в пределах штатного оклада.

(Ст. 59. Положения).

Подписал: Управляющий Учебным Отделом А. Лагорио.

Скрепил. Начальник Отделения Аглаимов.

Верно: За начальника Отделения. (підпис)

Сверял: Столоначальник. (підпис)» (арк. 82 зв.).

Додаток Е

Склад Товариства економістів при Київському комерційному інституті (станом на 11 лютого 1913 р.)¹

«Состав О-ва Экономистов при К.К.И. на 11 фев. 1913 года

Совет О-ва состоит из:

- 1) Председателя проф. Владимира Гавриловича Бажаева
- 2) Членов Совета проф. Константина Григорьевича Воблого
- 3) и препод. К.К.И. Александра Александровича Русова,
- 4) Казначея препод. К.К.И. Андрея Ивановича Ярошевича
- 5) Секретаря Евгения Евгеньевича Слуцкого.

В составе О-ва находится 93 члена, из них 26 членов-учредителей, 58 действительных членов и 9 членов-корреспондентов.

Члены учредители:

1. Бажаев Владимир Гаврилович
2. Билимович Александр Дмитриевич
3. Воблый Константин Григорьевич
4. Гневушев А.М.
5. Головня Василий Яковлевич
6. Дамберг Иван Иванович
7. Довнар-Запольский Митрофан Викторович
8. Иванов Сергей Алексеевич
9. Ковалевский Владимир Иванович
10. Кованько Петр Леонидович (арк. 7)
11. Коварский Яков Владимирович
12. Корчак-Чепурковский Авксентий Васильевич
13. Личков Леонид Семенович
14. Максимович Георгий Андреевич

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665, арк. 7-9.

15. Микулин Александр Александрович
16. Оберучев Константин Михайлович
17. Одарченко Алексей Филиппович
18. Русов Александр Александрович
19. Сазонов Владимир Михайлович
20. Слезкин Петр Родионович
21. Сташевский Евгений Дмитриевич
22. Франкфурт Соломон Львович
23. Чехович Павел Семенович
24. Широких Петр Осипович
25. Ярошевич Андрей Иванович
26. Эйхельман Оттон Оттонович

Действительные члены:

1. Архангельский Иван Васильевич
2. Балобанов Михаил Соломонович
3. Барац Лев Германович
4. Беретти Александр Александрович
5. Борисов Николай Иванович
6. Бородай Александр Иванович
7. Василенко Константин Прокофьевич
8. Василенко Николай Прокофьевич (**арк. 7 зв.**)
9. Васильев Ефим Акимович
10. Вербицкий Франц Александрович
11. Волжин Николай Александрович
12. Гаврик Петр Гаврилович
13. Гальперин Соломон Моисеевич
14. Ганчель Владимир Андреевич
15. Гвоздик Владимир Николаевич
16. Гдешинский Александр Иванович
17. Геппенер Владимир Андреевич

18. Гинзбург Абрам Моисеевич
19. Годкевич Абрам Моисеевич
20. Граве Дмитрий Александрович
21. Градовский Виталий Григорьевич
22. Давидзон Илья Львович
23. Долинский Николай Степанович
24. Дрелинг Викентий Андреевич
25. Делов Николай Семенович
26. Ковалев Петр Александрович
27. Косинский Владимир Андреевич
28. Кошовый Василий Петрович
29. Кн. Кудашов Александр Сергеевич
30. Куприц Абрам Натанович
31. Левин Исаак Ильич
32. Логачев Георгий Николаевич
33. Логиновский Дмитрий Викторович
34. Лозинский Владимир Юстинович
35. Лозинский Николай Владиславович (**арк. 8**)
36. Локоть Тимофей Васильевич
37. Миндин Борис Ильич
38. Миркин Нахим Вениаминович
39. Мороз Михаил Наумович
40. Плескачевский Михаил Дмитриевич
41. Пожарский Петр Никифорович
42. Полищук Василий Семенович
43. Разумов Сергей Евгеньевич
44. Самофалов Николай Васильевич
45. Сарачинский Владимир Иванович
46. Слуцкий Евгений Евгеньевич
47. Стрельников Александр Кириллович

48. Тихомиров Дмитрий Вячеславович
49. Тихомиров Игорь Михайлович
50. Ткаченко Михаил Степанович
51. Тележинский Василий Васильевич
52. Бар. Унгер-Штернберг Родион Арведович
53. Хандриков Дмитрий Митрофанович
54. Череневич Александр Николаевич
55. Черныш Иван Григорьевич
56. Шольп Евгений Густавович
57. Янзин Иван Львович
58. Яснопольский Леонид Николаевич. (**арк. 8 зв.**)

Члены корреспонденты:

1. Александров Давид Львович
2. Василев Владимир Дмитриевич
3. Гольдельман Соломон Израилевич
4. Душечкин Александр Иванович
5. Звоницкий Александр Соломонович
6. Либерман Соломон Израилевич
7. Нелюбин Петр Александрович
8. Новаковский Станислав Иосифович
9. Филиповский Александр Константинович

9/II Секретарь О-ва Э-ов /Е. Слуцкий/» (**арк. 9**).

Додаток Ж

Статут Товариства економістів при Київському комерційному інституті (1913 р.)¹

«Устав Общества Экономистов при Киевском Коммерческом Институте

§ 1.

Цель общества: а) Теоретическая разработка общих вопросов экономической науки; б) Изучение экономического положения Юга России.

§ 2.

Средствами для осуществления задач О-ва (§ 1) являются труды членов О-ва по разным вопросам экономической науки.

§ 3.

Общество состоит: а) из членов почетных, б) членов учредителей, в) членов пожизненных, г) членов действительных и д) членов корреспондентов.

а) Почетными членами могут быть избраны лица, известные своими трудами в области экономических наук, а также оказавшие особые услуги Обществу. (арк. 25)

б) Членами учредителями называются лица, подписавшие заявление, на основании которого Общество начало свое существование, а также лица, избранные членами Общества в первом заседании 11 февраля 1909 г.

в) Пожизненными членами называются те члены Общества, которые внесли одновременно в кассу Общества не менее 100 руб.

г) Действительные члены и члены корреспонденты избираются общим собранием в порядке установленном этим уставом.

Примечание: Членами Общества не могут быть: низшие чины, лица лишенные по суду всех или особенных прав состояния и несовершеннолетние.

---

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665, арк. 25-28.

Учащиеся в учебных заведениях, не могут быть пожизненными и действительными членами О-ва.

§ 4.

Кандидаты в почетные члены Общества предлагаются письменно за подписью не менее двух лиц председателю Совета Общества и избираются в следующем годичном заседании закрытым голосованием простым большинством голосов присутствующих членов.

§ 5.

Кандидаты в действительные члены, в члены сотрудники и члены корреспонденты предлагаются письменно в очередных собраниях Общества двумя или более членами Общества, обладающими решающим голосом, и избираются в следующем собрании закрытым голосованием простым большинством голосов. **(арк. 25 зв.)**

§ 6.

Каждый из профессоров и преподавателей К.К. Института – есть действительный член Общества, буде на принятие этого звания изъявит желание.

§ 7.

Почетные члены Общества не обязаны вносить членского взноса.

Действительные члены Общества и члены учредители вносят ежегодно членские взносы в размере 5 рублей, а Члены корреспонденты взносов не вносят.

§ 8.

Правом решающего голоса во всех собраниях Общества пользуются почетные члены, члены учредители и действительные и пожизненные члены.

В комиссиях правом решающего голоса пользуются все члены, составляющие их на основании постановления собрания, учредившего комиссию.

§ 9.

Выбывают из Общества члены по собственному желанию.

Примечание: Члены Общества, не внесшие членского взноса в течение одного срока, каким считается период между двумя годовыми собраниями, считаются добровольно выбывшими из Общества. По внесению же недоимки выбывший член снова вступает в Общество без особого голосования. (**арк. 26**)

§ 10.

Собрания Общества бывают: а) Годичные в марте месяце для выслушивания отчета за предшествовавший год; б) Обыкновенные для обсуждения научных докладов, представляемых Обществу, для собеседования и рассмотрения текущих дел, в) Экстренные для обсуждения разных вопросов, разрешение которых не терпит отлагательства.

§ 11.

Собрания годовые признаются состоявшимися при наличии одной трети общего числа членов, обладающих правом решающего голоса и живущих в городе Киеве. Если собрание не состоится по неявке необходимого числа членов, то назначается другое через неделю после первого, которое признается состоявшимся при всяком числе членов.

§ 12.

Собрания Общества бывают закрытые и открытые:

а) В закрытых собраниях присутствуют члены Общества, а также могут принимать участие, по приглашению Совета, и посторонние лица, мнение которых Совет считает важным по данному вопросу.

б) В открытые собрания допускаются гости, на основаниях, устанавливаемых Общим собранием, с соблюдением действующих законов о собраниях.

§ 13.

Всякое предложение, не выходящее из границ устава О-ва, за подписью не менее трех членов, Совет обязан (**арк. 26 зв.**) внести со своим заключением в ближайшее обыкновенное заседание общего собрания.

§ 14.

Общество в праве образовывать отдельные секции для разработки каких либо специальных областей экономической науки. Каждая секция избирает Бюро, состоящее из председателя, секретаря и 3 членов; председатель Бюро секции входит в состав Совета Общества и пользуется всеми правами членов Совета.

Заседания секций бывают закрытые и открытые, при чем они руководятся правилами § 12, установленными для собраний О-ва.

Примечание: Первое заседание секции для избрания Бюро секции созывается одним из членов Совета по поручению последнего.

§ 15.

Председателям общих собраний Общества, кроме годового, является председатель Совета Общества, а в отсутствии его – один из членов Совета. На годовом собрании председатель избирается из числа присутствующих членов. Лица, входящие в состав Совета не могут быть избираемы председателем годового собрания.

§ 16.

Все вопросы решаются простым большинством голосов присутствующих членов, кроме вопроса об изменении устава Общества, на что требуется большинство двух третей голосов членов общего собрания, при условии, установленном в § 11 сего устава. **(арк. 27)**

§ 17.

Для управления делами Общества избирается Совет в составе 7 членов на год из числа учредителей, почетных, пожизненных или действительных членов. Кроме того избирается 3 кандидата к ним, замещающие по приглашению председателя Совета, в порядке старшинства избрания, членов Совета, выбывших из его состава до срока или временно отсутствующих из Киева.

§ 18.

Совет избирает из своей среды председателя, казначея и секретаря. Круг обязанностей Совета определяется Общим Собранием. Заседания Совета действительны при наличности не менее 3 членов его.

Примечание: В помощь секретарю могут избираться из состава членов Общества помощники секретаря в количестве и на срок, определяемый общим собранием.

§ 19.

Для проверки делопроизводства избирается ежегодно ревизионная комиссия из трех членов, контролирующей деятельность Совета, и 2-е кандидатов, замещающих их в случае и в порядке, установленном §17 сего устава.

§ 20.

Денежные средства Общества составляют из: а) единовременных и ежегодных членских взносов, б) пожертвований, делаемых в пользу общества, в) различных других поступлений. **(арк. 27 зв.)**

§ 21.

Общество имеет право печатать протоколы заседания и труды своих членов в известиях К.К. Института, по соглашению с редакционным комитетом Известий.

§ 22.

Библиотекой Общества могут пользоваться студенты Киевского Коммерческого Института.

§ 23.

В случае закрытия Общества, все имущество такового переходит в распоряжение Киевского Коммерческого Института.

§ 24.

Общество имеет печать и бланки со своим наименованием.» **(арк. 28).**

Додаток 3

**Динаміка зростання студентського контингенту Київських вищих
комерційних курсів / Київського комерційного інституту з 1906 по 1920 р.¹**

рік	Економічне відділення	Комерційне відділення	Всього
1906 (вересень)	–	–	229
1907	–	–	344
1908	–	–	530
1909	–	–	606
1910	–	–	1037
1911	1908	664	2572
1912	2303	754	3057
1913	2374	834	3208
1914	3178	755	3470
1915	2596	651	3933
1916	3858	1110	4968
1917 (на 1 січня)	1371	760	2131 (5977 – за іншими даними)
1918 (на 1 січня)			6542
1918 (березень)			2891
1919 (на 1 січня)			5315 (4000 – за даними радянського періоду)
1920	3872	1740	5612

¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1472, арк. 11; Там само, спр. 1550, арк. 4; Там само, спр. 891, арк. 91; Там само, ф. Р-871, оп. 1, спр. 30, арк. 38.